ISSN 2073-333X

Международный научно-популярный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана

№4 (62) 2018

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. М. АУЭЗОВА

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal

№4 (62) 2018

Бас редактор – **Е.О. Алауханов**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief **– Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2018

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы сот төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мемлекеттік заң кеңесшісі (Ташкент)
Байделдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., с.ғ.д., профессор
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., -а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., - т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ҚР Жазушылар Одағының төрағасы, ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М., з.ғ.д.,профессор
Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н., з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. - ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, государственный советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Асангазы О., общественный деятель
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., д.п.н., профессор
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., - д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Құл-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., Председатель Союза Писателей Казахстана, поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н., д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бектұрганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. - д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес адмін., профессор (Грузия)
Huu Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Asangazy O., public figure
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Burhanov K.N., Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., - Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Chairman of the Writers' Union, Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr.of Law, professor
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor(Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Agibaev A.N., Dr. of Law, professor
Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. - Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences,professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.:+7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: **www.nauka-zan.kz** e-mail: **nauka-zan@mail.ru**

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Е.О. +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна, 87013323407

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің Филология факультеті ұлтымыздың тәрбие мен білім саласындағы ғасырлар бойы қордаланған жақсы үрдісін бүгінгі күнде де жалғастырып келеді. Қазіргі таңда бүкіл елімізде ірі тарихи идея ретінде қаралып, қоғамымыздың рухани өміріне үлкен серпіліс туғызып отырған нәрсе ол – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Мәңгілік ел» идеясы.

Мемлекет басшысы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», - деген болатын. Факультет осы тұрғыда өз жұмысын жалғастыруда. «Мәңгілік ел» – бұл қазақ тарихының терең тамырлы қойнауынан бастау алып, бүгінгі Тәуелсіз қазақстанның жасампаз істеріне қозғау салар идея. «Мәңгілік ел» идеясы – біздің әлемнің алдыңғы қатарлы 500 жоғары оқу орнының қатарына қосылып отырған М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің бүкіл оқу-тәрбие, тәжірибе-ғылым атты төрттаған жұмыстарының негізіне алынып отыратын бағдаршамына айналған.

Осы істердің бәрі еліміздің болашақ рухани бет-пердесін айқындап, маңызды үрдістің ғылыми тұрғыдан неғұрлым пісіп-жетілуіне іргетас алғышарттар дайындауға себепші болатыны ақиқат. Біздің университет, оның ішінде Филология факультеті болашақ үшін өте маңызды істердің әрқашан ортасынан табылып, өзінің қомақты үлестерін қоса бермек.

М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың ректоры,
т.ғ.д., профессор, ҰҒА-ның академигі
Қожамжарова Дария Пернешқызы

Филология факультетінің деканы,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Тілеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы

Жетпіс бес жылдық тарихы бар М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, филология факультетінің білім саласында мамандар даярлап келе жатқанына жиырма жылдан астам уақыт болды. Оңтүстік Қазақстанда 1996 жылы Шымкент педагогикалық дене тәрбиесі институты, Педагогикалық мәдениет институты, Шымкент педагогикалық институтының бірнеше мамандықтары жоғары оқу орындарының біріктілуіне байланысты М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық университетінің негізін қалады. 1998 жылы Оңтүстік Қазақстан техникалық университетпен қайта біріктіріліп М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті құрылды.

Осы біріктірілу негізінде филология факультеті жеке шаңырақ құрып бөлініп шықты. Қазіргі таңда факультетінің құрамында 6 кафедра жұмыс істейді. Олар: Қазақ тілі мен әдебиеті, Ағылшын тіл білімі, Орыс тілі мен әдебиеті, Гуманитарлық мамандықтар бойынша шетел тілдер.

Облыстағы ең үздік ғалымдардан құралған факультет оқытушылары жас мамандарды ғылыми-педагогикалық бағытта даярлауда, тәрбие беруде, жаңа білім бағдарламасын меңгерту мақсатында жоғары дәрежеде қызмет етіп келеді. Факультетте 50-ге жуық ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары лингвистика мен әдебиет, педагогика саласы бойынша еңбек етуде. Соңғы жылдардағы жемісті еңбектің арқасында ф.ғ.к., доцент К.Н. Даркулова, п.ғ.д., профессор Л.Т. Искакова, ф.ғ.д., профессор С.Р. Боранбаев, ф.ғ.д., профессор Б.М. Тілеубердиев, б.ғ.к., доцент С.М. Сихымбаева, ф.ғ.к., доцент Н.Қ. Омаров, ф.ғ.к. Ж.Ж. Жұмағұлова, б.ғ.к., доцент Г.А. Рысбаева, п.ғ.к., доцент Г.О. Жетпісбаевалар «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» грант иегері атанды.

Соңғы 2015-2016 оқу жылының нәтижелері бойынша филология факультеті «М. Әуезов атындағы ОҚМУ-дің үздік факультеті», «Ағылшын тіл білімі» кафедрасы «ОҚМУ-дің үздік

кафедрасы», «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі Л.К. Тұрабаева «ОҚМУ-дің үздік доценті» атанды; 5В010100 «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы БСҚА (НКАОКО) рейтингі бойынша 1-ші орынға, 5В010200 «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы БСҚА рейтингі бойынша 2-ші орынға ие болды.

2016-2017 оқу жылында «Ағылшын тіл білімі» кафедрасы «М. Әуезов атындағы ОҚМУ-дің үздік кафедрасы», «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы Я.Х. Мадалиев «ОҚМУ-дің үздік аға оқытушысы» атанды; 5В010100 «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» және 5В010200 «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандықтары БСҚА рейтингі бойынша 1-ші орынға, 5В021000 «Шетел филологиясы (ағылшын)» мамандығы 5-ші орынға ие болды.

Болашақ бағдарламасының аясында биология ғылымдарының кандидаты Ғ.А. Рысбаева Мәскеу қаласында Менделеев атындағы Ресей химия технологиялық университетінде, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Г.К. Карбозова RCEAL Кембридж университетінде, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Г.К. Жумагулова, оқытушы М. Қалдыбекқызы Монтре Бизнес мектебінде (Швейцария) тағылымдамадан өтті. 2016 жылы «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі ф.ғ.к., доцент Г.К. Карбозова Erasmus+ (Teaching Staff Mobility) бағдарламасы бойынша Испанияның Кадис университетінде дәріс оқыды. Сонымен бірге, Гёте-Институты гранты бойынша Мюнхен қаласында (Германия) тағылымдамадан өтті. 2016 жылы «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі ф.ғ.к., доцент Ж.Ж. Жұмағұлова Қытай Халық Республикасының Дальян Шет тілдері университетінде дәріс оқыды.

2016 жылы Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде өткен Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары студенттерінің Республикалық пәндік олимпиадасында 5В010100 «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы командасы I орынды, 5В010200 «Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы командасы III орынды, Уразбаев Х.К.,

атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде өткен Республикалық пәндік олимпиадасында 5В011900 «Шет тілі: екі шет тілі» мамандығы командасы III орынды, ҚазҰПУ-да өткен Республикалық пәндік олимпиадасында 5В011800 «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандығы командасы III орынды, Тараз мемлекеттік педагогикалық институтында Республикалық пәндік олимпиадасында 5В011700 «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы «Үздік ой-талқы» номинациясын иеленді.

Факультетте әр оқу жылында жақын және алыс шетел жоғары оқу орындары мен ғылыми институттарынан лекция оқу мен шеберлік сыныптарын жүргізу үшін танымал ғалымдар шақырылады. Факультетте шет тілі пәні бойынша: Джозеф Перри, Элис Лобью, Сэнди Марсия Стрингфелоу, Пеня Элизабет Виани (ағылшын тілі), Сересо Монтойя Давид, Санчес Асун Рут Сара, Валладарес Лопез Сатурнино (испан тілі), Юрген Вернер Вольфганг Асмус (неміс тілі), Нэйсон Т. Карр (ағылшын тілі) сынды ғалымдар дәріс оқыды.

Қазіргі таңда факультетте Синцзян қаржы және экономика университетінің іскерлік әкімдеу магистрі (MBA) Луань Синьжун қытай тілі бойынша дәріс оқиды.

Факультет көп жылдар бойы ғылым және білім саласында алыс және жақын шетелдердегі жоғары оқу орындары мен ғылыми зерттеу институттарымен тығыз байланыс жасауда (АҚШ, Ұлыбритания, Қытай, Испания, Германия, Түркия, Жапония, Польша, Чехия, Латвия, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей, Украина, Армения, және т.б.).

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша факультет профессор-оқытушылары конференция, семинар, дөңгелек стөл, тренинг, кездесу, сұхбаттар өткізді, жұмыс өз жалғасын табуда. Қазіргі таңда факультетімізде қазақ тілінің латын графикасына көшудің маңыздылығына байланысты атқарылып жатқан іс-шаралар аз емес. Бұл мәселе төңірегінде филолог мамандары жанынан құралған топ мүшелері де аталған оқу орнында өз үлестерін қосып отыр. Мәдениетімізді, тілді, ұлттық кодты сақтай отырып, ашық әрі зайырлы қоғам қалыптастыруда атқарылып жатқан іс-шаралар жетерлік.

ЗАҢТАНУ

Лакбаев Канат Саметович
доктор юридических наук, старший научный сотрудник Центра правовых и экономических исследований Академии «Болашак», г. Караганда, k.lakbaev@mail.ru

Косжанов Тимур Айткулович
кандидат юридических наук, доцент кафедры оперативно-розыскной деятельности Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, г. Караганда, Toleu-1977@mail.ru

Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна
кандидат юридических наук, первый проректор Академии «Болашак», г. Караганда, gulnaramusievna@gmail.com

Жусупов Рустем Арыстанович
магистрант ИПО Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, г. Караганда

НЕГЛАСНЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ: ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ

Резюме: *В данной статье изучаются вопросы правоприменительной практики такого нового института уголовного процесса Казахстана, как негласные следственные действия. Рассматривается краткая история и предпосылки их возникновения, а также возникшие проблемы. На этом основании, предлагается исключить из уголовного процесса ряд негласных следственных действий как не эффективные.*

Түйін: *Бұл мақалада Қазақстанның жаңа қылмыстық процестік институтының, жасырын тергеу әрекеті ретінде құқық қолдану тәжірибесінің сұрақтары зерттеледі. Онда қысқаша тарихымен пайда болу нұсқаулары, сонымен қатар өзекті мәселелер қарастырылуда. Осы негізде қылмыстық процестен бірнеше жсырын тергеу әрекеттерін тиімсіз ретінде алып тастауға ұсынылады.*

Resume: *This article examines the law enforcement practice of such a new institution of the criminal process in Kazakhstan, as covert surveillance. We consider a brief history and the prerequisites for their occurrence, as well as the problems that have appeared. On this basis, it is proposed to exclude from the criminal process a number of covert surveillance as not effective.*

Ключевые слова*: негласные следственные действия, оперативно-розыскная деятельность, легализация оперативно-розыскных материалов, уголовный процесс, получение доказательств*

Как известно, в 2014 году в Казахстане произошло кардинальное реформирование всей системы уголовного судопроизводства, в результате чего в УПК РК появился институт негласных следственных действий (НСД), регламентируемый главой 30.

Очевидно, что негласность в значительной степени присуща современному уголовному процессу. Это относится к тайне следствия (как досудебного, так и судебного), включающей методику и тактику проведения многих следственных действий, что направлено на эффективное получение процессуальных доказательств, обеспечение безопасности участников уголовного процесса, преодоление противодействия расследованию со стороны подозреваемых и обвиняемых лиц, защита конституционных прав граждан на неприкосновенность личной жизни, а также некоторые другие аспекты.

Чтобы лучше понять предназначение НСД, следует изучить хронологию и предпосылки их появления в уголовно-процессуальном законодательстве Казахстана.Основополагающей причиной этого стало динамичное развитие в последнее время криминогенной ситуации в нашей стране, а также в сопредельных регионах. Преступность стала структурно реформироваться, появились и активно развиваются новые, мало неизученные ее виды, такие как международный терроризм и

экстремизм, использование организованными криминальными синдикатами новых информационных технологий в Интернет (сетевые наркобизнес, торговля оружием и людьми, педофилия и т.д.).

В настоящее время правоохранительная сфера переживает сложный период адаптации к таким пока непривычным вызовам и угрозам, стараясь вырабатывать адекватные механизмы реагирования на них, т.к. имеющиеся методы уголовного преследования часто не дают необходимого результата.

Именно поэтому возникла необходимость повышения эффективности уголовного процесса, прежде всего за счет включения в него ряда элементов смежной отрасли – оперативно-розыскной деятельности (ОРД). Введение института НСД представляет собой попытку гармоничного объединения этих двух доселе обособленных функций уголовной юстиции.

Для сравнения – во многих зарубежных странах с устоявшейся правовой системой эти функции изначально возникли и развивались как единая отрасль юридической науки. Методы и способы, которые наше сознание воспринимает как чисто оперативные методы (внедрение, контролируемые поставки, работа с конфидентами и т.д.), там органично развивались и до сих пор развиваются как специальные криминалистические методики[1, С. 162].

Чтобы понять причины таких разных подходов, необходимо совершить краткий экскурс в раннюю советскую историю. Возникновение Советского Союза и всего социалистического лагеря как образца абсолютно новой общественно-экономической формации повлекло возникновение так называемой «социалистической» системы права.После начальной стадии правового нигилизма в 1920-1940-е годы (массовые внесудебные репрессии органов ВЧК-НКВД, возникновение и укрепление «культа личности» и т.д.), юридическая мысль и общественное сознание начали «отстраивать» механизмы, препятствующие повторению таких негативных процессов.

В качестве одного из них стало создание и развитие института предварительного следствия как дополнительной проверочной стадии между ОРД и судом, призванной «отсекать» недостоверные доказательства, полученные в ходе оперативных мероприятий (как известно, «особые совещания» и «тройки» НКВД за основу своих внесудебных решений брали их результаты, часто ничем другим не подтверждаемые)[1, С. 163].

По этому пути пошло дальнейшее развитие всего института уголовного преследования. Будучи отделенной от уголовного процесса и криминалистики, ОРД в СССР в 1950-1960-х годах развилась в самостоятельную специальную научную дисциплину, имеющую теоретическую и прикладную основу, предмет и методику исследования.

Этот процесс, проходивший параллельно во всех республиках СССР, после его распада ознаменовался принятием в постсоветских государствах специальных законов об оперативно-розыскной (оперативной) деятельности, что и явилось окончательным подтверждением ее обособленности от уголовного судопроизводства.

После принятия в Казахстане 15 сентября 1994 года Закона «Об оперативно-розыскной деятельности» (Закон об ОРД), постепенно нарабатывалась его правоприменительная практика. Подобное «раздельное» функционирование уголовного процесса и ОРД в целом соответствовало тогдашнему состоянию криминогенной обстановки.

Вместе с тем, на определенном этапе стали проявляться принципиальные проблемы. Кардинальное усложнение форм и методов преступной деятельности затруднили одну из наиболее важных функций уголовного преследования – сбор доказательств, прежде всего в ходе ОРД.

До 2001 года эта важнейшая сфера регулировалась весьма лаконичными нормами ст. 130 УПК РК и ст. 14 Закона об ОРД, дублировавшими положениями о том, что результаты ОРД могут быть использованы при расследовании уголовных дел в соответствии с нормами УПК РК. В то же время, более детальных указаний о порядке такого использования не было, что создало серьезную «изолированность» этих результатов от уголовного судопроизводства. Это предопределило необходимость дальнейшего развития института легализации оперативно-розыскных материалов, с помощью которого должен обеспечиваться их доступ в процесс доказывания, что и было сделано соответствующим Законом от 16 марта 2001 года, внесшим в ст. 130 УПК РК интересные новеллы[2].

Согласно новых норм, предусматривались две основные формы легализации материалов ОРД: допрос должностного лица органа-субъекта ОРД об обстоятельствах получения фактических данных в ходе оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ), а также допрос конфиденциального помощника, участвовавшего в мероприятиях по поручению такого органа.

Эти революционные для своего времени законодательные новеллы, казалось бы, надолго решили возникшую проблему. Однако дальнейшая практика показала, что не полностью. Возникла новая проблема: согласно норм УПК, доказательствами признаются лишь те фактические данные, которые получены по правилам, установленным именно этим кодексом. Но в условиях законодательной

обособленности ОРД и уголовного процесса получение таких фактических данных идет не в рамках УПК, а в рамках норм Закона об ОРД, что автоматически ставило вопрос об их легитимности при рассмотрении уголовных дел.

Особенно остро данная проблема возникает при раскрытии сложных высоколатентных преступлений – по линии организованной преступности, наркобизнеса, религиозного экстремизма и терроризма – успешно выявлять которые без ОРД невозможно.

Именно данное обстоятельство обусловило необходимость процессуализации оперативно-розыскных институтов в Казахстане за счет введения НСД по опыту передовых зарубежных стран. Стремление отечественной юридической науки к европейским стандартам обусловили двуединый путь трансформации бывшей системы социалистического права в современную модель. Необходимо было либо наделить оперативных работников полномочиями по ведению уголовного процесса (т.е. функциями следователя), или процессуальный статус следователя расширять за счет включения функций оперативного работника.

Оба варианта ведут к объединению в одном процессуальном лице двух до настоящего времени обособленных функций уголовной юстиции – ОРД и досудебного расследования. Соответственно, ОРД при этом меняет свой преимущественно доследственный статус и входит в УПК как преимущественно процессуальный институт. Меняется и характер уголовного процесса, который становится более широким и активным. В конечном итоге, результатом трансформации должно было стать исчезновение традиционного деления на оперативные и следственные подразделения с возникновением универсальной фигуры так называемого «детектива» (по аналогии с опытом США).

Более того, с 2010 года в системе МВД Республики Казахстан такие пилотные проекты внедрялись в ДВД г. Астаны и Алматинской области. Позднее они были признаны бесперспективными и прекращены.

Существует несколько возможных причин такого исхода. Так, в то время еще не существовало законодательной основы подобных реформ системы уголовного судопроизводства. Но главной причиной, на наш взгляд, стал инерционный менталитет большинства представителей государственных органов, не пожелавших менять привычный уклад работы.

Тем не менее, логика развития нормотворческого процесса неизбежно привела к кардинальному изменению уголовно-процессуального законодательства, что и произошло в 2014 году, в результате которого в УПК РК появился институт НСД.

Время, прошедшее с момента введения его в действие показывало, что в правоприменительной практике возникли серьезные проблемы с некоторыми из них. Так, опросы оперативных работников свидетельствуют о резком снижении количества практически до нуля в 2015-2017 годах такого НСД, как негласная контролируемая поставка.

Такое положение было обусловлено тем, что ранее контролируемые поставки проводились в режиме ОРД и обеспечить безопасность их участников было несложно в связи с тем, что она была четко отделена от уголовного процесса с его гораздо большей прозрачностью. Соответственно, о факте их осуществления был осведомлен узкий круг лиц. Теперь в их число дополнительно вошли:

- следователь (по некоторым делам, не один);
- их руководители;
- надзирающие и уполномоченные прокуроры;
- следственные судьи;
- сами фигуранты (по истечении определенного срока после завершения НСД), их адвокаты, защитники и т.д.

Кроме того, возникали трудноразрешимые проблемы в порядке процессуального оформления различных видов контролируемых поставок. Как известно, в зависимости от территории проведения различают внутренние поставки (проводятся на территории одной страны), внешние (осуществляются на территории нескольких государств в порядке, установленном международными договорами) и транзитные (через территорию одной или нескольких стран) [3].

При этом внутренние контролируемые поставки еще можно как-то адаптировать к новому УПК. Гораздо сложнее положение с внешними и транзитными мероприятиями, так как ни в одной из сопредельных стран в законодательстве еще нет института НСД. Любые контролируемые поставки там осуществляются как ОРМ с соответствующей правовой защитой их участников и возбуждением уголовных дел только после их завершения.

Такие коллизии привели к тому, что бывшие наши зарубежные партнеры стали массово отказываться от проведения совместных с Казахстаном мероприятий, прежде всего, из-за угрозы расшифровки участников операций. Видимо, с учетом такой негативной правоприменительной

практики, в конце 2017 года негласная контролируемая поставка была исключена из перечня НСД и переведена в категорию розыскных мер.

В то же время, такой «точечный» подход по исключению из перечня одного НСД не решает все проблемы. Не совсем обоснованным в качестве НСД представляется и контрольный закуп. Как правило, сразу после него фигурант задерживается в порядке, предусмотренном УПК. При этом, контрольный закуп проводится только с использованием специальных технических средств, которые фиксируют весь процесс его осуществления. То есть, он изначально предусматривает осуществление самого первого из перечня НСД – негласного аудиоконтроля и (или) видеоконтроля лица или места. Соответственно, нет смысла в процессуальной регламентации в законе тактической формы фиксации доказательств.

Точно такие же вопросы вызывают негласное проникновение, наблюдение, внедрение и имитация преступного поведения. Их результаты имеют доказательственную силу только лишь при наличии зафиксированных с помощью специальной техники фактических данных. Без таких материалов процессуальная ценность НСД практически нулевая. Более того, проблематично получить в ходе расследования и судебного рассмотрения свидетельские показания лиц, непосредственно проводивших проникновение, наблюдение или участвовавших во внедрении, так как это резко увеличивает вероятность их расшифровки со всеми вытекающими негативными последствиями, вплоть до физической расправы.

Мы считаем, что одним из критериев эффективности законодательных норм является правоприменительная практика. В данном случае она наглядно показывает, что включение в перечень НСД рассматриваемых действий не принесло ожидаемого результата; более того, такой подход чреват негативными последствиями для системы уголовной юстиции.

С учетом изложенного, предлагается исключить их из перечня НСД с наделением статуса розыскных мер (мероприятий).

Список литературы:

1. Лакбаев К.С., Нургалиев Б.М. Негласные следственные действия: история, понятие, проблемы, перспективы // Актуальные проблемы использования ситуационного подхода в юридической науке и правоприменительной деятельности: Материалы Международной научно-практической конференции 2-3 ноября 2012 года. – Калининград: Балтийский федеральный университет им. И. Канта, 2012. – С. 162-165.

2. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления борьбы с организованной преступностью и коррупцией» от 16 марта 2001 года // Казахстанская правда. 2001. 20 марта.

3. Оперативно-розыскная деятельность: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, А.Ю. Шумилова. – М.: Инфра-М, 2002. – С. 351-352.

Сулейменов Майдан
Директор Научно-исследовательского института частного права Каспийского университета, Председатель Казахстанского Международного Арбитража, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор юридических наук, профессор

Дуйсенова Асель
Ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института частного права, ассоциированный профессор Высшей школы права «Адилет» Каспийского университета, исполнительный директор Казахстанского Международного Арбитража, член Правления Арбитражной Палаты Казахстана, кандидат юридических наук, aseld@mail.ru, gkaz@mail.ru

ПРИЗНАНИЕ И ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ ИСПОЛНЕНИЕ АРБИТРАЖНЫХ РЕШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме. *В представленной статье исследуются актуальные проблемы признания и принудительного исполнения арбитражных решений в Казахстане. Авторы рассматривают порядок признания и принудительного исполнения арбитражных решений, а также дают анализ законодательства по основаниям для отказа в признании и принудительного исполнения арбитражных решений.*

Тұжырым. *Ұсынылған мақалада төрелік шешімдерді Қазақстанда тану және мәжбүрлеп орындатқызудың өзекті мәселелері зерттеледі. Авторлар төрелік шешімдерді тану және мәжбүрлеп орындатқызудың тәртібін қарап, төрелік шешімдерді танудан және мәжбүрлеп орындатқызудан бас тарту негіздері бойынша заңнама нормаларына талдау береді.*

Summary. *In the submitted article current problems of recognition and enforcement of arbitration awards in Kazakhstan are investigated. Authors consider procedure of recognition and enforcement of arbitration awards and also give the analysis of the legislation on the grounds for waiver of recognition and enforcement of arbitration awards.*

1. Общие положения

Арбитраж как альтернативный способ разрешения коммерческих споров в Казахстане применяется более двадцати лет. И за это сравнительно небольшое время ему удалось пройти несколько этапов в своем развитии, причем совершенно диаметральных – от этапа зарождения и планомерного развития до этапа тайного и явного уничтожения арбитражных судов, от этапа принятия первых арбитражных законов до их консолидации.

31 октября 2015 года был принят новый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан (далее – ГПК)[1]. Вслед за новым ГПК 08 апреля 2016 года был принят Закон Республики Казахстан № 488-V ЗРК «Об арбитраже» (далее – Закон об арбитраже)[2], объединивший два ранее действовавших Закона («О третейских судах» и «О международном арбитраже»). Согласно ст. 1 Закона об арбитраже он применяется в отношении споров, возникших из гражданско-правовых отношений с участием физических и (или) юридических лиц, независимо от места жительства или места нахождения субъектов спора внутри государства или за его пределами, разрешаемых арбитражем, если иное не установлено законодательными актами Республики Казахстан. Таким образом, деление казахстанских арбитражей на внутренние третейские суды и международный арбитраж в Казахстане было упразднено.

В действующем ГПК разграничиваются понятия «арбитраж» и «иностранный арбитраж». Под арбитражем понимается арбитраж, созданный и действующий в Республике Казахстан (причем это может быть, как институциональный арбитраж, так и арбитраж ad hoc). Под иностранным арбитражем понимается созданный и действующий за пределами Республики Казахстан как институциональный арбитраж, так и арбитраж ad hoc.

Поэтому нормы главы 20 «Исполнение арбитражного решения» ГПК (ст. ст. 253 – 255) посвящены исполнению арбитражного решения, вынесенного казахстанским арбитражем. А нормы главы 57 «Производство по делам с участием иностранных лиц» ГПК (ст. ст. 501, 503, 504) касаются исполнения арбитражного решения, вынесенного иностранным арбитражем.

---

[1] Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» // «Казахстанская правда» от 3 ноября 2015 г. № 210 (28086).

[2] Закон Республики Казахстан от 8 апреля 2016 года № 488-V «Об арбитраже» // «Казахстанская правда» от 9 апреля 2016 г. № 67 (28193).

Решения иностранных международных коммерческих арбитражей в силу Конвенции о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений (Нью-Йорк, 10 июня 1958 г., далее – Нью-Йоркская конвенция) подлежат признанию и приведению в исполнение на территории РК в соответствии с ГПК РК. Казахстан присоединился к Конвенции Указом Президента Республики Казахстан от 04 октября 1995 года № 2485 «О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений, принятой в городе Нью-Йорке 10 июня 1958 года».

В ст. 3 Нью-Йоркской конвенции закрепляется следующее положение: «Каждое Договаривающееся Государство признает арбитражные решения как обязательные и приводит их в исполнение в соответствии с процессуальными нормами той территории, где испрашивается признание и приведение в исполнение этих решений, на условиях, изложенных в нижеследующих статьях. К признанию и приведению в исполнение арбитражных решений, к которым применяется настоящая Конвенция, не должны применяться существенно более обременительные условия или более высокие пошлины и сборы, или те, которые существуют для признания и приведения в исполнение внутренних арбитражных решений».

В соответствии с п. 1 ст. 501 «Признание и приведение в исполнение решений иностранных судов, арбитражных решений иностранных арбитражей» Гражданского процессуального кодекса решения, постановления и определения об утверждении мировых соглашений, судебные приказы иностранных судов, а также арбитражные решения иностранных арбитражей признаются и приводятся в исполнение судами Республики Казахстан, если признание и приведение в исполнение таких актов предусмотрены законодательством и (или) международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан, либо на основе взаимности.

Согласно п. 1 ст. 4 Конституции Республики Казахстан[3] действующим правом в Республике Казахстан являются в том числе нормы нормативных постановлений Верховного Суда РК. В соответствии с п. 3 ст. 5 Закона Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V «О правовых актах» (далее – Закон о правовых актах)[4] в нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан содержатся разъяснения по вопросам судебной практики. При этом согласно п. 5 ст. 10 Закона о правовых актах нормативные постановления Верховного Суда РК находятся вне иерархии нормативных правовых актов, установленной ст. 10 Закона о правовых актах.

Так, в соответствии с п. 30 Нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан от 11 июля 2003 года № 5 «О судебном решении» (далее – Нормативное постановление)[5], решения иностранных судов и арбитражей, согласно статье 501 ГПК, могут быть предъявлены к принудительному исполнению в Республике Казахстан в течение трех лет с момента вступления решения в законную силу, если это предусмотрено законом или международным договором Республики Казахстан. Приведение в исполнение такого решения производится по ходатайству заинтересованной стороны определением суда Республики Казахстан в соответствии с правилами о подсудности, определенной Гражданским процессуальным кодексом по месту исполнения решения.

К ходатайству, как правило, прилагаются:

- должным образом заверенная копия решения, о принудительном исполнении которого испрашивается разрешение;
- официальный документ о том, что решение вступило в законную силу, если это обстоятельство не видно из текста решения;
- доказательства, подтверждающие надлежащее извещение стороны или ее представителя в случае процессуальной недееспособности стороны, против которой вынесено решение, о процессе;
- исполнительный документ с отметкой о частичном исполнении решения при наличии такового;
- по делам договорной подсудности документ, подтверждающий соглашение сторон по этому вопросу.

Примечательно то, что в данном пункте Нормативного постановления не проводится разграничение документов, которые прилагаются к ходатайству о принудительном исполнении решений иностранных судов и решений иностранных арбитражей. А между тем, как известно, Нью-Йоркская конвенция сократила перечень документов, которые должны представляться для признания

---

[3] Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

[4] Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V «О правовых актах» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37312788

*[5] Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 июля 2003 года № 5 «О судебном решении» // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P03000005S_*

и приведения в исполнение иностранного арбитражного решения, до двух документов, а именно: само арбитражное решение или его заверенная копия; оригинал арбитражного соглашения или его заверенная копия[6].

В этой связи расширение в Нормативном постановлении перечня документов не соответствует требованиям Нью-Йоркской конвенции, а потому, на наш взгляд, нуждается в уточнении. В настоящее время положение спасает имеющаяся в п. 30 Нормативного постановления фраза о том, что перечисленные документы прилагаются к ходатайству «как правило», а не в обязательном порядке.

2. Порядок принудительного исполнения арбитражных решений

Принудительное исполнение арбитражного решения, вынесенного казахстанским арбитражем, производится в порядке, предусмотренном статьями 253 – 255 ГПК.

Принудительное исполнение арбитражного решения, вынесенного иностранным арбитражем, осуществляется в порядке, предусмотренном статьями 501, 503, 504 ГПК.

В соответствии с п. 1 ст. 503 ГПК в случае, если арбитражное решение не исполнено добровольно в установленный в нем срок, сторона арбитражного разбирательства, в пользу которой вынесено арбитражное решение (взыскатель), вправе обратиться в суд с заявлением о принудительном исполнении арбитражного решения по месту рассмотрения спора арбитражем либо по месту жительства должника или по месту нахождения органа юридического лица, если место жительства или место нахождения неизвестно, то по месту нахождения имущества должника.

Согласно п. 2 ст. 503 ГПК к заявлению о выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение иностранного арбитражного решения прилагаются должным образом заверенное подлинное арбитражное решение иностранного арбитража или должным образом заверенная копия, а также при наличии – подлинное арбитражное соглашение или должным образом заверенная его копия. Если указанные акты или арбитражные соглашения изложены на иностранном языке, сторона должна представить должным образом заверенный их перевод на казахский или русский языки.

Следует отметить, что данные нормы ГПК полностью соответствуют требованиям Нью-Йоркской конвенции о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений в части требования о предъявлении в компетентный суд только двух документов – самого решения и арбитражной оговорки.

Что же означает «должным образом заверенный» или «легализованный» документ? Под легализацией принято понимать действие, посредством которого публичное должностное лицо свидетельствует достоверность подписи на официальном или частном документе и качество, в котором действовало лицо, подписавшее акт, а равно, в случае необходимости, и подлинность печати или штампа, которыми скреплен этот акт, с тем чтобы он мог считаться достоверным везде, где будет представлен. Как известно, существует два основных механизма легализации: консульская легализация и проставление апостиля (апостилирование).

Апостиль – это специальный штамп, проставляемый на официальные документы некоммерческого характера, выданные государственными органами и учреждениями стран, присоединившихся к Гаагской конвенции от 5 октября 1961 года «Об отмене требований легализации официальных иностранных документов»[7]. Проставленный на документе штамп «апостиль» не требует дальнейшей легализации или заверения самого документа. Такой документ признается официальными органами и учреждениями всех стран, присоединившихся к Гаагской конвенции от 5 октября 1961 года, и имеет юридическую силу на их территории.

Судебная практика поначалу пошла по наиболее либеральному пути, освобождая иностранные арбитражные решения от легализации. Однако такой подход не стал доминирующим, и в большинстве случаев арбитражные суды в рамках производства по делам о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений требуют от стороны легализовать этот документ.

В таком случае наиболее предпочтительным для стороны механизмом легализации (с точки зрения удобства и простоты реализации) являлось бы апостилирование по местонахождению арбитража. Однако апостилированию согласно Гаагской конвенции, отменяющей требование легализации иностранных официальных документов, подлежат только официальные документы, к

---

[6] *Международный коммерческий арбитраж. Учебник / Под ред.: В.А. Мусина, О.Ю. Скворцова. СПб.: АНО «Редакция журнала «Третейский суд»; М.: Инфотропик Медиа, 2012. С. 40-42.*

[7] *Республика Казахстан присоединилась к Гаагской конвенции 5 апреля 2000 года, с 30 января 2001 года эта Конвенция вступила в силу для Казахстана.*

которым не относятся решения негосударственного органа, которым является международный коммерческий арбитраж.

Как на практике решается вопрос о режиме легализации (апостилирования) иностранных арбитражных решений? Стороны прибегают к услугам нотариуса, выбрав соответствующее нотариальное действие (в зависимости от содержания национального нотариального законодательства и предоставляемых им возможностей), то есть нотариально заверяют копию арбитражного решения (точнее прибегают к такому нотариальному действию, как свидетельство подлинности подписи на арбитражном решении или соглашении). В дальнейшем апостилированию будет подлежать уже подпись и печать нотариуса. Данный механизм легализации решений иностранных арбитражей существует в большинстве государств.

Таким образом, для того чтобы принудительно исполнить в Казахстане арбитражное решение, вынесенное составам арбитров Арбитражного института Торговой палаты г. Стокгольма на английском языке, сторона, в пользу которой состоялось решение, переводит решение и арбитражное соглашение на казахский или русский язык, затем нотариально заверяет решение и арбитражное соглашение в г. Стокгольме. После чего она апостилирует указанные документы и вместе с заявлением о принудительном исполнении арбитражного решения направляет их в суд по месту жительства должника или по месту нахождения органа юридического лица, если место жительства или место нахождения неизвестно, то по месту нахождения имущества должника.

В соответствии с п. 3 ст. 253 и п. 3 ст. 503 ГПК заявление о выдаче исполнительного листа может быть подано не позднее трех лет со дня окончания срока для добровольного исполнения арбитражного решения.

Заявление о выдаче исполнительного листа, поданное с пропуском установленного срока, к которому не были приложены ходатайство о восстановлении срока и подтверждающие документы, возвращается судом без рассмотрения, о чем выносится определение. Определение может быть обжаловано, опротестовано в суд апелляционной инстанции, решение которого является окончательным.

Суд вправе восстановить срок на подачу заявления о выдаче исполнительного листа, если признает причины пропуска указанного срока уважительными.

Заявление о выдаче исполнительного листа рассматривается судьей единолично в течение пятнадцати рабочих дней со дня поступления заявления в суд (п. 6 ст. 253 и п. 6 ст. 503 ГПК).

О поступившем заявлении взыскателя о принудительном исполнении арбитражного решения, а также месте и времени его рассмотрения в судебном заседании суд уведомляет должника. Взыскатель также уведомляется о месте и времени рассмотрения его заявления. Неявка должника или взыскателя в судебное заседание не является препятствием к рассмотрению заявления, если от должника не поступило ходатайство об отложении рассмотрения заявления с указанием уважительных причин невозможности явиться в судебное заседание.

Важное правило закреплено в п. 8 ст. 503 ГПК. Оно заключается в том, что суд при рассмотрении заявления о выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение арбитражного решения не вправе пересматривать его по существу.

По результатам рассмотрения заявления судом выносится определение о выдаче исполнительного листа либо об отказе в его выдаче. Определение суда о выдаче исполнительного листа подлежит немедленному исполнению (п. 9 ст. 503 ГПК).

3. Основания для отказа в признании или приведении в исполнение арбитражного решения

В соответствии со ст. 504 ГПК отказ в выдаче и выдача исполнительного листа на принудительное исполнение иностранных арбитражных решений осуществляются по правилам, предусмотренным главой 20 настоящего Кодекса. В данном случае ст. 504 отсылает к ст. 255 ГПК, содержащей исчерпывающий перечень оснований для отказа в выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение арбитражных решений, вынесенных внутренними казахстанскими арбитражами.

Основания для отказа в признании или приведении в исполнение арбитражного решения предусмотрены ст. 57 Закона об арбитраже и ст. 255 Гражданского процессуального кодекса.

Так, согласно ст. 255 ГПК:

«1. Суд выносит определение об отказе в выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение арбитражного решения, если:

1) сторона, против которой было принято арбитражное решение, представит в суд доказательства того, что:

арбитражное соглашение недействительно по законам государства, которым стороны его подчинили, а при отсутствии такого указания – по законам Республики Казахстан;

арбитражное решение вынесено по спору, не предусмотренному арбитражным соглашением или не подпадающему под его условия, либо содержит постановления по вопросам, выходящим за пределы арбитражного соглашения, а также вследствие неподведомственности спора арбитражу;

одна из сторон арбитражного соглашения была признана судом недееспособной либо ограниченно дееспособной;

сторона, против которой вынесено решение, не была должным образом уведомлена о назначении арбитра или об арбитражном разбирательстве, или по другим причинам, признанным судом уважительными, не могла представить арбитражу свои объяснения;

имеется вступившее в законную силу, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда или арбитражное решение либо определение суда или арбитража о прекращении производства по делу в связи с отказом истца от иска;

вынесение арбитражного решения стало возможным в результате совершения уголовного правонарушения, установленного вступившим в законную силу приговором суда;

состав арбитража или арбитражная процедура разбирательства не соответствовали требованиям закона;

решение еще не стало обязательным для сторон или было отменено, или его исполнение было приостановлено судом страны, в соответствии с законом которой оно было вынесено;

2) суд установит, что приведение в исполнение этого арбитражного решения противоречит публичному порядку Республики Казахстан или что спор, по которому вынесено арбитражное решение, не может являться предметом арбитражного разбирательства в соответствии с законом.

2. Если арбитражное решение по вопросам, которые охватываются арбитражным соглашением, могут быть отделены от решений по вопросам, которые не охватываются таким соглашением, то в выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение той части арбитражного решения, которая охватывается арбитражным соглашением, не может быть отказано».

Какие проблемы возникают в судебной практике при приведении в исполнение иностранных арбитражных решений в Казахстане? Рассмотрим это на примере применения отдельных оснований для отказа в признании и принудительном исполнении, предусмотренных ст. 255 ГПК.

3.1. Арбитражное соглашение недействительно по законам государства, которым стороны его подчинили, а при отсутствии такого указания – по законам Республики Казахстан

Доктрина и национальное законодательство большинства государств придерживаются принципа самостоятельности арбитражного соглашения (признавая его самостоятельным договором).

Именно поэтому стороны вправе самостоятельно выбрать право, применяемое к арбитражному соглашению. Это право может быть иным, чем право, которое стороны выбрали в качестве применимого к основному договору.

Вопрос о праве, применимом к арбитражному соглашению, возникает тогда, когда решается вопрос о действительности арбитражного соглашения.

Действительность арбитражного соглашения определяется по закону, которому стороны его подчинили, а при отсутствии такого указания – по закону страны, где решение было вынесено. Это правило содержится в ст. V (1) (a) Нью-Йоркской конвенции о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений, ст. 34 (2) (a)(i) Типового закона ЮНСИТРАЛ.

Европейская конвенция в ст. IX (1) (a) таким же образом урегулировала вопрос о праве, применимом к арбитражному соглашению, указав, что к арбитражному соглашению применяется закон, выбранный сторонами, а при отсутствии такового – право страны, в которой должно быть вынесено решение. В случае же, если стороны не указали право, применимое к арбитражному соглашению и невозможно установить, в какой стране должно быть вынесено арбитражное решение, суд должен определить применимое право на основании коллизионной нормы страны, в которой возбуждено дело.

В соответствии с подпунктом 1) п. 1 ст. 57 Закона об арбитраже, подпунктом 1) п. 1 ст. 255 ГПК действительность арбитражного соглашения (при отсутствии указания сторон о применимом к арбитражному соглашению праве) определяется по законам Республики Казахстан.

Поскольку Закон об арбитраже регулирует деятельность арбитражей, созданных и действующих на территории РК, то местом вынесения решения такими арбитражами является Республика Казахстан. Эти нормы Закона об арбитраже соответствуют общепринятым в международной практике положениям относительно определения действительности арбитражного соглашения в отношении арбитражных решений внутренних арбитражей.

Однако когда речь идет о принудительном исполнении на территории Республики Казахстан иностранного арбитражного решения, нормы данной статьи о действительности арбитражного соглашения (при отсутствии указания сторон о применимом к арбитражному соглашению праве) противоречат V (1) (a) Нью-Йоркской конвенции, ст. IX(1) (a) Европейской конвенции.

Дело в том, что подпункт 1) п. 1 ст. 57 Закона РК и подпункт 1) п. 1 ст. 255 ГПК отсылают к применению законов Республики Казахстан, в то время как Конвенции – к праву страны, где решение было вынесено.

Очевидно, что в данном случае применяться должны нормы Конвенций и действительность арбитражного соглашения должна определяться по закону страны, где было вынесено иностранное арбитражное решение, а не по Закону РК «Об арбитраже», который к тому же предусматривает совершенно необоснованно расширенный перечень существенных условий арбитражного соглашения[8].

Так, согласно п. 4 ст. 9 Закона об арбитраже арбитражное соглашение должно содержать:

1) намерение сторон о передаче спора в арбитраж;

2) указание предмета, который подлежит рассмотрению арбитражем;

3) указание конкретного арбитража;

4) согласие уполномоченного органа соответствующей отрасли или местного исполнительного органа в случае, предусмотренном п. 10 ст. 8 Закона об арбитраже.

По просьбе Арбитражной Палаты Казахстана весной 2017 г. НИИ частного права Каспийского Университета совместно с Казахстанским Международным Арбитражем были подготовлены предложения по внесению изменений и дополнений в Закон об арбитраже и ГПК[9]. Большая часть разработанных нами предложений после обсуждения на заседаниях Общего собрания членов АПК была одобрена и включена в проект Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления защиты права собственности и арбитража» (далее – Законопроект)[10].

Законопроект предусматривает приведение подпункта 1) п. 1 ст. 57 Закона РК и подпункта 1) п. 1 ст. 255 ГПК в соответствие с положениями ст. V (1) (a) Нью-Йоркской конвенции о признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений и ст. 34 (2) (a)(i) Типового закона ЮНСИТРАЛ.

3.2. Арбитражное решение вынесено по спору, не предусмотренному арбитражным соглашением или не подпадающему под его условия, либо содержит постановления по вопросам, выходящим за пределы арбитражного соглашения

Наиболее часто такое основание для отказа в принудительном исполнении арбитражного решения применяется в случае, когда в акцессорном договоре имеется арбитражная оговорка, а в основном договоре она отсутствует. Например, в договоре гарантии или залога (как акцессорном договоре) имеется арбитражная оговорка, а в договоре займа (как основном договоре) она отсутствует.

Арбитраж не сможет рассмотреть спор из акцессорного договора, поскольку ему придется выйти за рамки арбитражного соглашения при исследовании основного договора в целях выяснения наступления обстоятельств и/или факта неисполнения обязательств по основному договору.

На основании положений второго абзаца подпункта 1) п. 1 ст. 57 Закона об арбитраже суд может так же отказать в признании и приведении в исполнение такого решения.

3.3. Основания, противоречащие Нью-Йоркской конвенции

Согласно п. 1 ст. 57 Закона об арбитраже (подп. 1) п. 1 ст. 255 ГПК) суд отказывает в признании и (или) приведении в исполнение арбитражного решения независимо от того, в какой стране оно было вынесено, по следующим основаниям, если:

1) сторона, против которой было принято арбитражное решение, представит в суд доказательства того, что:

---

[8] См., например, Сулейменов М.К., Дуйсенова А.Е. Достоинства и недостатки нового Закона об арбитраже // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34860793

[9] Предложения НИИ частного права Каспийского университета и Казахстанского Международного Арбитража по внесению изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «Об арбитраже» и Гражданский процессуальный кодекс РК // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33142960

[10] http://www.adilet.gov.kz/ru/articles/o-vnesenii-izmeneniy-i-dopolneniy-v-nekotorye-zakonodatelnye-akty-respubliki-kazahstan-po-2

имеется вступившее в законную силу, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда или арбитражное решение либо определение суда или арбитража о прекращении производства по делу в связи с отказом истца от иска;

вынесение арбитражного решения стало возможным в результате совершения уголовного правонарушения, установленного вступившим в законную силу приговором суда.

Подобное расширение оснований противоречит положениям Нью-Йоркской конвенции, а также Типовому закону ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже.

На практике такое противоречие может повлечь за собой определенные проблемы, в первую очередь для государственных судов. Подобных оснований для отказа в признании и (или) приведении в исполнение арбитражного решения нет не только в международных документах, но и во внутреннем законодательстве иных стран.

В силу прямой отсылки, предусмотренной ст. 504 ГПК, по основаниям, указанным в ст. 255 ГПК, может быть отказано в выдаче исполнительного листа на принудительное исполнение арбитражных решений, вынесенных иностранными арбитражами.

В данном случае, на наш взгляд, применению подлежат нормы Нью-Йоркской конвенции. В противном случае Казахстан станет неблагоприятной юрисдикцией для принудительного исполнения иностранных арбитражных решений, что отрицательно скажется на инвестиционной привлекательности страны в целом.

3.4. Состав арбитража или арбитражная процедура разбирательства не соответствовали требованиям закона

Изложенное в абзаце восьмом подпункта 1) ст. 255 ГПК (абзац девятый подпункта 1) п. 1 ст. 57 Закона об арбитраже) основание для отказа в выдаче исполнительного лица по своему содержанию уже аналогичного основания, предусмотренного Нью-Йоркской конвенцией.

Согласно указанным нормам ГПК и Закона об арбитраже в выдаче исполнительного листа может быть отказано в случае, когда сторона, против которой было принято арбитражное решение, представит в суд доказательства того, что состав арбитража или арбитражная процедура разбирательства не соответствовали требованиям закона.

В то время как подпункт о) п. 1 ст. 5 Нью-Йоркской конвенции более широкого формулирует такое основание, упоминая не только несоответствие требованиям закона, а в первую очередь несоответствие соглашению сторон: «состав арбитражного органа или арбитражный процесс не соответствовали Соглашению сторон или, при отсутствии такового, не соответствовали закону той страны, где имел место Арбитраж».

Как сформулировано это же основание в Типовом законе ЮНСИТРАЛ? В подпункте iv) п. 1) ст. 36 Типового закона читаем: «состав арбитражного суда или арбитражная процедура не соответствовали соглашению сторон или, в отсутствие такового, не соответствовали законодательству той страны, где проводился арбитраж».

В обоих международных документах в первую очередь речь идет о несоответствии соглашению сторон, что полностью соответствует природе арбитража как альтернативного способа разрешения гражданско-правовых споров, основанного на соглашении сторон. И только при отсутствии соглашения сторон, требования к составу арбитража или арбитражной процедуре должны определяться в соответствии с законом той страны, где имел место арбитраж.

В связи с такой небрежной формулировкой, допущенной в абзаце восьмом подпункта 1) ст. 255 ГПК и абзаце девятом подпункта 1) п. 1 ст. 57 Закона об арбитраже, возникает закономерный вопрос – о несоответствии требованиям какого закона в указанных нормах идет речь? О несоответствии требованиям закона Республики Казахстан или закона той страны, где имел место арбитраж? Этот вопрос имеет важное практическое значение для признания и приведения в исполнение иностранных арбитражных решений.

В отношении арбитражных решений, вынесенных казахстанскими арбитражами на территории Республики Казахстан, речь, по всей видимости, должна идти о несоответствии требованиям закона Республики Казахстан.

Как быть с иностранными арбитражными решениями? О каком законе в этом случае должна идти речь?

Предположим, что решение было вынесено Лондонским международным арбитражным судом и подлежит признанию и приведению в исполнение на территории Республики Казахстан.

Недобросовестная сторона, против которой было принято арбитражное решение, воспользовавшись подобной неоднозначной редакцией абзаца восьмого подпункта 1) ст. 255 ГПК,

представит в суд доказательства того, что состав арбитража или арбитражная процедура разбирательства не соответствовали требованиям Закона Республики Казахстан.

И легко сможет такие несоответствия найти, поскольку решение было вынесено в Великобритании, где, ясное дело, наш Закон об арбитраже не применяется.

В данном случае суд должен применить положения подпункта о) п. 1 ст. 5 Нью-Йоркской конвенции. Суд сначала должен проверить соответствие состава арбитража или арбитражной процедуры соглашению сторон, а затем уже при отсутствии соглашения сторон проверить на соответствие закону той страны, где имел место арбитраж (то есть Закону Англии «Об арбитраже» 1996 года, а не Республики Казахстан).

Однако согласно п. 1 ст. 501 ГПК арбитражные решения иностранных арбитражей признаются и приводятся в исполнение судами Республики Казахстан, если признание и приведение в исполнение таких актов предусмотрены законодательством и (или) международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан, либо на основе взаимности.

Законопроект предусматривает приведение абзаца восьмого подпункта 1) ст. 255 ГПК в соответствие с положениями подпункта о) п. 1 ст. 5 Нью-Йоркской конвенции.

3.5. Противоречие публичному порядку

Оговорка о публичном порядке широко распространена в международном частном праве. Она в тех или иных вариациях содержится в законодательстве практически всех стран, имеющих кодификации по международному частному праву, в том числе содержалась в законодательстве Советского Союза и Казахской ССР.

Закон об арбитраже (подпункт 1) ст. 2) определяет публичный порядок Республики Казахстан как основы правопорядка, закрепленные в законодательных актах Республики Казахстан.

Согласно п. 1 ст. 1090 ГК иностранное право не применяется в случаях, когда его применение противоречило бы основам правопорядка Республики Казахстан (публичному порядку Республики Казахстан). В этих случаях применяется право Республики Казахстан.

При этом отказ в применении иностранного права не может быть основан лишь на отличии политической или экономической системы соответствующего иностранного государства от политической или экономической системы Республики Казахстан (см. п. 2 ст. 1090 ГК).

Понятие публичного порядка (ordre public, public policy) является довольно неопределенным, применение его отдается целиком на судейское усмотрение.

Оговорку о публичном порядке называют «предохранительным клапаном», «каучуковым параграфом» и т.п.

Важным является уточнение в п. 2 ст. 1090 ГК, что оговорку о публичном порядке нельзя использовать только на основании различий политической или экономической системы.

Оговорка о публичном порядке может быть применена, когда применение иностранного права противоречило бы основам правопорядка РК, правовым принципам, породило бы последствия, недопустимые с точки зрения нашего правосознания.

Юристами разных стран делались попытки выработать перечень всех принципов и норм, которые раскрывали бы понятие «публичный порядок». Однако эти попытки не увенчались успехом, и это вполне объяснимо, ибо этому институту изначально присущи изменчивость и гибкость.

В литературе высказано мнение, что понятие «основы правопорядка (публичный порядок)» включает в себя четыре взаимосвязанных элемента:

а) основополагающие фундаментальные принципы права данной страны, прежде всего конституционные, а также частноправовые и гражданско-процессуальные;

б) общепринятые принципы морали, на которые опирается правопорядок;

в) законные интересы граждан и юридических лиц, общества и государства, защита которых является основной задачей правовой системы страны;

г) общепризнанные принципы и нормы международного права, являющиеся частью правовой системы страны, включая международно-правовые стандарты прав человека.

Одно ясно: неприменение иностранного права на основе нарушения публичного порядка возможно только в «исключительных случаях».

Поэтому каждый такой случай должен серьезно обосновываться и не может сводиться к любому нарушению, пусть даже и серьезному, норм национального права.

При применении такого основания для отмены арбитражного решения, как противоречие публичному порядку, необходимо предостеречь от весьма распространенного заблуждения, когда публичный порядок отождествляют с публичными интересами. Противоречие публичным интересам не может служить основанием для отмены решения.

Отмена решения и отказ в исполнении возможны только по процедурным нарушениям, заранее оговоренным. Исходя из этого, в подавляющем большинстве стран мира арбитражные решения никогда не проверяются компетентными государственными судами по существу и являются окончательными.

Почти нигде в мире суд не проверяет законодательные основания рассмотрения спора, потому что толкование закона может быть разным. Потому что это гражданско-правовой спор, а в гражданско-правовом споре всегда есть разные взгляды на закон. На этом построена судебная система любой страны, в том числе Казахстана.

Но арбитраж не входит в судебную систему. Компетентный суд может проверять только процессуальные моменты.

Если эти принципы не соблюдаются, то такая организация, называемая арбитражем, на самом деле таковым не является. Она превращается в придаток судебной системы, причем совершенно не нужный.

После введения в действие Закона об арбитраже в 2016 году в Казахстане начала формироваться довольно противоречивая практика применения такого основания отмены арбитражных решений как противоречие публичному порядку.

В этой проблеме можно выделить два основных аспекта:

1) проигравшая сторона, как правило, недобросовестная, не найдя никаких оснований для отмены арбитражного решения, зачастую совершенно необоснованно ссылается на противоречие публичному порядку;

2) отдельные суды стали отменять арбитражные решения, ссылаясь на противоречие публичному порядку, который нередко отождествляется с законностью, что в принципе неверно.

Понятие публичного порядка во всем мире возможно только в «исключительных случаях». Верховный Суд Республики Казахстан в Рекомендациях Круглого стола по вопросам применения Закона об арбитраже рекомендовал судам:

«Необходимо отметить, что применение института публичного порядка возможно в исключительных случаях, когда принудительное исполнение арбитражного решения посягает на основы правопорядка Республики Казахстан.

В связи с этим судам при отмене решения по данному основанию следует мотивировать, какой конкретно публичный порядок нарушен и каким образом»[11].

3.6. Спор, по которому вынесено арбитражное решение, не может являться предметом арбитражного разбирательства в соответствии с законом

Согласно п. 8 ст. 8 Закона об арбитраже арбитражу не подведомственны следующие споры: 1) по которым затрагиваются интересы несовершеннолетних лиц, 2) лиц, признанных в порядке, установленном законом, недееспособными или ограниченно дееспособными, 3) о реабилитации и банкротстве, 4) между субъектами естественных монополий и их потребителями, 5) между государственными органами, 6) между субъектами квазигосударственного сектора.

Кроме того, согласно п. 4 ст. 8 Закона об арбитраже арбитражное соглашение о разрешении спора по договору, условия которого определены одной из сторон в формулярах или иных стандартных формах и могли быть приняты другой стороной не иначе как путем присоединения к предложенному договору в целом (договор присоединения), действительно, если такое соглашение заключено после возникновения оснований для предъявления иска. Таким образом, неарбитрабельными могут быть признаны споры из договора присоединения, если арбитражная оговорка была включена в него при заключении договора. Например, спор из договора энергоснабжения (являющегося договором присоединения по казахстанскому законодательству) может быть рассмотрен арбитражем только в том случае, когда арбитражное соглашение было заключено после возникновения оснований для предъявления иска.

На практике возникает ряд дискуссионных вопросов относительно подведомственности арбитражу тех или иных категорий споров. Остановимся на кратком анализе некоторых их них.

3.7.1. Вправе ли арбитраж рассматривать споры из брачных договоров?

Согласно п. 1 ст. 39 Кодекса о браке (супружестве) и семье (далее – КоБС)[12] брачным договором признается соглашение лиц, вступающих в брак (супружество), или соглашение супругов,

---

[11] Рекомендации Круглого стола «Некоторые вопросы применения Закона Республики Казахстан «Об арбитраже» (г. Астана, 30 июня 2017 г.) // Опубликованы на сайте Верховного Суда РК http://sud.gov.kz/rus/content/re komendacii-kruglogo-stola-nekotorye-voprosy-primeneniya-zakona-respubliki-kazahstan

[12] Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» // «Казахстанская правда» от 7 января 2012 г. № 6-7 (26825-26826); Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2011 год, декабрь, № 22 (2599), ст. 174.

определяющее имущественные права и обязанности супругов в браке (супружестве) и (или) в случае его расторжения. Все договоры, основанные на равенстве, опосредующие имущественные и связанные с ними неимущественные отношения, являются гражданско-правовыми договорами. К числу таких относится и брачный договор.

Если в силу прямого законодательного ограничения компетенции арбитражей они не вправе рассматривать дела, связанные с личными неимущественными отношениями, не связанными с имущественными, то разрешать споры, возникающие из брачного договора, являющегося гражданско-правовым договором, регулирующим имущественные отношения между супругами, при наличии арбитражного соглашения, арбитражи вправе.

Согласно п. 2 ст. 39 КоБС брачный договор может предусмотреть имущественные права детей, рожденных или усыновленных в браке (супружестве). Поэтому, если в споре, вытекающем из брачного договора, затрагиваются интересы несовершеннолетних лиц (например, имущественные права детей), то такие споры арбитражам будут неподведомственны в силу подп. 1) п. 8 ст. 8 Закона об арбитраже.

3.7.2. Арбитрабельны ли корпоративные споры?

Для того, чтобы ответить на вопрос о том, могут ли корпоративные споры быть предметом разбирательства в арбитраже, необходимо решить два вопроса:

1) выяснить, какова природа корпоративных отношений и их соотношение с гражданско-правовыми отношениями,

2) ответить на вопрос о наличии или же отсутствии специальной подведомственности корпоративных споров государственным судам (п. 1 ст. 27 ГПК).

Корпоративные правоотношения можно определить как внутриорганизационные (часть их) гражданско-правовые отношения, связанные с участием в корпоративных организациях или с управлением ими, между:

1) учредителями (участниками) корпоративной организации, и

2) между корпоративной организацией и ее учредителями (участниками).

Корпоративные отношения – это не обязательства, а относительные отношения (имущественные, неимущественные, организационные). Поскольку корпоративные отношения – это гражданско-правовые отношения, то и споры, вытекающие из корпоративных правоотношений, могут быть предметом арбитражного разбирательства.

Что касается п. 1 ст. 27 Гражданского процессуального кодекса, то данный пункт, содержащий определение корпоративных споров, закрепляет подсудность данной категории гражданских дел за специализированными межрайонными экономическими судами (входящими в судебную систему Республики Казахстан).

Поскольку арбитражи не входят в систему государственных судов Республики Казахстан, то положения п. 1 ст. 27 ГПК не распространяются на арбитражи, и, соответственно, нельзя говорить о том, что корпоративные споры не могут быть арбитрабельными.

Вместе с тем при рассмотрении отдельных категорий корпоративных споров могут затрагиваться права и интересы третьих лиц. Например, корпоративный спор, связанный с принадлежностью акций АО и реализацией вытекающего из него права на голосование. Между акционером и самим АО может быть заключено арбитражное соглашение о передаче такого спора в арбитраж. Однако решение вопроса о том, обладает ли акционер правом голосования на общем собрании или не обладает таковым правом, непосредственно затрагивает права иных акционеров, поскольку изменяет пропорции голосов при голосовании на общем собрании. Все остальные акционеры заинтересованы в последствиях разрешения этого спора. Однако если соглашение заключено без их участия, то они лишены права участия в арбитраже[13]. Очевидно, что в таком случае спор не может быть рассмотрен арбитражем.

При заключении арбитражного соглашения, а также при непосредственном рассмотрении корпоративных споров арбитражами можно порекомендовать сторонам и арбитражным институтам быть особенно внимательными к проблемам третьих лиц.

---

[13] Скворцов О.Ю. Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы. Москва: ВолтерсКлувер, 2005. С. 408-409.

Нургалиев Б. М.
д.ю.н, профессор, Академия «Болашак», г. Караганда, nbake@mail.ru

Уалиев К.С.
д.ю.н., профессор, Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан, г.Астана,.

Кусаинова А. К.
к.ю.н, доцент,
Бейбитшилик 46; Южно-Уральский государственный университет, г.Челябинск,
Россия, aiman_kusainova@mail.ru

ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ СОГЛАШЕНИЕ В КАЗАХСТАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ – ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ

Резюме. *В статье рассматриваются законодательные основы и организационные проблемы внедрения в РК новых форм процессуального соглашения: сделки о признании вины и соглашения о сотрудничестве. Дается оценка зарубежным концепциям согласительного производства, приводятся аргументы о некоторых преимуществах сделки и очевидных положительных последствиях имплементации этого института в казахстанское уголовно-процессуальное законодательство.*

Ключевые слова: *Уголовное судопроизводство; уголовный процесс; согласительное производство; сделка о признании вины; соглашение о сотрудничестве.*

Түйіндеме. *Бұл мақалада Қазақстан Республикасында процессуалдық келісімнің жаңа нысандарын: кінәні мойындау мәмілесі мен ынтымақтастық келісімін енгізудің заңнамалық негіздері мен ұйымдастыру мәселелері қарастырылған. Келісу өндірісінің шетелдік тұжырымдамаларына баға берілген, мәміленің кейбір артықшылықтары мен бұл институтты Қазақстан қылмыстық-процестік заңнамасына енгізудің айқын оң салдарына дәлел келтірілген.*

Summary. *The article deals with the legislative bases and organizational problems of introducing new forms of procedural agreement in the RK: plea bargaining and cooperation agreements. The evaluation of foreign concepts of conciliation is given, arguments are presented on some of the advantages of bargaining and the obvious positive consequences of the implementation of this institution in the criminal procedure legislation of Kazakhstan.*

В правоохранительной деятельности часто возникают ситуации, когда подозреваемый или обвиняемый, чувствуя свою вину, идет на контакт, пытается «договориться» о смягчении наказания, если будет помогать расследованию.

Раньше казахстанский полицейский не мог дать ему никаких гарантий, кроме той, что суд, возможно, учтет чистосердечное признание. Но правовых основ для этого в законе не было. Да и менталитет казахстанцев и в целом криминогенная ситуация в Казахстане не располагали к этому, «где имеют место, как указывали не только казахстанские исследователи, но и международные эксперты, недозволенные методы следствия и ОРД (пытки[1], шантаж, провокации и т.п.)[2, С.75], а коррупция является, практически институционализированной практикой, не может быть и речи о введении такого института [3].

Теперь такая возможность есть. Она подробно изложена в главе 63 УПК РК и называется «Процессуальное соглашение». Первая в истории Казахстана сделка о признании вины была рассмотрена в Жамбылском областном суде в начале января 2015 года. Руководитель одного из управлений департамента государственных доходов Жамбылской области а Ж. присваивала бюджетные средства около трех с половиной миллионов тенге. Суд признал ее виновной и назначил ей наказание в виде пяти лет лишения свободы. Однако судье поступило процессуальное соглашение о признании вины подсудимой. В результате этого Ж. приговорили к условному наказанию сроком на два года [4].

Казахстанский законодатель включил в УПК РК две формы процессуального соглашения: сделку о признании вины и соглашение о сотрудничестве. Первая, в соответствии с новым Законом должна применяться и уже применяется ко всем категориям преступлений, за исключением особо тяжких, и призвана ускорить процесс расследования и обеспечить возмещение ущерба потерпевшему.

Генеральная прокуратура, МВД Казахстана, другие правоохранительные органы всегда активно выступали в поддержку этого института, исходя из его целесообразности и эффективности. Однако на стадии обсуждения норм относительно предлагаемого института «сделка с правосудием» ставилась задача решить проблему обеспечения защиты конституционных прав личности,

участвующей в сделке о признании вины, так как этот институт мог бы вызвать соблазны злоупотреблений [5]. Несмотря на то, что есть уверенность о принципиальном и законодательном решении этого вопроса в положительном русле, ведущихся спорах в научных и практических кругах о формах реализации этого института, в его востребованности сомнений практически уже не осталось. Происходит лишь совершенствование и некоторая коррекция этого механизма и органичное регулирование в соответствии с наработанной практикой и новым законодательным процессом.

Зарубежный опыт в сделках о признании вины. Если сравнить предлагаемый институт со «сделкой с правосудием», принятой в России, то мы считаем это не упрощением судопроизводства, а формой стимуляции членов ОПГ сотрудничать с правосудием в обмен на преференции (смягчение наказания) либо в обмен на иммунитет от уголовного преследования (как в США). По мнению большинства российских ученых, этот новый институт для России еще нуждается в серьезном совершенствовании, но его востребованность и эффективность также очевидна[6].

К слову, отметим, что данный институт также неоднозначно воспринят юридической общественностью, в том числе в странах СНГ, где он уже действует. Украинские ученые также констатируют, что существенное ускорение уголовного процесса внедрением в законодательство Украины сделки о признании вины может свидетельствовать об утрате правоохранительными органами в погоне за скорейшим завершением уголовного производства доказательств, необходимых для правильного установления истины в каждом конкретном случае[7,С.416].

Украинские ученые отмечают, что эту норму в наших реалиях можно легко извратить. Например, оговорить другого человека и получить меньший срок. В этом есть риск. Но имеется и очевидный плюс: признав вину, когда отпираться под тяжестью улик бесполезно, можно получить меньший срок и сэкономить деньги на адвоката. Следователю это даст возможность сосредоточиться на раскрытии действительно серьезных преступлений. А чтобы не было соблазна заключить сделку под принуждением, ее утверждает суд, который обязан проверить, что обвиняемому никто не угрожал. Конечно, как и во всех вышеописанных случаях, не исключено, что в процессе ее заключения не присоединятся какие-то посторонние мотивы, однако это не повод, чтобы отказываться от всего нового и прогрессивного.

В Грузии этот институт пользуется небывалой популярность. Согласно статистическим данным, число лиц, наказанных лишением свободы по статье 38 УК Грузии «получение взятки» сократилось – со 120 в 2010 году до 71 в 2011 году и 37 в 2012 году. Интересно, что большинство лиц, осужденных по этой статье, были приговорены к срокам менее 6 лет лишения свободы. В 2010 году 81% осужденных получили наказание в виде лишения свободы менее 6 лет, в 2011 году – 79%, в 2012 – 76%. Это объясняется сокращением сроков наказания по приговору в связи с заключением сделки о признании вины между обвинением и обвиняемым [8].

Исходя из реальности, существующей в Грузии, большая часть уголовных дел в конечном итоге завершаются заключением между обвиняемым и прокуратурой процессуального соглашения. Заинтересованность прокуратуры в существовании такой процедуры односторонняя и достаточно ясная: процессуальное соглашение подразумевает оплату пошлины со стороны обвиняемого, а со стороны прокуратуры – некие уступки взамен этой пошлины. Исходя из существующей политики это прибыльно для бюджета, а исходя из этого и прокуратура, в большинстве случаев, в уголовном праве соглашается заключить с обвиняемым процессуальное соглашение. Чем больше сделок будет заключено, тем это прибыльнее для казны. В Грузии ежегодно растет процентный показатель процессуальных соглашений. В 2006 году общее производство по данным существующих дел доля процессуальных соглашений была 28%, а по данным на 2010 год уже в первом квартале 71.6% дел, существующих в общем производстве, закончились процессуальным соглашением. Как уже было отмечено выше, основной причиной ежегодного роста соглашений является недоверие общества к суду. Обвиняемый не имеет гарантий защиты собственной правды. Лицо предпочитает признать вину и заплатить государственную пошлину в казну, чем бороться для защиты собственной правоты.

Еще одно немаловажное уточнение - процентный показатель оправдательного (не обвинительного) приговора в Грузии практически равен нулю. В частности, в 2005 году в первой судебной инстанции было представлено 9168 обвиняемых, из них только 796 (8%) был вынесен оправдательный приговор. В 2009 году число обвиняемых выросло почти вдвое и составило 18354, в то время как оправдательный приговор был вынесен только 18 лицам, что составляет 0.1%18. Указанное в основном обусловлено большим показателем процессуальных соглашений [9].

Критикуя стремление многих государств, в т.ч. Казахстан и его законодателя в имплементации в свою правовую систему очередную разновидность ставших уже почти легендарными «сделок с

правосудием», известный российский процессуалист Головко Н.В. отмечает, что неожиданностью это не является, поскольку такое стремление стало своего рода «сравнительно-правовым поветрием». В последние годы многие страны, часто еще достаточно далекие от окончательного решения сложнейших задач по построению правового государства, созданию независимого суда, обеспечению устойчивой некоррупционной правоприменительной практики и т. д., с необъяснимым упорством направляют едва ли не всю свою реформаторскую энергию на имплементацию именно «сделок с правосудием». И это, несмотря на то, что в той же России институт «сделок», принятый раньше, чем в Казахстане, хотя пока и не принес ожидавшихся результатов на поприще борьбы с организованной преступностью, терроризмом или коррупцией (мало-мальски серьезных процессов, выигранных обвинением именно за счет «сделок», фактически нет), но уже повлек некоторые крайне негативные последствия, о чем предупреждали эксперты [10].

Наши реформаторы ссылаются, прежде всего, на американский и потом уже на европейский опыт внедрения и использования сделок о признании вины. Если в США они возможны по всем уголовным делам, в том числе, когда обвиняемому грозит смертная казнь, то европейские страны занимают более осторожную позицию, допуская возможность тех или иных согласительных процедур лишь в случаях, если предполагаемый срок лишений свободы не превышает определенного предела (например, три года в Италии) или если обвинитель требует наказания, не превышающего определенного размера (например, шесть лет в Испании) [11].

К слову сказать, то институт, который еще называют сделкой с правосудием, был известен ещё в средние века в Британии, и назывался он апелляцией раскаявшегося: преступник мог избежать смерти (в то время к казни приговаривали не только за убийство, но и за кражу), если он рассказывал властям о преступлениях, совершённых другими. Но эта практика прекратила своё существование - слишком многие оговаривали своих знакомых и даже родственников. А пока власти разбирались в их показаниях, преступники, было и такое, сбегали из тюрьмы [12].

В других странах европейского континента согласительные процедуры с преступниками появились на основании рекомендаций Совета Европы о введении заявлений о признании вины и процедур, упрощающих судебное производство в 1987 году [13,С.94]. На следующий го, (1988) этот институт воспринял УПК Италии как «ходатайство о наказании по просьбе сторон», обыкновенно называемом *patteggiamento* или «сделка», который первоначально предусматривал уменьшение наказания на одну треть и ограничивалось преступлениями, наказуемыми не более чем тремя годами лишения свободы. Отмечается, что итальянский опыт, как одна из самых влиятельных моделей механизмов заявления о признании вины, был впоследствии введен в Европе, а затем и бывших советских республиках, а также некоторых латиноамериканских странах [13,С.95].

В литературе отмечается, что итальянская *patteggiamento и схожая с ней* французская модель сделки о признании вины - *reconnaisance prelable de coupabilité,* которые ограничены делами, наказуемыми не более чем пятью годами (и предоставлять уменьшение наказания на две трети), а также модель испанского *conformidad,* которое ограничено преступлениями, наказуемыми менее чем шестью годами, являются наиболее предпочтительными, прежде всего, от его аналога - американской модели заключения сделки о признании вины, ввиду того, что процедура получения признания (заявления о признании вины) имеет место в открытом суде, а не на задворках полицейских участков или тюрем [14,С.171].

Законодательство Германии также предусматривает так называемый институт соглашений в сфере уголовного производства (Urteilsabsprachen). Предметом соглашения являются правовые последствия, касающиеся вынесения приговора. Соглашение вступает в силу после того, как суд уведомляет участников о содержании возможного соглашения, по которому прокурор и обвиняемый дали свое согласие [15,С.202]. В соответствии с пп. 1 и 2 параграфа 12 УК ФРГ противоправные деяния в уголовном праве Германии делятся на преступления, за совершение которых предусмотрено максимальное наказание в виде лишения свободы на срок от одного года и более, и проступки, за совершение которых минимальным наказанием является лишение свободы на более короткий срок или денежный штраф [16,С.113].

В других европейских странах, например, в Норвегии, убедительное досудебное признание ведет к тому, что дело в суде будет рассматривать один профессиональный судья, а не смешанный суд или присяжные, а в соседней Дании признание влечет за собой судебный процесс в упрощенном порядке, без необходимости выступления обвинения в суде [17].

Азиатские страны по имплементации этого института идут как по американскому, так и по европейскому пути. В Японии, например, в которой, хотя и осуждают американскую практику, как противоречащую принципам своей собственной системы, данный институт называют как систему

«сделок о признании вины», при котором подозреваемый, который делает признание, обычно будет освобожден из досудебного заключения под стражей, и в результате значительно более простого судебного процесса ему в качестве наказания либо зачтется то время, которое он отсидел в досудебном заключении, либо будет назначено существенно более мягкое наказание, чем то, которое он получил бы в том случае, если бы не отвечал на вопросы или опровергал предъявленные обвинения [18].

В Индии соглашение с судом используется с 2006 г. Вероятность смягчения наказания дается только тем, кто признает свою вину в правонарушении, за которое можно лишить свободы не более чем на семь лет тюрьмы: причинение побоев, подделка документов, опасное управление и другое. Но надеяться на сделку не могут те, кому инкриминируется преступления против женщин и детей[19,С.99].

Южноамериканские страны, такие, как Аргентина также пошли по американскому пути, в результате которого подсудимый, который был арестован *in flagrante* (на месте преступления) или сделал полное признание, может попросить «сокращенный судебный процесс» без полномасштабного предварительного следствия. Однако, отмечается, что позитивным моментом для подсудимого является тот факт, что ему могут назначить пробацию, а после успешного завершения последней дело будет прекращено[20].

Позвольте теперь остановиться на американском опыте сделки о признании вины, так резко критикуемой как самими американцами, так и нашими правоохранителями, но, к удивлению, воспринимаемой в новом УПК РК нашим законодателем некоторых ее элементов. Даже известные американские юристы признают, что признание вины в виде получения признания от обвиняемого являлось мощным фактором упрощения уголовного производства на протяжении всей его часто позорной истории.[13, С.98] При всех минусах и негативных явлениях, имеющихся в американской судебной системе, при ее «потребительском» характере, большинством населения, и это трудно отрицать, она уважается. Подтверждением этому как раз и служат отсутствие общественных потрясений и стабильность американского общества [21,С.83].

Сделка с правосудием в современном понимании возникла действительно в США в конце XIX века и довольно быстро распространилась в других странах мира. Оба типа сделок, подходящие под определение «досудебное соглашение о сотрудничестве», существующие в мировой практике, возникли именно в США. И самый распространённый из них - это договор с прокуратурой, предполагающий признание прокуратуре вины в обмен на снятие части обвинений или переквалификацию преступления из тяжкого в менее тяжкое.
Другой формой сделки с правосудием является то, что в США называют превращением обвиняемого в свидетеля обвинения. По ней в обмен на показания против сообщников подозреваемый получает «прокурорский иммунитет» - полное или частичное освобождение от ответственности. Во избежание злоупотреблений сделка должна быть одобрена судьёй [22,С.100].

Как известно, американское уголовное судопроизводство понимается как уголовно-исковое судопроизводство, целью которого является, прежде всего, упрощение и сокращение процедур судопроизводства, и согласно которому стороны идут на взаимные уступки, а именно, обвинитель предъявляет иск, а подсудимый сам выбирает выгодную ему позицию, признать этот обвинительный иск полностью или частично или не признавать его. Именно признание предъявленного обвинения позволяет суду в полном объеме не проводить по этому делу судебную процедуру, а сразу постановить обвинительный приговор. Таким образом, обвиняемый, признавая обвинение полностью или частично, освобождает суд от необходимости доказывать это обвинение в сложной, состязательной судебной процедуре [23,С.671].

Согласно этой концепции обвинитель, в свою очередь, обязуется:

- уменьшить объем предъявляемого обвинения,
- смягчить свою позицию по вопросу квалификации,
- требовать наказания не выше оговоренного сторонами предела.

По уголовному процессу США судья на стадии предварительного слушания уголовного дела в течение «разумного времени» знакомится с доказательствами, чтобы убедиться в том, что конкретное преступление совершено именно этим обвиняемым. Проверяется также добровольность заявления о признании себя виновным обвиняемым с полным пониманием выдвинутых против него обвинений и последствий его заявления, в результате чего является приказ суда, констатирующий вступление заявления его о признании вины в силу [24].

На стадии разработки и принятия пакета документов по внедрению процессуального соглашения в республике велись ожесточенные дискуссии на предмет использования зарубежного опыта, в

особенности, каких-либо ограничений применения, в зависимости от тяжести преступления. Предлагались кардинальные варианты введения сделок о признания вины без каких-либо ограничений. Однако, как показывает опыт зарубежных стран, недопустимо заключать соглашение с лицами, совершившими тяжкие и особо тяжкие преступления. В тех же США, на опыт которых ссылались авторитетные ученые, таким лицам наказание не смягчается даже за предоставленную ими ценную информацию [25].

В итоге возобладали мнения сторонников сделки на распространение этой процедуры лишь на дела о преступлениях небольшой и средней тяжести. Было предложено поддержать такое мнение на начальном этапе внедрения сделок о признании вины в практику, с последующим распространением их на все другие категории деяний [26,С.43] .

Эксперты предполагали еще на стадии разработки проекта УПК РК, а практика уже подтверждает о некоторых преимуществах сделки:

- прежде всего, сокращаются сроки расследования, нет необходимости проведения многих следственных действий и экспертиз;
- значительно упрощаются все следственные и судебные процедуры;
- сделка заключается между прокурором и подозреваемым (*обвиняемым*), что исключает возможность коррупции со стороны следователя и оперативного работника [27,69-70].

Законодательство о согласительном производстве позволило для обвиняемых получить очевидные положительные последствия: а) назначение наказания не свыше половины санкции по соответствующей статье; б) для осужденных лиц – снижение размера наказания на половину; в) в некоторых случаях – освобождение от уголовной ответственности.

Что касается статистики *о согласительном производстве в целом по республике, то т*енденция роста характерна и по делам этой категории с заключением процессуальных соглашений. Неуклонно растёт число поступивших в суды и рассмотренных дел. В 2017 году окончено с процессуальными соглашениями 4 240 дел, но практика показывает, что применение процессуальных соглашений требует совершенствования [28].

Представитель Генеральной прокуратуры Казахстана на одной из своих презентаций представил информацию, что в за 2015-2016 гг. в суды было представлено около 4000 процессуальных соглашений. Не было, однако информации о том, сколько процессуальных соглашений было отклонено судами. То есть, мы не имеем какую-либо официальную или неофициальную статистику на этот счет, и надеемся, что по результатам 2018 года Генеральная прокуратура или Верховный суд представят статистику, чтобы было возможно оценить применение этой процессуальной новеллы. Нас интересует, по какой категории преступлений в основном заключались процессуальные соглашения, какие наказания применялись, какой экономический эффект был достигнут, как это повлияло на состояние преступности в стране. Независимые исследователи при этом могут исследовать вопрос о том, как влияет процессуальные соглашения в целом на сам институт правосудия [29].

Мы считаем, что принятие «процессуального соглашения» в некоторой степени позволило оптимизировать уголовное судопроизводство, сделать его «гибким» и соответствующим современному уровню развития преступности.

Список использованной литературы:

1. Нурсеитова Т. Из 84 дел о пытках 18 совершены должностными лицами https://www.zakon.kz/4900345-marat-kogamov-iz-84-del-o-pytkah-18.html.

2. Манфред Новак. Доклад Специального докладчика по вопросу о пытках и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видах обращения и наказания. Миссия в Казахстан // Комитет по правам человека, 2009 г. Генеральная Ассамблея ООН (A/HRC/13/39/Add.3). Пункт 70.; а также см.: Доклад Специального докладчика по вопросу о независимости судей и адвокатов г-на Леонардо Деспуи. Миссия Казахстан // E/CN. 4. 2005. С. 60.

3. Сулейменова Г.Ж Заключение научно-правовой экспертизы Концепции проекта Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан // https://www.zakon.kz/4520192-zakljuchenie-nauchno-pravovojj.html.

4. Подробнее: https://tengrinews.kz/crime/sdelka-priznanii-vinyi-vpervyie-sostoyalas-sude-kazahstana-271441/.

5. Нургалиев Б. М., Лакбаев К. С., Кусаинова А. К. Казахстанский уголовный процесс: вчера, сегодня, завтра // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № 4 (апрель). – С. 101–105. – URL: http://e-koncept.ru/2014/14099.htm.

6. Илюхин В.И. Дума пошла на сделку с правосудием// http://www.pressmon.com/ru/a/ru/1246367/DUMA-POSHLA-NA-SDELKU-S-PRAVOSUDIEM#ixzz3V0zfSmLc.

7. Макаров А.П. «Сделка о признании вины новация УПК Украины Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 1. С. 414-418.

8. Отчет о мониторинге в Грузии Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией 25 сентября 2013 года в штаб-квартире ОЭСР в Париже. http://transparency.ge/en/blog/judiciary-after-parliamentary-elections-2013. (дата обращения: 29.03.14).

9. Исследование фонда «Transparency International Georgia»http://www.osgf.ge/files/publications/2010/Plea_Bargaining_in_Georgia_-_Negotiated_Justice_-_GEO_(2).pdf(дата обращения: 29.03.14).

10. Головко Л.В. Анализ концептуальных положений проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшего реформирования уголовного процесса» //http://m.zakon.kz/4480136-analiz-konceptualnykh-polozhenijj.html.

11. Лазарева В.В. ЛЕГАЛИЗАЦИЯ СДЕЛОК О ПРИЗНАНИИ ВИНЫ. (Вестник Академии финансовой полиции № 4(24) 2013 г.)

12. Курбанмагомедов Т. К. ENSURING THE VICTIM RIGHTS AND INTEREST OF PROPERTY IN BEFORE JUDICIAL AGREEMENT ABOUT COOPERATION. Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал. №1, 2010. с.178.

13. Стивен Ч. Тэйман Упрощенное производство или согласованное заявление о виновности? http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30534238#pos=1;- С.117.

14. Стивен Ч.Тейман. Экспертное заключение на проект Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан по вопросам упрощенного досудебного производства», Ежегодник Центра исследования правовой политики 2009. Алматы, 2010 — 407. С.165-187.

15. Maike FrommannI. Regulating Plea-Bargaining in Germany: Can the Italian Approach Serve as a Model to Guarantee the Independence of German Judges? // Hanse law review (HanseLR). 2009. № 1. С. 202–203.

16. Вальшина Ирина РавилевнаЗаключение досудебного соглашения о сотрудничестве при расследовании уголовного дела в форме дознания с позиции зарубежного законодательства ОБЩЕСТВО И ПРАВО. 2014. № 2 (48). С.207.

17. Stephen C. Thaman, Plea-Bargaining, Negotiating Confessions and Consensual Resolution of Criminal Cases, General Reports of the XVII Congress of the International Academy of Comparative Law 996 (K. Boele Woelki & S. van Erp eds. (2007).

18. David T. Johnson, Plea Bargaining in Japan, in The Japanese Adversary System in Context 142-45 (Malcolm M. Feeley & Setsuo Miyazawa eds. 2002).

19. Белых И. Е. РЕФОРМА РОССИЙСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: СДЕЛКА С ПРАВОСУДИЕМ. Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук. 2013, № 7-1. С.97-102.

20. David Mangiafico & Carlos Parma, Juicio abreviado argentino 108-09 (2004)

21. Пиюк Л.В. Проблемы применения упрощенных форм разрешения уголовных дел в судопроизводстве Российской Федерации в свете типологии современного уголовного процесса. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2011 - 208.С.187.

22. БЕЛЫХ И.Е. РЕФОРМА РОССИЙСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: СДЕЛКА С ПРАВОСУДИЕМ. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУК. 2013, №7-1. С.97-102

23. Лупинская П.А. (под ред.). Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. Учебник. М Юристъ. 2005. -815с.

24. Т. Сарсенбаев СДЕЛКА О ПРИЗНАНИИ ВИНЫ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. ЮРИСТ, 2004. №10.

25. Климанова О.В. ДОСУДЕБНОЕ СОГЛАШЕНИЕ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ: ПРАВОВАЯ ПРИРОДА, ДОГОВОРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ/ Дисс. канд. юрид. наук. Самара – 2017; Саркисянц Р.Р. Досудебное соглашение о сотрудничестве – зарубежный опыт. URL: http://www.samoupravlenie.ru/46-12.php (дата обращения: 25.10.2014)

26. Канафин Д.К. К вопросу о внедрении в уголовное судопроизводство института соглашения о признании вины // Материалы международно-практической конференции «ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РАМКАХ РАЗРАБОТКИ НОВОГО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН» - Алматы, 2012.

27. Хавронюк Н.И. Изменение форм предварительного расследования по проекту УПК РК. Материалы международно-практической конференции «ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РАМКАХ РАЗРАБОТКИ НОВОГО УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН» - Алматы, 2012.

28. Рахметуллин А.К. Сделки о признании вины стали очень удобными для следствия – Верховный судhttps://informburo.kz/novosti/sdelki-o-priznanii-viny-stali-ochen-udobnymi-dlya-sledstviya-verhovnyy-sud.html.

29. Кунсеркин Ж.К. Процессуальное соглашение в уголовном процессе Казахстана. практика и проблемные вопросы. advokatura.kz/.../PROTSESSUALNOE-SOGLASHENIE-V-UGOLOVNOM-PROTSE.

УДК 355.42

Охан К.
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы,
әскери және арнайы-тактикалық даярлық кафедрасының оқытушысы,
п.ғ.маг., полиция капитаны, kuntugan-88@mail.ru

ТЕРРОРИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Түйіндеме: *Бұл мақалада Терроризмнің алдын алу түрлері мен олардың сақтанудың жолдары қарастырылған. Қазіргі кезде ең көп таралған лаңкестік – дінді бетперде еткен түрі. Олардың негізгі мақсаттары – әртүрлі діни сенімдерді пайдалана отырып, адамдардың пікіріне әсер ету, билікті ұстап қалу, ұлтаралық соғыстар, талас-тартыстар ұйымдастыру, дінді саяси құрал ретінде пайдалану. Лаңкестікке қарсы күресудің мақсаты рухани және материалдық, экономикалық тұрғыдағы нысандарды залалсыздандыру. Сол үшін лаңкестіктің пайда болу тарихын, оның түрлері мен алуан көріністерін, сондай-ақ қаупінің алдын алуды да білген абзал.*

Түйін сөздер: *Лаңкестік., Террор., Терроризм., Қауіп-қатерлер., Дін., Экстремистік., Мәзһаб., Қырып-жою., Саяси., Ислам.*

Аннотатсия: *настоящая статья посвящена проблемам возникновения терроризма. В настоящее время наиболее распространенным видом терроризма является религиозный терроризм. Основная цель религиозного терроризма заключается в использовании религии в качестве инструмента давления на мнение людей, удержания своей власти, разжигания межнациональных войн, использования различных религиозных верований в своих политических целях. Материальное, духовное, экономическое развитие государства, препятствует развитию терроризма. В связи с этим необходимо знать историю, истоки возникновения религиозного терроризма, его разнообразие для предотвращения возникающих опасностей.*

Ключевые слова: *Террориистический., Террор., Терроризм., Риски в., Религия., Экстремистские., Поражения., Политическая., Ислам.*

Annotation: *The given article deals with the issues of terrorism emergence. Nowadays religious terrorism is considered to be one of the most widespread type of terrorism. The main aim of the religious terrorism consists in the use of religion as a means of pressure on people's minds, maintenance of one's power and authority, propaganda of international war, the use of various religions for one's political purposes. Material, spiritual, economical development of a state prevents terrorism from its further spread. This is why it is necessary to know the history, the origin, the development of religious terrorism and its variability to prevent possible danger.*

Keywords: *Terrorist, Terror, Terrorism, Risks, Religion, Extremist, Defeat, Political, Islam.*

Лаңкестік – гректің «terror» сөзінен алынып, «үрейлі», «қорқынышты» деген мағыналарды білдіреді. Бұл атауды ең алғаш Аристотель қолданған. «Террор» сөзі өз мақсатына жету үшін ешнәрседен тайынбай, зорлықпен үкімін жүргізуді көздеген саяси күрес деген мағынада түсіндіріледі. Лаңкестердің қарулы әрекеттері мен бүлік шығару іс-әрекеттері олардың бүкіл болмысын айқын көрсетеді. Түрлі этникалық және діни қайшылықтар, кедейлік пен мемлекеттегі түрлі келіспеушіліктер де лаңкестіктің шығуына себеп болуы мүмкін. VII ғасырда Ислам әлемінде пайда болған діни, саяси, экстремистік әрекет саналатын харижиттер («хулафа-и рашидин») хазреті Омар (хулафаты) мен Оспанға (хулафаты) қарсы қастандық ұйымдастырды. Олар умәуилер салтанаты кезінде үлкен саяси күшке айналып, елде әрдайым іріткі мен дау-жанжал ұрығын септі. VIII ғ. екінші жартысында Ирак, Бахрейн, Йемен, Сирия, Мысыр және Хорасан жерлерінде лаңкестік әрекеттер жасаған карматилер де діни, саяси, экстремистік ағым саналған. Карматилер шиға мәзһабындағы исмаилиттердің негізгі тармағының бірі ретінде VIII ғ. ортасында Иракта пайда болған. Олар ислам шариғатын мойынсұнбай, тіпті Қағбаны зиярат етуді бидғат деп санаған. 899 жылы Бахрейнді басып алып, шығыс Арабияда өз мемлекетін құрған. 930 жылы қажылық маусымында Меккеге баса көктеп кіріп, қаланы талан-таражға салып, бірнеше мың қажылар мен жергілікті тұрғындарды өлтіріп, көптеген мұсылмандарды тұтқындаған.

Қазіргі таңда дүниеде 500-ге жуық лаңкестік ұйым бой көрсетуде. Олардың саяси, діни бағыты, әлеуметтік және этникалық құрамы, шабуылдау дәрежесі бойынша ең үлкендері мыналар: «әл-Кайда», «Абсат әл-Ансар» (Ливан), «Ал-Жиһад», «Жәмағат әл-Ислами», «әл-Ихуан әл-муслимин» (Мысыр), «Хизб-ут-тахрир әл-Ислами», «Тәибә», «Жамағати-Ислами» (Пәкістан).

Ланкестіктің бірнеше түрлері бар:

Ядролық лаңкестік – ядролық жарылғыш заттарды жару немесе онымен қорқыту, радиоактивті заттармен улау, ядролық нысандарды басып алу мақсатын көздейді. Қазір дүниенің 30 мемлекетінде 450-ге жуық ядролық объектілер, 100-деген ядролық реакторлар, он мыңдаған ядролық қарулар бар.

Хайджекин – ірі көлік құралдары: ұшақ, пойыз, автомобиль және кемелерді ұрлауды мақсат етеді. Бірінші әуе лаңкестік 1930 жылы жасалған. Лаңкестер тарапынан 1969 жылы 91 , 1972 жылы 59 жолаушы ұшақтарына шабуыл жасалған. 1971 жылы қыркүйек айында 4 ұшақ лаңкестер тарапынан қиратылды. Тіпті, бүгінге дейін жалғасып келеді.

Гиперлаңкестік – арнайы хакер тәсілдері бойынша компьютер басқару жүйесін иеленіп алу, компьютер вирустары арқылы интернет жүйесін істен шығару көзделеді.

Қазіргі кезде ең көп таралған лаңкестік – дінді бетперде еткен түрі. Олардың негізгі мақсаттары – әртүрлі діни сенімдерді пайдалана отырып, адамдардың пікіріне әсер ету, билікті ұстап қалу, ұлтаралық соғыстар, талас-тартыстар ұйымдастыру, дінді саяси құрал ретінде пайдалану. Лаңкестікке қарсы күресудің мақсаты рухани және материалдық, экономикалық тұрғыдағы нысандарды залалсыздандыру. Сол үшін лаңкестіктің пайда болу тарихын, оның түрлері мен алуан көріністерін, сондай-ақ қаупінің алдын алуды да білген абзал.

Жалпы, елді дүрліктірген лаңкестік оқиғалардың қайдан өрістеп отырғанын, сипатын, себеп-салдарын айқындамай тұрып нәтижелі іс-қимыл жасай аламыз деу — берісі әбестік, әрісі — көрсоқырлық, біліксіздік деу орынды. Елбасымыз діни экстремизм және терроризммен күрес мәселелері жөнінде кеңесте: «Қазақстанға қарсы жасалынған терроризмді, оны ымырасыз басып-жаншуға мемлекеттің мүмкіндігі жетерлік. Мемлекеттің қолында күш те, қуат та, жігер де бар. Біз лаңкестікті түбірімен жоқ қыламыз. Мен сондай-ақ барлық қазақстандықтарды қырағылыққа шақырамын. Егер лаңкестікке қатысты деректер байқалатын болса, онда дереу тиісті құқық қорғау органдарына хабарлау қажет»,— деген еді. Бұл сөздің астарында тек ескерту ғана емес, нақты талап та жатқанын пайымдағанымыз жөн болмақ. Шындығына келсек, терроризм — жаһанға төнген зор қатер. Лаңкестік (терроризм) — негізінен, саяси-әлеуметтік себептерге байланысты жеке адамға, көпшілікке немесе мемлекетке қысым жасау, үрей туғызу мақсатында қасақана жасалатын қылмыстық іс-әрекет. Бұл ұғым XVII ғасырдағы француз революциясынан кейін кеңінен қолданыла бастаған болатын. Адам жанын түршіктірер қатыгез зұлымдыққа толы лаңкестік әрекеттердің формасы да, тактикасы да әр түрлі, олар: кепілге адам алу, қоғамдық орындарда жарылыстар ұйымдастыру, кісі өлтіру, бопсалау, шетелдік елшіліктерге, халықаралық ұйымдардың бас пәтерлеріне шабуылдар жасау, ұшақ жару, қару-жарақ қоймаларын басып алу, т.б.

Биолаңкестік – вирус, ұнтақ сияқты бактериялық қоспаларды пайдалана отырып лаңкестік әрекет жасау.

Ел аймақтарында өткен қаралы оқиғалар соның айқын дәлелі. Қайсыбір сарапшылардың айтуынша, (мәселен, Марат Шибұтовтың пікірінше), еліміздегі лаңкестік әрекеттер такти-касына қарай дағыстандық, шешендік, ирактық және латынамерикандық түрлерге ұқсас болып келеді екен. Қазақстанда тактикалық жағынан ең ықтималы дағыстандық әдіс деседі. Бұл әдіске күштік құрылым қызметкерлері мен шенеуніктерді нысанаға алу тән болса керек. Дағыстандық лаңкестіктің мақсаты — мемлекеттік аппараттың аяқ-қолын тырп еткізбестен «матап тастау». Біз оған қарсы тұруға мүлде дайын емеспіз. Себебі, еліміздегі құқық қорғау органдары мен қауіпсіздікті сақтауға жауап беретін лауазымды шенеуніктеріміз ондай лаңкестік оқиғалар орын ала қалса, олардың алдын алуға ешқандай сақтық шараларын жасамаған. Ал шешендік әдіспен әрекет ететін лаңкестерге тұрғын үйлерді жарып, қоғамдық мекемелерге шабуыл жасап, адамдарды кепілге алу үрдісі тән. Бұлардың алға қойған басты мақсаттары — халық арасында үрей туғызып, тұрақтылықтың іргетасын шайқалтып, елді бейбіт өмір сүру ырғағын жаңылту. Ең өкініштісі, мұндай тосын оқиғаларға қарсы тұруға біздің қоғамдық мекемелеріміз мүлде дайын емес. Ондай мекемелердің қауіпсіздігі қаншалықты деңгейде деген сауалға тірі пенденің нақты жауап бере алмасы кәміл. Бір-ақ мысал. Айталық, еліміздегі ең ірі мегаполис саналатын Алматы қаласында тұрғын үйлерге тақап салынған жанар-жағармай бекеттері жыртып айырылады. Егер лаңкестер соларды нысанаға алса, күніміздің не боларын ойлаудың өзі қорқынышты. Ал ирактік лаңкестікке ден қойған жанкешті шахидтер әкімшілік ғимараттар мен шетелдік елшіліктерді, шетелдік ірілі-уақты компания кеңселерін жарып жіберуге әуес. Ондағы мақсаттары — мемлекеттік аппаратты есінен тандыра қорқытып, қатты састыру, инвесторларды шошыту арқылы халықаралық жанжал шығару, соның арасынан өздеріне пайда табу деседі.

Латынамерикандық лаңкестікке бүйрегі бұратындар саясаткерлер мен балаларды ұрлап әкетіп, артынан оларды мерт етіп, жұртты жаппай қырып-жоюмен айналысады екен. Ондағы мақсат — билік төңірегінде жүрген зиялы қауым өкілдері мен қоғамның қаймағы саналатын элитаға қатты қысым жасау арқылы оларды өз дегендеріне көндіріп, лаңкестер мақсаты үшін жұмыс істеуге мәжбүрлеу болса керек.

Ақпараттық лаңкестік деп теракт жасауға алып келетін мағлұматтарды БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары) арқылы тарату, экономикалық жағынан дамыған мемлекеттердің өз техникалық

мүмкіндіктерін басқаларға зиян тигізу үшін пайдалануды айтады. Мысалы, бір өтірік кейде, бүкіл дүниедегі мемлекеттерді қарама-қайшылыққа түсіреді, миллиондаған адамдардың санасын улайды, оларды жолдан тайдырады. Сол үшін БАҚ арқылы әсіресе, интернет жүйесі арқылы таралып жатқан теріс хабарлар әртүрлі жаман нәтиже беруі мүмкін. Мұндай зиянды хабарлардың «ақпарат лаңкестігі» делінуі ғажап емес. Бұл іс-әрекет саяси лаңкестіктің ажырамас бір бөлігіне жатады.

Бұрындары тек шетелдерде ғана орын алатындай көрініп келген лаңкестік оқиғалар ақыры Қазақстан жеріне де келіп жетіп, қалың бұқара халық күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылған пұшайман халге түсті. Ағымдағы жылы ел көлемінде орын алған лаңкестік оқиғалардың сипаты мен белгілеріне үңілсек, лаңкестікті жасағандардың барлығының дерлік еліміз тәуелсіздік алған кезеңде ер жеткен өрімдей жас жігіттер екендігіне көз жеткізер едік. Бұған тұрмыстық-әлеуметтік жағдайдан басқа асқынған діни факторлардың да айтарлықтай ықпалы барлығы байқалады. Сосын, лаңкестердің барлығы дерлік қазақ ұлтының өкілдері, ең өкініштісі де, міне, осы. Ендеше, зайырлы мемлекетіміздің саяси-қоғамдық құрылысы мен сипатына, мемлекет құзырына қарайтын азаматтардың өмірі мен құқығына зор қауіп төндіретін лаңкестік мақсатта іске асырылатын қанды оқиғалар мен құбылыстарға құқық қорғау мен ұлттық қауіпсіздік органдары, барша қоғам жіктері бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тізе қоса отырып бірлесіп әрекет етулері қажет-ақ. Қоғамда, әсіресе мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдер, жастар арасында идеологиялық, мәдени-ақпараттық мақсаттағы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, оларды саяси-танымдық тұрғыдан «тағалау» керектігі дау туғызбас деген ойдамыз. Елдегі лаңкестік қауіп-қатерлерге қарсы тұру үшін ислам атын жамылған жат ағымдардың қызметіне тосқауыл қойып, шетелдік эмиссарларды ел территориясынан күштеп аластау қажет. Шетелдік діни әдебиеттер мен компьютердегі сайттарды заңдық тұрғыда қатаң сүзгіден өткізіп, оларды ел ішіне әкелуге, насихаттауға, таратуға үзілді-кесілді тыйым салу керек. Жастарға дәстүрлі исламды, тарихи-рухани құндылықтарымызды насихаттап, ел ішінде лаңкестікке қарсы қауіпсіздік шараларын күшейтуіміз қажет. Ең бастысы, лаңкестікке қарсы заңнамаларымызды бекемдеп, құзіретті органдардың терроризмге қарсы қызметін оңтайландырып, еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мәселесімен айналысатын органдардың іс-әрекеттерін үйлестіріп, бір ізге салуды қолға алуымыз керек, бұл — өте маңызды шаруа. Сосынғы бір билік тарапынан ескерілуі тиіс өзекті мәселе — ой-санасы толық тұрақтанып орнықпаған, бұғанасы бекіп, қабырғасы қата қоймаған жастарды шетелдерге діни оқуға жіберуге белгілі бір дәрежеде шектеу қойылғаны жөн сияқты. Өйткені, шетте жүрген оларға біздің тарапымыздан ешқандай бақылау жасалмайтындықтан, ертеңгі күні әлгі жастарымыз туған еліне қандай пиғылдағы адам болып келетіндігі бір Алланың өзіне ғана аян дүние. Сол себепті, ел ертеңіне алаңдаушылық білдірген азамат ретінде билік тізгінін ұстаған марқасқаларымыздың осы жағын да қаперлеріне алғанын қалар едік. Тәңірі елімізді алда болуы ықтимал лаңкестік әрекеттер мен ұлт қауіпсіздігіне қатер төндірер қатыгез террористік арандатушылықтардан сақтасын деп тілейік!.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме: / А.Н. Ағыбаев.- Алматы: Жеті жарғы, 2010.- 808бет.*
2. *Діни экстремизм мен терроризмнің саяси-әлеуметтік негіздері (орта азия мемлекеттері мысалынан): / Ақтолқын Айтханқызы Амреева; Алматы: ҚазҰПУ, 2005.- 29б.*
3. *Қазақстанның аймақтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оның экономикалық құқықтық реттелуі: / А.Қ. Ибах; - Тараз, 2013.- 107б.*
4. *Терроризм:қылмыстық -құқықтық және психологиялық аспектілері: / Г.Д. Турысбекова; Тараз, 2012.- 84б.*
5. *Халықаралық терроризм және экстремизммен күрес саласындағы негізгі терминдер мен ұғымдардың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі - Алматы: Арыс, 2008.- 112бет.*

Косжанов Тимур Айткулович
кандидат юридических наук, доцент кафедры оперативно-розыскной деятельности
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова,
г. Караганда, Toleu-1977@mail.ru

Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна
кандидат юридических наук, первый проректор Академии «Болашак»,
г. Караганда, gulnaramusievna@gmail.com

Лакбаев Канат Саметович
доктор юридических наук, старший научный сотрудник Центра правовых и экономических исследований Академии «Болашак», г. Караганда, k.lakbaev@mail.ru

КРИМИНАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ИДЕОЛОГИИ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА ПСЕВДОИСЛАМСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Резюме: *В данной статье рассматривается криминальная сущность религиозной экстремистской идеологии псевдоисламской направленности. На основе истории возникновения различных школ исламского права показаны методы искажения истинных мусульманских духовных ценностей, которые способствуют радикализации сознания людей. С учетом этого, предлагается расширять разъяснительную работу по разоблачению этих методов.*

Түйін: *Бұл мақалада жалған исламдық идеологиядағы діни экстремизмнің криминалдық маңызы қарастырылған. Адамдардың санасын улауға мүмкіндік беретін, әр түрлі ислам құқығы мектептерінің өзгерістер енгізілген әдістерінің негізінде. Осыны есепке ала отырып осы әдістерді анықтау үшін түсіндіру жұмыстарын кеңейту ұсынылады.*

Resume: This article examines the criminal nature of religious extremist ideology of pseudo-Islamic orientation. Based on the history ofappearance of various schools of Islamic law are shown methods of wrench of true Muslim spiritual values that contribute to the radicalization of people's consciousness. In this regard, it is proposed to expand the explanatory work on exposing these methods.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, псевдоисламская идеология, салафизм, ваххабизм, исламское правопонимание, школы исламского права – мазхабы.

За 25 лет независимости Республика Казахстан состоялась как суверенное государство, признанное мировым сообществом, имеющее уникальный опыт успешного продвижения межрелигиозного и межконфессионального диалога и согласия.На территории республики, где на протяжении многих веков мирно сосуществовали и культурно взаимообогащали друг друга представители различных этносов и конфессий, впервые созданы необходимые политико-правовые и социально-экономические условия для развития культуры и традиционных духовных ценностей казахстанского народа.В соответствии с Конституцией страны сформирована светская модель государственно-конфессиональных отношений на принципах равенства всех граждан перед законом и уважительного отношения к личным убеждениям каждого, независимо от языка и отношения к религии [1].

Вместе с тем, современные геополитические реалии таковы, что Казахстан подвержен влиянию целого ряда угроз со стороны международных террористических и экстремистских движений с разных сторон: в 1990-е годы – с Северного Кавказа, позднее – с Ближнего Востока, Пакистана, Афганистана, а также некоторых нестабильных южных соседей из числа бывших стран СНГ.При этом наибольшую опасность представляет религиозный экстремизм, основанный на псевдоисламской идеологии.

После череды террористических актов, имевших место в нашей стране в недалеком прошлом, в массовом сознании достаточно прочно укрепились такие негативные понятия, как салафизм и ваххабизм, характеризующие крайнюю степень радикализации сознания.

В то же время, не все ориентируются в глубинных причинах, обуславливающих стабильное существование этих искаженных представлений об исламе.

Как отмечает И.П. Добаев, изучение таких проблем – относительно новое направление исследований в области гуманитарных наук. Идейные основания радикализма формировались на протяжении всего периода существования ислама как религиозной системы. Его доктринальные корни содержатся в основных вероучительных источниках мусульманства – Коране и сунне Пророка,

а также в многочисленных трудах мусульманских богословов, приверженцев различных направлений, толков, идейных течений и т.д. [2, С. 10]

Однако, разъясняя сущность исламского правопонимания, эти источники не предусматривают всех проблем, возникающих перед мусульманином и исламской уммой. Готовые правила поведения можно обнаружить не более чем в 300 аятах Корана и 500 хадисах. И уж совсем немного в Коране и Сунне положений чисто правового характера (в основном по вопросам брачно-семейных отношений и наследования)[3].

Поскольку они не в состоянии определить все аспекты жизни, то для этого стали использоваться труды мусульманских ученых – сборники толкований изречений Корана и Сунны, мусульманского права и т.д. Для их составления компетентные исламские богословы и правоведы разработали процедуру выведения общих норм, правил, установлений и суждений по отдельным вопросам, которая получила название*иджтихад*.На этом основании в суннизме возникли четыре школы исламского права – мазхабы, которые по-разному используют основные методыиджтихада:

-рай – индивидуальное толкование какого-либо из авторитетных богословов;

- *иджма*– согласованное мнение многих или всех авторитетов;

- *кыяс*– заключение по аналогии;

- *истислах*– признание возможности изменения некоторых хадисов Сунны, если они противоречат тому, что признано благом [2, С. 70].

Так, например, *ханифитский*мазхаб, основанный Абу-Ханифом (699-767 гг.) – наиболее гибкий и распространенный в исламском мире. Этот мазхаб наиболее лоялен по отношению к обычному праву и учитывает местные условия. Наибольшее внимание ханифизм в качестве метода уделяет*истислаху*, т.е. критике отдельных положений некоторых хадисов.

В отличии от него,*маликитский*мазхаб, основанный Маликом ибн Анасом (713-795 гг.), из всех методов предпочитает *иджму* (авторитетное мнение), опирается на методику *истислаха*и *рая*, а методом *кыяса*почти не пользуется.

Аналогичным образом, *шафиитский*мазхаб, основатель аш-Шафия (767-820 гг.), также отдает предпочтение *иджме*, допускает *кыяс*, однако выступает против *рая* и *истислаха*.

Наконец, *ханбалитский*мазхаб, основанный ибн Ханбалом (780-855 гг.), опирается в основном на *хадисы* и *таклид*(строгое следование традициям);очень ограничено использует методы *рая, иджмы*и *кыяса*. Именно в рамках этого мазхаба в XVIII в. на аравийском полуострове возник *ваххабизм,* названный в честь своего основателя Мухаммеда Абдаль-Ваххаба из Неджда [2, С. 71].

Такое возвращение к первоосновам (фундаменту) религиинекоторые мусульмане предпочитают называть*салафизмом*– от выражения *ас-салаф ас-салих*(*праведные предки*), или просто *ас-салаф*(*предки*)»[4, С. 166].

Идеология салафитов основана на идее возвращения ислама в «чистом виде» – ислама, который существовал во времена преемников основателя этой религии пророка Мухаммеда. Салафиты отвергают любые более поздние дополнения в исламе, считая их неприемлемыми нововведениями. Доктрина салафитов дает им право называть мусульман, допускающих отклонения от строго определенной салафитами интерпретации ислама, «*кафирами*» (еретиками), анаказание за ересь – это смерть. Главный догмат салафитов – вера в единого Бога («*таухид*»).Своей основной задачей салафиты считают борьбу за очищение ислама от различных чуждых, с их точки зрения, примесей, основанных на культурных, этнических или других особенностях тех или иных мусульманских народов. Разрабатывали учение салафитов такие известные личности, как ибн Таймийя и Сейид Кутб,повешенный в Египте за свои идеи во времена президента ГамаляАбд ан-Насера [5].

Именно эти и им подобные «толкователи» норм ислама заложили криминальный фундамент салафитской идеологии и создали первооснову радикализации сознания определенной части населения целого ряда стран, включая Казахстан. При этом они абсолютно извратили наиболее важные и чувствительные аспекты исламской идеологии.

Так, С.Кутб основательно пересмотрел понятие джихада, переведя его из плоскости личного духовного усилия верующего на пути познания Аллаха на уровень вооруженной борьбы с неверными, а более всего – со всеми инакомыслящими мусульманами. «Отступник должен быть убит, даже если онне в состоянии сражаться, тогда как неверный в подобном случае смерти не заслуживает», – писал сам М. Абдаль-Ваххаб, идейный вдохновитель С.Кутба [6].

Кроме того, С.Кутб утвердил чуждое правоверному суннитскому исламу право на революционное вооруженное восстание против существующего в современных ему мусульманских странах строя и таким образом, в резком разрыве с мусульманской традицией, узаконил «*фитну*» (бунт, смуту), поскольку распространил *такфир* (обвинение в неверии), прежде всего, на

представителей власти в исламских государствах и уже затем на всех тех мусульман, которые самим фактом отказа салафитам в поддержке ставят себя в один ряд с правителями-«вероотступниками» [4, С. 167].

При этом, принципы аргументации ваххабитов заключаются в подтверждении выдвигаемого положения той или иной цитатой, буквально вырванной, выхваченной из Корана или Сунны и призванной подтвердить указанные тезисы. Такой методологический подход ваххабитов к сакральным текстам у их сторонников создает впечатление в истинности достигаемых с помощью манипулирования выводов, в то время, как зачастую реально устанавливается частичное или даже полное несовпадение смысла провозглашаемого ваххабитского положения и цитаты из Корана или Сунны. [7]

При этом, как представляется, пропагандисты такой идеологии в нашей стране пользовались и пользуются религиозной неграмотностью большинства населения, в особенности молодежи, не имеющей достаточного жизненного опыта, чтобы вовремя распознать замаскированную ложь. Кроме того, руководители религиозных экстремистских движений умело используют недовольство и протестные настроения, вызванные некоторыми существующими социально-политическими проблемами, указывая на власть и общество как виновников их возникновения. Играя на чувстве справедливости определенной части населения, они подсказывают на простой способ решения этих проблем – вооруженную борьбу против «неверных», тем самым переводя такие настроения в криминальную плоскость.

С учетом изложенного, наиболее действенным способом предупреждения таких тенденций является широкомасштабная разъяснительная работа со стороны экспертов, духовенства и правоохранительных органов, с целью четкой демонстрации населению нашей страны фактов искажения реальной исламской философии со стороны проповедников деструктивных течений.

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 20 июня 2017 года № 500 «Об утверждении Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017-2020 годы http://adilet.zan.kz/rus/docs/ U1300000648

2. Добаев И.П. Исламский радикализм: Генезис, эволюция, практика: Монография. – Саратов, 2002. – 284с.

3. Сюкияйнен Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. – М., 1997. – С. 12-13, 18.

4. Игнатенко А.А. Эндогенный радикализм в исламе // Центральная Азия и Кавказ. – № 2(8). – М., 2000. – С. 160-172.

5. Высоцкий В. Почему идеология ИГИЛ привлекательна?Салафизм как истокhttp://eurasia.expert/pochemu-ideologiya-igil-privlekatelna/

6. Мухаммад ибн Сулейман ат-Тамими. Книга единобожия. – Баку, 1997. – С. 43.

7. Игнатенко А.А. Обыкновенный ваххабизм, часть 1. Еретическое течение в Исламе // www.russ.ru. 2001. 14 сент.

УДК 343.3

Сасин А.Г.
старший научный сотрудник Центра по проблемам исследования и мониторинга законодательства, регламентирующего деятельность ОВД НИИ Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, подполковник полиции
(г.Караганда, alexsas123@yandex.kz)

ПОНЯТИЕ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПРИЧИНЕНИЕ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

Резюме: *Компенсация морального вреда может возникнуть как в связи с перенесенными физическими страданиями, причинением физической боли, так и в отсутствии их, при наличии лишь вреда психическому здоровью пострадавшего. Моральный вред необходимо рассматривать в абсолютной связи с процессом нарушения психологического и физиологического благополучия и здоровья личности потерпевшего, обуславливаемого негативными изменениями психического здоровья, фрустрацией, в связи с совершением правонарушения, то есть негативного вторжения и посягательства на личное пространство потерпевшего.*

Түйін: *Моралдық шығынды өтеу ауыртпашылық көруден, азап шегуге байланысты, олардың болмаған жағдайында немесе тек зардап шеккен адамның денсаулығына психикалық шығын келтірген жағдайда туындауы мүмкін. Моралдық шығынды құқық бұзумен байланысты жәбірленуші адамның физиологиялық және психологиялық денсаулығының бұзылу процесімен байланыста қараған жөн, яғни бұл жәбірленушінің жеке басына қол сұғу болып табылады.*

Summary: *The compensation of moral harm may be by reason of physical suffering physical pain and without them if a person only has mental harm. Moral harm must be considered in absolute connection with the process of psychological and physical breaking of victims' health which is followed by negative changes of mental health, frustration because of some infringement, so it is an encroachment on privacy.*

Ключевые слова: *Компенсация морального вреда, физические страдания, нравственные переживания, терминологический аппарат, причинение вреда.*

Сущность понятия морального вреда, подлежащего возмещению, содержится в Гражданском кодексе РК и в его разъяснении в нормативном постановлении Верховного Суда РК от 27 ноября 2015 года №7 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда».

Возмещение морального вреда, нанесенного виновной стороной, сегодня во всем мире является одним из наиболее распространенных видов исполнения судебных решений.

В соответствии с п. 1 нормативного постановления судебная защита личных неимущественных прав и благ, принадлежащих гражданам от рождения или в силу закона, и полное возмещение причиненного гражданам морального вреда являются эффективными способами реализации конституционных прав и свобод, построения правового государства и гражданского общества.

В соответствии со ст. 951 ГК РК моральный вред - это нарушение, умаление или лишение личных неимущественных благ и прав физических лиц, в том числе нравственные или физические страдания (унижение, раздражение, подавленность, гнев, стыд, отчаяние, физическая боль, ущербность, дискомфортное состояние и т.п.), испытываемые (претерпеваемые, переживаемые) потерпевшим в результате совершенного против него правонарушения.

В соответствии со ст. 9 и 141 ГК РК и другими законами республики защита личных неимущественных прав и благ производится судом путем:

- восстановления положения, существовавшего до нарушения личных неимущественных прав и благ, в том числе признания недействительными или не подлежащими применению актов государственных органов, не соответствующих законодательству;
- устранения последствий нарушения личных неимущественных прав и благ;
- компенсации морального вреда в денежном выражении.

В п.3 нормативного постановления «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда» раскрывается содержание личных неимущественных благ и прав, под которыми понимаются принадлежащие гражданину от рождения блага или права, предоставленные законом, которые неразрывно связаны с его личностью. К благам, принадлежащим человеку от рождения, следует отнести жизнь, здоровье, честь, достоинство, свободу, неприкосновенность личности, а к правам гражданина, предоставленным законом, право на неприкосновенность жилища или собственности; на личную и семейную тайну, тайну телефонных, телеграфных сообщений и

переписку; на пользование именем; на изображение; авторство и другие личные неимущественные права, предусмотренные законодательством об авторском праве и смежных правах; на свободу передвижения и выбор места жительства; на получение достоверной информации, а также другие права, предусмотренные законодательством.

Определяя моральный вред как физические и нравственные страдания Верховный Суд дает и перечень возможных проявлений указанных страданий.

Так, под нравственными страданиями как эмоционально – волевыми переживаниями человека следует понимать испытываемые им чувства унижения, раздражения, подавленности, гнева, стыда, отчаяния, ущербности, состояние дискомфорта и т. д. Эти чувства могут быть вызваны, например, противоправным посягательством на жизнь и здоровье, как самого потерпевшего, так и его близких родственников, супруга/супруги; незаконным лишением или ограничением свободы либо права свободного передвижения; причинением вреда здоровью, в том числе уродующие открытые части тела человека шрамами и рубцами; раскрытием семейной, личной или врачебной тайны; нарушением тайны переписки, телефонных или телеграфных сообщений; распространением не соответствующих действительности сведений, порочащих честь и достоинство гражданина; нарушением права на имя, на изображение; нарушением его авторских и смежных прав и т. д.

Согласно высказываний казахстанских ученых-юристов Нарикбаева М.С., Юрченко Р.Н. и Алиева М.М., «моральный вред может быть выражен в форме обычной физической боли, связанной с причиненным увечьем, иным повреждением здоровья, либо в связи с заболеванием перенесенным в результате нравственных страданий» [1].

Сопоставляя причины вызывающие нравственные и физические страдания можно сказать, что моральный вред в виде нравственных страданий характерен и для физических страданий, т.е. испытывая боль, человек непременно переживает по поводу этого в форме ощущения дискомфорта, ущербности и т.п., тогда как нравственные страдания могут быть вызваны и без причинения физической боли, например, сам факт посягательства на его личность вызывает страх, горе, унижение и т.п. Отсюда вывод: необходимо усматривать, если так можно выразиться, первичный и вторичный моральный вред в виде нравственных страданий. То есть, если, как было сказано выше, человек переживает сам факт преступного посягательства на его личность, то это и будет первичный моральный вред в виде нравственных страданий, получив телесные повреждения (при этом он испытывает физические страдания) он переживает и по этому поводу – вторичный моральный вред в виде нравственных страданий. Думаем, такое обстоятельство дел должно быть учтено судом при определении размера компенсации морального вреда.

Возвращаясь непосредственно к самому определению понятия моральный вред, необходимо обратить внимание на то, что Верховный Суд говорит о причинении морального вреда только физическому лицу. Однако, способом, которым юридическому лицу причиняется моральный вред, является распространение несоответствующих действительности сведений, порочащих его деловую репутацию. В условиях рыночной экономики личные неимущественные права многих юридических лиц становятся определяющим фактором при выборе потребителем того или иного товара или услуги. Отсюда хорошая деловая репутация имеет большое экономическое и юридическое значение. Ее нарушение в случае незаконного использования товарного знака вызывается действиями лиц, обычно, занимающихся незаконной предпринимательской деятельностью по выпуску фальшивой, «пиратской» продукции (часов, одежды, косметики и прочее). Однако подрыв деловой репутации сам по себе не уголовно наказуемо, поскольку не входит в число обязательных условий уголовной ответственности, на примере ст.222 УК РК являются неоднократность преступного деяния (т.е. незаконное использование товарного знака) или причинение крупного ущерба (т.е. имущественного вреда). Аналогическую ситуацию можно пронаблюдать при анализе некоторых других статей 8 главы Уголовного кодекса, предусматривающей преступления в сфере экономической деятельности, косвенно затрагивающих деловую репутацию юридических лиц. В этом случае защита деловой репутации последних осуществляется гражданским законодательством. Однако признание в уголовном процессе юридического лица потерпевшим обеспечит указанное лицо доказательством при возмещении морального вреда в гражданском судопроизводстве. Ведь согласно ч.3 ст.76 ГПК РК «вступивший в законную силу приговор суда по уголовному делу обязателен для суда, рассматривающего дело о гражданско-правовых последствиях деяний лица, в отношении которого состоялся приговор». Кроме того, здесь же сказано, что «вступивший в законную силу приговор суда обязателен для суда, рассматривающего такое гражданское дело, также по вопросам, имели ли место эти деяния и совершены ли они данным лицом, а также в отношении других установленных приговором обстоятельств и их правовой оценке».

Думается, что изложенное выше обосновывает законодательное признание возможности причинения морального вреда юридическому лицу и в этом случае представляется более правильным определение морального вреда, данное в действующем ГК РК, где из смысла ст.951 усматривается иная форма проявления морального вреда, нежели нравственные и физические страдания, испытываемые физическим лицом, т.е. это нарушение, умаление или лишение деловой репутации юридического лица, либо такое положение вещей можно объяснить с учётом, имеющихся в юридической литературе дискуссий по поводу объекта преступления. В частности, объектом всякого преступления должны рассматриваться не общественные отношения, а люди. Нарушение этих общественных отношений нужно воспринимать как средство, способ и т.п. причинение вреда самим участникам отношений, их интересам. Тем более, вред есть не сами по себе изменения, которые наступают или могут наступить: они всегда оцениваются с позиции человека применительно к нему, его интересам, т.е. даётся не только физическая, но и социальная характеристика изменений действительности.

Итак, моральный вред причиняется вследствие нарушения личных неимущественных прав. Согласно п.4 ст.951 ГК РК моральный вред, причинённый действиями (бездействием) нарушающими имущественные права гражданина, возмещению не подлежит кроме случаев, предусмотренных законодательными актами.

Вышеназванным постановлением Верховного Суда РК было разъяснена данная норма. Так, в п.19 сказано, что под имущественными правами лиц, нарушение которых исключает возможность компенсации морального вреда в денежном выражении следует понимать в частности: права, связанные с владением, пользованием, распоряжением имуществом; имущественные требования, которые возникают между участниками правоотношений (вещные или обязательственные права, в том числе в связи с неисполнением или ненадлежащим исполнением обязательства по возмещению вреда, причинённого жизни и здоровью гражданина и т.п.), а также права авторов на получение вознаграждения за созданные ими произведения или сделанные изобретения; наследственные права.

Если нарушение имущественных прав гражданина имело место одновременно с нарушением его личных неимущественных прав и благ, - говорится в этом же пункте, - то наряду с удовлетворением требований о возмещении причиненного имущественного вреда подлежит удовлетворению и заявленное требование о возмещении морального вреда (например, противоправное завладение имуществом потерпевшего с одновременным нарушением неприкосновенности жилища; нарушение прав потребителя на качественный товар; присвоение авторства и т. д.).

Такое разъяснение показывает, что возмещение морального вреда при нарушении имущественных прав лица не будет осуществлено поскольку отсутствует деликт – правонарушение, которое и является основанием для компенсации морального вреда. В указанных Верховным судом случаях нарушения имущественных прав усматривается договорная ответственность и потому будут применяться нормы закона, предусматривающие ответственность за неисполнение договорных обязательств, тогда как институт возмещения морального вреда относится к числу внедоговорных обязательств[2] и потому, если будут нарушены имущественные права одновременно с противоправным посягательством на личные неимущественные права, то тогда будет действовать правило, предусмотренное пунктом 3 статьи 952 ГК РК, т.е. моральный вред возмещается независимо от подлежащего возмещению имущественного вреда.

Анализ УК РК даёт основание полагать, что все нарушения имущественных прав гражданина связаны с его личностью. Например, ст.188 УК – кража. Здесь причиняется не только имущественный вред, но и моральный, поскольку нарушается право собственности; ст.192 – Разбой-нарушение имущественных прав сопряжено с неприкосновенностью личности и т.д.

Нарушение имущественных прав одновременно с неимущественными правами и благами предполагает причинение не только имущественного вреда, но и материального ущерба. Самый простой пример, когда причиняются телесные повреждения. Потерпевший терпит материальный ущерб, в связи с необходимостью покупки лекарств, протезов и т.д. То есть это примеры будущих или уже произведённых затрат, вызванных причинением телесного вреда.

Одним из основных вопросов института морального вреда является определение оснований ответственности за причинение морального вреда. Согласно п.1 ст.917 ГК РК моральный вред подлежит возмещению в полном объёме лицом, причинившим его противоправными виновными действиями (бездействием).

Эта норма даёт возможность полностью определить основания ответственности за причинение морального вреда. Так, обязательство по возмещению морального вреда возникает при наличии одновременно следующих условий.

1. Моральный вред.
2. Неправомерное деяние причинителя вреда.
3. Причинная связь между неправомерным деянием и моральным вредом.
4. Вина причинителя вреда.

Рассмотрим более подробно каждое из этих условий. Первым условием является наличие вреда, т.е. негативных изменений в психической сфере человека, выражающихся в претерпевании последним физических и нравственных страданий.

Согласно ст.72 ГПК РК потерпевший должен доказать факт причинения ему морального вреда, чтобы суд решил вопрос о возмещении в его пользу. Объяснения истца о том, что он претерпел физические или нравственные страдания, является прямым доказательством факта причинения морального вреда. Причём прямых доказательств противоположного ответчик представить не может. Показания свидетелей могут являться косвенными доказательствами причинения рассматриваемого вида вреда (например, свидетель видел, как потерпевший плакал, слышал как стонал и т.п.). Заключение эксперта также может являться косвенным доказательством причинения морального вреда.

Второе условие ответственности за причинение морального вреда – противоправность. Противоправность деяний заключается в их противоречии нормам объективного права. Обязанность по возмещению морального вреда в общем случае возникает при отсутствии между сторонами договорных отношений, поскольку в данном случае имеет место деликтная, а не договорная ответственность. Конечно, ненадлежащее выполнение договорных обязательств также может причинить гражданину моральный вред, но возмещению такой вред подлежать не будет. Компенсация морального вреда, причинённого нарушением имущественных прав граждан, возможна лишь в случаях, когда необходимость возмещения такого вреда установлена законом, о чём нами было уже сказано выше.

Третье условие ответственности за причинение морального вреда – причинная связь между противоправным деянием и моральным вредом. Противоправное деяние должно быть необходимым условием наступления морального вреда, который не наступил бы в отсутствии такого деяния. Таким образом, содержание причинной связи заключается в том, что совершённое неправомерное деяние должно быть главной причиной, с неизбежностью влекущей причинение морального вреда.

Ответственность за причинение морального вреда базируется на принципе вины – четвёртое условие.

Вина, т.е. психическое отношение виновного в форме умысла или неосторожности является не только условием наступления соответствующей ответственности, но и непосредственно влияет на размер компенсации морального вреда в денежном выражении[3].

Таким образом, наличие всех четырёх вышеназванных условий (за некоторыми исключениями) даёт основание потерпевшему требовать возмещения морального вреда в полном объёме. Согласно ч. 1 ст. 952 ГК РК моральный вред возмещается в денежной форме.

Список использованной литературы:

1. Нарикбаев М. С., Юрченко Р. Н., Алиев Н. Н. «Актуальные вопросы применения нового уголовного и уголовно-процессуального законодательства РК», А. 1999 г. с. 404

2. Суханов Е.А. «Гражданское право» в 2-х т., т.2., - М., 1993. – С.388.

3. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 7 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда» // «Казахстанская правда» от 26 декабря 2015 г. № 247 (28123); ИС «Эталонный контрольный банк НПА РК в электронном виде» 4 ноября 2016 г.

Нурекешов Талап Кайратович
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің докторанты,
Семей қаласы, e-mail: nurekechovt@mail.ru

«ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫ ҚОЛДАУ ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢЫНЫҢ ТҮСІНІК АППАРАТЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ

Түйін. *Бұл мақалада Қазақстан Республикасында жаңартылатын энергия көздерін пайдалану мәселелері қарастырылған. ҚКЭК пайдалануды ынталандырудың экономикалық және ұйымдастырушылық негіздеріне тән ерекшеліктері талданған. «Таза» электр энергиясын нарықта және оны беру кезінде пайдалану қажеттігі, сондай – ақ мемлекет бақылауымен қолдау көрсету қажеттігі анықталып, негізделінген.*

Резюме. *В данной статье рассмотрены проблемы использования возобновляемых источников энергии в Республики Казахстан. Проанализированы характерные особенности экономических и организационных основ стимулирования использования ВИЭ. Выявлена и обоснована необходимость использования «чистой» электроэнергии на рынке и при ее передаче, а также поддержку контролируемую государством.*

Summary. *In this article considered the problems of using renewable energy sources in the Republic of Kazakhstan . Analyzed the characteristic features of the economic and organizational basis for stimulating the use of RES. The necessity to use "clean" electricity in the market and during its transfer, as well as state-controlled support, was identified and justified.*

Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануға қолдау көрсету мақсатында 2009 жылғы 4 шілдеде «Жаңартылатын келтірілетін энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заңы қабылданды [1].

«Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заңы электр және жылу энергиясын өндіру үшін ҚКЭК пайдалануды ынталандырудың құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық негіздерін белгіледі және оларды қолдау шараларын анықтайды.

Заң жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша бірнеше іс – шараларды қарастырады, оның ішінде: жаңартылатын энергия көздері объектілерін салу үшін жер телімдерін беру кезінде олардың қорларын құру және оларға басымдық беру; энергия беруші мекемелердің жаңартылатын энергия көздерін сатып алу бойынша міндеттемелері; жаңартылатын энергия көздерін электр энергиясын желілер бойымен тасымалдағаны үшін төлем жасаудан босату; жаңартылатын энергия көздерін пайдалану бойынша объектілерді энергия беруші мекемелердің желілеріне қосу кезінде қолдау көрсету, жаңартылатын энергия көздерін жобалау, салу және пайдалануды жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғаларға Қазақстан Республикасының инвестициялар туралы заңына сәйкес инвестициялық преференциялар беру.

Қарастырылатын Заң атап айтқанда ҚКЭК объектілері үшін инвестициялық преференциялар беруді, «таза» электр энергиясын нарықта желілер бойымен беру кезінде пайдаланылуына басымдықтар беруді, сондай – ақ мемлекет бақылайтын сертификаттар жүйесі арқылы қолдау көрсетуді қарастырады. «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Заң мазмұнының салыстырма түрде аздығына қарамастан (бар – жоға 12 бап) 9 жыл ішінде заң 22 рет жаңартылды. Бұл Заңның мемлекет пен жеке бизнес үшін маңыздылығын білдіреді, себебі әрбір түзету саясаткерлердің, энергетиктердің және өзге де мүдделі тұлғалардың мүдделерімен негізделеді.

1 бапта «Жаңартылатын келтірілетін энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ұғымдық аппараты берілген (бұдан әрі - Заң), демек, осы Заңда пайдаланылатын негізгі санаттарға анықтамалар беріледі.

Заң қабылданған кезде бұл бапта он төрт анықтама берілген болатын. Қазақстанда балама энергетика бойынша қарым- қатынастардың дамуымен жаңа санаттар пайда болды, олар осы Заң баптарының мазмұнына *13.06.13 г. № 102-V); 04.07.13 ж.; 29.09.14 ж. № 239-V; 28.04.16 ж. № 506-V, 11.07.17 ж. № 89-VI өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Заңдармен* енгізілді.

Атап айтқанда аталған Заңдардың соңғысымен жаңартылатын *энергия көздерін пайдалану бойынша жаңа объектілер салу бойынша жобаларды таңдап алу кезінде аукциондық сауда жүргізу тетіктері енгізілді және* жаңартылатын *энергия көздерін пайдалану бойынша объектілер өндіретін электр энергиясының аукциондық бағасын анықтау тетіктері енгізілді*, соған байланысты Заңның 1 бабында «аукциондық баға», «аукциондық сауда», «аукциондық сауданы ұйымдастырушы», «шартты білікті тұтынушылар» жаңа ұғымдары пайда болды.

Сондай – ақ заң шығарушылар «Қазақстанда өндірілетін жаңартылатын энергия көздері», «жаңартылатын энергия көздерін пайдалана отырып орнату», «резерв қоры» ұғымдарын бөліп көрсетіп айналымға енгізу қажет деп есептеді.

Тұтас алғанда қарастырылатын Заң жаңартылатын энергия көздері саласы туралы жалпы ұғымдар береді, бірақ оның бірнеше кемшіліктері бар:

Бірінші. Мұнда жаңартылатын келтірілетін энергия көздеріне тікелей қатысы бар бірнеше маңызды ұғымдар – «биомасса», «биогаз», «жел электр станциясы», «геотермалды энергия», «шағын гидроэнергетика», «күн электр станциясы» ұғымдары берілмеген.

Оның себептерінің бірі Заң мазмұнының өзінің жеткілікті түрде толық болмауы болып табылады, ол іс жүзінде жаңартылатын энергия көздерінің барлық түрлерінің ерекшеліктерін ашып көрсетпейді.

Тағы бір себеп – биогазды пайдаланумен байланысты қатынастардың жеке реттелуі, ол «Биоотын өндірісі мен айналымын мемлекеттік реттеу туралы» ҚР Заңымен реттеледі [2].

Екіншіден. Ұғымдарға берілген анықтамаларда қосымша түсіндіруді және өзге құқықтық актлерге сілтеме жасауды талап ететін терминдер кездеседі, мысалы, Қазақстан Республикасы энергетика министрінің «Жаңартылатын келтірілетін энергия көздерін пайдаланатын энергия өндіруші мекемелер тізімін қалыптастыру ережелерін бекіту туралы» 2016 жылғы 9 қарашадағы № 482 бұйрығына [3], онда жаңартылатын энергия көздерін пайдаланатын энергия өндіруші мекемелердің тізімі берілген (пп.1-3), Қазақстан Республикасы энергетика министрінің «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша есептік – қаржылық орталықты анықтау туралы» 2015 жылғы 31 наурыздағы № 256 бұйрығына [4], онда мұндай орталық ретінде «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша есептік – қаржылық орталық» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі көрсетілген (пп.4), Қазақстан Республикасы энергетика министрінің 2014 жылғы 7 қазандағы № 42 «Қазақстан республикасы энергетика министрлігінің «Атом және энергетиканы қадағалау және бақылау комитеті» мемлекеттік мекемесі және оның территориялық органдары туралы Ережені бекіту туралы» бұйрығына сілтемелер жасалынады[5], себебі дәл осы комитет жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бойынша құзыретті орган болып табылады (пп.7), Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 994 "Қазақстан Республикасы энергетика министрлігінің мәселелері" қаулысына, онда «құзыретті орган» деп аталатын Қазақстан Республикасы энергетика министрлігінің құзыреттіліктері ашып көрсетіледі (пп.11) [6].

Заңның 1 бабын жаңа тармақтармен толықтыру қажет деп есептейміз:

- «биомасса – биологиялық түрдегі жиынтық масса»;
- «биогаз – мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығының, сондай – ақ тұрмыстық органикалық қалдықтардың көтерілуі нәтижесінде алынатын газ»;
- «жел электр станциясы – пайдаланылуы жел энергиясын электр энергиясына айналдыруға мүмкіндік беретін түрлі құрылыстар мен құрал – жабдықтар кешені»;
- «геотермалды энергия – жер қойнауындағы физика – химиялық процесстер нәтижесінде радионуклидтердің бөлінуі есебінен пайда болатын жылу энергиясы» (топырақтың, жер асты суының, өзендердің және су объектілерінің жылуы)»;
- «шағын гидроэнергетика – отыз бес мегаваттқа дейінгі қуаты бар қондырғылар үшін гидродинамикалық энергияны электр энергиясына айналдыруға негізделген энергетика саласы»;
- «күн электр станциясы – пайдаланылуы жел энергиясын электр энергиясына айналдыруға мүмкіндік беретін түрлі құрылыстар мен құрыл – жабдықтар кешені».

Өзге көбінесе ведомстволық сипаттағы нормативтік актлерге сілтеме жасалатын терминдерге келетін болсақ оларды «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Заңның өзінде субъектілерін айқын көрсете отырып нақтылау қажет деп есептейміз:

Жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша есептік – қаржылық орталық– «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша есептік – қаржылық орталық» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі;

Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бойынша құзыретті орган– Қазақстан Республикасы энергетика министрлігінің атом және энергетикалық қадағалау және бақылау комитеті;

құзыретті орган – Қазақстан республикасы энергетика министрлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. 2009 жылғы 4 шілдедегі «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Қазақстан Республикасы Заңы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

2. 2010 жылғы 15 қарашадағы «Биоотын өндірісі мен айналымын мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасы Заңы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

3. Қазақстан Республикасы энергетика министрінің 2016 жылғы 9 қарашадағы № 482 «Жаңартылатын энергия көздерін пайдаланатын энергия өндіруші мекемелердің тізімін қалыптастыру ережелерін бекіту туралы» бұйрығы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

4. Қазақстан Республикасы энергетика министрінің 2015 жылғы 31 наурыздағы № 256 «Жаңартылатын энергия көздерін қолдау бойынша есептік – қаржылық орталықты анықтау туралы» бұйрығы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

5. Қазақстан Республикасы энергетика министрінің 2014 жылғы 7 қазандағы № 42 «Қазақстан Республикасы энергетика министрлігінің «атом және энергетикалық қадағалау комитеті» мемлекеттік мекемесі туралы Ережені бекіту туралы» бұйрығы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

6. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 19 қыркүйектегі № 994 «Қазақстан Республикасы энергетика министрлігі мәселелері» қаулысы / «Әділет» ақпараттық – құқықтық жүйесі, 2018.

Балабиев Қ.Р.,
заң ғылымдарының докторы, М. Сапарбаев атындағы
Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институтының профессоры, balabi.kairat@mail.ru

ҰЛТ ЖОСПАРЫ 100 НАҚТЫ ҚАДАМ АЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. *Мақалада Ұлт жоспары –100 нақты қадам бағдарламасының жүзеге асырылу шеңберінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет жүйесін реформалаудың негізгі бағыттары қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі мемлекеттік қызметті реформалаудың мәселелеріне талдау жасалынады.*

Кілт сөздер: *100 нақты қадам, мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызмет жүйесі, реформалау*

Резюме. *В статье рассматриваются основные направления реформирования системы государственной службы Республики Казахстан в рамках реализации плана нации – 100 конкретных шагов. Анализируются проблемы реформирования государственной службы на современном этапе.*

Ключевые слова: 100 конкретных шагов, государственное управление, система государственной службы, реформирование

Abstract. *The article considers the main directions of reforming the public service system of the Republic of Kazakhstan within the framework of implementing the nation's plan - 100 concrete steps.*

Keywords*: 100 concrete steps, public administration, civil service system, reforming*

Мемлекеттік қызметті реформалаудың басты мақсаты – мемлекеттік қызметтің басқарудың маңызды ұйымдастырушылық-құқықтық механизмі ретінде кәсіби сипат алып, тиімді құрал ретінде қолдануы болып табылады. Мемлекеттік қызмет – мемлекетті басқарудың тиімді тетігі, сондықтан да аталған саланы жетілдіру ісін, елімізде жүргізіліп отырған соттық-құқықтық, құқық қорғау, әскери, білім беру реформаларымен қатар, қазіргі мемлекетті басқару саласының маңызды да басым бағыты ретінде қарастыруымыз жөн.

Мемлекеттік қызметті реформалау Елбасының бұл қадамға ерекше көңіл аударуымен қамтамасыз етіліп, отандық және шетел тәжірибесін пайдалану негізінде жүргізіліп отыр және мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігіне сүйенеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: *Мемлекеттік қызметтің кәсіби кадрлары – еліміздің ұлттық ауқымдағы міндеттерді жүзеге асыратын аса маңызды ресурсы. Дәл осы себепті мен үнемі мемлекеттік қызмет жүйесін сапалық биік деңгейге көтеру мәселесіне айрықша көңіл бөліп келемін», деп ерекше айрықшалайды [1, 37 б.].*

Елімізде жүргізіліп отырған мемлекеттік қызметті реформалаудың және мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттырудың басым бағыттары ретінде:

мемлекеттік саяси және әкімшілік қызметтің аражігін неғұрлым нақты ажырату;

мемлекеттік қызметте адам ресурстарын басқарудың жаңа институттарын қалыптастыру және жаңғырту;

мемлекеттік қызметке кәсіби және жеке сипаттары негізінде іріктеудің жаңа әдістерін енгізу;

еңбекақы төлеудің және ынталандырудың жаңа принциптерін енгізу;

мемлекеттік қызметшілердің түпкілікті нәтижеге бағдарланған қызметін бағалаудың қазіргі заманғы жүйесін енгізу қарастырлған.

Мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру мақсатында Қазақстан Республикасы меритократиялық қағидатты енгізу бойынша халықаралық тәжірибені қабылдап отыр. Қазақстан Республикасы Президенті ұсынған Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты адам бағдарламасын жүзеге асыру бойынша маңызды қадамдар еліміз тарапынан жасалуда. Кәсіби мемлекеттік аппарат құру мәселесі бағдарламаның басты қадамы болып табылады. Реформа «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңның негізінде мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Бағдарламаның бірінші және екінші қадамы мемлекеттік қызметке қабылдау ресімдерін жаңғырту және лауазымдық өсу іскерлік қасиеттер негізінде жүзеге асырылуы тиістігін меңзейді. Бұл – мемлекеттік қызметтің мансаптық моделіне көшу болып табылады және мемлекеттік қызметке алғаш қабылданатындар өз қызметтік жолын тек төменгі лауазымдардан бастайды [2].

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік қызмет мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы», Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 14 желтоқсандағы № 59-V Заңына сәйкес [3], мемлекеттік қызметке іріктеу үрдісіне меритократиялық қағидаты енгізілді. Әрине жаңа қадам болып саналатын меритократиялық жүйені қоғамға енгізуде шетел тәжірибесін ұтымды пайдалану оң қадам. Дегенмен, ешбір елге шетел тәжірибесі ретінде

қандай да бір үлгіні алып енгізе салу дұрыс емес. Тек қана халықтың ерекшелігін, тарихын, жүріп өткен кезеңдерінің ерекшеліктерін ескере отырып, шетелдік тәжірибеге сүйенуге болады. Мемлекеттік қызметке ұмтылған әрбір қазақстандық таразы салмағында халықтың жарқын болашағы, тарих қойнауындағы елдің алатын орны, ұрпақтарының келешегі тұрғандығын үнемі есте ұстауы керек.

Үшінші қадам бойынша меритократия қағидаттарын сақтай отырып, мемлекеттік басқаруға қабілетті тұлғаларды тарту ісіндегі Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет және жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің рөлінің ерекшелігін айқындайды. Мамандарды іріктеп алудағы жаңа механизмдер қосылып отыр. Агенттікке, үміткерлердің білімдері, дағдылары мен шеберліктерін бағалау деңгейін айқындаушы фактор ретінде үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Төртінші қадам – мемлекеттік қызметке бірінші рет қабылданушылар үшін міндетті түрде сынақ мерзімін енгізу бойынша, қазіргі таңда күшіне еніп отырған 59 заңдармен қатар 20 дан астам заңға тәуелді актілер негізінде мемлекеттік қызметке түсудің жаңа тәртібі, мемлекеттік қызметшілердің мансаптық өсуі, мемлекеттік қызметке бірінші рет қабылданушылар үшін міндетті сынақ мерзімі мен тәлімгер тағайындалуы, мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің қызметін бағалауы жүзеге асырылуда [2].

Мемлекеттік қызметке ұмтылған үміткерлер үшін сынақ мерзімі тағайындалған. Алдымен үш ай, егер қажеттілік туындаса мерзімі тағы да үш айға ұлғаяды. Мемлекеттік қызметке бірінші рет қабылданатын тұлғалар үшін мемлекеттік қызметке қабылдау және ілгерілетудің ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында байқаушылар институты енгізілген.

Бесінші, алтыншы және жетінші қадамдардың бағыттары мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын қызметінің нәтижесіне байланысты өсіру және еңбекақыны нәтиже бойынша төлеуге көшу мәселелерін қамтиды. Бұл жерде мемлекеттік қызметкерлердің лауазымдық еңбекақыларына өңірлік үйлестіру коэффициенттерін қосу да қарастырылған [2].

Сегізінші қадам бойынша ауыстырылатын мемлекеттік қызметкерлерге лауазымдық міндеттерін атқару кезеңінде оларға жекешелендіру құқығынсыз қызметтік пәтерлерді міндетті түрде беру көзделген [2]. Мемлекеттік қызмет бойынша ауысып келген тұлға үшін пәтер мәселесін шешіп, халықтың әл-ауқатын жақсарту үшін еңбек ету барысында ешқандай өзіндік әлеуметтік мәселелерге алаңдамауын қамтыған бұл қадам маңызды.

Құжаттың тоғызыншы қадамында мемлекеттік қызметкерлерді тұрақты түрде оқыту жүйесін заңды түрде бекіту – үш жылда бір рет олардың кәсіби шеберлігін арттыру делінген [2].

Платон мен Аристотель мемлекетте кәсіби басқарушыларды қалыптастыру үрдісіне ең алғашқы болып зейін қойған ойшылдар. Платон, «қоғам қандай болса, билік те сол тәріздес, сондықтан саяси қызметке қатысу үшін біртуар жеке тұлғалық және зияткерлік қасиеттер керек», деп ерекшелей отырып, қоғамды жақсы басқару үшін мемлекеттік қызметкерлерді дайындау технологиясы қажеттілігін ескерткен. Бұл бағытта оқытудың жаңа технологияларын енгізу, жан-жақты білікті мамандарды тарту арқылы мемлекеттік қызметшілер мен бюджеттік сала қызметкерлерін қайта даярлау мен біліктілігін арттыру сапасын жоғарылату бойынша облыстар көлемінде орталықтар өз жұмыстарын жанданыруда. Көптеген шаралар атқарылып, білікті мамандарды тарту арқылы тренингтер, жаңа технологияларды үйретуді көздейтін тәжірибелік курстар жүргізілуде. Республика көлемінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша әдістемелік ұсынастар енгізіліп, дөңгелек үстелдер, ЖОО мамандары тарапынан дәріс, семинар, тренингтік оқытулардың өткізілуі болашақ мемлекеттік қызметкерлерді даярлауға оң әсер берері сөзсіз.

Онынші қадам бойынша мемлекеттік қызметкерлерді мансаптық жоғарылату үшін конкурстық негізге көшу. «Б» корпусының жоғары лауазымдарына жылжыту төменгі лауазымдағы мемлекеттік қызметкерлер қатарынан тек қана конкурстық негізде жылжыту есебінен меритократия қағидатын нығайту.

Әлеуметтік жетістігі, еңбек сатысындағы деңгейі, табысының жоғары болуы, қоғамдағы беделін меңзейтін аталған қадамдар – мемлекет қамын ойлап жүретін азаматтар үшін ерекше қабілетіне сәйкес ел алдында беделді болып, табыстылығының кепілдігін беретін идеологиялық тәжірибе болып табылады. Меритократия – байлық арқылы тұлғаның қоғамдағы мәртебесін айқындаушы плутократиядан, атадан мирас болып қалған атақ, даңқтар арқылы мемлекет билігіне келуге ықпал жасайтын аристократиядан жоғары екендігі айқын. Өйткені бұл қағидат арқылы өз біліміне, күшіне, біліктілігіне сүйенетін тұлға мемлекеттік қызметке келіп, билік сатысына еңбегінің арқасында жетеді. Қазіргі халықтың тілегі де сұранысы да билік басына танымы жоғары, құзыретті, өз ісінің майталмандарының келуі.

Он бірінші және он екінші қадамдарда шетелдік менеджерлерді, жекеменшік сектордың жекелеген мамандарын, халықаралық ұйымдардың қызметкерлері болып табылатын Қазақстан Республикасының азаматтарын мемлекеттік қызметке жіберу [2].

Оларды тағайындау ерекше талаптар және лауазымдардың жеке кестесі бойынша жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл қадам мемлекеттік қызметті ашық және бәсекеге қабілетті жүйе ететіндігі және жаңа этикалық ережелерді енгізу арқылы, мемлекеттік қызметтің жаңа Этикалық кодексін жасау. Этика мәселелері жөніндегі уәкілетті өкіл лауазымын енгізуді меңзейді.

Осы орайда, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» жаңа Заңдары және мемлекеттік қызметшілердің моральдік-адамгершілік бейнесіне және іскерлік қасиеттеріне қойылатын талаптарды жоғарылату мақсатында Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі қабылданды.

Бүгінде аталған нормативтік құқықтық актілер күшіне енді. Қоғам және мемлекеттің табысты реформалар арқылы, жаңғыру жолына түсуінің негізгі шарты болып табылады, кейбір сәттерде оны ғалымдар демократия және дамудың басты өлшемі ретінде қарастырады.

Әрине, бұл тұжырымдама дұрыс. Өйткені қазіргі қоғам ескірген патерналистік және таныс-тамырлық арқылы мансап сатысына өрмелеуден шаршады.

Тиімді модернизациялық үрдістерді жүргізу барысында жеке қабілеттер, бастамашылық, жоғарғы кәсібилік, білімділік, кең дүниетаным қажет. Бұл жеке бастың қасиеттері тек меритократияның жағдайында ғана тұлғаны қанаттандырып, алға жетелейді. «Атаның малы балаға мал болмайды» деген халық даналығына сәйкес қоғамның басшылары да жеке қасиеттерінің арқасында бағалануы керек.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы», сыбайлас жемқорлық індетінен арылу үшін бүкіл қоғамды жұмылдыруға бағытталған он үшінші қадамы тұлғаның бойында әрдайым өзін-өзі шыңдауға деген ұмтылысты қажет етеді [2].

Мұнда ең бастысы мемлекеттік қызметкер басқаларға билік жасауға, атақ-даңққа жету, қоғамдағы мәртебесі арқылы байлыққа көз тігу сияқты теріс пиғылдарға ұмтылудан сақтануы маңызды. Мемлекеттік қызметкер – тұлға ретінде қолындағы билікті қоғамға қызмет етуге, жақсылық жасауға ұмтылуы шарт.

Ең маңыздысы, «билік» және «билікке деген ұмтылыс» басқаларға билік жүргізумен ғана шектелмейді, мұнда ең алдымен тұлға өзін – өзі билей алып, жақсылыққа, ізгілікке ұмтылуы маңызды.

Он төртінші және он бесінші қадамдарда, барлық мемлекеттік органдарға, оның ішінде құқық қорғау органдарының барлық қызметкерлеріне қатысты мемлекеттік қызмет туралы жаңа заң қабылдау, мемлекеттік қызмет туралы жаңа заң қабылданғаннан кейін іс басындағы мемлекеттік қызметкерлерді кешенді аттестаттаудан өткізу, кәсіби талаптарды күшейту және еңбекақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу қарастырылған [2].

Осы орайда біз біріншіден, мемлекеттік қызмет саласындағы барлық түбегейлі өзгерістерді біз өз халқымыздың айрықша ерекшеліктерін ескере отырып, дамыған демократия елдерінің озық тәжірибесін пайдалана отырып жүргізуіміз керек. Екіншіден, азаматтық қоғам институттарын нығайтып, атқарушы билік органдары жұмысының тиімділігін арттыру жөнінде дәйекті іс-әрекет жасау қажет. Үшіншіден, заң үстемдігін, құқық тәртібін қамтамасыз ету және Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын кепілдендіру жүйесін нығайту керек. Бұл кезеңде Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтарына берілетін кепілдікті және құқық тәртібін қамтамасыз етуді реттейтін заңнамалық негіз айрықша маңызды. Мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы жетілдірудің келесі бағыты – құқықтық институционалдау, мемлекеттік қызметкерлерге тәртіптік жазалаудың негіздерін заңда нақты белгілеу болып табылады.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.

2. Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы. – [Электрондық қор] // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100

3. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік қызмет мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 14 желтоқсандағы № 59-V Заңы– [Электрондық қор] //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000059

Сайтбеков А.М. ,
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының докторанты, з.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор, полиция полковнигі (Қарағанды қ., dahar0001@mail.ru)

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢНЕН БЕРГІ ШЫНАЙЫ ӨКІНУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Аннотация. *Мақала КСРО құрылған сәттен қазақстандық қылмыстық құқық тарихындағы шынайы өкіну институтының дамуын талдауға арналған. Автор аталған кезеңдегі шынайы өкіну институтының дамуының тарихи кезеңдерінде орын алған заңдық маңызы бар өтпелі кезеңдерге назар аударған. Сондай-ақ автор шынайы өкіну институтымен байланысты құқықтық реттеуде Қазақстандық дәстүрлі тәсілдердің өзгеруіне иллюстративтік түрде кеңестік құқықтың оң және теріс жақтарын айқын көрсететіндей анықталған ерекшеліктерді баяндаған. Қазақстан қылмыстық құқығындағы шынайы өкіну институтының дамуындағы тарихи мәні зор аспектілер туралы маңызды тұжырымдар жасалған.*

Аннотация. *Статья посвящена анализу развития института деятельного раскаяния в истории казахстанского уголовного права с момента образования СССР. Внимание автора акцентировано на юридически значимых переходах и выраженных исторических этапах эволюции института деятельного раскаяния указанного периода. Выявленные особенности описаны автором в виде иллюстративного ряда, ясно демонстрирующего как положительные, так и отрицательные стороны влияния советского права на изменение традиционных для Казахстана подходов в праворегулировании, связанных с институтом деятельного раскаяния. Сделаны важные выводы об исторически значимых аспектах эволюции института деятельного раскаяния в уголовном праве Казахстана.*

Summary. *The article is devoted to analysis of the development of the Institute of active repentance in the history of Kazakhstan criminal law since the founding of the USSR. The author's attention is focused on the legally significant transitions and marked the historical stages of the evolution of the Institute of active repentance of the specified period. The peculiarities described by the author in the form of photographs, clearly demonstrating both positive and negative sides of the influence of Soviet law on the change of traditional for Kazakhstan approaches proregulation associated with the Institute of active repentance. Important conclusions about the historical aspects of the evolution of the Institute of active repentance in criminal law of Kazakhstan.*

Кілт сөздер: *кеңестік қылмыстық заңнама, қылмыстық заңнама нормалары, уақытша үкімет, қылмыс жазалылығы, шынайы өкіну, жеңілдетуші мән-жайлар.*

Қазақстанның қылмыстық құқығы және оның дербес институттары, оның ішінде шынайы өкіну институты дәстүрлі түрде мемлекеттің тарихи дамуындағы төмендегідей түрлі кезеңдерге қатысты қарастырылады:

- кеңестік кезеңге дейінгі қылмыстық заңнама (1917 жылғы қазан айына дейін);
- кеңестік қылмыстық заңнама;
- посткеңестік қылмыстық заңнама (Қазақстан Республикасының қазіргі қылмыстық құқығы).

Мұндай кезеңдерге бөлу Қазақстан Республикасының дамуындағы негізгі тарихи кезеңдерге толығымен сәйкес келеді деп санаймыз. Аталған тарихи кезеңдерге бөлудің негізі өз кезегінде елдегі маңызды оқиғалардың күрмеуіндегі жазалау саясатының өзгеруі, осы саясатты айқындаушы және іске асырушы тиісті нормативтік құқықтық актілердің шығуы болып табылады. Енді осы кезеңдер ішінде шынайы өкіну институтының дамуына тарихи тұрғыда талдау жасап көрелік.

Ресей Империясының Қылмыстық заңнамасының нормалары қылмыс істеген адамның шынайы өкінуін есепке алғанын, жазаны жеңілдету және қылмыстық жауапкершіліктен босату үлесін кеңінен қолданғанын аңғаруға болады.

1917 жылғы ақпанда Петроградта II Николай патшаның тақтан безіп, оның орнына Михаил Романовтың келіп, кейін оның да тақты Уақытша үкіметтің қолына тастап кетуіне себепші болған халық толқуы басталды. Тұрақсыздық салдарынан елде тәртіп бұзылды. Қылмыскерлер бас бостандығынан айыру орындарын өз еріктерімен тастап кетуімен қатар қылмыстарын еркін жалғастыра берді[14].

Уақытша үкімет сотталғандардың бас бостандығынан айыру орындарынан қашу процесіне рақымшылық туралы жарлық шығару арқылы заңдық тұрғыда босату бермек болды. Осыған орай 1917 жылғы 6 наурызда «Жалпы қылмыстық қылмыстары үшін сот үкімі бойынша қамаудағы және қашып жүрген немесе билік үкімінсіз қамау орындарынан босаған адамдардың өз еріктерімен қамау орындарына қайта оралу жағдайында қамау мерзімдерін қысқарту туралы» Жарлық шықты.

Саяси дағдарыс, экономиканың құлауы және соғыстың жалғасуы жағдайында уақытша үкіметтің аталмыш қызметі табыссыз болды. Ресейде «төңкерістік жағдай» белең алуы соңында 1917 жылғы

---

[14] *Зырянов В.Н. Попустительство по службе, совершаемое в правоохранительной сфере: Дис. ... д-ра юрид.наук. — Ставрополь, 1999. 36-б.*

Қазан төңкерісіне әкеп соқтырды. Осы сәттен бастап Кеңес мемлекеті мен құқығын құру кезеңі басталып кетті.

Өзінің дүниеге келуінен бастап Кеңес мемлекеті жасалған қылмысқа, сондай-ақ оны жасаған адамға қатысты жағдайларды ескере отырып, жауапкершілікті саралау бағытында дамыды.

1918 жылғы 8 мамырдағы РСФКР ХКК-нің (РСФСР СНК) «Парақорлықпен күрес туралы» Декретінің 6-бабында осы Декрет шыққаннан үш ай мерзім ішінде пара бергендігі туралы сот билігіне хабарлаған адамдарды пара бергені үшін қуғындаудан босататын арнайы норма бекітілді[15]. П.Г. Мишуниннің пікірінше, мұндай жеңілдік «парақорлыққа қатысты қылмыстарды ашуға жәрдемдесті және пара беруді ерікті түрде мойындап, оны сот органдарына жеткізген адам қоғамға қауіпті болып саналмайды»[16].

1918 жылғы 25желтоқсандағы Жұмысшы және шаруа қорғанысы кеңесінің «Қашқындық туралы» бірінші қаулысының бабында қылмыстық жауапкершіліктен босататын шынайы өкіну туралы аталған нормалардан басқа жеке бұйрықты жариялаған күннен бастап, екі апта мерзім ішінде қашқындардың өз еркімен келуіне байланысты жазадан босату туралы норма бекітілді[17].

1921 жылғы 17 қазандағы РСФКР ХКК-нің «Жеке адамдармен қоғамның мүлкін реквизициялау және тәркілеу тәртібі туралы» Декретіне сәйкес «тиісті органдар белгілеген мерзім ішінде қолдарындағы қаруларын, жарылғыш заттарын әскери жабдықтарын ерікті түрде тапсырған адамдар қылмыстық жауапкершіліктен босатылуға жатады»[18].

Сот органдарының қызметі жүріп жатқан соншалықты күрделі жағдайларға да қарамастан, Кеңес үкіметінің заңнамалық және директивтік органдары мән-жайларды жеңілдетуді ескере отырып, жазаны жекешелендіру талабын алға тартты. Бұл ретте соттар жазаны жеңілдете отырып, айыптының өз кінәсін мойындауы мен шын жүректен өкінуіне жиі жүгініп отырды[19].

1919 ж. РСФКР қылмыстық құқығы бойынша басшылық бастама қылмыстың жазалануына шынайы өкінудің әсері туралы мәселені шешуде қандай да бір өзгерістер енгізбеді[20].

Қылмыстық заңнаманы одан әрі дамыту 1922 ж. РСФКР ҚК, яғни алғашқы кеңестік Қылмыстық кодексті шығару жолымен қылмыстық құқықтық нормалардың белгілі жүйеленген жүйе түріндегі кеңестік қылмыстық құқықтың негізгі ережелерін жинақтауға әкелді[21].

1922 ж. РСФКР Қылмыстық кодексі РСФКР қылмыстық құқығы бойынша Басшылық бастамаға сәйкес жазаға әсер ететін жағдайлардың үлгілі мысалы берілген болатын. Алайда 1922 жылғы 9 қазандағы «ҚК 114-бабын өзгерту туралы» БОАК (ВЦИК) и ХКК Декретімен қылмыстық жазадан босатылуы мүмкін адамдар шеңбері кеңейтілді, ал 114-баптың өзі төмендегідей редакцияда мазмұндалды:

«Осы және алдыңғы баптың күшіне жататын адамды (пара алушы, беруші және делдал) сот төмендегідей жағдайларда ғана жазадан босатуы мүмкін:

- Егер пара бопсалауды ерікті түрде әрі дереу хабарласа;
- Егер уақытылы көрсетпелерімен және хабар беруімен парақорлық туралы істі ашуға жәрдемдессе»[22].

Шынайы өкіну институтының одан әрі дамуы 1926 ж. РСФКР ҚК күшіне енуі нәтижесінде ғана болды[23].

1959 ж. Қазақ КСРО Қылмыстық кодексі қабылданғанға дейін 1936 ж. дейін Қазақ АСРО кейін Қазақ КСРО аумағында қолданыста болған 1926 ж. РСФКР Қылмыстық кодексінің 118-бабында «Пара беру және пара беруде делдалдық етуде» кінәлі адамды жауапқа тартудан босату төмендегідей жағдайларда ғана орын алды:

а) егер оған қатысты пара бопсалау орын алса;

б) егер олар пара берген соң, болған оқиға жайында бірден хабар берсе[24].

---

[15] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. — М., 1953. 25-б.*

[16] *Мишунин П.Г. Очерки по истории советского уголовного права (1917-1918). — М., 1954. 147-б.*

[17] *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1918. — № 99. — 1015-б.*

[18] *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1922. — № 70. — 564 б.*

[19] *Грингауз Ш.С. Революционное правотворчество до издания первого декрета о суде (гл.IУ) // В кн.: История советского уголовного права (1917-1947). — М., 1948. 107-108-бб.*

[20] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952) / Под ред. И.Т. Голякова. — М., 1953..57-60-бб.*

[21] *Отечественное законодательство XI-XX вв.: Пособия для семинаров. (XX в.) / Под ред. О.И. Чистякова. — М., 1999. Ч.2. 106-145-бб.*

[22] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952). — М., 1953. 148-б.*

[23] *Систематизированный текст общесоюзных уголовных законов и уголовных кодексов союзных республик. — М., 1948. 62-514-бб.*

Осыған орай Г. Карницкий мен Г. Рогинский мынадай бір пікір білдірді: «...пара берген адамға көрсетілген «жеңілдік» қатаң шектеулі түрде болуы керек, яғни дер кезінде және ерікті түрде хабар беру сияқты екі белгінің қатар болуында ғана пара берушіні осы негіздер бойынша жауапкершіліктен босату мүмкін болмақ...»[25].

1926 ж. РСФКР ҚК 48-бабында бекітілген жеңілдетуші мән-жайлардың үлгілі тізімінде шынайы өкіну болған жоқ. Алайда А.Б. Вроблевский мен Б.С. Утевский айтып өткендей, шын жүрегімен өкінуді әлеуметтік қорғау шараларын анықтауда ескерілетін «мән-жайлар кінәні жеңілдетуші» болып саналды[26]. Сондай-ақ олар мынадай тұжырымға келеді: сот кінәсін сезініп өкінген кезде әлеуметтік қорғау шарасын жеңілдетуі мүмкін болғанымен міндетті емес және бұл мәселені істің мән-жайына қарай, яғни ауырлатын мән-жайлардың болуы немесе болмауына қарай шешеді. Егер сот ауырлатылатын мән-жайды жеңілдетуден жоғары деп таныса, ол кінәсін мойындап, өкінсе де, жазаның жоғары шегі таңдалады[27].

М.С. Гринбергтің көзқарасынша, 30 жылдары КСРО сот практикасында баршаға аян репрессиялық атылуда жауапкершілікті жеңілдету ауызға да алынбады, оны ескеру «...жаппай репрессиялау жолына бөгет болды»[28]. Осыған орай аталған кезеңде шынайы өкіну институтының дамуы шындығында тоқтап қалды.

Қылмыс жазалылығына шынайы өкінудің мейлінше тиімдірек әсер етуі 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кезеңдерінде болды. 1942 ж. Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің «Олжа қаруын тапсыру туралы» № 1156 қаулысымен 24 сағат ішінде барлық Отандық және олжа қаруларын ерікті түрде тапсырған Кеңес Әскері босатқан аудандардың тұрғындары қылмыстық жауапкершіліктен босатылды[29].

1942 жылғы 22 қаңтардағы КСРО Жоғарғы Соты Пленумының «Қашқындық үшін жаза қолдану туралы» қаулысында әскери кезеңде қашқаны үшін ату жазасына кесілмес үшін, сотталушының өкінуі және кінәсін мойындап келуі сияқты жеңілдетуші мән-жайлар себеп болды[30].

Ұлы Отан соғысы кезінде КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1944 жылғы 30 желтоқсандағы «Әскери өнеркәсіп кәсіпорындарынан өз еркімен кетіп қалған және осы кәсіпорындарға ерікті түрде қайта оралған адамдарға рақымшылық беру туралы» Жарлығымен 1945 жылғы 15 ақпанға дейін өз кәсіпорындарына қайта оралған адамдар жауапкершіліктен босатылды[31].

Әскери уақыт кезінде шынайы өкіну туралы нормаларды тиімді қолдану тәжірибесі шынайы өкіну институтын құрайтын нормалар жүйесін құруда кеңестік заңнамада табысты қолданылды.

Ұлы Отан соғысынан кейін КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1955 жылғы 17 қыркүйектегі «1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы кезеңінде оккупанттармен қызметтес болған кеңес азаматтарына рақымшылық жасау туралы» Жарлығымен соғыс жылдары «жасықтықпен немесе аңдамаушылықпен оккупанттармен қызметтес болған» Кеңес азаматтарына қатысты рақымшылық жарияланды [32]. Жарлықтың 7-бабы көрсетілген кезеңде КСРО-ға қарсы ауыр қылмыс істеген шетелдегі азаматтардың кінәсін мойындап келуіне жазаның жоғарғы шегі – бес жылға жер аудару жазасын тағайындауды «кінәні жеңілдететін» мән-жай ретінде қарастырады[33].

Елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік өміріндегі болып жатқан өзгерістер үкіметке мемлекеттің жаңа қылмыстық саясатын дайындауға түрткі болды.

---

[24] *Систематизированный текст общесоюзных уголовных законов и уголовных кодексов союзных республик. — М., 1948. 342-б.*

[25] *Рогинский Г., Корницкий Г. Уголовный кодекс РСФСР: Пособие для юрид. вузов, школ и курсов. 9-е изд. — М., 1936. 183-б.*

[26] *Вроблевский А.Б. Уголовный кодекс редакции 1926 г.: Комментарий / А.Б. Вроблевский, Б.С. Утевский / Под общ.ред. Е.Г. Ширвинда. — М., 1927. 101-б.*

[27] *Вроблевский А.Б. Уголовный кодекс редакции 1926 г.: Комментарий / А.Б. Вроблевский, Б.С. Утевский / Под общ.ред. Е.Г. Ширвинда. — М., 1927. 101-б.*

[28] *Гринберг М.С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов // Государство и право. — 1993. —- № 1. — 67-б.*

[29] *Сборник действующих постановлений Пленума и директивных писем Верховного Совета СССР 1924-1944 гг. — М., 1946. 56-б.*

[30] *Сборник действующих постановлений Пленума и директивных писем Верховного Совета СССР 1924-1944 гг. — М., 1946. 107-б.*

[31] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. — М., 1953. 42-б.*

[32] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953-1991). Законодательство СССР. — Казань, 1992. Ч.1. 27-б.*

[33] *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953-1991). Законодательство СССР. — Казань, 1992. Ч.1. 28-б.*

1958 жылғы 25 желтоқсанда алғаш рет 33-бапта аталған шынайы өкінудің заңнамалық актісі мән-жайдағы жауапкершілікті жеңілдетуші ретінде көрініс тапқан КСРО және одақтық республикалардың Заңнама негізі қабылданды.

«33-бап. Жауапкершілікті жеңілдететін мән-жайлар:

1) кінәлінің жасалған қылмыс зардабынан зиянды болдырмауы немесе келтірілген шығынды ерікті түрде өтеуі немесе келтірілген шығынды жоюы;

8) шын жүрегімен өкіну немесе кінәсін мойындап келуі».

Негізде одан басқа барлық жеңілдетуші мән-жайлардың жобалы тізімін анықталумен қатар, оны одақтық республикалардың қылмыстық кодексіне енгізу мүмкіндігі және басқа да жауапкершілікті жеңілдететін мән-жайлар көрсетілді.

Аталған мән-жайлар 1959 ж. 22 шілдеде қабылданған Қазақ СРО Қылмыстық кодексінің сәйкес 35-бабының тиісті 1 және 2-тармақтарына толығымен енді[34].

Қазақ СРО Қылмыстық кодексінде қылмыс жасаған адамның шынайы өкінуімен байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босататын нормалардың қарастырылмағандығын айта кеткен жөн. Қылмыстық заңнаманың бұдан әрі дамуында мұндай нормалар «Отанын сату» 50-бапқа, «Пара беру» 147-бапқа, «Қаруды, қару-жарақтар мен жарылғыш заттарды заңсыз алып жүру, сақтау, сатып алу, дайындау және өткізу» 202-бапқа, «Есірткі құралдарын заңсыз дайындау, сатып алу, сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе сату» 214-бапқа енгізілді. Мәселен:

– КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1962 жылғы 20 ақпандағы «Парақорлық үшін қылмыстық жауапкершілікті күшейту туралы» Жарлығына сәйкес Қазақ СРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1962 жылғы 13 маусымдағы Жарлығымен Қазақ СРО Қылмыстық кодексінің 147-бабына төмендегідей 3-бөлік енгізілді: «Пара берген адам егер оған қатысты пара бопсалау орын алса немесе ол адам пара берген соң, болған оқиға жайында ерікті түрде хабарласа, қылмыстық жауапкершіліктен босатылады»[35];

– КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1987 жылғы 22 шілдедегі «Нашақорлық пен уытқұмарлықтың таралуының жолын кесу мақсатында КСРО-ның кейбір заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Жарлығына сәйкес Қазақ СРО Жоғарғы Кеңес Президиумының 1987 жылғы 30 шілдедегі «Қазақ СРО Қылмыстық кодексіне, Қазақ СРО Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне және Қазақ СРО басқа да заңнамалық актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Жарлығымен Қазақ СРО ҚК 214-бабы төмендегідей мазмұндағы 5 және 6-бөліктермен толықтырылды: «Есірткі құралдарын ерікті түрде тапсырған адам тапсырған есірткі құралдарын сатып алғаны үшін, сонымен қатар сақтағаны, тасымалдағаны және жөнелткені үшін қылмыстық жауапкершіліктен босатылады. Медициналық мақсаттан тыс есірткі құралдарын қолдануымен байланысты медициналық көмек үшін медицина мекемесіне ерікті түрде келген адам дәрігердің тағайындауынсыз есірткі құралдарын қолданғаны, сонымен қатар қолданып жүрген есірткі құралдарын сатып алғаны, сақтағаны, тасымалдағаны және жөнелткені үшін қылмыстық жауапкершіліктен босатылады»[36].

Қылмыстылықтың ұйымдастырылған формаларымен күресті күшейту, құқықтық тәртіпті нығайту, қылмыстық қолсұғушылықтан азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 17 наурыздан заңды күші бар «Қазақстан Ресмпубликасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне 45-4-бабы енгізілді:

«45-4-бап. Қылмысты тергеуге ерікті түрде көмектесуімен байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босату немесе жазасын жеңілдету.

Ауыр қылмыстан өзге қылмыс жасаған адам, егер ол ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымның жасаған қылмыстарын болдырмауға, ашуға және тергеп-тексеруге белсене көмектессе, қылмыстық жауапкершіліктен босатылады.

Ауыр қылмыс жасаған адам, егер ол ұйымдасқан топтың немесе қылмыстық қауымның жасаған қылмыстарын болдырмауға, ашуға және тергеп-тексеруге белсене көмектессе, жазасы жеңілдетіледі». Қарастырылып отырған кезеңдегі сот практикасы мен Жоғарғы Соттың жетекші түсіндіруінде қылмыс жасаған адамның шынайы өкінуін сот шешім шығарарда міндетті түрде ескеруі керек деп көзге түртіп көрсетті.

---

[34] *Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. 1959. № 23. 177 б.*

[35] *Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР. 1962. № 31.*

[36] *Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. 1987. № 32. 421 б.*

Сонымен, КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1970 жылғы 6 қазандағы «Автокөлік қылмыстары істері бойынша сот практикасы туралы» (кейіннен өзгертілген) қаулысында «жаза тағайындауда соттар тек болған зардаптарды ғана емес, кінәлінің осы зардаптарға деген көзқарасын, қылмыс жасаған соңғы оның мінез-құлқын (зиянды зардаптарды болдырмау үшін шаралар қабылдауы, зәбір көрушіге көмек көрсетуі), сонымен қатар кінәлінің жеке басы және жауапкершілікті жеңілдететін өзге де мән-жайларды ескеруі керек» деп айтылған [37] . Қазақстан Жоғарғы Сотының сот практикасында қылмыс істеген адамды, соның ішінде бұл адамның шынайы өкінуінде қылмыстық жауапкершіліктен босататын институттар қажеттілігі көрсетіледі.

Қазақ СРО Жоғарғы Соты Пленумының 1987 жылғы 2 қазандағы «Қылмыстық жауапкершілік пен жазадан бостатудың сот практикасы туралы» қаулысында «қоғамға аса қауіп төндірмейтін қылмыс белгілері бар іс-әрекеттер жасаған адамдарға қатысты аталған заңдарды (45-45-3-баптар жайында) қолданудың ескертушілік және тәрбиелік мәніне, қылмыстық жазасыз-ақ түзету және қайта тәрбиелеу мүмкіндігіне көптеген соттар жете баға бере бермейді…»[38] деп айтылған.

Қазақстанның қылмыстық құқығында шынайы өкіну институтының даму кезеңі мемлекет тәуелсіздігін алғаннан кейінгі бірінші 1997 жылғы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің қабылдануымен байланысты. Қылмыстың жазалылығына шынайы өкіну мейлінше әсерін берді. Біріншіден, бұл қылмыстық жауапкершілік пен жазаны жеңілдету санатында соттың жаза тағайындау жағдайында (1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК 53-б., «д» және «к»-тармақтары, 55-б.) оған нақты заңдық мағына бере отырып, шынайы өкінудің жекелеген аспектілерін кеңейту және заңнамалық нақтылау нәтижесінде мүмкін болады; екіншіден, шынайы өкінуді заңда мұндай босату бола отырып (1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК 65-б.), қылмыстық жауапкершіліктен босатудың дербес негізі ретінде Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігіне бекіту; және үшіншіден, шынайы өкінумен байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатуды көздейтін Қазақстан Республикасы ҚК Ерекше бөлігінің арнайы нормалар санын көбейту (мәселен, 1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК 125, 165, 231-баптарына ескерту және т.б.).

2014 жылы екінші генерациядағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі қабылданды. Аталған кодекстің негізі ретіндегі бұл эволюциялық өзгерістер 2010-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Құқықтық саясат тұжырымдамасының 2.8-тармағына толық түрде сәйкес келеді. Қылмыстық саясатты одан әрі жетілдірудің орталық идеясы қылмыстық құқықтың қос векторлық моделі болып табылады: бір жағынан – ауырлығы онша емес және орташа қылмыстарды алғаш жасаған адамдарға, сондай-ақ халықтың әлеуметтік осал топтарына қатысты қылмыстық заңнаманы ізгілендіру, екінші жағынан – ауыр және аса ауыр қылмыстарды жасағаны, қылмыстық қуғындаудан жасырынғаны үшін, сондай-ақ қылмыстардың қайталануында қылмыстық заңды күшейту болмақ. Сондықтан да шынайы өкіну институты қылмыстық саясатты ізгілендірудің бірден-бір аспабы ретінде қылмыстық заң құрылымындағы позицияны одан әрі жетілдіру мен кеңейту үшін қажетті алғышарттар мен тиісті құқықтық ресурстарды иеленеді.

Жүргізілген тарихи-құқықтық талдау нәтижесінде шынайы өкіну институтының эволюциясы ретінде қазіргі қылмыстық құқықта қылмыстар жазалылығына оның әсерін ескере келе, төмендегідей тұжырым жасауға болады:

– кеңес уақытына дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі қылмыстық заңнаманы талдау шынайы өкіну алғаш ретте мән-жайдағы жауапкершілікті жеңілдетуші ретте көрінгенімен, жинақтай келе, соттың жаза тағайындау және одан босату туралы заңнаманы қолдануында аса маңызды практикалық мәнге ие болатынын аңғартты. Осыдан кейін біртіндеп, шынайы өкінумен байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатуды реттейтін арнайы нормалардың да саны өсе түспек;

– шынайы өкіну туралы нормалар қолданысының жинақталған көпжылдық тәжірибесі 1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК Жалпы бөлігінде шынайы өкінуді қылмыстық жауапкершіліктен босатудың немесе жазаны саралап жеңілдетудің дербес негізі ретінде бекітілуіне әкелді;

– шынайы өкіну институтының қазіргі кездегі дамуы (2014 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК бойынша) алдымен қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алудың, дер кезінде жолын кесудің, сондай-ақ оларды тиімді ашу мен тергеп-тексерудің құралы ретінде, көп жағдайда өзінің заңдық мазмұнын Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлігінің нормаларында жетіле түсуіне, сонымен қатар Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің нормаларында позицияларын кеңейте түсуге бағытталады.

---

[37] *Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924-1986 гг.) . М., 1987. 694-702-бб.*

[38] *Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Республики Казахстан (Казахской ССР) (1961-1997). Т.1. — Алматы, 1996. 246-б.*

Дячук Марианна Ивановна
к.ю.н. доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса, ВКГУ им. С.Аманжолова,
Факультет экономики и права, г. Усть-Каменогорск, marianna_turani@mail.ru

МЕДИАЦИЯ КАК АЛЬТЕРНАТИВА СУДЕБНОМУ РАЗРЕШЕНИЮ ПРАВОВОГО СПОРА

Аннотация. *В статье раскрываются вопросы, касающиеся проблем и перспектив развития медиации в Республике Казахстан.*

Аңдатпа. *Мақалада Қазақстан Республикасындағы медиацияны дамыту проблемалары мен болашағы мәселелері сипатталады.*

Summary. *The article reveals the issues concerning the problems and prospects for the development of mediation in the Republic of Kazakhstan.*

План Нации «100 конкретных шагов» направлен на реализацию пяти институциональных реформ, в числе которых обеспечение верховенства закона признано основным направлением. Обеспечение доступа к правосудию связано, прежде всего, с деятельностью национальных судебных систем.

В настоящее время особое внимание уделяется развитию института примирительных процедур, что способствует дальнейшей гуманизации уголовного законодательства, снижению нагрузки на гражданские суды, повышению уровня доверия к системе правосудия. Сегодня все больше граждан обращается к услугам медиаторов, признавая комфортность данной процедуры.

На сегодняшний день общепризнанно, что медиация, как альтернативная судебному разрешению правового спора наиболее эффективна. Это объясняется многими факторами, которые уже неоднократно описаны в литературе: это и ее относительная доступность, малозатратность по времени, добровольный характер, но, пожалуй, самое гласное, что придает медиации особую силу - это то, что данная процедура нацелена на разрешение спора исходя из интересов спорящих сторон, а не из заявленных изначально позиций, а также, разумеется, это то, что процедура является конфиденциальной.

Сегодня в Казахстане судебное разбирательство и иные юрисдикционные механизмы рассмотрения и разрешения гражданских (в широком смысле) дел являются основными способами защиты нарушенных прав, свобод и законных интересов. Однако нельзя отрицать, что в современных условиях становления и динамичного развития гражданского общества они зачастую оказываются недостаточно эффективными. Если некоторое время назад суды, медиаторы, органы исполнительной власти занимались не чем иным как популяризацией процедуры, то на сегодняшний день на фоне последних изменений в законодательстве (вступление в силу Уголовного, Уголовно-процессуального кодекса РК, Гражданского процессуального кодекса РК) возникают проблемы сугубо практического характера, которые, несомненно, требуют своего разрешения.

В настоящее время необходима более четкая и систематизированная разработка нормативно-правовой базы, а также конкретизация и более детальный подход к самой процедуре и ее субъектам.

Если некоторое время назад суды, медиаторы, органы исполнительной власти занимались не чем иным как популяризацией процедуры, то на сегодняшний день на фоне последних изменений в законодательстве (вступление в силу Уголовного, Уголовно-процессуального, Гражданского процессуального, Предпринимательского кодексов) возникают проблемы сугубо практического характера, которые, несомненно, требуют своего разрешения.

Термин «медиация» происходит от латинского прилагательного medius (нейтральный) – занимать середину между двумя точками зрения либо сторонами, предлагать средний путь, держаться нейтрально, беспристрастно. В российской правовой теории и на практике сложилось взаимозаменяемое использование двух терминов для обозначения альтернативной процедуры, которая осуществляется с помощью посредника: «посредничество» и «медиация». Первый является исконно русским. В прямом толковании русского языка «посредник – третий, избранный двумя сторонами для соглашения; посредничать – быть сознательно посредником, хлопотать меж двух сторон, соглашая их[1].

Процедура, впоследствии получившая название «медиация», давно применяется для разрешения конфликтов без использования силы и помощи третьего лица. Сущность медиации исследователи видят в сочетании двух, казалось бы, противоположных элементов — высокой степени автономии

сторон и значительных гарантий по выработке общей позиции и достижению взаимовыгодного результата[2].

На сегодняшний день общепризнанно, что медиация, как альтернативная судебному разрешению правового спора наиболее эффективна. Кроме того, интересна позиция Ф. Сандера, который, исходя из того, что альтернатива означает возможность выбора «одного варианта из многих существующих», предлагает использовать общий для всех процедур термин «альтернативные методы разрешения споров», охватывающий в том числе судебное разбирательство[3].

Анализ института медиации в Республике Казахстан показал определенные группы проблем организационного характера. И одна из них связана с реализацией принципов медиации.

Так, принцип невмешательства в процедуру медиации имеет ограничения, но ограничения эти в законе прямо не указаны, что создает перспективы для расширительного толкования возможностей вмешательства в будущем, что в свою очередь ограничивает принцип конфиденциальности.

Сам принцип конфиденциальности, на наш взгляд, недостаточно защищен, так как за нарушение данного принципа предусмотрена административная ответственность в виде штрафа в размере до 20 месячных расчетных показателей статьей 85 Кодекса об административных правонарушениях[4]. В то время как ущерб от разглашения сведений, ставших известными сторонам, может быть гораздо значительнее как в материальном, так и в моральном, нравственном плане. На наш взгляд в этом плане должна быть ужесточена ответственность, как медиатора, так и участников медиации.

Ни Законом РК «О медиации», никаким иным нормативно-правовым актом, за исключением Кодекса об административных нарушениях в части ответственности за разглашение сведений, ставших известными в процессе медиации (статья 85), а также Уголовного кодекса РК в части использования медиатором своих полномочий вопреки задачам своей деятельности и в целях извлечения выгод и преимуществ для себя или других лиц, или организаций либо нанесения вреда другим лицам или организациям, если это деяние причинило существенный вред правам и законным интересам граждан или организаций либо охраняемым законом интересам общества или государства (статья 251) не урегулированы вопросы основания и виды ответственности медиатора.

В то же время требование об условиях, объеме и основаниях ответственности медиатора, в качестве существенных условий договора о проведении медиации выдвинуто в статье п.8 ч.2 ст. 21 Закона «О медиации». В свою очередь, статья 393 Гражданского кодекса РК[5] определяет, что договор считается заключенным, когда между сторонами, в требуемой в подлежащих случаях форме, достигнуто соглашение по всем существенным его условиям.

При этом, существенными являются условия о предмете договора, условия, которые признаны существенными законодательством или необходимы для договоров данного вида, а также все те условия, относительно которых по заявлению одной из сторон должно быть достигнуто соглашение.

В настоящее время практически во всех договорах о проведении медиации эту норму стараются обходить фразой, что "условия, объем и основания ответственности медиатора определяются законодательством", но как мы уже отмечали, какой-либо иной прямой ответственности медиатора, за исключением ответственности за нарушение принципа конфиденциальности и злоупотребления своими полномочиями, повлекшее существенное существенный вред, законодательством не предусмотрено.

На наш взгляд, п.8 ч.2 статьи 21 Закона РК «О медиации»[6] необходимо либо исключить в качестве существенного условия договора о проведении медиации, либо конкретизировать, какую именно ответственность имеет ввиду законодатель и каковы ее основания.

Определенные проблемы имеются в области подготовки, аттестации и ведения реестров медиаторов.

В настоящее время в Казахстане подготовку медиаторов ведут несколько десятков организаций медиаторов, но сказать точно на каком качественном уровне ведется такая подготовка, никто не может.

Во-первых, на наш взгляд подготовки в рамках курсов в объеме 50 часов недостаточно. Это должна быть либо отдельная специальность (и это, в свою очередь станет одним из толчков развития медиации), или создание специализации в рамках подготовки бакалавров и магистров права либо психологии.

Проблемы и перспективы развития досудебной медиации в Республике Казахстан. С внедрением в Казахстане Закона "О медиации" основным "двигателем" развития медиации в государстве стал Верховный суд Республики Казахстан. Отсюда произошли некоторые, на наш взгляд искажения в области применения медиации.

В частности, анализ норм гражданского процессуального законодательства, а также норм, регламентирующих процедуру медиации показывает, что судебная медиации гораздо более детально регламентирована и имеет преимущественную силу перед медиацией досудебной или внесудебной.

Сама процедура внесудебной медиации урегулирована только Законом РК "О медиации", а также поскольку ч.4 статьи 27 Закона РК "О медиации" определено, что соглашение об урегулировании спора, заключенное до рассмотрения гражданского дела в суде, представляет собой сделку, направленную на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей сторон, на указанное соглашение распространяются нормы гражданского законодательства в части регулирования сделок.

Надо понимать, что соглашение об урегулировании спора в порядке медиации - это не просто сделка, это сделка, разрешающая правовой спор.

А если имеется такая сделка, то насколько лицо, заключившее такую сделку может снова обращаться в суд за рассмотрением дела по существу?

Пунктами 2,4 статьи 277 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан установлены основания прекращения производства по делу:

1) имеется вступившее в законную силу, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда или определение суда о прекращении производства по делу в связи с отказом истца от иска или утверждением мирового соглашения сторон, соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, соглашения об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры;

2) стороны заключили соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры и они утверждены судом.

То есть дело может быть прекращено, если ранее было вынесено определение суда об утверждении соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации либо в данном процессе стороны заключили соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, и оно утверждено судом.

Здесь надо отметить, что часть 2 статьи 153 ранее действовавшего Гражданского процессуального кодекса в части оснований отказа в принятии искового заявления содержала следующее: имеется вступившее в законную силу, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение суда или определение суда о прекращении производства по делу в связи с отказом истца от иска или об утверждении мирового соглашения сторон или соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. Из смысла нормы следует, что отказ в принятии искового заявления мог последовать, если имеется соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации.

Сейчас эта норма упразднена. Часть 1 статья 151 действующего Гражданского процессуального кодекса в качестве оснований отказа в принятии искового заявления называет следующие:

1) заявление не подлежит рассмотрению и разрешению в порядке гражданского судопроизводства;

2) имеется вступившее в законную силу решение суда или определение суда о прекращении производства по делу по основаниям, предусмотренным настоящим Кодексом, вынесенное по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям;

3) имеется принятое по спору между теми же сторонами, о том же предмете и по тем же основаниям решение арбитража и об этом стало известно суду.

По какой причине законодатель изъял соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации из оснований для отказа в принятии искового заявления - непонятно.

Многие оппоненты из судебной системы заявляют о том, что Конституцией Республики Казахстан частью 2 статьи 13 каждому гарантировано право на судебную защиту своих прав и свобод[7]. Но наш взгляд, при заключении соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации без права дальнейшего обращения в суд по существу дела не умаляет право лица на судебную защиту. Ведь, как уже было сказано, согласно Закону РК "О медиации" соглашение об урегулировании спора, заключенное до рассмотрения гражданского дела в суде, представляет собой сделку. Но к этой сделке предъявляются совершенно определенные требования, и главное из них, - это требование законности. То есть, если соглашение незаконно, его всегда можно оспорить в суде, тем самым осуществив свое право на судебную защиту своих прав и свобод.

Ввиду такого умаления внесудебной медиации складывается парадоксальная ситуация. Стороны заключают между собой соглашение по правовому спору, но у них остается право "еще раз" решить

этот спор в суде. Например, при решении правового спора по договору займа, стороны приходят к обоюдному решению, о том что должник будет выплачивать долг ежемесячно по определенной сумме денег; несмотря на это соглашение кредитор может обратиться в суд, предъявив исковые требования о взыскании суммы долга единовременно по договору займа.

При этом должник может в это же самое время обратиться в суд в порядке упрощенного (письменного) производства за исполнением указанного соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации (в таких соглашениях, если должник обязуется платить ежемесячно определенную сумму, то соответственно устанавливается обязанность кредитора принимать эту сумму и не уклоняться от этого).

Получается, что два этих процесса могут идти параллельно и в итоге могут быть приняты разные взаимоисключающие решения.

И при этом, если бы аналогичное соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации было принято в суде и соответственно утверждено, ни одна из сторон уже не могла бы обратиться в суд за разрешением спора по существу.

Но самое главное не в этом. Самое главное в том, что основной целью развития медиации в Республике Казахстан является снижение уровня конфликтности в обществе и повышение качества отправления правосудия путем снижения нагрузки на суды. Но каким образом можно этого добиться, если мы умаляем значимость внесудебной медиации? Получается, если стороны хотят добиться действительно юридически сильного соглашения, они будут вынуждены обращаться в суд, потому как соглашение, заключенное во внесудебном порядке такой юридической силы, как соглашение, заключенное в суде, к сожалению, не имеет. Мы настаиваем на том, что соглашение об урегулировании правового спора (конфликта), заключенное в порядке внесудебной медиации должно быть одинаково по значению с соглашением об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, заключенному в суде и утвержденному судом.

Разумеется, люди, видя демонстрацию видеороликов о медиации в зале ожидания, читая информационные стенды о медиации, после предложения судьи о применении медиации с участием судьи-примирителя ассоциируют процедуру медиацию только с судом и с судьей-примирителем.

Если процедура проходит по всем правилам, то занимает довольно много времени, которого у судей, как мы знаем, особенно в гражданском процессе, недостаточно. Не повлечет ли нагрузка на судей-примирителей не только отправления некачественного правосудия, но и отправления некачественной процедуры медиации?

На наш взгляд фигура судьи-примирителя в суде далеко не лишняя. Но этот судья, во-первых, должен заниматься только процедурой медиации (то есть должен быть освобожденным от отправления правосудия), и, разумеется, должен обладать профессиональными знаниями в области примирения, применения медиации как способа урегулирования правового спора (конфликта).

В заключении хочется сказать, что уже пройден определенный путь, но еще многое нам предстоит сделать. Надеемся, что в перспективе прогрессивный институт Медиации получит надлежащее, а значит несравнимо более широкое распространение в практике, что послужит реализации идеи формирования в нашей стране полноценной системы восстановительного правосудия.

Литература:

1. Носырева Е.И. Методические и теоретические основы преподавания курса «Посредничество (медиация)» // Хрестоматия альтернативного разрешения споров: Учебно-методические материалы и практические рекомендации / Сост. Севастьянов. – СПб.: АНО «Редакция журнала «Третейский суд» - (Библиотека журнала «Третейский суд». Вып. 3 «Хрестоматия альтернативного разрешения споров»). 2009. С. 388; Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. М., 2000. С. 512).

2. См.: Грефин фон Шлиффен К. Медиация в системе внесудебных форм разрешения споров // Медиация в нотариальной практике (Альтернативные способы разрешения конфликтов): Пер. с нем. — М.: Волтерс Клувер, 2005. С. 4.

3. Sander F. Dispute Resolution Within and Outside the Courts: an Overview of the U.S. Experience // Attorneys General and New Methods of Dispute Resolution. National Associationof Attorneys Generaland ABA. – 1990. – P. 26.

4. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.04.2016 г.)

5. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409-I (Особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.04.2016 г.)

6. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.10.2015 г.)

7. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.02.2011 г.)

ӘОЖ 342.9(574)

Кәріпова Айнагүл Түкенқызы
Қазақстан Республикасың Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, з.ғ.к.,
Астана қ, e-mail: ainagul2005@mail.ru

Омаров Ербол Ағыбайұлы
Қазақстан Республикасың Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD докторы,
Астана қ, e-mail: e.omarovmirza@gmail.com

Шоткин Бақыт Жаңалықұлы
Қазақстан Республикасың Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Астана қ, e-mail: baqyt.shotkin@gmail.com

Маханов Талғат Ғабитұлы
Қазақстан Республикасың Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері,
Астана қ, e-mail: makhanov1986@mail.ru

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖЕКЕ ЖӘНЕ ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ӨТІНІШТЕРІН ҚАРАУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Түйін сөздер: *өтініш, арыз, сотқа дейінгі терген-тексеру, тіркеу, есепке алу, көшірме, жүктеме, шығындар, заңнама, оңтайландыру.*

Аннотация: *Мақалада авторлар Қазақстан Республикасындағы жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау туралы заңнамаларға толық талдау жасап, заңнамалық актілердегі кейбір нормалардың қайталануын анықтайды. Сонымен қатар, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы заңнамаларына салыстырмалы талдау жасайды, талдау нәтижесіндегі оң тәжірибелерді отандық заңнамаға енгізу ұсынылады. Талдау нәтижесінде өтініш берушілердің көпшілігін айыпталушылар, сотталушылар, қорғаушылар, адвокаттар, жәбірленушілер, талапкер не жауапкер, олардың өкілдері және қалған ең кем үлесін түрлі өндірістер мен мемлекеттік органдар құрайтындығы анықталды. Сонымен қатар, азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы заңнама нормаларын бұзу жағдайлары: қайталама және көшірмелі өтініштерді бірінші рет ұсынылған өтініш етіп тіркеу; есепке алу карточкасын толтырудың ережелерін бұзу; себепсіз өтініштерді қарау мерзімін ұзарту және қараусыз қалдырудың фактілері анықталды. Өтініштердің қайталану себептері, яғни бірінші рет қарау кезінде прокурор берген жауапқа қанағат тұтпау; уәкілетті органның төменгі сатысы берген жауапты тіркемей барлық органдарға өтініш берушінің бір өтінішті жолдай беруге құқықтық мүмкіндік; кей жағдайда – өтініш берушінің психикалық ауытқуы жатқызылды. Авторлар өтініштерді қарау саласындағы жай-күйлерді талдаудың авторлық Әдістемесін апробациялау нәтижелерін ұсынады. Жұмыста өтініштерді есепке алу мен тіркеудің жүйелі бұзушылықтары, қайталану фактілері анықталады, оларды қарау бойынша прокурорлардың біркелкі емес жүктемесі сипатталады. Қорыта келе, авторлар азаматтар өтінішімен байланысты жұмыстарды ұйымдастыруды регламенттейтін заңнаманы жетілдіруді ұсынады.*

Ключевые слова: *обращения, заявитель, досудебное расследование, регистрация, учет, дубликаты, нагрузка, затраты, законодательство, оптимизация.*

Аннотация: *Анализ законодателельства Республики Казахстан по рассмотрению обращений физических и юридических лиц, позволил авторам выявить дублирование некоторых норм. Кроме того, по результатам проведенного сравнительного анализа законодательства стран СНГ по вопросам рассматрения обращений граждан, сформулировано предложение по внедрению положительного опыта в отечественную практику. В ходе исследования установлено, что основную массу заявителей составляют обвиняемые, осужденные, адвокаты, защитники, потерпевшие, истец либо ответчик, их представители. Наименьшую часть заявителей составляют предприятия и государственные органы. По итогам анализа установлены нарушения норм законодательства о порядке рассмотрения обращений граждан: регистрация дубликатов и повторных обращений как первичных; нарушения требований заполнения карточек учета; факты необоснованных продлений и оставления обращений без рассмотрения. Основной причиной многократности обращений является неудовлетворенность ответам прокуроров при первичном рассмотрении обращений; правовая возможность заявителя направлять одно и то же обращение во все органы без предоставления ответов нижестоящих инстанций; в некоторых случаях – психические отклонения обратившегося лица. Представлены результаты апробации авторской Методики анализа ситуации в сфере рассмотрения обращений. В работе описаны системные нарушения учета и регистрации, установлена неравномерная нагрузка прокуроров по разрешению обращений. В итоге авторы предлагают усовершенствовать законодательство, регламентирующее организацию работы с обращениями граждан.*

Keywords: *appeals, applicant, pre-trial investigation, registration, accounting, duplicates, burden, costs, legislation, optimization.*

Abstract: *Analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan on the consideration of applications of individuals and legal entities allowed the authors to identify duplication of certain norms. In addition, based on the results of a comparative analysis of the legislation of the CIS countries on the issues of examining citizens' appeals, a proposal has been formulated to introduce positive experience into domestic practice. The study found that the bulk of the applicants are accused, convicted, lawyers, defenders, victims, plaintiff or defendant, their representatives. The smallest part of the applicants are enterprises and state bodies. Based on the results of the analysis violations of the norms of legislation on the procedure for considering citizens' appeals have been found: registration of duplicates and repeated appeals as primary; violation of the requirements for filling out accounting cards; the facts of unreasonable prolongations and the abandonment of applications without consideration. The main reason for multiple appeals is dissatisfaction with the responses of prosecutors in the initial review of applications; legal possibility of the applicant to send the same appeal to all authorities without providing answers to the lower levels; in some cases - the mental deviations of the person who appeals. The results of approbation of the author's Methodology for analyzing the situation in the sphere of handling appeals are presented. The paper describes systemic violations of accounting and registration, established uneven burden of prosecutors on the resolution of applications. As a result, the authors propose to improve the legislation regulating the organization of work with citizens' appeals.*

Прокуратура заңда белгіленген шекте адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерін қорғауды және қалпына келтіруді жүзеге асырады («Прокуратура туралы» 2017 жылғы 30 маусымдағы №81-VI Қазақстан Республикасы заңының 4-бабы).

Осыған байланысты, прокуратура органдары азаматтар өтінішіне, оның проблемалы мәселелеріне үлкен назар аударуда.

Өтініштерді қарау саласындағы негізгі құқықтық актілер келесі заңдар болып табылады: «Әкімшілік рәсімдер туралы» 2000 жылғы 27 қарашадағы №107 Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Әкімшілік рәсімдер туралы заңы), «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» 2007 жылғы 12 қаңтардағы №221 Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Өтініштер туралы заңы).

Туындылары: Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2018 жылғы 12 сәуірдегі №50 бұйрығымен бекітілген, Қазақстан Республикасы прокуратура органдарында, ведомстволарында, мекемелерінде және білім беру ұйымдарында құжаттама жасаудың және құжаттаманы басқарудың үлгілік қағидалары; Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 18 желтоқсандағы № 147 бұйрығымен бекітілген, Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін есепке алу қағидалары; Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 25 желтоқсандағы № 153 бұйрығымен бекітілген, «Өтініштерін қарау, құқықтық түсіндіру жұмысы мен өтініштерді қарау тәртібі туралы заңнаманың қолдануын қадағалау бойынша прокурор жұмысы туралы» №8 нысандағы статистикалық есептің электрондық ақпараттық есептік құжаттары нысандарын толтыру және құрау жөніндегі нұсқаулық.

Аталған заңдарды талдау барысында барлық нормалардың 50% бір-бірін қайталайтындығы анықталды. Шынында, «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Қазақстан Республикасының Заңының 27-бабы 1-бөлігіне сәйкес, Әкімшілік рәсімдер туралы заңының жекелеген нормаларының күшін жою керек, себебі Өтініштер туралы заңында қайталанып отыр. Алайда, Әкімшілік рәсімдер туралы заңының 24-бабы 1-бөлігіне сай, оның ережелері әкімшілік рәсімдердің жекелеген түрлерін регламенттейтін нормативтік актілерді әзірлеу және қабылдау үшін тұғыры болып табылады [39].

Аталғандай қайталану жағдайлары басқа ТМД елдерінде анықталмады. Тек «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» заңы немесе «Әкімшілік рәсімдер туралы» заңы қолданыста болып отыр. Яғни отандық заңнамамыздағыдай қайталанған нормалар кездеспейді.

Мәселен, Түрікменстанда 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген «Әкімшілік рәсімдер туралы» Заң қабылданды, алайда «Азаматтардың өтініштері және оларды қарау тәртібі туралы» заңы өз күшін жойды. Ал, Ресейде «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Федералдық заң қолданыста, «Әкімшілік рәсімдер туралы» Федералдық заң жобасын 2004 жылы кері қайтарған [1, 49].

Жоғарыда көрсетілген дәйектер қайталанған құқықтық актілерді алып тастауды куәлік етеді. Оған қоса, әзірлену сатысындағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіне аталған заңдардың күшін жою және кодекс жобасына тиісті ұсыныстар жасауды қарастыру қажеттігі мақсатқа сай.

[39] «Әкімшілік рәсімдер туралы» 2000 жылғы 27 қарашадағы №107 Қазақстан Республикасының Заңы. – [Электронды ресурс]. – Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000107_.

Қазіргі күні өтініштер айналымының процесі өзгерді, оларды қарау рәсімінің көпбуындылығы қысқарды. Осыған байланысты шығар, соңғы жылда арыз-шағым көлемі 23%-ға қысқарды (341977-ден 264161-ге дейін).

Талдауымыз көрсеткендей, шағымданушылардың негізгі бөлігін қылмыстық және азаматтық процеске қатысушылар – айыпталушылар, сотталушылар, қорғаушылар, адвокаттар, жәбірленушілер, талапкер не жауапкер, олардың өкілдері құрайды. Ал қалған ең кем үлесін түрлі өндірістер мен мемлекеттік органдар құрайды.

Өтініштерде шағымданушылардың көбінесе көтеретін мәселелері: 40% аса қылмыстық қудалау органдарының актілері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағымдардан, 30% әлеуметтік-экономикалық саладағы арыздар, 10% - сот актілерінің заңдылығына және олардың орындалмауына арыздар құрайды [2].

Сонымен қатар, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында құқық қорғау органдарына, бастысы прокуратура органдарына қылмыстық іс бойынша азаматтардан өтініштер түсіп жататыны белгілі және олар қылмыстылық көрсеткішіне де байланысты [3, с.704].

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы қарастырылып отырған процестік қызметті оңтайландыру үшін, Өтініштерді қарау саласындағы күй-жайды талдау әдістемесін әзірледі. Негізгі мақсаты – жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау барысында мүмкін болатын бұзушылықтарды белгілеу.

Апробациялау шеңберінде 2017 жылдағы қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында жеке тұлғалардың өтініштерін тіркеу, есепке алу және қарау жағдайы талданды.

Прокуратураға 2017 жылы 264161 өтініш түсті, қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысы бойынша – 43,3%. Оның ішінде 89,9% - жеке тұлғалардың өтініштері (1 Кестені қараңыз).

1 Кесте – 2017 жылы қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысының мәселелері бойынша жеке тұлғалар өтініштерінің айналымы.

Сотқа дейінгі саты бойынша түскен өтініштер		**Сотқа дейінгі саты бойынша қаралған өтініштер**				**Төменгі және өзге прокуратураларға жолданды**	**Өндірісте**	**Есеп мерзімінің басына қалдығы**
Барлығы	Оның ішінде жеке тұлғалардан	Барлығы	Шешілді	Өзге ведомствоға жолданды	Қараусыз қалды			
114411	102825	82655	51516	28709	2430	20170	409	1622

Аталған санаттағы өтініштердің үлес салмағы 38,9% құрады. Әрбір 5-ші өтініш есептік нысанда бірнеше рет ескерілген (бұл одан әрі төменгі және өзге прокуратураларға жолданған өтініштер), нәтижесінде өтініштер айналымы 19,2%-ға артты.

Сонымен, ресми статистикалық есеп шынайы ахуалды көрсетпейді. Өтініштерді тіркеу және есепке алудың қазіргі жүйесі прокуратура органдарына келіп түскен өтініштер көлемін жасанды түрде арттырып отыр. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру бағыты бойынша 2017 жылы прокуратура органдарына барлығы 83064 өтініштер түсті (82655 қаралды, 409 – өндірісте).

Талдау нәтижесінде жеке тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы заңнама нормаларын бұзу жағдайлары анықталды: қайталама және көшірмелі өтініштерді алғашқы рет етіп тіркеу; есепке алу картасын толтыру талаптарын бұзу; өтініштерді себепсіз қарау мерзімін ұзарту және қараусыз қалдыру фактілері.

Әдістемені қолдану нәтижесінде, прокуратура органдары 2017 жылы сотқа дейінгі саты мәселелері бойынша 48531 жеке тұлғадан түскен 82655 өтініштерді қарағаны анықталды.

Арызданған тұлғалардың шынайы саны азырақ, себебі бір тұлғаның түрлі тәсілмен жүйеде тіркеуі бойынша: толығымен немесе тегі мен өз аты, әкесінің атының бас әріптерін көрсету арқылы, қазақ немесе орыс тілдерінде. Жүйе оларды әр түрлі адамдардың өтініштері деп қабылдайды. Техникалық тұрғыда арызданушылардың нақты санын анықтау мүмкін емес.

Нәтижесінде, олардың қайталама өтініштері және оның көшірмелері алғашқы қабылданған секілді тіркелген.

Көрсетілген кемшіліктер прокуратура органдарына нақты тұлғалардың еселенген өтініштері туралы мәліметті шынайы құрай алмайды.

Сонымен қатар, өтініш берудің заңи регламенттелген тәртібі облыстық, орталық аппарат, жоғары тұрған органдарға өтініш жолдауға мүмкіндік жасайды.

Құқықтық шектеулердің жоқтығы өтініштерді төменгі прокуратураға қайта жолдау, қайта қарау, еңбек ресурстарын мақсатсыз жұмсауға әкеледі, нәтижесінде статистикаға үлкен ықпал етеді.

Оған қоса, төменгі мемлекеттік органның жауабын арызға қосу туралы талап ету қайталама өтініштер санын азайту бойынша оң тәжірибе болып табылады.

Прокуратура органдарына 30 және 231 реттен шағымданған және қаралған өтініштердің 2,7%-нан көбісі ретінде *(2229 из 82655)* 40 тұлға анықталды. Мысалы, 2017 жылы Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны азамат А. мазмұны бойынша бірдей прокуратура органдарына шамамен 3 мыңдай өтініш жолдаған: 2581 – көшірме ретінде есептелсе, ал 231 – алғашқы рет түскен өтініш ретінде тіркелген.

Туындаған жағдайдың себебі: электронды ақпараттық есепке алу құжаттар нысанын толтыруды реттейтін нұсқаулықтың талаптарын тіркеушілер орындамайды [40] . Негізінен, тұлға туралы мәліметтерді дұрыс толтырмайды. Өтініштерді тіркеу кезінде маңызды реквизит СТН толтыру болып табылады, 72,2%-да толтырылмаған.

Өтініштер туралы заңның 6-бабы 2-бөлігіне сәйкес, Жеке тұлғаның өтінішінде – оның тегі, аты, СТН, пошталық мекенжайы; арызданушының әкесінің аты (болғаны дұрыс) көрсетіледі. Арыз берушінің жеке мәліметтері, почталық мекен-жайы жоқ өтініш – иесі бүркемеленген өтініш болып саналады (Өтініштер туралы заңының 1-бабы 2-тармағы).

Өтініштердің қайталануы мен көшірмесін тексеру қажеттілігі туралы Өтініштерді есепке алу қағидалары көп жағдайда сақтала бермейді [41]. Анықталған арыз берушілер арасынан тек 74% 1 рет арыз беріп, қаралған өтініштердің ішінде 43,3% құрап отыр. Өтініштердің 56,6 %-ын тұлғалардың 26 %-ы жолдаған, яғни әрбір төртінші арыз беруші 2 және одан көп рет шағымданған, бұл дегеніміз – әрбір төртінші арыз берушіні алғашқы рет берген жауаптар қанағаттандырмайды (2 Кестені қараңыз).

2 Кесте – 2017 жылы қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысының мәселелері бойынша жеке тұлғалар өтініштерінің еселілігі

Көрсеткіштер	**Барлығы**	**1 рет шағымданған**		**2 және одан көп рет шағымданған**	
		ед.	%	ед.	%
Тұлғалар саны	48531	35874	74	12657	26
Өтініштер саны	82655	35874	43,4	46781	56,6

Белгіленген талаптарды сақтаған жағдайда өтініштерді қарау процесі 40 % дейін оңтайланады, тиісінше қаралған өтініштер саны неғұрлым азаяды; көшірмелер санының өсуіне ықпал етеді; есептіліктің шынайылылығын жоғарылатады.

Есі дұрыс емес адамдардың өтініштерін қарау барысында, ресурстардың мақсатсыз дерексізденуі орын алады. Мәселен, 2017 жылы «параноидты шизофрения» диагнозы бар есепте тұрған адамдардың 9 өтініші анықталды.

Психоневрологиялық диспансерлердің деректер базасына рұқсат болмауы әрекетке қабілетсіз не әрекетке қабілеті шектелген тұлғаларды уақытылы анықтауға септігін тигізіп отыр. Өтініш берушінің психологиялық жағдайын күмән туындаған жағдайда, прокурорлар психоневрологиялық диспансерлерге хат жолдайды, хат алмасуға уақыт жоғалтады. Бұл мәселенің шешімі – жүйеге аталған диспансерлерде тұратын адамдар туралы мәліметтер енгізу (жыл сайын жаңартумен қоса). Олардың бірнеше өтініштерін қарау кезінде осы фактор ескерілу қажет.

---

[40] Өтініштерін қарау, құқықтық түсіндіру жұмысы мен өтініштерді қарау тәртібі туралы заңнаманың қолдануын қадағалау бойынша прокурор жұмысы туралы» №8 нысандағы статистикалық есептің электрондық ақпараттық есептік құжаттары нысандарын толтыру және құрау жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 25 желтоқсандағы №153 бұйрығы. – [Электронды ресурс]. – Рұқсат режимі: http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/prikazy-generalnogo-prokurora/ob-utverzhdenii-statisticheskogo-otcheta-formy-no-8-o-rabote.

[41] «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін есепке алу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2015 жылғы 18 желтоқсандағы № 147 бұйрығы. – [Электронды ресурс]. – Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012893.

Мазмұндалғанның негізінде, өтініштердің қайталануының себептеріне: бірінші рет қарау барысында прокурор жауабына қанағатсыздануы; бір өтінішті уәкілетті органның төменгі сатысы жауабын (түсіндірмесін) тіркемей барлық органдарға арыз берушінің жолдау құқықтық мүмкіндігі; жекелеген жағдайда – арыз берушінің психикалық ауытқуы жатады.

Прокуратура органдарына жеке тұлғалардың себепсіз өтініш жасаудың басты себебі қолданыстағы заңнаманы және мемлекеттік органдардың құзіретін жеткіліксіз білуі болып табылады. Сондықтан, шағымданушы көрсеткен мәселелерді шешуші органға уақытылы түскен арыз мәселені тез шешудің кепілі болып табылады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Бас прокуратура әзірлеген «Прокурордың 100 кеңесі» атты анықтамалықта өтініш беру тәртібі туралы толық мәлімет көзделген. Ресми сайтта және порталда орналасқан, сондай-ақ смартфон үшін мобильді қосымша ретінде тегін жүктеуге мүмкіндік қарастырылған [4].

Алғашқы рет берілген өтініш етіп ескерілген қайталама өтініштер мен олардың көшірмелерін қарауға жұмсалатын еңбек шығынын зерттеу тобы есептеді. Төменгі шекпен есептеу бойынша, бір өтінішті қарауға 3 адам жұмылдырылған, 1 сағат 15 минут уақыт жұмсалады: тіркеуші – құжат айналымы бойынша инспектор, бөлімше жетекшісі, сонымен бірге тікелей орындаушы (2017 жылы 5 жұмыс күнінде және 40-сағаттық жұмыс аптасына 245 жұмыс күні).

Біздің ойымызша, 46781 өтінішті қарауға жоқ дегенде жұмыс уақытының 58476,2 сағаты жұмсалған. Істі сұрату, келісу, өзге тұлғалардың қатысуы мен өзге де әрекеттерге жұмсалатын уақытты ескермегенде аталған есептеулер жасалды. Қайталама өтініштер болмағанда қарау процесіне 3,7 рет аз уақыт, яғни 15821 сағат жұмсалар еді.

Субъектілердің, лауазымды тұлғалардың көрінеу жалған мәліметтерден тұратын өтініштерді тексеруге байланысты тартқан шығындарды өндіріп алу туралы сотқа жүгінуге құқығын іске асыру барысында аталған өтініштерді қарауға жұмсалатын шығындарды есептеу әдісін қолданған жөн («Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» Заңның 15-бабы 1-бөлігі, 2)-тармақшасы).

Бір тұлғадан бір мәселе бойынша бір ұйымға кемінде үш және одан көп рет жүйелі келіп түскен мәнсіз өтініштерді, сондай-ақ көрінеу жалған мәліметтерден тұратын өтініштерді қарауға жұмсалатын шығындарды өндіріп алу бойынша механизмдерді іске асыру – олардың санын азайтуды, сондай-ақ мемлекет шығынының орнын толтыруды қамтамасыз етеді.

Азаматтардың өтініштерін сапалы және уақытылы қарауға прокурор жүктемесі әсер етеді. Осыған байланысты, сотқа дейінгі сатының бағыты бойынша өтініштерді қараудың орташа жүктемесі есептелді.

51516 өтініштерді қарауға 2207 прокуратура органдары қызметкерлері жұмылдырылды. 6,1 % қызметкерлер жылына 36,8 % өтініштерді қараған, әрқайсысы – 100 өтініштен көп. 8,7 % қызметкерлер 25,8 % өтініштерді қараған, әрқайсысы – 50-ден көп. 12,4 % қызметкерлер 18,2 % өтініштерді, әрқайсысы – 24-тен көп. Бір қызметкер жылына орта есеппен 23,3 өтініш қарайды (3 Кестені қараңыз).

3 Кесте – Прокурорлардың сотқа дейінгі сатының бағыты бойынша өтініштерді қарау жүктемесі

Көрсеткіштер	**Қаралды**	**100 өтініштен көп қаралды**		**50 өтініштен көп қаралды**		**24 өтініштен көп қаралды**	
		ед.	%	ед.	%	ед.	%
қызметкерлер	2207	135	6,1	191	8,7	273	12,4
обращения	51516	18981	36,8	13293	25,8	9376	18,2

Сонымен, өтініштердің 62,6 %-ын қызметкерлердің 14,8 %-ы, олардың кейбіреулері шамамен 300 өтініш қараған.

Бұл орайда, сотқа дейінгі сатының бағыты бойынша прокурорлардың жауабына «арызданушылардың қанағаттану деңгейі» 2017 жылы – 74 %-ын, қайта өтініш жолдаусыз 48531 өтініштің 35874-і 1 реттен құрады.

Тиісінше, өтініш саны оны қарау сапасына әсер етпейді.

Өтініштер ағымының жаңа қисынды сызбасын құрастыру, тиісті заңнамалық бекіту қызметкер жүктемесін 40 %-ға төмендетуге мүмкіндік береді.

2017 жылы қаралған өтініштердің қараусыз қалғаны - 2,9%-ды құрады *(82655-тен 2430)*.

Өтініштер туралы заң өтінішті қараусыз қалдырудың 4 негіздемесін қарастырады: иесі бүркемеленген өтініш (5-б. 1-б. 1-т.); мәселенің мәні баяндалмаған өтініш (5-б. 1-б. 2-т.); ұсынымдар,

талаптар, өтінішхаттар, өтініш айтулардың болмаған кезінде (10-б. 2-б.); қайта жасалған өтініштерде жаңа дәлелдер немесе жаңадан анықталған мән-жайлар келтірілмесе (11-б. 1-б.) [42].

Осы орайда, Заңның 11-бабы өтініштерді қарауды тоқтатуға негіз болатын – өтінішті қараусыз қалдыру туралы өтінішхат түсіру көзделмеген, тек 14-бапта оның құқығы көрсетілген.

Ал тәжірибеде аталған өтініштер басқа негіздермен жабылады. Мазмұндалған негізінде, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік, салықтық және кеден заңнамаларында көзделгеннен басқа, өтінішті қараусыз қалдыру туралы өтінішхат түскен кезде өтінішті қарауды тоқтату бөлігі бойынша Заңның 11-бабы 1-бөлігіне тиісті толықтырулар енгізу қажет етеді.

Тиісінше, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасымен көзделген, жеке және жеке-жария сипаттағы істерге жататын қылмыстық құқық бұзушылықтар (ҚР ҚПК 32-бабы) белгілері бар өтініштерді алып тастау бөлігі бойынша Заңның 14-бабы 7-бөлігіне өзгерістер енгізуді ұсынамыз. Осындай өтініштер Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізіліміне тіркелуге жатады, ал әрі қарай арызданушы қылмыстық істі қысқарту туралы өтінішхат түсіре алады.

Мемлекеттік қызмет, оның ішінде өтініштерді қарау тәртібіне қоғамдық бақылаудың жоғары деңгейін шетелдік тәжірибелер куә болып отыр: өтінішті қарауға азаматтардың тікелей қатысуы; ұжымдық өтініштер мен жекелеген санаттағы азаматтардың өтініштерін қараудың ерекше тәртібі.

«Азаматтардың өтініштері туралы» 1996 жылғы 2 қазандағы Украина заңының таралуы тек мемлекеттік органдар мен мекелерге (Заңның 1-бабы 5-тармағы, Қазақстанда тек қана мемлекеттік органдар) ғана емес, оған қоса меншік нысанына тәуелсіз өнеркәсіп пен ұйымдарға да қатысты, яғни олар азаматтың өтінішін ақарайды және оның нәтижесі туралы оған хабарлайды (14-бап).

Сонымен қатар, Кеңес Одағының Батырлары, Социалистік Еңбек Ерлері, Ұлы Отан Соғысының ардагерлерінің арыз-шағымдарын мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдардың бірінші басшылары тікелей өздері қарайды.

«Азаматтар мен заңды тұлғалардың өтініштері туралы» 2011 жылғы 18 шілдедегі №300-З Беларусь Республикасының Заңында өтініштерді қарау нәтижелерінің тиімділігін сынауға ықпал ететін норма бекітілген. Заңның 14-бабында «егер өтініште көзделген барлық сұрақтар қараласын болса, арызданушылардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, қамтамасыз ету, іске асыру, қалпына келтіру бойынша тиісті шаралар қабылданса және оларға жазбаша жауап қайтарылса, онда жазбаша өтініш қаралған деп саналады» көзделген.

Бір арыз берушінің бір мекемеге мәнсіз жүйелі жолданатын өтініштерді, сондай-ақ көрінеу жалған мәліметтерден тұратын өтініштерді қараумен байланысты келтірілген шығындарды өндіру тәртібі нақтырақ регламенттелген. Шығындар ретінде келесі сомалар көзделген: өтініштерді қарауға тартылатын сарапшыларға және өзге мамандарға төленетін, пошталық шығындар, өтінішті қараушы қызметкерлердің жұмыс уақытын төлеуді қоспағанда, өтінішті қарау орнына шығумен байланысты шығындар және өзге шығындар сот тәртібімен арызданушылардан өндірілуі мүмкін (19-б.).

«Азаматтардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» 2007 жылғы 4 мамырдағы №67 Қырғыстан Республикасының Заңы өтініштің кіріс нөмірі бар түскен күні мен уақытын көрсете отырып, оны қарауға қабылдау туралы немесе бас тарту себебі түсіндірілген қараудан бас тарту туралы электронды хабарландыру-ескерту арқылы электронды арыз арқылы өтінім білдірген арызданушыны хабарлау туралы талаптар көзделген (6-1 бабының 4-бөлігі).

Қол жетімділікті қамтамасыз етуге бағытталғаннормалардың бірі ретінде азаматтардың мемлекеттік, ресми немесе Қырғызстан халқының өзге тілдерінде өтініш беру құқығы болып табылады.

Егер өтініште өзге азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы туралы мәліметтер бар болған жағдайда арыз берушінің өтінішті қараусыз қалдыру өтініміне қарамастан оны қарауды лауазымды адамның тоқтатпау міндетін оң тәжірибе ретінде айта кетуге болады (9 баптың 9-тармағы).

Шетелдік тәжірибеге жүргізген талдау негізінде, ұжымдық өтініштерді қараудың ерекше тәртібін (Украина мен АҚШ тәжірибесі бойынша электрондық петициялар, Беларусь Республикасының тәжірибесі бойынша арызданушыға шығу), тұрғындардың жекелеген санатының өтініштерін (мысалы, Кеңес Одағының Батырлары, Социалистік Еңбек Ерлері, Ұлы Отан Соғысының ардагерлері мен мүгедектер және т.б.) Өтініштер туралы заңда қарастыру қажеттігін жөн санаймыз.

---

[42] «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» 2007 жылғы 12 қаңтардағы №221 Қазақстан Республикасының Заңы. – [Электронды ресурс]. – Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000221_.

Сонымен қатар, Өтініштер туралы заңның 15-бабына субъектілер мен лауазымды адамдардың міндеттері бойынша өзгерістер енгізу керек.

Өтінішті қанағаттандыру кезінде, бұзылған құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз ету, қабылданған шешімдерді нақты орындау, сондай-ақ мәнсіз жауап немесе жеткіліксіз ақпарат ұсыну, өтініштерді қарауда мемлекеттік органның, лауазымды адамның заңсыз бас тарту нәтижесінде түсетін шығындарды қоса алғанда, залалдардың орнын толтыру бойынша шаралар қабылдау міндетін қарастыру керек (Украина, Беларусь Республикасының тәжірибесі бойынша).

Өтінішті қарауына алған лауазымды тұлғаға міндет жүктеу арқылы өтініштерді қараудың толықтығы мен объективтілігін қамтамасыз етуге болады, сонымен бірге электронды хат алмасу арқылы, телефонмен не кездесуге шақыру арқылы өтініштің мәнін нақтылау керек. Арыз берушімен байланыса алмаған жағдайда ғана, өтінішті одан әрі қарау тоқтатылады, бұл жөнінде жазбаша түрде арызданушыға хабарлану керек (Қырғызстан Республикасының тәжірибесі бойынша).

Өтініш берушінің электрондық мекенжайы мен ұялы телефоны болған жағдайда, өтінішті қарау және оның жүрісі туралы арыз берушіге автоматты түрде хабардар ету бойынша ақпараттық жүйеде қызметті қарастыру керек: тіркеу нөмірі мен күні, орындаушының ТАЖ мен байланыс телефоны, мтериалдарды создыру, сұрату және т.б. (мысалы ҚР ЖС «Сот кабинеті», сондай-ақ Оңтүстік Корея, Қырғызстан Республикасы тәжірибесі бойынша).

Цифрлы роботтарды (чат-боттарды) қолдану қайталама өтініштер мен олардың көшірмелерін тіркеу сатысында автоматты түрде анықтауға ықпал етеді. ЖСН арқылы ТАЖ анықтау үшін Ұлттық куәландыру орталығының (pki.gov.kz) базасы платформаларын біріктіру арқылы өтінішті тіркеу процесін жеңілдету керек.

Өтініш нысаны мен мазмұнына қойылатын талаптар бөлігіндегі өтініш тәртібін реттейтін заңнамаға өзгерістер енгізудің прцесстік қызметін оңтайландырады. Төменгі саты (жоғары тұрған лауазымды тұлғалар немесе мемлекеттік органдарға жолданатын өтініштер бойынша) жауабын өтінішке қосу талаптарын нормативті бекіту қажет. Өтініштерді қайта жолдау бойынша еңбек ресурстарының аяқталмаған шығынды жоққа шығарады (ҚР АПК 152-бабы, шетел тәжірибесі бойынша).

Прокуратура қызметіне «арызданушылардың қанағаттану деңгейі» сияқты индикаторды енгізу арқылы дұрыс жауап беру бойынша жауаптылықты күшейтеді, қайталама өтініштер мен олардың көшірмелері деңгейін төмендетеді, еңбек ресурстарын ұтымды пайдалануды қамтамасыз етеді.

Тұрғындар үшін жария және қолжетімділік деңгейін көрсетілген ұсынымдар арқылы жоғарылатуға, сондай-ақ прокуратура органдарының құқық қорғау қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын өтініштерді жан-жақты және сапалы қарауды қамтамасыз етуге болады.

Әдебиеттер

1. Обращения граждан: организация и порядок рассмотрения (сборник нормативных актов) / под общ. ред. д.ю.н. М.А. Миронова М. : изд-во «Известия», 2008. - 600 с.

2. Илияс Ж. Рассмотрение обращений – важная функция правозащитной деятельности прокуратуры. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.zakon.kz/4788250-rassmotrenie-obrashhenijj-vazhnaja.html.

3. Карипова А.Т. О влиянии учетно-регистрационной системы на показатели преступности в новых правовых условиях (на примере квартального анализа преступности) / А.Т. Карипова, А.С. Касымова, Д.Ж. Муканов // Всероссийский криминологический журнал. — 2016. — Т. 10, № 4. — С. 701–709. — DOI : 10.17150/2500-4255.2016.10(4).701-709.

***4.** Джумашева И. Обращения граждан – на повестке дня. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bko.prokuror.kz/rus/novosti/stati/obrashcheniya-grazhdan-na-povestke-dnya.*

Ашимова З.С.
Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан, г.Астана,
zauresh_ashimova@mail.ru

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АУКЦИОНОВ

Резюме: *В данной статье автором проведено исследование аукционов как одной из форм торгов в системе конкурсных обязательств Республики Казахстан. Проанализировано понятие аукциона, данное в нормативной правовой базе. Подробно описан и разграничен аукцион, проведённый английским и голландским методом. В статье дана историческая ретроспектива возникновения и развития аукционов. Установлен перечень нормативной правовой базы, регулирующий основания возникновения и порядок проведения аукционов. Также проанализирован и рассмотрен распространенный на сегодняшний день такой вид аукциона как электронный аукцион. В статье рассмотрены сильные и слабые стороны процедуры аукциона как формы торгов, на которые следует обратить внимание участникам данных правоотношений. В работе поставлена цель исследовать особенности аукционной деятельности в условиях формирования рыночных отношений, предложить основные направления дальнейшего развития и совершенствования функционирования аукционов.*

Ключевые слова: *Конкурсные обязательства, аукцион, виды аукционов, электронный аукцион, публичная оферта, торги.*

Резюме: *Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасының конкурстық міндеттемелер жүйесіндегі сауда-саттықтың бір түрі ретінде аукциондардың зерттеуін жүргізді. Нормативтік-құқықтық базада берілген аукцион тұжырымдамасы талданды. Ағылшын және голланд әдістерімен өткізілген аукцион толығырақ сипатталған. Мақалада аукциондардың пайда болуы мен дамуының тарихи ретроспективасы берілген. Аукциондарды өткізу негізін және оны өткізу тәртібін реттейтін нормативтік-құқықтық базаның тізбесі белгіленді. Сонымен қатар аукционның бір түрі электрондық аукцион ретінде кеңінен таралған. Мақалада аукциондық рәсімнің күшті және әлсіз жақтарын осы құқықтық қатынастарға қатысушылардың назарына ұсынылатын сауда-саттық түрінде қарастырылды. Жұмыстың мақсаты нарық қатынастарын қалыптастыру жағдайында аукциондық қызметтің ерекшеліктерін зерттелген, аукциондардың жұмыс істеуін одан әрі дамытуы мен жетілдірудің негізгі бағыттарын ұсынуға бағытталған.*

Кілт сөздер: *Конкурстық міндеттемелер, аукцион, аукционның түрлері, электрондық аукцион, жария оферта, сауда-саттық.*

Abstract: *In this article, the author conducted a study of auctions as one of the forms of bidding in the system of competitive obligations of the Republic of Kazakhstan. The concept of the auction given in the regulatory legal framework is analyzed. The auction conducted by the English and Dutch methods is described in detail and delineated. The article gives a historical retrospective of the emergence and development of auctions. The list of the regulatory legal framework regulating the grounds for the formation and procedure for holding auctions is established. Also analyzed and considered widespread to date, this type of auction as an electronic auction. The article considers the strengths and weaknesses of the auction procedure as a form of bidding, which should be addressed to the participants of these legal relations. The aim of the work is to investigate the peculiarities of the auction activity in the conditions of the formation of market relations, to suggest the main directions for further development and improvement of the functioning of auctions.*

Key words: *Competitive obligations, auction, types of auctions, electronic auction, public offer, bidding.*

Аукционы, как одна из форм торгов, давно закрепились в истории мировой экономики. Развитие капиталистической формы собственности повлекло за собой сначала возникновение аукционов, осуществлявшихся в рамках национального масштаба, преимущественно в форме принудительных и добровольных торгов, а затем стали возникать международные аукционы, которые приобрели большую популярность.

Для дальнейшего проведения аукционов потребовалась правовая регламентация данного способа возникновения гражданско-правовых обязательств.

Несмотря на принятие ряда нормативно-правовых актов, регламентирующих аукцион как инструмент для заключения выгодных сделок, мы видим, что на уровне законодательства не урегулировано ряд вопросов.

В гражданском законодательстве Республики Казахстан п. 1 ст. 910 Гражданского Кодекса (далее ГК) гласит, что в ней регулируются «конкурсные обязательства, возникающие из публичного обещания вознаграждения, и обязательства, возникающие на основе тендера, аукциона и иных форм торгов, установленных законодательными актами Республики Казахстан», а п. 1 ст. 916 ГК РК, что «при торгах в форме аукциона продавец обязуется продать предмет аукциона тому участнику аукциона, который предложит за него наиболее высокую цену» [1].

Таким образом, законодатель определяет аукцион как одну из форм торгов наряду с тендером. Однако в определении аукциона мы видим, что в ГК закреплен только так называемый «английский

метод» проведения аукциона и отсутствует широко применяемый «голландский метод». Не видим мы в составе статьи 916 ГК РК и такого вида аукциона как электронные аукционы.

Эти и другие вопросы определили задачи проведенного исследования.

В этой связи основная цель данной статьи – комплексное историко-правовое исследование аукциона в Республике Казахстан как формы продажи товаров и услуг с момента его появления вначале XVIII в. до настоящего времени, выявление его места и роли в развитии отечественной торговли.

Сегодня аукцион обоснованно считается наиболее демократичной, доступной для самого широкого круга покупателей формой продажи товаров, основанной на принципах классической конкуренции.

Простота участия, широкие возможности заключения сделки (не только лично, но и через доверенное лицо, заочное поручение, Интернет, по телефону), оперативность получения последней информации о торгах в любое время суток привлекают к участию в аукционах все больше людей во всем мире.

Термин «аукцион» произошел от латинского слова «auctio» – возрастание, увеличение [2].

Становление аукционов относится к периоду возникновения и развития капитализма, при котором товарное производство становится всеобщим.

Уже в самом начале аукционы носили как добровольный, так и принудительный характер. В зависимости от вида аукциона менялись и объекты торговли. Объектом принудительных аукционов являлась конфискованная по тем или иным причинам недвижимость или иное имущество. Объект добровольных аукционов составляли такие товары как пушнина, табак, чай, пробковая кора, племенной скот и другие, отличавшиеся однородностью.

В процессе развития стали возникать международные аукционы, проводившиеся достаточно регулярно 2-4 раза в год. Их центрами были такие города, как Лондон, Нью-Йорк, Амстердам, Калькутта, Ливерпуль, Кейптаун, Сидней и др. Для каждого аукционного товара сложился свой центр аукционной торговли.

Несмотря на распространение аукциона, в Республике Казахстан свое развитие обрел с момента обретения независимости и регламентации его как вида конкурных обязательств в ГК.

Правовое регулирование аукциона в современном Казахстане осуществляется следующей нормативной правовой базой: Гражданский Кодекс РК, Налоговый Кодекс РК, Закон РК «О государственном имуществе», Закон РК «О государственных закупках», «Правила проведения торгов по реализации арестованного имущества в форме электронного аукциона», утвержденные приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 27 марта 2014 года №125, «Правила организации и проведения торгов (конкурсов, аукционов) по продаже земельного участка или права аренды земельного участка», утвержденные постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2003 года N 1140, «Правила реализации арестованного имущества, в том числе на торгах в форме электронного аукциона», утвержденные приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 20 февраля 2015 года № 100, «Правила организации и проведения аукционов по реализации арестованного имущества должников судебными исполнителями», утвержденные приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 28 февраля 2000 г. N 21, Правила проведения электронного аукциона по продаже имущества (активов) должника (банкрота), «Правила проведения Национальным Банком Республики Казахстан аукционов в рамках реализации денежно-кредитной политики», утвержденные постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан от 28 января 2016 года № 21 и другие.

Кратко рассмотрев историю возникновения и развития аукционов, перейдем к характеристике их сущности, учитывая при этом особенности аукционной деятельности в Республике Казахстан.

Отметим, что в экономической и юридической литературе имеются различные определения аукциона.

А.Б. Кошербаева, С.А. Катенова, считают, что аукционы – это специально организуемые рынки, на которых продавец использует принцип соперничества между несколькими покупателями, присутствующими одновременно при продаже. Основным девизом аукционной торговли является получение прибыли продавцом. Покупатель при этом имеет право предварительного осмотра товаров, предложенных на аукционный торг, так как ни устроители аукциона, ни продавцы после продажи товара с аукциона не принимают никаких претензий в отношении качества товара, исключая скрытые дефекты [3 81, с. 225].

Так, И. Липсиц определяет аукцион как форму организации торговли, при которой товары предлагаются к продаже аукционистом в ходе открытых торгов. Обычно товары продаются лицу, предложившему наивысшую цену [4 82, с. 252].

В энциклопедической литературе аукцион характеризуется как способ продажи некоторых товаров (пушнины, табака, чая и др.) отдельными партиями, при котором товар (или образцы его) предварительно выставляют для осмотра возможными покупателями. О времени и месте проведения аукциона сообщается заранее. Общие условия продажи товаров определяются продавцом. Покупателем партии считается лицо, предложившее в ходе проведения аукциона наивысшую цену. При продаже на аукционе в отличие от обычной продажи исключается ответственность продавца за качество проданного товара [5 83].

А. Амбарцумов предлагает следующее определение, «аукцион - публичная продажа, продажа с публичного торга в заранее назначенном месте и в заранее установленное время какого-либо товара или имущества, заблаговременно выставляемого для осмотра. Продаваемый товар или имущество достается покупателю, предложившему самую высокую цену» [6 84, с. 302].

Наряду с указанными, были изучены также многие другие определения. Все они во многом схожи, часто отличаются лишь словесной формой выражения.

Общие черты существующих определений аукциона можно свести к следующему: аукцион - это форма организации торговли (публичной продажи, продажи с публичного торга), осуществляемая в установленное время и в заранее намеченном месте, с предварительной выставкой товара, при которой имущество приобретает покупатель, предложившей наивысшую цену [7 85].

На сегодняшний день получили развитие два вида аукционов: аукцион, проводимый путем английского метода и голландский аукцион.

Английский аукцион – это аукцион, проводимый на повышение цены, победителем которого становится то лицо, которое предложило наивысшую цену. Таким образом, мы видим, что в ст. 916 регламентируется только английский аукцион.

Голландский аукцион – это вид аукциона, на котором цена будет понижаться, пока кто-либо из участников торгов не сделает ставку. Первое сделанное предложение считается успешной аукционной заявкой и будет означать продажу, если предложенная цена окажется выше резервной. Этот тип аукциона отличается от классического, при котором происходит повышение цены в результате конкуренции между участниками торгов.

В статье 101. Закона «О государственном имуществе» от 1 марта 2011 года, мы видим, что проведение аукциона предусмотрено двумя методами: на повышение цены и на понижение цены [8].

В Республике Казахстан особо активно данный вид торгов используется на интернет-ресурсе, размещенным в сети Интернет по адресу: www.gosreestr.kz, предоставляющим единую точку доступа к электронной базе данных продавцов и реализуемыми ими объектами государственной собственности, квазигосударственного сектора и негосударственного имущества.

Таким образом, существуя на практике данный вид торгов должен найти свое отражение в ГК. И на наш взгляд было бы целесообразно победителем на аукционе признавать не то лицо, что предложит наивысшую цену, а лицо, предложившее наилучшую цену для продавца.

С развитием интернет-технологий в Казахстане стали активно использоваться такие виды аукционов, как электронный аукцион, проводимый дистанционно с помощью электронных торговых площадок или специальных сайтов.

В соответствии с Законом РК «О государственных закупках» от 4 декабря 2015 года аукцион проводится на веб-портале государственных закупок в день и время, указанных в протоколе о допуске к участию в аукционе. В целях определения потенциальных поставщиков, рассмотрение заявок на участие в аукционе осуществляется аукционной комиссией, которая проверяет, соответствуют ли заявки квалификационным требованиям и требованиям аукционной документации. Таким образом, при осуществлении государственных закупок аукцион будет обращен четко ограниченному кругу лиц, соответствующему требованиям, установленным организаторами торгов. Аукцион проводится путем снижения текущего предложения о цене, начиная с наименьшей стартовой цены участника аукциона для приобретения товара, являющегося предметом проводимого аукциона, на шаг аукциона [9]. Здесь мы видим, предусматривается голландский метод проведения аукциона, на понижение цены.

В Регламенте проведения электронных торгов по продаже имущества на веб-портале реестра государственного имущества, утвержденном решением Совета директоров АО «Информационно-

учетный центр» от 23 мая 2014 года, электронный аукцион – это форма торгов на веб-портале реестра, при которой участники заявляют свои предложения публично.

Здесь мы видим признаки публичной оферты. В соответствии с п.5 ст.395 ГК РК: «Содержащее все существенные условия договора предложение, из которого усматривается воля лица, делающего предложение, заключить договор на указанных в предложении условиях с любым, кто отзовется, признается офертой (публичная оферта)».

Однако мы здесь видим не просто публичную оферту, а публичное предложение заключить договор, которое направлено на вызов состязательности между потенциальными контрагентами. Но в то же время при такой форме торгов как аукционы состязательность минимизирована, т.к. победителем будет признаваться лицо, предложившее наилучшую цену.

Принимая решение участвовать в аукционе, необходимо проанализировать сильные и слабые стороны данной формы торгов.

Сильными сторонами можно считать:

1. Широкий выбор товаров, предоставляемых на аукционах. Покупатель сам решает соглашаться или нет на условия торгов.

2. Возможность купить товар дешевле реальной рыночной стоимости. Здесь важен аспект информированности покупателя об интересующем товаре.

3. Аукционы – действующий антикоррупционный механизм. Т.к. аукционы проводятся публично, потенциальные покупатели могут отслеживать ход проведения торгов.

4. Гарантия подлинности всех товаров, выставляемых на продажу. Т.к. прежде чем выставлять лот, организаторами торгов проводятся тщательные экспертизы.

5. Наличие обширной базы клиентов.

6. Аукцион при проведении государственных закупок существенно экономит бюджетные средства и время. Для потенциальных поставщиков возникает возможность получить равные возможности при участии в процессе государственных закупок.

7. Повышает конкурентоспособность.

Среди слабых сторон можно выделить:

1. Возможность сговора участников. Количество участников торгов может быть зафиксировано еще до начала аукциона. Кроме того, действующие компании могут помешать участию в торгах новичков.

2. При голландском методе организатор торгов может потерять часть доходов, если неизвестно, какую максимальную цену готовы заплатить участники, а цель аукциона – продать лот по максимально возможной цене [10].

На наш взгляд правовое регулирование аукциона в Республике Казахстан еще не получило должного освящения. Аукцион как форма торгов, несмотря на свою распространенность, недостаточно изучен в юридической литературе. А ряд положений об аукционах необходимо включить в Гражданский Кодекс Республики Казахстан: изменить существующее определение аукциона, включить понятие электронный аукцион.

Список использованной литературы:

*1. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Особенная часть): принят 1 июля 1999 года // http://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_*

2. Большой энциклопедический словарь // http://www.vedu.ru/bigencdic/.

3. Кошербаева А.Б., Катенова С.А Международное коммерческое дело. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 379 с.

4. Липсиц И.В. Словарь коммерсанта. – М., 1999. – 352 с.

5. Большая советская энциклопедия. - Изд. 3-е / под ред.А.М. Прохорова. – М., 1970. – Т. 2. – 455 с.

6. Амбарцумов А.А. и др. 1000 терминов рыночной экономики. – М.: Крон-Пресс, 1993. – 304 с.

7. Калугина О.П. Аукционы, их сущность, ценообразование и совершенствование функционирования: дис. … канд. экон. наук. – Воронеж, 2000. - 121 с.

8. Закон Республики Казахстан. О государственном имуществе: принят 1 марта 2011 года // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000413.

9. Закон Республики Казахстан. О государственных закупках: принят 4 декабря 2015 года // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30115056.

10. Володина Е.Е., Девяткин Е.Е., Суходольская Т.А. Классификация и характеристика способов проведения аукционов по продаже радиочастотного спектра.// Журнал «Труды НИИР» – Москва– 2013. – №4– С.25.

Тусупбеков Кайрат Рысбекович
преподаватель кафедры ОРД Карагандинской академии МВД
Республики Казахстан имени Баримбека Бейсенова

ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В БОРЬБЕ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ

Резюме: *В данной статье рассматриваются некоторые вопросы правового обеспечения оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел в борьбе с религиозным экстремизмом.*

Түйін: *Бұл мақалада діни экстремизіммен күресте ішкі істер органдарының жедел-іздестіру қызметін құқықтық қамтамасыз етудің кейбір сұрақтары қарастырылады.*

Summary: *The article focuses on several issues of legislative provision of internal affairs agencies investigation activities against religious extremism.*

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, религиозный экстремизм, оперативно-розыскные мероприятия.*

Кілт сөздер: *Жедел-іздестіру қызметі, діни экстремизім, жедел-іздестіру шаралары.*

Key words: *investigation activity, religious extremism, investigation, investigations.*

Как отметил в своем Послании Президент Республики Казахстан – Лидер Нации Н.А. Назарбаев «Стратегия Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства», экстремизм и терроризм в Казахстане имеют не идейную, а криминальную основу. За псевдорелигиозной риторикой скрывается преступная деятельность, подрывающая основы общества. Это атака на мир и стабильность в нашей стране. Это испытание на прочность нашей государственности и гражданской зрелости. Мы должны совершенствовать наше законодательство с целью нейтрализации проявлений религиозного радикализма и экстремизма. Мы должны также совершенствовать антитеррористическое законодательство. Государство должно пресекать экстремизм и радикализм, откуда бы они ни исходили» [1].

Соответственно, чтобы своевременно выявлять, предупреждать и пресекать такие угрозы, необходим специальный правовой механизм, предоставляющий государству такую возможность. Им является Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года (Закон об ОРД). При этом, в отношении религиозного экстремизма наиболее эффективным средством являются оперативно-розыскные мероприятия, особенно специальные (СОРМ), перечень которых определен в статье 11 указанного Закона [2].

Стандартная процедура осуществления СОРМ изложена в статье 12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий». Как правило, для этого нужны основания, изложенные в статье 10 Закона об ОРД. Чаще всего, таким основанием является полученная оперативными аппаратами информация о признаках подготовки или совершения преступления, в данном случае экстремистского характера [2].

Вместе с тем, и статистика это подтверждает, выявить заблаговременно такие сведения удается очень редко. Выше уже приводились примеры, что в подавляющем большинстве случаев приходится запоздало реагировать на террористические акты как завершающий этап экстремистской деятельности.

Вместе с тем, оперативно-розыскное законодательство позволяет кардинально изменить ситуацию. Так, в статье 12 Закона об ОРД содержится положение, что исключительно для получения разведывательной и контрразведывательной информации в целях обеспечения безопасности Республики Казахстан, выявления, предупреждения и пресечения разведывательно-подрывных посягательств специальных служб иностранных государств, иностранных организаций и отдельных лиц, а также терроризма и экстремизма специальные оперативно-розыскные мероприятия могут осуществляться в порядке, согласованном с Генеральным Прокурором Республики Казахстан» [2].

Несмотря на то, что данная норма присутствует в Законе об ОРД несколько лет, такой специальный порядок до сих пор не определен (во всяком случае, для ОВД). Во многом из-за этого складывается негативное положение со своевременным выявлением признаков экстремизма до того, как он перерастет в терроризм. СОРМ в этом случае могут сыграть определяющую роль, так как в ходе их проведения получаются наиболее информативные сведения, свидетельствующие о замаскированных действиях по подготовке к преступлению.

При этом, СОРМ необходимо проводить достаточно часто, чтобы не пропустить ключевые моменты криминальной деятельности. Однако оснований для этого – новой оперативной информации – как правило, не бывает.

В то же время, большинство участников экстремистских групп, особенно их руководители, состоят на соответствующих оперативно-профилактических учетах, в рамках которых за ними осуществляется наблюдение. При этом, постановка на эти учеты осуществляется в строгом соответствии с ведомственными нормативными актами, согласованными с Генеральной прокуратурой РК; процесс также контролируется надзорным органом. Это обеспечивает должную защиту прав и свобод подучетного контингента с тем, чтобы никто не был включен в него необоснованно.

С учетом этих обстоятельств, в целях своевременного выявления, предупреждения и пресечения экстремистских проявлений, представляется целесообразным ввести особый порядок проведения СОРМ оперативными аппаратами ОВД. Суть такого порядка заключается в том, чтобы осуществлять такие ОРМ в отношении подучетных участников религиозных экстремистских групп по специальному графику, согласованному с органами прокуратуры. При этом получение предварительной санкции не требуется, как и какой-либо новой оперативной информации в отношении фигурантов. По завершении СОРМ в течении определенного срока о его результатах уведомляется надзирающий прокурор, который может в любой момент ознакомиться с материалами.

Такой особый порядок дает ряд принципиальных преимуществ:

- повышается быстрота проведения СОРМ;

- подучетный контингент постоянно будет находиться под оперативным контролем, минимизирующем вероятность безнаказанной подготовки экстремистских акций;

- будет обеспечен должный уровень прокурорского надзора за законностью проведения СОРМ.

С учетом изложенного, наиболее оптимальным вариантом реализации указанного особого порядка было бы издание ведомственного нормативного акта МВД, согласованного с прокуратурой.

Идею такого нормативного акта поддержали все опрошенные сотрудники оперативных аппаратов ОВД.

В дополнение к вышеизложенными законодательным мерам, в нашей стране принимаются целевые подзаконные нормативные акты, посвященные этой важной проблеме. На наш взгляд, определяющим среди них на современном этапе является Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 годы (Программа) [3].

Данная Программа является органичным продолжением аналогичной программы на 2013-2017 годы. Ее цель – обеспечение безопасности человека, общества и государства от насильственных проявлений религиозного экстремизма и угроз терроризма. Основными задачами Программы заявлены:

1. Совершенствование мер профилактики религиозного экстремизма и терроризма, направленных на формирование в обществе иммунитета к радикальной идеологии и нулевой терпимости к радикальным проявлениям.

2. Снижение влияния внешних факторов на радикализацию населения Республики Казахстан.

3. Повышение эффективности выявления и пресечения религиозного экстремизма и терроризма, в том числе путем совершенствования системы обеспечения деятельности специальных государственных и правоохранительных органов.

4. Совершенствование системы реагирования на террористические проявления, а также минимизации и (или) ликвидации последствий террористической и экстремисткой деятельности.

Среди мер, направленных на решение поставленных задач и достижение поставленной цели, необходимо отметить следующие:

1) внедрение в практику положительного опыта иностранных государств в сфере предупреждения экстремистских проявлений насильственного характера и предотвращения угроз терроризма;

2) оснащение современными средствами связи, защиты и вооружением подразделений специальных государственных и правоохранительных органов в целях повышения уровня оперативного реагирования на факты совершения актов терроризма;

3) обеспечение готовности сил и средств подразделений специальных государственных и правоохранительных органов посредством проведения постоянных командно-штабных, оперативно-тактических, тактико-специальных учений;

4) повышение эффективности работы в рамках минимизации и (или) ликвидации последствий проявлений акта (ов) терроризма;

5) совершенствование систем (механизмов) взаимодействия и управления силами, привлекаемыми к подготовке и проведению антитеррористических операций;

6) постоянное доведение до населения через средства массовой информации и иные способы практических рекомендаций по правилам поведения в условиях потенциальной угрозы или совершения акта терроризма, а также в условиях проведения антитеррористической операции;

7) укрепление системы безопасности объектов, уязвимых в террористическом отношении;

8) усиление безопасности военных объектов и государственных учреждений;

9) развитие системы незамедлительного оповещения населения и непрерывности работы экстренных служб в кризисных ситуациях;

10) разъяснение среди населения законодательного положения о материальном поощрении граждан, сообщивших в специальные государственные и правоохранительные органы информацию, которая поможет предотвратить или пресечь акт терроризма.

Говорится в Программе и о нетрадиционных механизмах предупреждения таких угроз. Так, предполагается внедрять и развивать технологии профайлинга для повышения уровня безопасности населения в местах массового скопления [3].

Одной из важнейших задач в противодействии религиозному экстремизму и терроризму является объективное и достоверное оповещение населения о возникающих угрозах. Для этого разработаны специальные Правила организации и функционирования государственной системы мониторинга информации и оповещения населения о возникновении угрозы акта терроризма [4].

При этом, под мониторингом информации о возникновении угрозы акта терроризма понимается систематический сбор и обработка информации относительно событий, происходящих в стране и за рубежом, на постоянной основе поступающей из центральных государственных и местных исполнительных органов, средств массовой информации и других источников открытого и закрытого характера в ситуационные центры, пункты управления, дежурные и диспетчерские службы уполномоченных государственных органов, в целях выявления признаков кризисных ситуаций, возникающих в различных регионах республики, а также на отдельных участках Государственной границы Республики Казахстан, вследствие совершения или угрозы совершения акта (актов) терроризма. На основании собранной информации по всей территории или территории регионов и населенных пунктов Республики Казахстан могут устанавливаться следующие уровни террористической опасности:

- умеренный («желтый») – при наличии требующей подтверждения информации о реальной возможности совершения акта (актов) терроризма;

- высокий («оранжевый») – при наличии подтвержденной информации о реальной возможности совершения акта (актов) терроризма;

- критический («красный») – при наличии информации о совершенном акте терроризма, а также подтвержденной информации о возможном совершении повторного акта (актов) терроризма или одновременных террористических атак на объекты, уязвимые в террористическом отношении [4].

Вместе с тем, анализируя вышеизложенный комплекс правовых и организационных мер, можно прийти к выводу, что главное внимание в них сосредоточено на реагирование на факты терроризма. Что касается экстремизма, то он остается как бы «в тени», хотя ранее неоднократно подчеркивалось, что именно он является питательной средой для последующих террористических актов.

На наш взгляд, поэтому необходимо придавать большее внимание признакам экстремизма. Прежде всего, это касается создания системы мониторинга угрозы экстремистских проявлений, аналогичной вышеуказанной схеме по терроризму.

В специальных и правоохранительных органах накоплен достаточно значительный объем информации о руководителях и участниках экстремистских организаций, а также об их межрегиональных и международных связях. Эта информация постоянно дополняется и меняется, как и сама оперативная обстановка. Соответственно, существует градация серьезности ситуации по линии религиозного экстремизма в зависимости от конкретных регионов. Так, например, геополитические условия объективно указывают на преимущественную распространенность деструктивной идеологии в западных и южных регионах страны, и об относительно благополучной обстановке на севере и востоке.

С учетом этого, предлагается ввести градацию степеней опасности в регионах по линии религиозного экстремизма. С этой целью могут быть использованы буквенные (А, Б, С и т.д.) или цифровые (1, 2, 3 и т.д.) степени опасности.

Для чего это нужно?

Правовое урегулирование этой актуальной области позволит более рационально распределять государственные ресурсы, выделяемые на противодействие религиозному экстремизму и терроризму. При этом можно наконец четко разделить меры по каждому из этих направлений по отдельности. Это также позволит придать более планомерный и аналитический характер бюджетному планированию расходов на эти сферы.

Идею введения уровней экстремистской опасности поддержало подавляющее большинство опрошенных сотрудников оперативных аппаратов ОВД – около 85 %.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева Народу Казахстана «Стратегия Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». Астана, 14 декабря 2012 года.

2. Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года (с изменениями и дополнениями) // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994, № 13.

3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 15 марта 2018 года № 124 «Об утверждении Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018-2022 годы». https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premer_ministr_rk/natsionalnaya_bezopasnost/id-P1800000124/

4. Указ Президента Республики Казахстан от 9 августа 2013 года № 611 «Об утверждении Правил организации и функционирования государственной системы мониторинга информации и оповещения населения о возникновении угрозы акта терроризма».

УДК – 343.57

Fetkulov Alikzhan Halelovich
candidate of legal sciences, senior scientist of research Institute of economic and legal research, Karaganda economic university of Kazpotrebsoyuz, fetkulov_german@mail.ru

Bolegenova Dina Zhanbolatkyzy,
master student, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, dina_210695@mail.ru

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE SPHERE OF COOPERATION TO ILLICIT TRAFFICKING OF DRUGS

Summary. *The article is devoted to regional cooperation in countering drug trafficking, creation of united legal space, work of parliamentarians in development of Eurasian integration, improvement of legal system and legal regulation and development of common strategy on combating transnational drug-related crime.*

Түйін. *Мақала есірткі бизнесіне қарсы күресудегі аймақтық істестікке, біріңғай құқықтық кеңістік құру, парламентарилердің евразиялық интеграцияны дамыту жұмыстары, құқықтық жүйені жетілдіружәне трансұлттық есірткі қылмысына қарсы күрестің жалпы стратегиясын жасау мәселелеріне арналған.*

Резюме. *Статья посвящена региональному сотрудничеству в противодействии наркобизнесу, созданию единого правового пространства, работа парламентариев в развитии евразийской интеграции, совершенствования правовой системы и правового регулирования и выработка общей Стратегии по противодействию транснациональной наркопреступности.*

Since the formation of the Commonwealth of Independent States (hereinafter referred to as the CIS), much work has been done to harmonize and harmonize national legislation. And the Interparliamentary Assembly of the CIS member states (hereinafter IPA CIS) plays an important role in this, which, in its activities, attaches the greatest importance to the issues related to the harmonization and approximation of the legislation of the Commonwealth states. This work is embodied in the model legislative acts adopted by the Inter-Parliamentary Assembly and recommendations, which take into account the experience of the parliaments of the countries of the Commonwealth and international parliamentary organizations. Model legislative acts and recommendations adopted by the IPA CIS, although not mandatory, are the basis of national laws, providing harmonization, and in some cases unification of the legislation of the CIS states. Model laws adopted by the CIS IPA are international, primarily European, legal standards adapted to the conditions of the Commonwealth. Using them, the CIS states not only harmonize the national legislation, but also bring it in line with international and European standards. This once again proves the contrariness of the opposition of the Eurasian and European vectors of development. In fact, cooperation within the CIS strengthens the European orientation of the states of the Commonwealth [1]. In the world, the processes of globalization and regionalization are taking place, respectively, the integration between the "West" and the "East", and the dominant position remains for the European model of cooperation.

It seems to us that the work on harmonization and unification of the legislation of the countries of the Commonwealth is at an insufficiently high level. First of all, the national parliaments do not fully implement the recommendations of the Model Law on Counteracting the Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances and recommendations on harmonizing the legislation of the CIS states in the field of combating illicit drug trafficking in drafting national laws. In this regard, the Code of Laws of the Commonwealth countries, that is, the international normative document, represents a complex of detailed legal measures regulating the fight against drug trafficking in the CIS states, which requires urgent development, has not yet been created.

In the modern period, model lawmaking is becoming an important tool for creating a single legal space of the CIS, facilitating the approximation of national legislations. Thus, on May 17, 1996, the Council of Heads of State of the Commonwealth, guided by Article 4 of the CIS Charter, approved the "Interstate Program of Joint Measures to Combat Organized Crime and Other Types of Dangerous Crimes on the Territory of the Participating States with a view to the effectiveness of joint actions in the fight against crime" CIS for the period up to 2000 "[2]. Point 1.2.1 of the program of the Interparliamentary Assembly of the CIS member states was entrusted with drafting model legislative acts on combating organized crime and other types of dangerous crimes, and recommending to national parliaments to take them into account when drafting national laws.

In turn, the Decree of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States No. 8-6 of November 2, 1996 "On the Model Lawmaking Program in the Commonwealth of Independent States for 1996-1998"

approved the "Perspective Plan of the Inter-Parliamentary Assembly for the Development of Model Laws" legislative acts and recommendations for 1996-1998 "[3].

According to the Interstate Program of the IPA CIS in November 1996 adopted the Model Law "On Counteracting the Illicit Traffic of Narcotic Drugs and Psychotropic Substances" with a recommendation to national parliaments to take it into account when drafting national laws. This document was developed on the basis of recommendations of the type-normative acts proposed to States under the United Nations Program on International Drug Control [4, p.8-11]. Proceeding from this, it was proposed to strengthen the legal aspect and urgently create the Code of Commonwealth laws - a normative document that presupposes a set of detailed and detailed legal measures that unequivocally regulate the fight against illicit drug trafficking in the CIS countries on the principles of federal or confederal territorial formation. Such a code of laws will undoubtedly be a key element of the program of joint actions, requiring the most serious attitude and immediate development.

An important work in this direction is carried out by the CIS Executive Committee as a permanent executive, administrative and coordinating body of the Commonwealth and the Council of Permanent Plenipotentiary Representatives of the Commonwealth member states with statutory and other bodies of the Commonwealth. For example, on October 7, 2002, in the city of Chisinau, the Council of Heads of State of the CIS decided to endorse the Concept of Cooperation of the CIS Member States in Countering Illicit Traffic in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors [5]. It is also emphasized that the basis of cooperation of the CIS states in the anti-drug sphere is the Program of Cooperation of the CIS Member States to Combat Illicit Traffic in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Their Precursors for 2005-2007, approved by the Council of CIS Heads of State on September 16, 2004. [6].

In this regard, in 2004, the members of the IPA CIS Council, following the regular Kiev meeting in the framework of the Coordination Meeting of the Heads of the CIS's law enforcement agencies fighting crime, initiated the establishment of the Joint Commission on Harmonization of Legislation in the Sphere of Combating terrorism, crime and drug trafficking in the CIS. It included parliamentarians, representatives of the CIS sector cooperation agencies in the security sphere and a number of law enforcement agencies of the Commonwealth countries, international specialized organizations, whose cooperation has acquired a permanent and stable basis. Such cooperation serves to strengthen the atmosphere of trust, mutual understanding, orient the legal systems of the Commonwealth countries to adapt them in accordance with the international legal standards of the United Nations, the Council of Europe and the European Union. The implementation of instructions on the harmonization of legislation provided for by the CIS security cooperation programs approved by the Council of Heads of State has become a priority in the work of the Joint Commission [7].

As a result, in 2006 the Assembly adopted a model law "On narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors" and Recommendations on the harmonization of the legislation of the CIS countries in the field of combating illicit drug trafficking. These acts significantly strengthen the block of model legislation against drug trafficking. They were highly appreciated when discussing the Report of the International Narcotics Control Board at the United Nations for 2007. And already on December 3, 2009 the Assembly adopted the draft Recommendations on harmonization of the legislation of the CIS member states in the part of a unified approach to the definition of the minimum amount of narcotic drugs and psychotropic substances for whose illegal circulation criminal liability is provided, large amounts of narcotic drugs and psychotropic substances for the purposes of criminal legislation, which is envisaged by the Program of Cooperation of the CIS Member States in Combating Illegal About Roth-narcotic drugs, psychotropic substances and precursors for 2008 - 2010 [8].

In order to coordinate the efforts of the competent authorities in countering transnational drug-related crime, the Central Asian Regional Information and Coordination Center for Combating Illicit Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Their Precursors (hereinafter CARICC) was established through the efforts of seven Commonwealth countries. Measures have been taken to locate CARICC and its personnel on the territory of Kazakhstan. Government Resolution No. 1358 of September 11, 2009 approved and September 16, 2009 signed an agreement on the conditions for the stay of CARICC in Almaty. The Center should provide substantial assistance to the countries of the region in countering illicit drug trafficking, including in unifying the legislation of the participating countries, and to raise this activity to a qualitatively new level. [9]

Another regional organization is the Shanghai Cooperation Organization (hereinafter referred to as SCO), which was founded in 2001 by the leaders of Kazakhstan, China, Russia, Tajikistan, Uzbekistan and Kyrgyzstan, as a result of the signing in 1996-1997 between them agreements on strengthening confidence in

the military field and on the mutual reduction of armed forces in the border area. Today, one of the main tasks of the organization is the fight against narcotics.

At the regional level, an agreement was adopted between the SCO member states on cooperation in combating the illicit traffic in narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors of June 17, 2004. The provisions of this agreement are in many ways similar to the UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic substances from 1988. The agreement defines the principles, directions and forms of cooperation of the competent authorities of the SCO member states in the fight against illicit drug trafficking.

At the anniversary summit of the SCO in Astana, the leaders approved the Antidrug strategy of the SCO member states for 2011-2016 and the Program of Action for its implementation. These documents are designed to increase the effectiveness of joint efforts to combat the narcotic threat in the organization's space [10]. The interaction of these countries will raise the level of harmonization and harmonization of national legislation to a new level.

It should be agreed that at present there is a need to implement a new doctrine of the development of security of the CIS and the SCO that provides effective methods for consolidating the legislative, customs and border area of the Member States, primarily mechanisms for harmonizing the processes of different levels of integration of the antidrug security system [11]. It should be remembered that the drug-threat comes first of all from Afghanistan, therefore it is necessary to adhere strictly to the unified Strategy on countering transnational international drug-related crime. Only thanks to the international strategy of the state - the Commonwealth countries and the SCO member states can conduct a single anti-drug policy within the country to harmonize the legal regulation of relations in the sphere of combating illicit drug trafficking, and therefore, to seek common ground for national legislation.

Within the framework of regional cooperation on harmonization and unification of domestic legislation and in accordance with the Concept for the Further Development of the Commonwealth Countries, it is necessary to improve the legal and organizational framework for cooperation in the field of combating illicit drug trafficking on the basis of universally recognized principles and norms of international law. Secondly, in order to deepen integration, bring together and harmonize national laws, protect the rights and interests of citizens, intensify the development of model laws and their implementation in the legislation of the CIS member states [5]. Thirdly, to develop and adopt the CIS Code of Laws - a normative legal document that presupposes a set of detailed and detailed legal measures regulating the fight against illicit drug trafficking in the Commonwealth states.

List of used literature:

1. Mikhail Iosifovich Krotov, Secretary General - Head of the Secretariat of the CIS IPA CIS Council - problems, experience, prospects // http://e-cis.info/page.php?id=19080

2. Information bulletin of the Council of Heads of State and the Council of CIS Heads of Government "Commonwealth". - 1996. - № 3; "Rossiyskaya Gazeta" ("The Office"). June 22, 1996.

3. "Model Lawmaking Program in the Commonwealth of Independent States for 1996-1998". - St. Petersburg, 1997.

4. Andreeva LA Criminally-legal counteraction to the illegal turnover of narcotic drugs and psychotropic substances: A series of "Modern standards in criminal law and criminal procedure" / Scientific. editor prof. B.V. Volzhen-kin. SPb., 1998. 44s.

5. The concept of further development of the Commonwealth of Independent States of October 5, 2007 // http://cis.minsk.by/page.php?id=18763

6. Globalization and the fight against drug trafficking and drug addiction http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=943

7. Decision on the Concept of Cooperation of the CIS Member States in Countering the Illicit Traffic of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors http://cis.minsk.by/page.php?id=598

8. Joint Commission on Harmonization of Legislation in the Sphere of Combating Terrorism, Crime and Drug Business in the CIS // http://www.iacis.ru/html/?id=204

9. Fetkulov A.Kh. Criminal law measures to combat illicit drug trafficking in the Republic of Kazakhstan. Journal Vestnik KEU: Economics, Philosophy, Pedagogy, Jurisprudence. Karaganda. 2011. № 4 (23). P. 214.

10. On the way to security and cooperation // Kazakhstan's truth. 2011. 16 June.

11. Baturin E. Formation of the anti-drug policy of the CIS participating countries in the ... XXI. at. http://www.isras.ru/files/File/Vlast/2011/01/Baturin.pdf

Айтмуханова Дидар Урынбасарқызы
Заң ғылымдарының магистрі, Х.Досмухамедов атындағы АМУ
didroz_12345@mail.ru

АТҚАРУШЫЛЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ БОЙЫНША МҮЛІКТІ ӨНДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

***Түйін**: Бұл мақалада атқару өндірісіндегі мүліктік өндіру шараларының жүзеге асырылу негіздері туралы баяндалады.*

***Резюме**: В данной статье рассматриваются правовые основы взыскании в исполнительном производстве.*

***Summary**: In this article legal basis of property on enforcement proceedings.*

Қазақстан Республикасындағы орындау өндірісі кең ауқымды орын алатын мәселе болып табылады. Өйткені сот шешімдерінің орындалуы осы атқару өндірісіне тікелей қатысты. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығындағы атқарушылық іс жүргізу курсы азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру үшін шығарылатын сот актілерін атқаруға негізделеді. Қазақстанда демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға азаматтық істер, әкімшілік істер және қылмыстық істер бойнша келтірліген зиянды қалпына келтіру шығарылатын сот актілерінің орындалу тәртібі, мерзімі және оларды орындамағаны үшін жауаптылық туралы баяндалады. Құқықтық мемлекет құруды мақсат етіп қойғалы отырған мемлекет үшін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қамтамасыз ету – басты мақсат болып табылады. Бұл орайда, құқықтары бұзылып сотқа жүгінген тараптар үшін сот шешімінің орындалуы маңызды мәселе болып табылады. Ата заңымыздың басты қазынасы болып табылатын – адам және азаматтар құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуы атқару өндірісінің басты міндеті болып саналады. Өйткені сотқа шағымданушы кез-келген азамат сот әділдігіне сенуі қажет. Осы сенімді ұялататын бірден-бір орган атқару органдары болып саналады. Сот орындаушылары мен сот приставтарының құқықтық мәртебесін көтеру – құқықтық мемлекеттегі азаматтық қоғамның басты міндеттерінің бірі болып саналады. Өйткені азаматтық қоғамның алғашқы сатысы – азаматтардың құқық қорғау органдарының қалыпты, құқыққа сай қызмет қылуында [1].

Сот шешімдерінің орындалуы сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты. Сондықтан сот орындаушысының құқықтық мәртебесін көтеру – азаматтық іс жүргізу қатынасының басты тетігі, яғни азаматтық іс жүргізу қатынасының түйіні болып саналатын сот актілерінің орындалуын қамтамасыз ету шараларының бірі деп айтуға болады. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

- бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі:бағалы қағаздар,валюта құндылықтары,бағалы металдар мен асыл тастар,зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;
- екінші кезекте – дайын өнім (тауарлар), сондай –ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;
- үшінші кезекте – жылжымайтын мүлік объектілері, сондай – ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал – жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал жабдықтар;
- төртінші кезекте – жалға беру(мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік.

Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда – саттық және аукциондарда ҚР –ның заңдарында көзделген тәртіппен жүргізілуі тиіс.

Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді. Егер мүлік 2 ай ішінде сатылмаса, өндіріп алушыға бұл мүлікті бағаланған сомасында өзінде қалдыру құқығы беріледі. Өндіріп алушы мүліктен бас тартқан жағдайда ол борышкерге қайтарылады, ал атқару құжаты, егер борышкердің өндіріп алуға болатын басқа мүлкі немесе кірістері болмаса, өндіріп алушыға қайтарылады. Борышкер мүлкінен өндіріп алу кезінде, егер өндіріп алынатын мүлікті сату туралы шешім қабылданған кезде борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы іс бойынша іс қозғалса, борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы мәселе мәні бойынша қаралғанға дейін мүлікті сату тоқтатыла тұрады.

Мүлікті тәркілеу бөлігіндегі қылмыстық іс бойынша сот үкімі негізінде не мүлікті мемлекетке беру туралы шешім негізінде тыйым салынған мүлік заңдарда белгіленген тәртіппен сатылады. Борышкерден алынған және банк мекемелеріне сақтауға берілген бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдардан,асыл тсатар мен інжуден жасалған зергерлік және басқа да бұйымдар, сондай – ақ осындай бұйымдардың сынықтары мен антиквариат Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейтін ережелерге сәйкес сатылады. Борышкердің тыйым салынған мүлкін сату мүлік тұрған жердегі сауда ұйымдары арқылы комиссиялық негізде не сауда – саттықтарда сату жолымен жүргізіледі. Мүлікті сату мақсатында бір елді мекеннен екінші елді мекенге тасымалдауға өндіріп алушының, борышкердің есебінен олардың өзара келісімі бойынша ғана жол беріледі. Егер тыйым салынған мүлікті сауда – саттықтарда сату жолымен жүргізілетін болса, онда сот орындаушысы алдағы сауда – саттық туралы хабарлайды [2].

Борышкердің мүлкі сауда саттықта сатылатын жағдайда сот орындаушысы алдағы сауда – саттық туралы ресми хабарларды жариялауға құқығы бар мерзімді баспасөз басылымдарында сауда – саттық өткізілгенге дейін 10 күннен кешіктірмей хабарлайды. Кепілге берілген мүліктің сауда – саттықта сатылатын уақыты мен орны туралы сот орындаушысы кепіл ұстаушыға хабарлайды. Сауда – саттыққа қатысушы ретінде тіркелу үшін жеке және заңды тұлғалар тиісті құжаттар ұсынуы қажет. Жеке тұлғалар: өтініш, төлқұжат немесе жеке басын куәландыратын өзге де құжат,кепілді жарнаның енгізілгенін растайтын төлем құжатының түпнұсқасы немесе көшірмесі және көшірменің шынайылығын дәйектейтін құжаттың түпнұсқасы. Заңды тұлғалар осы құжаттарды және қосымша жарғының, статкартаның және заңды тұлғаның тіркелгендігі туралы куәліктің нотариат куәландырылған көшірмесін ұсынады. Шетелдік заңды тұлғалар орыс тілінде аударылып нотариат куәландырған құрылтайшы құжаттарын тапсырады. Сауда –саттыққа қатысқысы келетін адамдар өздерінің өздерінің оған қатысуына кедергі жоқ екендігі туралы қолхат беруге және сот орындаушысына мүлік бағасының бес проценті мөлшерінде кепілдеме беруге міндетті. Сауда – саттықта ұтып шыққан адам енгізген сома сату бағасына есептеледі. Сауда – саттықтың басқа қатысушыларына олардың салған кепілдемесі сауда – саттық аяқталған соң дереу қайтарылады. Сауда – саттық 2 тәсіл бойынша жүргізілуі мүмкін: ағылшындық не голландық тәсіл қолданылады.

Сауда – саттық тыйым салу туралы актіде көрсетілген мүліктің бағалау құнынан басталады. Ағылшындық тәсіл бойынша: Аукционшы жекешелендіру объектісінің бастапқы бағасын және бағаны ұлғайту сатысын жариялайды. Қатысушылар нөмерлерін көтеру арқылы бастапқы бағаны жоғарлатады, бірақ бұл жарияланған бір сатыдан кем болмауға тиіс. Аукционшы сауда – саттыққа қатысушылардың аукциондық нөмерлерін жариялайды,бағаны бекітеді және оны жоғарлатуды ұсынады. Лот бойынша сауда – саттық ең жоғарғы баға ұсынылғанша жүргізіледі. Аукционшы объекті үшін неғұрлым жоғары бағаны ұсынған қатысушыны жариялайды. Аукционшы лоттың соңғы бағасын үш рет қайталайды да, басқа нөмерлер көтерілмесе, балғамен соғу арқылы осы лоттың сатылғаны туралы жариялайды. Голландық тәсіл бойынша: Аукционшы нысанның бастапқы бағасын жариялайды және оны жариялаған қадаммен төмендетіп, жаңа баға жариялайды. Аукционшы жариялаған баға жағдайында бірінші болып нөмер көтерген қатысушының нөмері айтады,балға ұрумен оны аталған нысанның жеңімпазы деп жариялайды. Егер баға жарияланған сәтте бір мезгілде екі немесе одан да көп нөмер көтерілсе,онда аукционшы бағаны жеңімпазды анықтау сәтіне дейін тіркелген қадамның көлеміне қарай бағаны арттырады (ағылшындық тәсіл бойынша). Егер аукционшы нысанның ең төменгі бағасын жариялаған кезде қатысушылардың бірде біреуі аталған нысанды сатып алуға тілек білдірмесе, онда бұл нысан сауда – саттықтан алынып тасталынады.

Сатып алушы сауда – саттық аяқталғаннан кейін 5 күн ішінде ол мүлікке ұсынған соманы, сауда – саттық басталар алдында енгізілген кепіл ақшаны қоса, толық енгізуге міндетті. Сатып алушы өзінен алынуға тиісті барлық соманы белгіленген мерзімде енгізбеген жағдайда, сауда – саттық алдында салынған кепіл ақша оған қайтарылмайды және мемлекет кірісіне түседі. Мүлікті сатып алушы одан алынатын барлық соманы төлегеннен кейін сот орындаушысы оған өткен сауда – саттық туралы актінің көшірмесін береді. Сот орындаушысы атқару құжаттарының орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өз бастамасы бойынша шаралар қолдануға құқылы, ал өндіріп алушының өтініші бойынша шаралар қолдануға міндетті.

Сот шешімі заң күшіне енгеннен кейін атқару парағы жазылады, сот оны аумағы бойынша сот қаулыларын орындауға уәкілетті тиісті органға орындау үшін жіберуге тиіс. Соттың дереу орындалуға тиісті шешімі бойынша атқару парағы жазылып, шешім шығарылғаннан кейін дереу орындауға жіберіледі. Егер атқару құжаты түсініксіз болса, онда бұл жағдайда оны орындауға алған сот орындаушысы, сондай-ақ өндіріп алушы немесе борышкер атқару құжатын бергенде негізге

алынған шешімді немесе қаулыны түсіндіру үшін сотқа немесе атқару құжатын берген органға жүгінуге құқылы.

Атқару құжаттарының іс жүргізуге қабылдануы, оның орындалу мерзімінің үзілуі, қалпына келтірілуі, қайтарылуы. Сот орындаушысы өзіне заңда белгіленген талаптарға сәйкес келетін атқару құжаты келіп түскеннен кейін үш тәуліктен кешіктірмей атқарушылық іс жүргізуді қозғап, бұл туралы қаулы шығарады. Сот орындаушысы сонымен бір мезгілде атқару құжаттарын қамтамасыз ету жөнінде атқарушылық іс жүргізу туралы заңда көзделген шараларды қабылдайды. Бұл орайда сот орындаушысы борышкердің дәлелді жазбаша өтініші бойынша, дереу орындалуға тиіс атқару құжаттарын қоспағанда, атқару құжатын ерікті орындау үшін атқарушылық іс жүргізу қозғалған күннен бастап бес күн мерзім белгілейді. Атқару құжатын орындалуға беру мерзімі өткізіліп алынса қалпына келтірілуі мүмкін, бірақ барлық атқару құжаттары бойынша емес. Осылай, дәлелді себептерге байланысты атқару парағы бойынша орындалуға беру мерзімі өткізілсе, оны өндіріп алушының өтіп кеткен мерзімді қалпына келтіру туралы өтініші негізінде шешім шығарған сот шешімі қалпына келтірілуі мүмкін.

Борышкердің мүлкіне тыйым салу туралы қаулының нысаны мен мазмұны заңмен анықталады. Мүлікке тыйым салу туралы қаулыда мыналар көрсетілуге тиіс:

1) қаулының жасалған уақыты мен орны;

2) қаулы жасаған сот орындаушысының, сондай-аң қаулы жасау кезінде қатысқан адамдардың тегі мен аты-жөні;

3) атқару құжаты орындалатын соттың немесе басқа органның атауы;

4) өндіріп алушы мен борышкердің тегі мен аты-жөні;

5) мүлікті тізімдеу туралы нұсқау (тізімдеуді кім жүргізді, оны жасау кезінде қатысқан адамдар, тізімделген мүліктің жалпы құны);

6) егер заттарға тыйым салынса, оны көрсету;

7) егер мүлікті сақтау борышкердің өзіне жүктелмесе, мүлік сақтауға берілген жеке тұлғаның тегі мен аты-жөні, заңды тұлғаның атауы, олардың мекен-жайы;

8) борышкер мен басқа адамдарға сот орындаушысының әрекеттеріне шағым жасау тәртібі мен мерзімінің түсіндірілгендігі туралы, сондай-ақ борышкерге немесе мүлікті сақтаушыға олардың сақтауға берілген мүлікті сақтау жөніндегі міндеттері және талан-таражға салғаны, иеліктен айырғаны немесе жасырғаны үшін жауапкершілігі түсіндірілгендігі туралы белгі;

9) өндіріп алушының, борышкердің, хаттау кезінде қатысқан адамдардың ескертпелері мен арыздары және сот орындаушысының олар жөніндегі өкімдері. Мүлікке тыйым салу туралы қаулыға сот орындаушысы қол қояды, қаулыға мүліктің тізімдемесі қоса тіркеледі [3].

Борышкерге меншік, шаруашылық жүргізу және оралымды басқару құқығында тиесілі мүлікке, оның қайда және іс жүзінде кімнің пайдалануында екендігіне қарамастан (азаматтық заңдарда белгіленген шектеулер ескеріле отырып) тыйым салынуы мүмкін. Борышкердің банктегі немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы ақшасына және басқа да мүлкіне сот орындаушысы прокурордың санкциясымен ғана тыйым салады. Егер борышкер мүлкінің басқа адамдарда болуы олардың арасында жасалған шартқа байланысты болса, басқа адамдардың шарттан туындайтын құқықтарын сақтау мүмкіндігі туралы және мүлікті алып қою туралы мәсе-лені қуынымдық іс жүргізу тәртібімен сот шешеді. Сот орындаушысының тыйым салынған мүлікке билік етуге немесе оны пайдалануға салған тыйымын бұзу заңдарда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Сот орындаушысы сақтаушыдан сақтауға қолхат алу арқылы сақтау шарты негізінде тыйым салынған мүлікті сақтауға беруді жүзеге асырады.

Тыйым салынған мүлікті сақтаудың тәртібі мен шарттары Азаматтық кодекспен және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен белгіленеді. Егер мүлікті пайдалану оның қасиеттері бойынша мүліктің жойылуына немесе оның бағасының кемуіне әкеп соқпаса, сақтаушы бұл мүлікті сот орындаушысының рұхсатымен пайдалана алады. Егер борышкер немесе оның отбасының мүшесі сақтаушы болмаса, сақтаушы сақтағаны үшін сыйақы алады. Мүлікті пайдаланудан іс жүзінде алынған пайда шегеріліп тастала отырып, сақтаушыға бұл мүлікті сақтау жөнінде ол жасаған қажетті шығыстар өтеледі. Мүлікті сақтауға байланысты жасалған шығыстар атқару құжаттарын жасау жөніндегі шығыстарға жатқызылады. Тыйым салынып сақтауға берілген мүлік талан-тараж етілген, иеліктен алынған немесе жасырылған жағдайда сақтаушы заңдарға сәйкес жауапты болады. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

- бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі: бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдар мен асыл тастар, зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;

• екінші кезекте - дайын өнім, сондай-ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;

• үшінші кезекте - жылжымайтын мүлік объектілері, сондай-ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал-жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал-жабдықтар;

• төртінші кезекте - жалға беру (мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік. Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери- қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда-саттықта және аукциондарда Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жүргізеді. Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді

Атқарушылық іс жүргізу заңдарына сәйкес белгілеген мерзімде толық көлемде орындаса, сондай-ақ атқару құжаты бойынша өндіріп алынған соманың он пайызы мөлшерінде өндіріп алынуға тиіс атқару санкциясы бір айлық есептік көрсеткіштен аз болған жағдайда, атқару санкциясы өндіріп алынбайды.

Борышкер атқару құжатын орындамағаны үшін әкімшілік не қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Әкімшілік жауапкершілік ретінде ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, сондай-ақ айыппұл салу мәселелері қарастырылуы мүмкін. Қылмыстық жауаптылыққа егер де борышкер алимент өндіріп беруден бірнеше рет жалтарып,сот шешімін орындамаса тартылуы мүмкін. Жауапқа тарту борышкерді атқару құжатында көзделген әрекеттерді орындау міндетінен босатпайды [4].

Елімізде барлық жауапкершілік түрлерін сот белгілейді. Барлық жауапкершілік арқылы жазалардың түрлері анықталады.

Азаматтық іс жүргізу заңы сотта азаматтық істерді қозғау, қарау, ол бойынша шешімдер, қаулылар, бұйрықтар және ұйғарымдар қабылдау тәртібін белгілейді, ал атқарушылық іс жүргізуде соларды орындау тәртібін, әдістерін және мерзімдерін белгілейді. Демек борышкер келтірілген шығындар заңға сай орындалуға тиіс екенін және тиісінше орындамағаны үшін жауаптылықтың бар екенін ұғыну керек. Осы орайда сот орындаушылары борышкер мүлкін жасырады не ысырап қылуы мүмкін деген күдік туындаса қамтамасыз ету шараларын қолдана алады. Ол үшін сот, прокуратура және ішкі істер саласының қызметкерлерін атқарушылық өндіріске тарта алады. Яғни сот орындаушысы атқару өндірісін толықтай орындау үшін өз құзіреті шегінде барлық жауапкершілікті мойнына алады.

Кез-келген құқықтық қатынастың атқарылу деңгейі қатысушы тұлғалардың жеке басының жауапкершілігі мен тәрбиесіне байланысты екенін ұғыну қажет. Сотта қаралатын істер бойынша шығарылатын актілерінің міндеттілігі мен құқықтық тәрбиелік мәні бар. Бұл орайда соттың тәрбиелік қызметін де баса айту қажет.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының соңғы нүктесі ретінде атқарушылық қатынастардың тиісті деңгейде орындалуы басты талап болып саналады. Қазақстан Республикасындағы Сот жүйесіне деген азаматтардың сенімі және әділдікке ұмтылған қоғамның талабына сот актілерін заңды күшіне енгеннен кейін атқару мәселесімен айналысуға құзіреттілік берілген сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты екенін ұғынуға болады.

Пайдаланылған нормативтік актілер және әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 13-шілде 2015 ж.

3. Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы ҚРЗ. 2-сәуір, 2010 ж.

4. Е.О.Егембердиев «Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы» Астана: Фолиант-2006.

ӘОЖ (УДК) 343

Кәріпова Айнагүл Түкенқызы, Омаров Ербол Ағыбайұлы
Шоткин Бақыт Жаңалықұлы, Маханов Талғат Ғабитұлы
Қазақстан Республикасың Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы
Ведомствоаралық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкерлері,
e-mail: makhanov1986@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Мақалада бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды орындау саласындағы ғылыми зерттеулер қорытындысы ұсынылады. Сондай-ақ, Қазақстандағы пробация қызметін жүзеге асырудағы орын алып отырған мәселелер ашылып, оны заңнамалық деңгейде шешу жолдары ұсынылады.*

Резюме. *В статье приведены результаты научных исследований в сфере исполнения наказания, не связанного с лишением свободы. Также раскрываются имеющиеся проблемы осуществления пробации в Казахстане и предлагаются решения проблем на законодательном уровне.*

Summary. *The article presents the results of scientific research in the field of execution of punishment not related to deprivation of liberty. Also, the existing problems of probation in Kazakhstan are revealed and solutions to problems at the legislative level are offered.*

Қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресу, оларды жасаушылардың басқа қылмыстар жасауына жол бермеу, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтауды қамтамасыз ету арқылы еліміздің қылмыстық саясатын жүзеге асырамыз. Тиісінше, қылмыс жасаған тұлғаларға қылмыстық-құқықтық шаралар қолданылады.

Азаматтарды қоғамнан оқшауламайтын қылмыстық-құқықтық шараларды барынша қолдану үшін жағдайлар жасау қылмыстық-атқару саласындағы Қазақстанның құқықтық жүйесін дамытудың негізгі бағыты болып табылады. Тиісінше, қылмыстық процес кеңістігіне азаматтардың қатысын төмендейді және қылмыстық жазалау шаралары үнемделеді.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасында көзделгендей, судьялар аталған шараларды барынша қолдану үшін, ең алдымен олардың орындалу тиімділігін арттыруға жете білу керек [1].

Ең алғашқы пробация туралы 2012 жылы ұлттық заңнамада айтылған. «Пробация», «пробациялық бақылау» ұғымдары «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңында енгізілген. Сол кездегі Қазақстан Республикасында қолданыста болған Қылмыстық-атқару кодексінің 7-1 бабында жаңа ұғымдардың түсінігі ашылды, яғни қылмыстық-атқару жүйесіндегі пробация – сынақ мерзімі мен пробация бақылауында болған кезеңде әрбір шартты түрде сотталған адамның жаңа қылмыс жасауының алдын алу мақсатымен, олардың жүріс-тұрысын одан әрі түзету үшін қылмыстық-атқару инспекциясының пробация қызметі оларға қатысты жеке әзірлейтін және іске асыратын әлеуметтік-құқықтық сипаттағы шаралар кешені [2].

Осындай беталыстардан кейін жаңа 2014 жылы Қылмыстық-атқару кодексі қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. 2016 жылғы 8 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына сәйкес, Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегия бекітілді және сол жылдың 30 желтоқсанында «Пробация туралы» жеке Заңға және оған қатысты заңнамаларға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі Заңға қол қойылды.

Жаңа Заңның 1-бабына сай, пробация – санаттары заңмен айқындалған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу үшін олардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы қызмет түрлері мен жеке айқындалатын шаралар жүйесі болып табылады [3].

Күдікті, айыпталушының жүріс-тұрысын, мінез-құлқын түзеу, сотталғанды әлеуметтік ортаға қосу, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылып шыққан адамдарды әлеуметтік ортаға бейімдеу және оны оңалту арқылы қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге ықпалдасу пробацияның мақсаты болып табылады.

Сонымен қатар, пробацияны қылмыстық-атқару жүйесіне енгізу бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды орындау тиімділігін және нәтижелілігін арттыру мақсатында,

қылмыстық жазаларды ізгілендіруге және пробация қызметінің қолдануына бағытталған шараларды қолдану тәжірибесін және заңнаманы жетілдіруді талап етеді [4, 274 б.].

Тиісінше, Қазақстан Республикасындағы пробация келесі нысандарда жүзеге асырылады:

- пробациялық бақылау пробация қызметінің есебінде тұратын адамдардың өздеріне заң мен сот жүктеген міндеттерді орындауына бақылауды жүзеге асыру бойынша пробация қызметі мен полиция жұмысы;

- әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы негізінде іске асырылатын, пробация қолданылатын адамдарды әлеуметтік ортаға қосуға, әлеуметтік бейімдеуге және оңалтуға бағытталған әлеуметтік-құқықтық көмек.

Егер де, пробацияның қалыптасу тарихына көз жүгіртсек, сол уақыттарда пробация шартты түрде соттаудың бір түрі болып табылған. А.Ш. Аккулев, XVIII екінші жартысында әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің заңгерлері мен құқық қолданушылары бас бостандығынан айыруды өте тиімсіз санап, әрі қарай пробация институты пайда болғанын, ал оның негізінде шартты соттау институты пайда болғаны және дамығаны жөнінде ой қозғайды [5]. Сол кезеңде бас бостандығынан айыру жазасы бірден сынға ұшырады, себебі қылмыстық жазаның басты міндеті құқық бұзушылардың әлеуметтік ортаға бейімделуі мен түзелуін шеше алмады.

Аталғандай пікірді Б.С. Никифоров пен Ф.М. Решетников қолдап, пробация ұғымына өз анықтамасын берген (ағылшыншадан аударғанда probation – сынақ), яғни ол Великобритания, АҚШ және өзге елдер соттарының көпшілігі қолданатын шартты түрде соттау нысаны болып табылады.

Соттар сотталушыға нақты бас бостандығынан айыруды қолданудың орнына пробация режимін қолдануды шеше отырып, сотталушының жүріс-тұрысын бақылаушы пробация қызметіне оларды жолдаған. Сонымен қатар, бостандықта қалған сотталушыға жаңа қылмыстарды жасамау талаптарымен қоса, сот жүріс-тұрыс шарттарын анықтады, мысалы оқу және емделу курстарынан өту, мекенжайын ауыстырмау, белгілі бір адамдармен кездеспеу және т.б. [6, 135 б.].

Алайда, қазақстандың заңшығарушы жеке Заңды әзірлеу барысында, шартты түрде соттаудың жай нысаны етіп қана қоймай, «пробация» ұғымын кең мағынада белгілеп, оны 4 түрге бөлді:

- сотқа дейінгі пробация сезіктінің, айыпталушының жүріс-тұрысын, түзеуге бағытталған, оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы болып табылады.

Сотқа дейінгі пробация кәмелеттік жасқа толмағандарға, мүгедектерге, 58 жастағы және одан асқан әйелдерге, жүкті әйелдерге, 3 жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, 63 жастағы және одан асқан ер адамдарға, 3 жасқа дейінгі балаларды жалғыз өзі асырайтын ер адамдарға қатысты ерікті түрде қолданылады.

- үкімдік пробация бас бостандығын шектеуге сотталған, сондай-ақ шартты түрде сотталған адамдарға қатысты пробациялық бақылау белгілеу мен оны жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы болып табылады;

- қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жүрген адамдарды әлеуметке қосу жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы болып табылатын пенитенциарлық пробация;

- қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемелерінен босатылған адамдарға қатысты пробациялық бақылау белгілеу мен оны жүзеге асыру және оларға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету жөніндегі қызмет пен шаралар жиынтығы болатын пенитенциарлықтан кейінгі пробациядан тұрады.

Пенитенциарлықтан кейінгі пробация:

- бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған;

- бас бостандығынан айыру орындарынан босатылатын, өзіне сот әкімшілік қадағалау белгілеген;

- бас бостандығынан айыру бас бостандығын шектеуге ауыстырылған;

- бас бостандығынан айыру айыппұлға ауыстырылған;

- сот тағайындаған бас бостандығынан айыру түріндегі жаза мерзімін өтеген адамға қатысты қолданылады.

Жүргізілген ғылыми зерттеулер шеңберінде Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы Қазақстандағы пробация институтының қалыптасуына, оның ішінде пробация және полиция қызметіне талдау жүргізді, нәтижесінде тәжірибедегі кешіліктер анықталды.

Пробацияның тиісті емес себептері шартты түрде 3 топқа бөлінді:

1. Пробация жөніндегі уәкілетті органдар арасындағы қызметтердің бұрыс бөлінуі.

Бұрын сотталған, оның ішінде жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған; әкімшілік қадағалауда болған; ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін жазаларын өтеген және т.б. адамдар («тәуекел тобы») қылмыстылығының алдын алуды түрлі полиция қызметтері жүзеге асырады, олар жергілікті полиция қызметі мен пробация қызметі [7].

Жергілікті полиция қызметі көрсетілген санаттағы адамдарды тек профилактикалық есепке тұрғызады, бірақ әлеуметтік-құқық көрсетуүшін аталған «есепте тұрған контингент» пробация қызметіне жолданады [8].

«Пробация туралы» Қазақстан Республикасының 19-бабы ережелеріне сәйкес, кәмелетке толмағандарға, шартты сотталғандар мен бас бостандығын шектеу жазаларымен сотталғандарға пробация қызметінің пробациялық бақылау жасауды жүзеге асырады.

Нәтижеге сай, пробацияға жататын адамдарды бірыңғай есепке алу жүйесі жоқ, әр органдар жеке тізімдер жасайды. Есепке алу бойынша қызметтер бір біріне міндеттерді жүктейді, ақырында аталған адамдар бақылаусыз қала береді.

Жергілікті полиция қызметіне қоғамдық тәртіпті сақтау, жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ескерту және алдын алу дан бөлек, бұрын қылмыстық жауапкершілікке тартылған тұлғаларды ақтау және оларды әлеуметтік қорғау бойынша функциялар жүктелген.

Мәселен, пробация қызметіне әлеуметтік-құқықтық көмек алудың және оны алу тәртібін түсіндірудің жеке бағдарламасын құру жүктелген, сонымен бірге оны тек қана жергілікті атқару органдары көрсете алады (медициналық жәрдем, жеңілдіктер мен әлеуметтік төлем, орта және кәсіби білім алу, еңбекпен қамтамасыз ету).

Пробация қызметі әзірлеген және құрастырған әлеуметтік-құқықтық көмек алудың жеке бағдарламасы қаншалықты тиімді және шынайы болады, егер де оны жергілікті атқару органдары іске асыратын болса?

2. Пробациялық бақылауды ұйымдастыру және адамдарды есепке алу мәселелері.

Пробация қызметі пробациялауға жататын адамдарды есепке алуды журналға тіркеу арқылы, сондай-ақ бірыңғай базаға енгізу арқылы жүргізеді, алайда аталған базаға тек қана пробация қызметінің рұқсаты болады.

Тіркеуге жататын адамдарды есепке алудыдағы тығыз байланыстың болмауы үнемі өзара ақпарат алмасуды және бірігуді талап етеді. Қолданыстағы өзара әрекеттесудің тиімсіздігі мен жетіспеушілігі байқалып отыр. Пробациялық есепке алынудағы және есепке алуға жататын адамдарды бірыңғай автоматтандырылған есепке алудың жоқтығы әсерінен олардың пробациядан бас тартып, олардың әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауына әкеліп соқтырады.

Осыған орай, алдыңғы жылы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қылмыстық-атқару комитеті орталықтандырылған деректер базасы өз жұмысын бастаған болатын. Аталған деректер базасын Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің «Арнайы есепке алу» автоматтандырылған ақпараттық жүйесіне әрі біріктіру жоспарланып отыр.

Осымен бірге, есепте тұрғандардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына жол бермеу мен олардың тәртіпті жүріс-тұрысын қалыптастыру, тәрбиелеу орнына, ішкі істер органдарының оларды жалған оқиғаға ұштастыру арқылы қылмыстық құқықбұзушылықтарға баулып, кейіннен татуластыру арқылы қылмыстық істерді қысқарту фактілері кездеседі.

Тек қана Қостанай облысы бойынша тексеру жұмыстары нәтижесінде, 2015-2017 жылдар аралығында 5 реттен көп татуласу арқылы қылмыстық істері қысқартылған 151 адам анықталды. Оның ішінде әрбір екінші адам пробациялық есепте және бақылауда болған. Бұлардың көпшілігі бөтеннің мүлігін жымқыру фактілері бойынша тіркелген.

Көрсетілген және өзге де мән-жайлар нақты әкімшілік-аумақтық бірліктегі қылмыс деңгейінің жасанды өсіміне әкеледі [9, 705 б.].

Жоғарыдағы фактілер қылмыстық статистика мен пробациялық бақылау «ауытқулы» көрсеткіштерін анықтаудың авторлық әдістемесін апробациялау нәтижесінде анықталды. Оған қоса, ішкі істер органдарының қылмыстық құқықбұзушылықтар туралы жалған оқиғаны жасау фактілері бойынша прокурорлар 15 сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастады. Мәселен, Алматы қалалық прокуратурасы 2015-2017 жылдар аралығында азамат А.-ға татуласуға байланысты полиция органдары 8 қылмыстық іс қысқартқанын анықтады. Қайта тексеру барысында азамат А. қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасамағанын, тек полиция қызметкерлері ұсынған құжаттарға қол қойғанын айтты. Сондай-ақ, жәбірленушінің біреуі азамат А.-ны мүлдем танымайтынын және тергеу

барысында көрмегенін, оның телефонын азамат А.-ның ұрлағанын тек полицейлерден білген. Аталған дәйек бойынша Алматы қалалық прокуратурасы сотқа дейінгі тергеп-тексеру бастады.

Аталғандай тексерулерді бұрын прокурорлар жүргізетін, бірақ адамдар мен қылмыстық іс материалдары туралы мәліметтерді қолдап салыстыратын. Біз әзірлеген әдістеме негізінде қысқа уақыт ішінде заңдылықты бұзу фактілерін белгілеуге мүмкіндік береді. Осының нәтижесі ретінде прокурорлардың бастамасы бойынша 2018 жылдың қаңтарында көрінеу кінәсіз адамдарды қылмыстық жауаптылыққа тартудың 39 фактілері бойынша тексеру басталды. 2017 жылы аталған мерзім аралығында тек 1 ғана факт тіркелген болатын. Оған қоса, ағымдағы жылдың 1 тоқсанында өндірісте болған аталғандай істер 3,5 есеге (12-тен 52-ге) өсті [10].

Пробация шарттарын қаскөйлікпен жалтарған жағдайда қоғамнан оқшаулаусыз жазаларды неғұрлым қатаң жазаға ауыстырудың жағдайлары 4 есеге өсуін аталған әдістемені қолдану арқылы анықталды.

3. Заңнама олқылықтары.

Отандық заңнама бойынша пробациялық бақылауды және сотталған адам жазасының өтелмеген бөлігін бас бостандығынан айыру жазасы түрімен ауыстыруды тоқтатуға жазаны өтеуден қаскөйлікпен жалтару негіз болып табылады.

Сонымен қатар, «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты нормативтік қаулысының 3-1 тармағы пробациялық бақылау мерзімінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде татуласуға байланысты істерді қысқартуға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, адам қылмыстық теріс қылықты немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасағандығының не оның әрекеттерінде қылмыстардың бірнеше рет жасалуының, жиынтығының немесе қайталануының бар болуының, алдыңғы үкім бойынша жазасы өтелген-өтелмегендігінің немесе жаңа қылмыс жазасын өтеу кезеңінде не пробациялық бақылау немесе үкімді орындаудың мерзімін кейінге қалдыру не шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған кезде жазасының өтелмей қалған бөлігінің ішінде жасағандығының маңызы жоқ екендігі көзделген.

Біздің көзқарасымызша, аталған норма пробация мақсатымен (пробацияға жататын тұлғалардың қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауының алдын алу) мен оның қағидаларымен (есептегі адамдардың заңды сыйлаушылыққа және белсенді қоғамдық пайдалы жүріс-тұрысқа ынталандыру) келіспейді.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына келесі толықтыруларды ұсынамыз (1 Кестені қараңыз).

1 Кесте. Толықтырулардың салыстырмалы кестесі.

Қолданыстағы редакция	Ұсынылатын редакция
2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі	
54-бап. Сотталған адамның түзеу жұмыстары түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзғаны үшін жауаптылығы. **5. Жоқ.**	54-баптың 5 бөлігі. Сотталған адамның түзеу жұмыстары түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзғаны үшін жауаптылығы. **5. Түзету жұмыстарын өтеу мерзімінде сотталғандардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы жазаның өтелмеген бөлігін қамаққа алуға ауыстыру үшін негіз болып табылады.** **Совершение осужденным в период исправительных работ уголовного правонарушения является основанием для замены неотбытой части на арест.**
60-бап. Сотталған адамның қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзғаны үшін жауаптылығы **5. Жоқ.**	60-бап. Сотталған адамның қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзғаны үшін жауаптылығы **5. Қоғамдық жұмыстарды өтеу мерзімінде сотталғандардың қылмыстық құқық бұзушылық жасауы жазаның өтелмеген бөлігін қамаққа алуға ауыстыру үшін негіз болып табылады.**
67-бап. Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзу 2. Мыналар: 3) сотталған адамның қылмыстық **теріс қылық**	67-бап. Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзу 2. Мыналар: 3) сотталған адамның қылмыстық **құқық ыұзушылық**

жасауы; ... бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеуді қаскөйлікпен бұзушылықтар болып табылады.	**жасауы**; ... бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеуді қаскөйлікпен бұзушылықтар болып табылады.
176-бап. Шартты түрде сотталған адамның жауаптылығы 2. Шартты түрде сотталған адам өзіне сот жүктеген міндеттерді орындамаған не осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген бұзушылықтарды қайталап жасаған жағдайда, сондай-ақ егер ол пробациялық бақылаудан жасырынса, пробация қызметі сотқа шартты түрде соттаудың күшін жою және сот үкімімен тағайындалған жазаны орындау туралы, ал кәмелетке толмаған сотталған адамға қатысты – пробациялық бақылау мерзімін ұзарту, бірақ бір жылдан аспайтын мерзімге ұзарту туралы ұсыну енгізеді.	176-бап. Шартты түрде сотталған адамның жауаптылығы 2. Шартты түрде сотталған адам өзіне сот жүктеген міндеттерді орындамаған не осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген бұзушылықтарды, **қылмыстық құқық бұзушылықтарды** қайталап жасаған жағдайда, сондай-ақ егер ол пробациялық бақылаудан жасырынса, пробация қызметі сотқа шартты түрде соттаудың күшін жою және сот үкімімен тағайындалған жазаны орындау туралы, ал кәмелетке толмаған сотталған адамға қатысты – пробациялық бақылау мерзімін ұзарту, бірақ бір жылдан аспайтын мерзімге ұзарту туралы ұсыну енгізеді.
Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК	
68-бап. Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату 4. Осы баптың ережелері, кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмысты он төрттен он сегізге дейінгі жастағы кәмелетке толмаған адамға қатысты кәмелетке толмаған адам жасаған жағдайларды қоспағанда, абайсызда адам өліміне не екі және одан көп адамның өліміне әкеп соққан қылмыс, сыбайлас жемқорлық қылмыс, террористік қылмыс, экстремистік қылмыс, қылмыстық топ құрамында жасалған қылмыс жасаған адамдарға қолданылмайды.	68-бап. Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату 4. Осы баптың ережелері, кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмысты он төрттен он сегізге дейінгі жастағы кәмелетке толмаған адамға қатысты кәмелетке толмаған адам жасаған жағдайларды қоспағанда, абайсызда адам өліміне не екі және одан көп адамның өліміне әкеп соққан қылмыс, сыбайлас жемқорлық қылмыс, террористік қылмыс, экстремистік қылмыс, қылмыстық топ құрамында жасалған қылмыс жасаған, сондай-ақ пробациялық есеп және (немесе) бақылауда тұрған адамдарға қолданылмайды.

Сонымен бірге, «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты нормативтік қаулысының жазаны өтеу кезеңінде, не пробациялық бақылау немесе үкімді орындауды кейінге қалдыру аралығында, не жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату кезінде қалған өтелмеген жаза бөліктерінде қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасағаны үшін татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуды алып тастау бөлігін өзгерту ұсынылады.

Біздің көзқарасымызша, көрсетілген өзгерістер мен толықтырулар Қазақстан Республикасындағы бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және пробация қызметінде есепте тұрған азаматтарды әлеуметтік оңалтудың 2017-2019 жылдарға арналған кешенді стратегиясының «Пробация қызметінің есебінен өткен азаматтар арасында қайталап қылмыс жасау деңгейі» нысаналы индикаторына жетуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығы. [Электрондық қор] - Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_ (қарау күні 20.06.2018 ж.)

2. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне пробация қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 15 ақпандағы № 556-IV Заңы. [Электрондық қор] - Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000556 (қарау күні 21.06.2018 ж.)

3. «Пробация туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI ҚРЗ Заңы. [Электрондық қор] - Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000038 (қарау күні 21.06.2018 ж.)

4. Шнарбаев Б.К. Становление пробации в Казахстане в рамках международных стандартов // «Социально-экономические явления и процессы» научный журнал, Т.12, №3. – 2017. – С.272-277.

5. Аккулев А.Ш. Отдельные вопросы пробации URL: https://www.zakon.kz/4598354-otdelnye-voprosy-probacii-akkulev-a.sh..html

6. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников; Отв. ред. В. А. Власихин; АН СССР, Ин-т США и Канады, Ин-т сов. гос. стр-ва и законодательства. - М. : Наука, 1990. 253 с.

7. «Учаскелік полиция пунктінің жұмысын ұйымдастыруға жауапты учаскелік полиция инспекторларының, учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1095 бұйрығы. [Электрондық қор] - Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500013004 (қарау күні 22.06.2018 ж.)

8. «Пробация қызметтерінің есебінде тұрған адамдардың мінез-құлқына бақылау жасау жөніндегі пробация қызметтері мен полиция бөлімшелерінің өзара іс-қимыл жасасу қағидасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2014 жылғы 18 тамыздағы № 517 бұйрығы. [Электрондық қор] - Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V14C0009737 (қарау күні 22.06.2018 ж.)

9. Карипова А.Т. О влиянии учетно-регистрационной системы на показатели преступности в новых правовых условиях (на примере квартального анализа преступности) / А.Т. Карипова, А.С. Касымова, Д.Ж. Муканов // Всероссийский криминологический журнал. — 2016. — Т. 10, № 4. — С. 701–709. — DOI : 10.17150/2500-4255.2016.10(4).701-709.

10. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы Құқықтық статистика және арнайы есеп комитетінің 2017 жыл бойынша құқық қорғау органдарының жұмысы туралы статистикалық материалдар жинағы. – Астана, 2018 ж.

Айтмуханова Дидар Урынбасарқызы
Заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Садуахасова Зауреш Жеткербаевна
аға оқытушы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
didroz_12345@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

***Түйін**: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы салық саясатының жүзеге асырылуы және құқықтық реттелуі туралы баяндалады.*

***Резюме**: В данной статье рассматривается правовое регулирование реализации налоговой политики в Республике Казахстан.*

***Summary**: In this article position and legal regulation of tax politics in the Republic of Kazakhstan.*

Еліміздің стратегиялық мақсатының негізгілерінің бірі шағын және орта бизнестің, елдің жалпы ішкі өніміндегі үлесін 2050 жылға дейін 50%-ға жеткізу. Қазіргі салық жеңілдіктерін оңтайландыру қажет. Жалпыға ортақ декларациялау қарсаңында арнаулы салық режімін жаңаша қарастыру керек Соның ішінде, салықтық әкімшіліктендіру тетіктері жетілдіруді талап ететіндігін, ең алдымен, мұның қосылған құн салығын жинауға қатысы бар екендігіне аса назар аударды.

Қазақстан Республикасы салық салу жүйесіндегі салық төлеуші - Қазақстан Республикасы Конституциясының 35 - бабына сәйкес салық заңнамалық актілерінде белгіленген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу туралы конституциялық міндет жүктелген заңды және жеке тұлға болып табылады. Салық төлеушінің салық төлеу туралы конституциялық міндеті Қазақстан Республикасы Конституциясының 35- бабында айтылғандай, "Заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады". Аталған конституциялық міндет бойынша Қазақстан Республикасының Салық кодексінде әрбір салық төлеуші заңды немесе жеке тұлғаның экономикалық (қаржылық) жай-күйіне сай салық міндеттемелері анықталады [1].

Қаржылық қордың бірден бір көзі олар салықтар және басқа да міндетті төлемдер болып табылады. Салық міндеттемелері салық обьектілеріне байланысты туындайды. Сондықтан мемлекеттің салықтық қызметі салықтар мен өзге де түсімдерді тіркеугі алып оларды жинауды басты жолға қою міндеті анықталады. Салық реформаларының басты мақсаты қаржылық қорды жинақтау, салық төлеушілерді көбейту арқылы салықтық түсімдердің көзін молайту. Салық төлеушілердің мүдделерін қорғау да басты міндеттердің бірі болып табылады.

Экономиканың қазіргі даму мүмкіндіктерін есепке ала отырып мемлекеттік керекгіліктерге сай айқындалған салықтардың функциялары мемлекет белгілеген бағыт бойынша іске асырылады. Салықтық құқықтық қатынастар субьектілері ретінде салықтық төлеушілер және салық тіркеу органдары өздеріне белгіленген құзірет шегінде салықтық түсімдерді жинақтауды ұйымдастырады және обьектілер бойынша тіркелімдерді жоспарлайды. Қаржылық кадастр ұйымдастыру және әкімшілік ұйымдастыру шараларын және салық бойынша мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы.

Салықтардың мән-жайларына байланысты: тікелей және жанама салықтар; тұрақты бекітілген және реттеуші салықтар; басқару-өкілді деңгейдегі және жергілікті аумақтардағы салықтар; жалпы және мақсатты салықтар; ұдайы алынатын және біржолғы салықтар сияқты түрлері болады. Мемлекеттік ақшалай құрылымдық бөлімшелердің құжаттық материалдарды саралау және зерделеу қызметін жүргізу бағыты жасақталған. Мониторингке қатысушы тұлғалар барлық құжаттар мен кіріс-шығыс құжаттарын зерделеу үшін салыстыру әдістері қолданылады. Ол мәліметтердің барлығы статистикалық базаға арнайы тіркелуге ол туралы ол туралы хабарлама алуға мүдделі.

Салықтық түсімдер барлық құқық бұзушылық нысандарына орай тиісінше төленбеген жағдайда сот жүйесі арқылы әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін. Азаматтық сот өндірісі бойынша салық міндеттемесіне сай бұйрықты өндіріс арқылы азаматтық іс жүргізу бойынша қарастырылады.

Еуропа мемлекеттерінің салықтық әкімшіліктендірудің тиімділігін анықтау әдістерін қарастыратын болсақ, мысалы, Францияда аталған көрсеткішті анықтау үшін оған келесі параметрлерді қолданады:

- салықтық заң бұзушылық бойынша даулы жағдайлардың саны;
- салықтық заң бұзушылық бойынша максималды айыппұл санкцияларының үлес салмағы;

- салықтық шығындар мен жалпы қосымша есептеліген сомалардың арақатынасы.

Көрсеткіштердің ерекшелігі - әр түрлі басқармалар мен бөлімшелердің қызметін салыстыруға мүмкіндік беруі. Ал Германияда салықтық әкімшіліктендірудің тиімділігін талдау салық органдары қызметкерлерінің жұмысын бағалау арқылы жүзеге асырылады. Ол үшін балдық бағалау жүйесі қолданылады. Оның мәні келесіде: әрбір тексерілетін кәсіпорынның санатына қарай (кәсіпорынның көлеміне және қызметінің түріне байланысты) салық инспекторына белгіленген бал беріледі және салық төлеудегі деңгейі анықталады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында Қазақстан әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру стратегиясында, салық саясатының қазіргі мәселеріне тоқталып, салық жүйесін тұрақтандыруымыздың және оны жетілдірудің тиімді бағыттарын анықтап, қолдануымыз керектігін басып айтқан. Соның ішінде:

- өндіріс және жаңа технологиялар саласындағы салық салу объектілері үшін қолайлы салық режімін енгізу;
- салық жүйесінде қолданыстағы салық жеңілдіктеріне ревизия жүргізіп, оларды мейілінше тиімді ету;
- салық әкімшілігін ырықтандыру (либерализация) және кеден әкімшілігін жүйелендіру саясатын жалғастыру;
- салық есептілігін жеңілдетіп әрі мейлінше азайту;.
- нарықтық қатынастар жағдайында қызмет атқаратын салық төлеуші тұлғалардың салықтан жалтару жолдарын іздеутіруге емес, нарықтық бәсекелестікке барынша ынталандыру;
- салықтық қадағалауды прагматикалық азайту шаруашылық субъектілерінің салық қызметімен диалогын азайтуы керек 2020 жылдан бастап біз салықтық несиелендіру практикасы енгізілу керектігін атап өткен [2].

Салық саласында салық төлеушінің құқықтары мен міндеттері ҚР Салық заңнамасына сәйкес салық төлеушінің құқықтарын атап өтсек:

Салық төлеуші Салық заңнамасындағы өзгерістер туралы ақпарат, салықтық нысандарды толтыру тәртібі бойынша түсіндірмелер алуға, белгіленген тәртіппен бекітілген мемлекеттік қызметтер көрсету стандарттарын, салықтық өтініштердің белгіленген нысандарының бланкілерін және электрондық нысанда салық есептіліктері мен өтініштерін беру үшін қажетті бағдарламалық қамтамасыз етілімді тегін алуға, өтініш бойынша салық органында бұрын өзі тапсырған салық есептілігінің көшірмесін алуға құқылы. Салықтық өтінішті өткізген кезден бастап екі жұмыс күнінен кешіктірмей салық міндеттемесін, сондай-ақ міндетті зейнетақы жарналарын, міндетті кәсіптік зейнетақы жарналарын есептеу, ұстау және аудару, әлеуметтік аударымдарды есептеу және төлеу бойынша міндеттемелерді орындау бойынша бюджетпен есеп айырысудың жай-күйі туралы жеке шоттан үзінді көшірме алуға және сауал бойынша белгіленген тәртіппен салық берешегінің, міндетті зейнетақы жарналары, міндетті кәсіптік зейнетақы жарналары және әлеуметтік аударымдар бойынша берешектің жоқ (бар) екендігі туралы мәліметтер алуға құқылы. Салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мақсатында төлем құжатын толтыру үшін қажетті деректемелер туралы мәліметтер, сондай-ақ салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу тәртібі туралы ақпаратты салық органына көрсетілген ақпарат үшін өтініш жасалған кезден бастап бір жұмыс күні ішінде алуға, салықтық құпияның сақталуын талап етуге, мемлекеттік қызметтерді тегін алуға, салық төлеуші Қазақстан Республикасының салық заңнамасында реттелетін қатынастарға Салық заңында белгіленген тәртіппен электрондық тәсілмен қатысуға құқылы. Салық төлеуші жеке тұлғалардың көлік құралы салығы, жер салығы және мүлік салығы бойынша салық міндеттемелерінің бар-жоғы туралы ақпарат беру мақсатында өзінің телефон нөмірлері және электрондық поштасының мекенжайлары туралы мәліметтерді салық органына ұсынуға құқылы.

Салықтық жүйе - қазіргі кездегі салықтардың ставкасы, төлеушілері, салық салу объектілері тәртібі, шарты, төлем мерзімі, есептелу әдістемесі, сонымен қатар әкімшілік жағдайлардың заңды белгіленген тізімі. Сонымен қатар салықтар жүйесі - бірлік саясат шегінде, салықтық заңдылық шеңберінде іске асырылатын, бюджетке әртүрлі салық түрлерін және басқа да жан-жақты салықтық құрылым. Қазақстанда шаруашылықтың әлеуметтік және экономикалық негіздерінің қайма құрылысы жағдайында салықтық жүйе мен салықтық саясаттың рөлі артуда. Бұл объективті түрде салықтар бұрынға шаруашылық жүйеде мемлекеттік бюджетке табыстардың пассивті құралы болып табылған, ал қазір басқарудың маңызды тетіктерінің бірі болып отыр.

Салықтар – мемлекет қаржысының тұрақты қайнар көзі болып табылады. Мемлекет салықтарды экономиканы дамыту, тұрақтандыру барысында қуатты экономикалық тетік ретінде пайдаланады. Салықтар мемлекеттің егемендігінің бір көрінісі.

Салықтарға тән барлық функциялар мемлекеттік бюджеттің ақшалай қаражаттарын негізінен корпоративтік шаруашылық аясы субъектілерінің табыстары есебінен қалыптастыруға насаналанған тұрақты байланыстын мемлекет пен салық төлеушілер арасында туындауы мен дамуы барысында іске асырылады. Өндіріс пен салық салу және мемлекеттік бюджет кірістерін қалыптастыру арасындағы тәуелділік ұтымды салық жүйесін құрудың, сондай-ақ тиімді салықтық заң актілерін қабылдаудың теориялық және практикалық негізін құрайды.

Салықтық заңнама негізінде жүргізілетін мемлекеттік салық әкімшілігі салық жүйесінің тактикалық және стратегиялық салықтық әлеуметін, мақсатты әлеуметтік ұстанымдарды, ішкі және сыртқы саясатының принциптерін, салықтық құқықтық қатынастар жүйесін мемлекеттік басқаруды ұйымдастыру процесін қамтиды. Соңғы уақытта, салық заңнамасының жалпы және арнайы теориялық проблемаларын, салықтық заңдардың елеулі мәселелерін ғылыми зерттеу ісі де кең көлемде жүзеге асырылып жатқаны мәлім. Осының нәтижесінде, жаңаша қалыптасын келе жатқан Қазақстан Республикасының салық заңнамасы да мемлекетіміздің түрдендірілуінде, өндіріс аясының тұрақтандырылуына және салық жүйесінің күшейтілуіне өз үлесін қосуда. Бұл орайда салық төлеушілердің құқықтық санасы мен мәдениетінің де жоғары болуы маңызды.

Салық төлеушілерге сондай-ақ заңнамаларда жеңілдіктер де қарастырылған. Салық жеңілдіктері – бұл салық төлеушінің салық ауыртпалықтарынан босатылуы немесе салық салу режиміне қарағанда оның экономикалық реттеу әдістерінде салықтарды қолдау арқылы салық жеңілдіктері әлеуметтік мақсатта ұсынылуы. Салық жеңілдіктері әдетте салық заңымен белгіленеді. Салықтық жеңілдіктер арқылы мемлекет кәсіпорындардың өнімінің артуын, керек тауарларды шығаруға, техникалық прогресстің өсуін, капиталды жұмсау мөлшеріне ықпал етеді. Салық жеңілдіктері кәсіпорын қызметтеріне төмендегі жолдар арқылы әсерін тигізеді, олар:

- өтімділікті жоғарылату;
- өндірілетін өнім түрін көбейту;
- кәсіпорындардағы керексіз және нәтижесіз өнімдерді қысқарту;
- ғылыми-техникалық прогрессті ынталандыру;
- табыстарды жинақтау мен пайдалану мақсатын толықтыру;
- экологиялық режимді сақтау және кәсіпорындардан басқа салаларды дамыту.

Ел экономикасының дамуы, нарықтық қатынастарға көшу жолында қалыптасатын іс-тәжірибелер, экономикасы дамыған елдердің тәжірибелерін енгізу барысында, салық жүйесі де өзгеріп, дамып отыратыны белгілі. Салық заңдарының орындалуы мемлекеттік салық саясатының қызмет етуі – мемлекеттің ақша қорының қалыптасып әлеуметтік жағдайын көтеруге тікелей байланысты.

Салықтарды тиісінше заңға сай төлемеуіне байланысты қаржылық- әкімшілік жауапкершілік, келтірілген зиянның мөлшеріне байланысты қылмыстық жауапкершілік көзделген [3]

Салық міндеттемесі толық орындалмаған және тиісінше орындалмаған реттерде айыппұл және мүлікті тәркілеу сондай-ақ әкімшілік құқықтық бұзушылық фактісіне орай жазалар түрлері анықталады. Салық төлеу мүмкіндігі жоқ дәрменсіз салық төлеушілер оңалту рәсіміне байланысты басқа тұлғалардан көмек сұрай алатындығына да жол беріледі. «Көлеңкелі экономиканың» орасан зор ауқымы, басқа елдердің банк мекемелеріне ақша аудару, кәсіпкерлік қызметтің шын ауқымын, мүлік құнының мөлшерін төмендету жөніндегі табысты күш салулары мемлекет бақылауынан салықтық түсімдердің аса ірі сомаларын шығарады.

«Қосарлы» есеп жүргізудің практикасы қалыптасқан: ресми органдар үшін және кәсіпкерлердің меншікті пайдалануы үшін; біріншісінде қызметтің тек аз болуы мүмкін нәтижелері, екіншісінде басқару мен бизнесті дамытуға қажетті, ақиқатты нәтижелер көрсетіледі.

Салық төлеушінің (салық агентінің) белгіленген мерзімде орындалмаган салықтық міндеттемесін орындау:

1. төленбеген салық және бюджетке төленетін басқа міндетті төлемдер сомасына өсімпұлды есепке жазу;
2. банктік шоттар мен касса бойынша шығыстық операцияларды токтата тұру;
3. салық төлеушінің (салық агентінің) салық берешегі есебіне мүлікке билік етуін шектеу тәсілдерімен камтамасыз етілуі мүмкін.
4. Салық заңнамасын бұзудың әртүрі үшін жауапкершілік анықталган, мысалы, салық органдарына салықтық есептемені белгіленген мерзімде тапсырмағаны үшін құқық бұзушыларға

салықтық санкциялар қолдануга ұшыратады. Мемлекетке едәуір залал келтірген салық заңнамасын қасақана бұзушылықтары үшін қылмыстық тәртіп пен жауапкершіліктің анағұрлым қатаң шаралары да белгіленген. Мемлекеттік органдар тарапынан жауапкершілік анықталып, мәжбүрлеп өндіру шараларының бағыты анықталғанымен әлі де болса салықтан жалтарынудын проблемалары қоғамда белең алады [4].

Азаматтық сот процесінде салықтарды төлемеуіне байланысты бұйрықты өндіріс бойынша сотта азаматтық істер қозғалады. Азаматтық іс жүргізу қатынастарындағы даусыз істер салықтық жауапкершілікке байланысты туындайды. Даусыз дейтін себебі обьекті бар болса салық та бар екендігі даусыз мәселе болғандықтан айқындалады. Сот өндірісі барысында салыққа байланысты дау туындау мүмкіндік болса ерекше талап өндірісінде қаралуы мүмкін. Мемлекеттік құқық саласы бойынша барлық соттық азаматтық істер, қылмыстық және әкімшілік іс жүргізу бойынша қарастырылады. Салықтық азаматтық істер барлық қатысушылар үшін міндетті құқықтық актілер шығарылады. Салықтарды өндіру шаралары мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары болып саналады. Кез –келген мүддесіне нұқсан келтірілген салық төлеуші Қазақстан Республикасының Сот жүйесіне жүгінуге құқылы [5].

Еліміздегі міндетті төлемдердің салықтық жүйесін дамыту жолдарының құқықтық салдары еліміздің мемлекеттік құрылыстың қаражаттарының жаратылуы әлеуметтік саланың және қаржылық саясатының тұрақты жолға түсуі – заңдардың үстемдік етуінен көруге болады. Міндетті салық жүйесінің тұрақты даму жолдары құқықтық даму салдары барлық қаржылық қорға байланысты. Салықтық құқықтық қатынастардағы реттелу тәсілдерінің теңдігі салық төлеушілер барлық салық заңдарының орындалуына орай анықталады. Салық субьектілері барлық жағдайда мемлекет үшін басты қаржылық база болып табылады. Сондықтан қаржылық-салықтық қатынас субьектілерінің құқықтық жағдайы басты назарда болуы қажет.

Пайдаланған нормативтік актілер және әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 –тамыз 1998ж.*
2. *«Қазқстан - 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты » атты ҚР Президенті Жолдауы. 14-желтоқсан. 2012 ж*
3. *2015 ж. 12 маусым «Салықтық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» ҚР Кодексі (Салық Кодексі).*
4. *2015 ж. 01 қаңтар. ҚР «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексі*
5. *Найманбаев С.М.Салықтық құқық –Алматы, Жеті жарғы / 2005*

Аяганова Сагыныш Сериковна
докторант Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, г.Астана, e-mail: a_sagynysh@bk.ru

ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ В НАЦИОНАЛЬНОМ УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Түйін. *Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында халықаралық қылмыстық құқық нормаларын іске асыруы қарастырылады. Қылмыстық құқық кейбір нормалардың қолдану жолдарына, практикалық қолданыс кезінде болатын мәселелерін ескере отырып талдау жүргізілді.*

Зерттеу шеңберінде халықаралық нормаларың жүзеге асыру механизмің қамтамасыз ету шарттары шығарылды.

Кілтті сөздер: *құқықтық имплементация, халықаралық стандарттар, қылмыстық құқық, нормаларды іске асыру, іске асыру механизмі.*

Резюме. *В статье рассматривается вопрос реализации норм международного уголовного права в уголовном законодательстве Республики Казахстан. Проведен анализ некоторых способов имплементации норм уголовного права, с учетом возникающих проблемных аспектов при практическом применении.*

В рамках исследования выделены условия обеспечения механизма реализации международных норм.

Ключевые слова: *правовая имплементация, международные стандарты, уголовное право, реализация норм, механизм имплементации.*

Summary. *In the article consider the implementation of the norms of international criminal law in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. Analysis of some ways of implementing the norms of criminal law, taking into account the emerging problematic aspects in practical application.*

The conditions for ensuring the mechanism of implementation of international norms have been singled out throughout the research.

Key words: *implementation, international standards, criminal law, implementation of norms, mechanism of implementation.*

Возрастающие интеграционные процессы обусловили тесное взаимодействие внутригосударственного и международного уголовного права, взаимовлияние которых, является одной из тенденций развития законодательства.

В международном праве процесс «внедрения» нормы международного права обозначается термином «имплементация» (от лат. implere - выполнять, исполнять; англ. implementation). Согласно юридической терминологии данный термин означает: «реализацию государством международно-правовых норм на своей территории, путем включения норм международного права в национальное законодательство; объявление норм международного права частью национальной правовой системы и установление приоритета международно-правовых норм по отношению к нормам национального права в рамках всей правовой системы государства или в определенной сфере правового регулирования» [1].

Основной задачей имплементации права является - создание единой, однородной или схожей системы права в международном сообществе. Которая будет способствовать решению проблем, связанных с различием государственных правовых институтов, на международном уровне. Имплементацию по праву можно считать основным средством правовой глобализации.

В юридической литературе выделяют различные по применению виды имплементации: отсылочная имплементация, инкорпорация и трансформация [2, 3].

Применение инкорпорации возможно когда, национальное законодательство страны не вступает в серьезную коллизию с имплементируемыми положениями нормативного акта. Так как в данном случае международные нормы полностью вносятся в систему права другого государства.

Однако, ввиду различных правовых норм государств, большинство международных актов не представляется возможным включать и принимать в систему права в первоначально созданном виде. В данном случае применяется более сложный вид имплементации права – трансформация, в процессе которой при перенесении в национальное законодательство международные нормы, поддаются определенной переработке, с учетом национальных правовых стандартов и традиций.

Отсылочная имплементация, является дополнением к норме национального права и содержит лишь отсылку к положению международного акта, не раскрывая и не используя его текст. Ссылочные нормы довольно частно применяются, в случае если международные нормы не вносят серьезных изменений, либо выступает в качестве дополнения.

Применяемые организационно-правовые средства обеспечения нормативных предписаний, основанные на международном праве, в каждом государстве обусловлены, во-первых, характером международно-правовых норм, а во-вторых, особенностями национальной правовой системы.

В Казахстане основным критерием сопряженности правил международных актов с нормами внутригосударственного законодательства является критерий соответствия действующей Конституции, которая гарантирует суверенитет государства. Также, 31 марта 1993г. Казахстан присоединился к Венской конвенции «О праве международных договоров» (1969г.), которая оставляет порядок исполнения договоров на усмотрение государства [4].

Содержание и форма имплементированной нормы могут отличаться от содержания и формы международного права. Однако, имплементируя международные нормы, государство принимает на себя обязательства по соблюдению данных норм, и искажение сущности является нарушением международного права, влекущее соответствующую ответственность или санкции. Рецепированные нормы должны соответствовать типичным нормам внутреннего права, не отличаться от норм внутригосударственной системы права по своей сущности, функционировать как элементы этой системы, подчиняясь ее принципам и формам.

При этом, если имплементируемая норма не будет соответствовать национальным принципам и ценностям, она будет отклонена внутригосударственной правовой системой и ни один из способов имплементации не сможет способствовать ее реализации.

Таким образом, основной целью международно-правового взаимодействия, является достижение соответствующего конечного результата, как справедливо отмечал И.И. Лукашук: «осуществление международно-правовых норм является, как правило, гораздо более сложной и ответственной задачей, чем их принятие» [5].

Так, в международно-правовом регулировании основными являются два этапа: правотворческий, процесс непосредственного создания международых норм, и правоприменительный, в котором происходит процесс практического осуществления норм.

В связи с чем, в ряде случаев, для воплощения целей, преследуемых нормами международного права, в реальные действия, следует принять определенные соответствующие меры на внутригосударственном уровне. Исполнение вышеуказанных мер, возможно, в рамках осуществления определенного комплекса организационно-правовых средств, субъектами международного права, для воплощения предписанных норм на международном и национальном уровнях.

Вышеуказанную «тесную органическую взаимосвязь правовых и институционных средств, применяемых в процессе имплементации норм международного права» А.С. Гавердовский обозначил, как «механизм имплементации» [6].

Механизм имплементации является не только процессом «перенятия» международных норм, но также включает в себя действия и методы по реализации данных норм. Кроме того, осуществляет социально-правовые явления, так как ведет к неизбежной ассимиляции во внутригосударственную систему компонентов иной правовой культуры и ценностей, не специфичных для данной правовой системы.

А.С. Гавердовский считает, что: «все способы осуществления международно-правовых норм следует рассматривать как систему имплементации норм международного права, которая включает в себя в качестве структурных элементов две подсистемы имплементации, каждая из которых состоит из определенного, собственного набора организационно-правовых средств имплементации:

1) международная подсистема состоит из совокупности международно-правовых средств (международный правовой механизм) и межгосударственных органов (международный институционный механизм), в целом образующих международный организационно-правовой механизм имплементации;

2) национальная (внутригосударственная) подсистема имплементации включает в себя соответствующие органы государственной власти и управления, управомоченные на реализацию обязательств, вытекающих из норм международного права (внутригосударственный институционный механизм), а также комплекс национальных правовых средств, обеспечивающих имплементацию норм международного права (внутригосударственный правовой механизм), которые, в целом, образуют внутригосударственный организационно-правовой механизм имплементации» [7].

Механизм имплементации в национальное законодательство международно-правовых норм не может быть универсальным для всех государств, так как при его осуществлении необходимо учитывать участие государств в международных договорах и особенности его правовой системы.

Однако, представляется возможным выделить ряд элементов, характеризующих структуру механизма, которые для государств являются общими: внутригосударственная правоприменительная практика; организационные средства, применяемые на национальном уровне для обеспечения имплементации норм международного права; государственные органы, уполномоченные реализовывать международные стандарты.

Именно правоприменительная практика, представляющая единство деятельности компетентных органов, на основе накопленного опыта, регламентирует осуществление выбора правовых норм, подлежащих применению, и регулирует интерпретацию международных норм в национальном законодательстве, в частности в сфере противодействия преступности.

«Практика применения, а точнее, неприменения нормы может привести ее в замороженное состояние, при котором она существует формально. С другой стороны, практика способна наполнить норму реальным содержанием, выходящим за формальные рамки. Норма — это возможность, которая усилиями субъектов может быть превращена в действительность», справедливо отмечает И.И. Лукашук [8].

Таким образом, имплементация международно-правовых норм условно разделяется на две формы: правотворческая (внедрение) и организационно-исполнительная (практическая реализация). Однако, имплементация международных норм, как правило, ограничивается соблюдением «первой формы» – правотворческой, не уделяя должного внимания практической реализации международных норм во внутригосударственном законодательстве. При этом, стадия практической реализации, которая по сути является основной целью, требует, дополнительных организационных и исполнительных мер, в соответствии с правовыми предписаниями, со стороны государства для своевременного, всестороннего и полного исполнения, то есть тот комплекс мер, которые на наш взгляд, и следует включать в понимание механизма имплементации международных норм.

Список использованной литературы:

1. *Большой юридический словарь - https://jurisprudence.academic.ru/ 7238.*
2. *Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. М., 1974.*
3. *Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Казань, 1990, с.188.*
4. *Котов А.К. Конституция и международные договоры республики // Фемида, 2002, № 7, с.80.*
5. *Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование международных отношений (системный подход). - М.: Международные отношения, 1975, с.16.*
6. *Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. Киев, 1980, с.43.*
7. *Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. Киев, 1980, с.110.*
8. *Лукашук И.И. Международное право: общая часть. М., 1997, с.196.*

Жунусова Мерей Каировна
Докторант Карагандинской академии МВД Республики Казахстан.
г.Караганда, E-mail: academy@kzi.kz

О КОНКУРЕНЦИИ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Түйін. *Бұл мақалада қылмыстық-процессуалдық қағидаларының әлеуметтік мәні баяндалады. Сот төрелігінің негізгі идеялары бөлініп, олардың құрылымы қалыптасады. Мақалада қылмыстық-процессуалдық қағидаттардің, оның ішінде міндеттер мен жекелеген іс жүргізу шараларының бәсекелестігі көрсетіледі.*

Аннотация. *В данной статье раскрывается социальная сущность уголовно-процессуальных принципов правосудия. Выделяются основные идеи правосудия и формируется их структура. В статье раскрывается конкуренция уголовно-процессуальных принципов в том числе по отношению к задачам и отдельным процессуальным мероприятиям.*

Annotation. *This article reveals the social essence of the criminal procedural principles of justice. The main ideas of justice are singled out and their structure is formed. The article reveals the competition of criminal procedural principles, including in relation to tasks and individual procedural measures.*

Уголовно-процессуальные принципы определяют все содержание уголовного судопроизводства. Законодательно принципы являются обязательными для соблюдения и реализации в судопроизводстве. О проблеме дифференциация между логикой их предназначения и их существующим выражением в Уголовно-процессуальном законодательстве Республики Казахстан уже излагал свое мнение И.П. Корякин, который конкретные проблемы такой дифференциации, определяет необходимость изменения УПК РК. [1, 10-15] Однако данная проблема реализации принципов является для судопроизводства основополагающей и требует своего дальнейшего научного анализа.

Сущность права состоит в последовательной реализации трех основных идей – равенства, свободы, справедливости, которые должны находить свое выражение по отношению к каждой жизненной абстракции, регулируемой посредством права. Сама эта регуляция должна опираться на ступени в виде предыдущего уровня абстракции выраженного посредством какой-либо нормы. В этой связи такое выражение имеет пирамидальную форму, в основе которой лежат обозначенные выше три идеи. Как следствие, та или иная идея выражаемая на разных уровнях абстракции находится в динамике увеличения количества норм реализующих саму идею в разных абстракциях одного вида.

Внешний вид такой реализации социальных идей равенства, справедливости и свободы по отношению к структуре отрасли права имеет следующее выражение (рис.1):

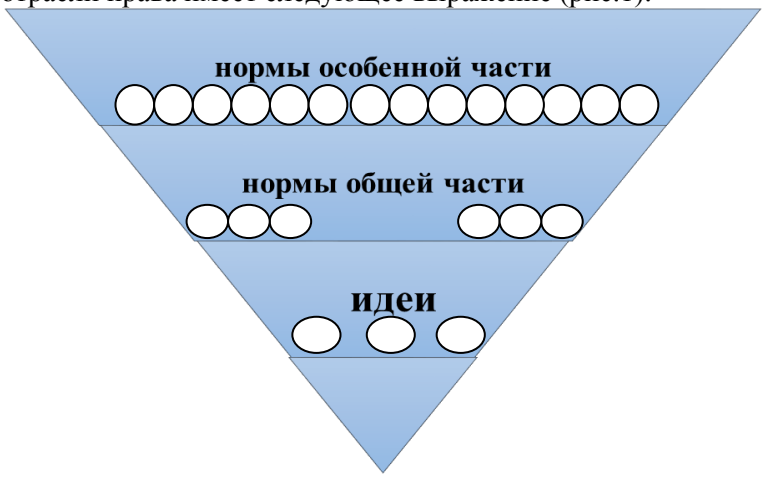

Рисунок 1. Внешний вид реализации социальных идей в праве

При этом, каждый из указанных уровней, за исключением нижнего, можно условно разделить еще на несколько, поскольку обилие норм предполагает их последующее деление на нормы - общие условия реализации специальных норм и специальные нормы. Такие общие условия в свою очередь, необходимы ввиду того, что специальные нормы имеют общие предпосылки их конструирования (на уровне отдельных групп), которые нельзя отнести к предыдущему уровню абстракции ввиду наличия в них дополнительных условий. Этот факт и заставляет нас обратить внимание на принципы права, отрасли права играющие роль промежуточного элемента между самой идеей и общим условием

реализации специальных норм. Вместе с тем, они по существу также играют роль условия реализации специальных норм и потому находятся в общей группе общих же условий. Нельзя забывать и о том, что количество норм находящихся в том или ином подуровне общих условий зависит от иерархии самих условий реализации специальных норм между собой, которая определяется качеством обобщения признаков являющихся общими для той или иной группы, подгруппы. При этом, работу по анализу таких групп никто не проводил, что само по себе является обширным полем для исследования. между тем, определенный уровень абстрагирования характерен даже для отдельных разделов и глав Уголовно-процессуального законодательства. Примером может выступать ст. 210 УПК РК «Общие правила производства допроса», определяющая общие правила проведения допроса в различных ситуациях.

Как результат, любая норма структурно обнимает собой общие условия ее действия (осуществления гипотетического процесса) по отношению к самому какому-либо гипотетическому процессу и имеет следующий вид (рис.2):

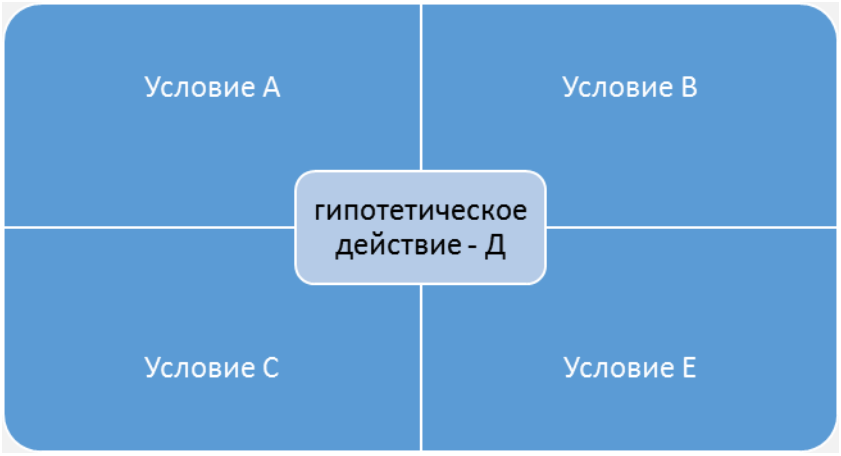

Рисунок 2. Структура

На уровне формулы, в абсолютно общем виде, она имеет следующий вид: (А+В+С+Е)=Д. Где в качестве «А» может выступать статус участника, в качестве «В» может выступать условие абстракции, к примеру, ночное время, в качестве «С» необходимость уведомления или разъяснения целей или условий действия с точки зрения его легитимности. А в качестве «Е» гипотеза необходимости действия «Д». Где «Д» само действие, к примеру допрос».

Последующая конкретизация предполагает не только множество других литер в качестве условий реализации действия и собственно функционирования нормы, она может предполагать отрицание некоторых фактов, в качестве обязательного действия нормы. В результате чего формула отражающая суть нормы может иметь, опять же к примеру, следующий общий вид:

$(\Leftrightarrow B_{4+3} \geq E_{12}) \rightarrow A_1 + Д = (д1+д2+д3+д4+д5+д6) + C_{1,2,3}$

где номерологическое значение В объясняет совокупность условий равную или превосходящую необходимость получения информации благодаря совокупности значений «д» проводимых «А» (участником). В свою очередь номерология «С» определяет количество оповещаемых. При этом, конечно же, каждая из литер, в идеале, подлежит дальнейшей конкретизации. Так «С» может конкретизированно не только на количество оповещаемых, но и на элементы оповещения включающие в себя отдельные действия. Следует отметить, что знак равенства в данной формуле определяет достаточную совокупность объема условий для реализации действия, но не их автоматическое отождествление.

Формула может быть дополнена и количеством участников, а также спецификой алгоритма. Важным является то, что определение ее элементов позволяет проследить те из них, которые имеют «принципиальное» действие и реализуют собой соблюдение той или иной фикции, отвлеченной от функционального процесса. При этом очевидно и то, что в разных ситуациях такие принципы имеют конкурентный по отношению к друг другу вид, что делает необходимым установление примата одного из них. Отсутствие же такого установления «без обострения» конфликта между полем действия норм предполагает, что нормы последующей абстракции, в основу которых будут заложены противоречивые условия буду противоречить друг другу. Заметим, что в ряде случаев, такое противоречие сохраняет аморфность и на уровне этой, последующей абстракции, что только

усложняет ситуацию, ибо нормы третьего, следующего за ними уровня абстракции начинают явно противоречить друг другу, казалось бы при корректных предпосылках. В теории науки противоречие элементов при «непротиворечивых» предпосылках называется парадоксом. На самом же деле такой парадокс возникает лишь в следствии отсутствия конкретизации предпосылок на уровне приведения их в непротиворечивое состояние.

Вместе с тем, присваивание, хотя бы частичное, элементам литер позволяет проследить не только факт действия фикций и идей по отношению к разным абстракциям, но и определить факты их противоречия на уровне реализующих их норм, а также факты их наличия в разных абстракциях вообще.

Графическая демонстрация такого определения возможна на следующем примере (рис.3):

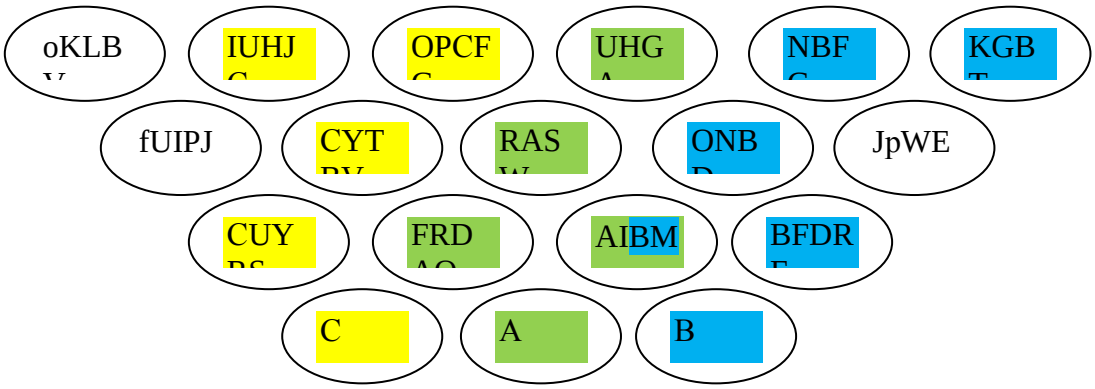

Рисунок 3.Структурное соотношение норм разных уровней абстракций.

Где C – идея равенства;
A – идея свободы;
B – идея справедливости.

Прочие литеры выражают условия и действия составляющие суть абстракций.

Цветовая гамма же позволяет определить визуально количество норм охваченных полем действия той или иной идеи, а обозреваемый в рисунке дисбаланс не только указывает на соотношение норм реализующих ту или иную идею, но и позволяет определить стратегию приоритетов правового регулирования. Не окрашенные элементы представляют из себя неохваченные идеями нормы. Двухцветные элементы представляют из себя удачный вариант симбиоза двух идей сразу. Заметим, что гипотетические каждая норма более детального уровня абстракции является следствием и только лишь следствием нормы более общего уровня абстракции. И эта каждая норма, становится таким следствием именно потому, что реализует собой условия предыдущих абстракций. Поэтому случаи «удачного симбиоза» должны составлять всю массу норм законодательства. По сути же содержания норм на уровне обилия элементов должны иметь постоянно расширяющиеся диапазон условий от одного уровня абстракции к другому. И потому каждая последующая абстракция априори должна включать в себя весь объем предыдущих элементов (рис.4).

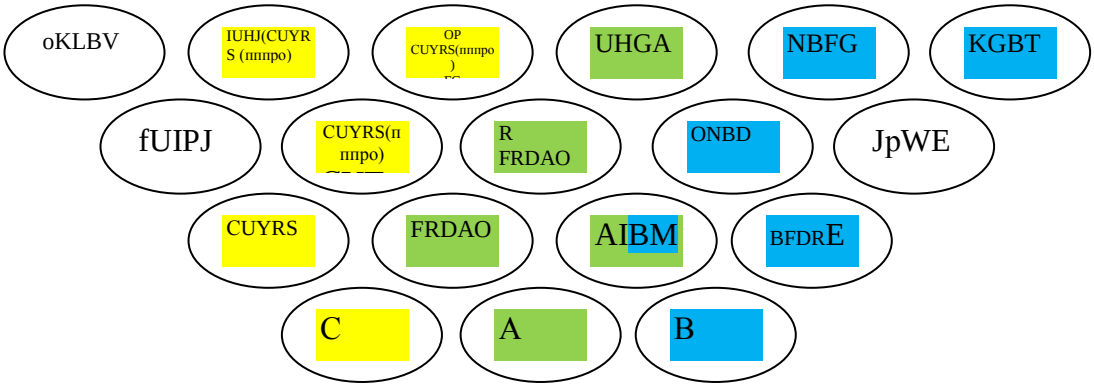

Рисунок 4. Структурное соотношение норм разных уровней последующих абстракций

Однако, представленная нами таблица на самом деле не в полной мере соответствует действительности уже потому, что в ней отсутствует указание на основную логику поступательности развития норм по отношению к целям развития законодательства как совокупности норм отражающих эффективность правового регулирования. Такая «ошибка» допущена нами намеренно потому, что одномоментное включение в представленную таблицу всех элементов и литер усложняет ее понимание. При этом эффективность правового регулирования связывается с нормами определяющими задачи и цели отрасли права. К примеру, в уголовно-процессуальном праве это ст. 8 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан» «Задачи уголовного процесса». В этой связи конкуренция между целями, задачами уголовного процесса и принципиальными составляющими сего кодекса легко обнаруживается уже в сравнении ст. 8 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Задачи уголовного процесса» и ст. 9 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан «Принципы уголовного процесса и их значение». Такая конкуренция заключается в том, что в качестве задач уголовного процесса законодатель определяет «пресечение, беспристрастное, быстрое и полное раскрытие, расследование уголовных правонарушений, изобличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, их совершивших, справедливое судебное разбирательство и правильное применение уголовного закона, защита лиц, общества и государства от уголовных правонарушений.» Одновременно, законодатель в ст. 9 пытается раскрыть понятие принципов через фактор силы их действия и указывая на то, что принципы обеспечивают реализацию задач отмечает, что их нарушение влечет признание недействительными процессуальных решений.

В этой связи, нарушение принципа неприкосновенности жилища заключающееся в проникновении в него против воли занимающих его лиц [2], влечет не достижение целей и задач уголовного процесса уже потому, что признание его результатов ничтожными влияет на эффективность судопроизводства. При этом непонятно, какое отношение имеет невозможность проникновения в помещения против воли занимающих его лиц для обеспечения быстроты раскрытия и расследования преступления. И как таким образом, признавая не имеющими доказательственной силы факты, обнаруженные в ходе проникновения в жилище, принципы способствуют реализации задач уголовного процесса. Впрочем, ранее мы уже указывали на то, что большую часть так называемых принципов уголовного процесса составляют заимствования неудачных политических лозунгов в виде фикций. Сейчас же следует обозначить сам факт того, что с точки зрения правовой силы «принципы» уголовного процесса в законодательстве Республики Казахстан поставлены в доминирующее положение по отношению к его задачам. Это явно не соответствует логике регулирования отношений с точки зрения индуктивного абстрагирования.

Как следствие, задачи судопроизводства не достигаются. Еще одним примером является конкуренция между задачами уголовного процесса в части быстроты и полноты раскрытия [3] и расследования и всесторонностью исследования обстоятельств дела. [4] Такая конкуренция наиболее ярко проявляется в противостоянии норм описывающих сущность ускоренного производства и необходимость всестороннего исследования обстоятельств. Здесь всесторонность как нормальный стандарт расследования предполагает лишь два временных отклонения его реализации одно из которых отрицательное, а второе положительное. Именно поэтому отождествление всесторонности и ускоренности уголовного процесса невозможно по сути. Однако одновременно абстрагирование из условий норм ст.8 и 24 приводит к такому противоречию на уровне «парадокса» также описанного нами выше.

Наконец, еще одним важным моментом в описании структуры права является вопрос соотношения самих идей права и задач характерных для той или иной отрасли права. Этот вопрос особенно интересен в контексте соотношения особенностей процессуального и материального права и их задач. Целью первого и является защита идей свободы, справедливости, равенства посредством реализации права материального, то есть посредством уголовного процесса.

В таком понимании большее значение приобретает само эвристическое качество процесса судопроизводства, ибо его конечной целью является установление вины или невиновности личности, которая на процессуальном, функциональном, и логическом уровне находится вне действия самой идеи свободы. Здесь сам процесс судопроизводства как раз и направлен на восстановление направленных прав, потому, процессуальное права в данном случае и не должно заботиться о каких-либо ограничениях эвристического характера расследования. Выражаясь языкам римлян – тот кто жалеет подозреваемого, дважды наказывает потерпевшего.

Здесь, до выяснения основного вопроса виновности, все идеи материального права суть уступают целям судопроизводства, расследования его реализующего. Указанный факт не только

обнажает существенную разницу между материальными и процессуальными принципами, он указывает на процессуальные принципы как на идеи выражающие сам процесс установления вины, его технические этапы и характеристики и, лучше всего сказать, - порядки уголовного процесса в контексте И.Я. Фойницкого [5].

Список использованных источников:

1. Корякин И.П. О некоторых проблемах понимания принципов в уголовно-процессуальном законодательстве Республики Казахстан // Ғылым. Наука. — 2018 — № 1(56)

2. См. ст. 17 УПК РК

3. См.ч.1.ст. 8 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан» «Задачи уголовного процесса».

4. См.ч.1.ч.5. ст. 24 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан» «Всестороннее, полное и объективное исследование обстоятельств дела»

5. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1Санкт-Петербург 1996 г.

ӨНЕРТАНУ

Тоқжанов Төлепберген Төрахметұлы
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
қауымдастырылған профессор, torakhmet@list.ru

Құдайбергенова Салтанат Әскенқызы
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының оқытушысы,
Salta76knk@mail.ru

ТАРТЫС КҮЙЛЕР

Түйін. *Бүгінде кенжелеп қалған, ғылым назарына кешеуілдеп ілініп жатқан, тіпті аталуына да толық тоқтам болмай жатқан жанр-күй тартыс. Күй тартыс, күй айтыс, күй жарыс, күй сайысы т.б. атаулар көп болғанымен нақты екі күйшінің жеңіске құлшынысы яғни жеңу мен жеңілу ақиқат. "Жыраулар мекені" атанған Сыр бойында да күй тартыстың бірнеше түрі, әсіресе қызбен жігіт тартыстарының көптеген үлгілі үрдісі сақталған.*

Резюме. *К сожалению, до сегодняшнего дня жанр состязание кюем (кюй тартыс) глубоко не исследованаю. Есть много разновидности кюй-тартыса. Состязание, соревнования и.т.д. как бы они не назывались суть кюй-тартыса победа или поражение двух музыкантов. В побережье Сырдарий бытовало много видов кюй-тартыса, особенно девушек и парней.*

Summary. *Unfortunately, till today the genre a competition kyuy is deeply not investigated. There are many kinds of a kyuy-tartys. A competition, etc., kind of they weren't called, an essence of a kyuy-tartys a victory or defeat of two musicians. In Syrdariya's coast there were many types of a kyuy-tartys, especially between girls and guys.*

Әлем халықтарының барлығына тән өнер туындыларының ішіндегі шоқтығы биігі-музыка өнері. Әсіресе бүгінгі, техниканың шарықтап тұрған заманында еңбектеген баладан, еңкейген кәріге дейін құлақ қап (наушник) тағып алып, бұл өмірден баз кешіп жүргендерді жиі кездестіреміз. Соншама еліктіретін, соншама ынтықтыратын не құдірет? Әрине музыка. Л.В.Бетховен; "Музыка-откровение более высокое чем мудрость и философия" десе, Г.Берлиоз; "Музыка-күллі өнердің ішіндегі ең құдіреттісі, ең әсерлісі" деуі тегін болмаса керек.

Музыкаға жан-жануарлар мен хайуанаттар да елітіп, ииді. Демек музыка жалпы табиғатпен бүкіл тіршілік иелеріне тән, һәм қажет. Кез келген ұлттың ұлттық құндылықтарын былай қойғанда табиғаттағы табиғи музыкаға құлақ түріп тыңдамайтын адамдар кемде-кем. Өзен-сулар мен тау-тастың, әсіресе теңіз-мұхит жағалауларындағы құс базары нағыз музыка, нағыз симфония емес пе?

Алғашқы қауымдағы адамдардың аспап жасап, музыка шығаруына себепкер болған табиғат екені, табиғаттағы аң-құстар мен өзен-су, тау-тастардың ғажайып дыбыстары әсеріне еліктеуден басталғаны күмән туғыза қоймас. Сөйтіп адамзат бүгінгі күнгі қажетті де қажетсіз музыкаға, керекті де керексіз шығармаларға қол жеткізді. Әрине мұның бәрі талғамға байланысты екені баршамызға аян.

Әлемдегі халықтардың ішіндегі музыкаға сүйіспеншілігі басымырақ ұлттардың бірегейі қазақтар. Домбыра мен қобызды атамағанда шертер, жетіген, саз-сырнай, шаң-қобыз және көптеген ұрмалы аспаптар мен қатар бүгінгі күнге жеткен бес мыңнан аса күйлермен бес мыңға жуық әндеріміз бар. Осыншама көл-көсір әні мен күйі бар жер бетінде бірде-бір ұлтты кездестіре қоюуымыз неғайбыл.

Қазақ жерінің кеңдігі сияқты музыкасыныңда ауқымы үлкен, әр-түрлі, сан-салалы. Мәселен, Арқаның айшықты ән иірімдері мен Атыраудың тегеурінді күйлері өзге өңірлерде кездесе бермейді. Ал Сыр бойының көмей тілді қозғай отырып орындайтын мақам-саздары еліміздің еш жерінде кездеспейтіндігі таң қалдырады. Бұл феномен шынында да күні бүгінге дейін шешімін таппаған жұмбақ күйінде сақталып келеді. Осындай абат өлкеде күй деген құдіретті өнердің кемелденіп, өз алдына жанр болып, барлық аспапта да орындалатын дәрежеге жетуі яғни сан-салалы синкреттік қалыптан сараланып бөлініп шығуы музыканың қарқынды дамып, күрделеніп жетілуінен болса керек. Музыканың синкреттік қалыпта сақталып, дамуы күні бүгінде бірнеше халықтар мен ұлттарда кездеседі. Кавказ халықтарында, татарларда, өзбектерде де музыка, ән, би барлығы біртұтас бірге

жүреді. Өнер дамып, жетіліп, кемелденгенде синкреттік қалыптан салаланып бөлініп шығады. Демек, қазақтың күй өнері біздің заманымызға дейін-ақ өз алдына жанр болып қалыптасқанға ұқсайды. Бұған ежелгі замандардан бүгінгі күнге жеткен күйлеріміз куә. Тымат Мерғалиевтың "Қазақ күйлерінің тарихы" еңбегінде; "Біздің жыл санауымызға дейінгі VII-IV ғасырларда Орта Азияны Сақ тайпалары мекендеген. Сақ дәуірінде дүниеге келген сарын-саздардың мол бұлағы біздің заманға жетіп отыр. Халық күйшілері сүйіп тартатын көне күйлердің ішінде "Шыңырау", "Аққу" т.б. күйлердің әуен-ырғағы, аңызы Сақ дәуіріне жатады. Біздің жыл санауымызға дейінгі III-II ғасырларда Ғұндар әлемдегі ең күшті мемлекет болып дәуірлеп тұрған. Ғұн дәуірінен біздің заманаға жеткен байырғы саз-сарындар "Кеңес", "Сары өзен", "Шұбар ат" сияқты ескі күйлердің әуен-ырғағы ғұн дәуірінен бастау алатыны байқалады [1:79]". Мінеки, байқап отырғанымыздай, біздің заманымызға дейінгі VII-IV, III-II ғасырлардан, сақ, ғұндардан жеткен күйлеріміз бар екен, демек күй өнері ертеде-ақ қалыптасқан деуге толық негіз бар.

Төкпе және шертпе деген жалпы атауға ие болған қазақ күйлерінің тақырыптық аясы өте кең, жыр күйлерден циклді күйлерге дейінгі, шертпе күйден төкпе күйге дейінгі аралықтағы мазмұндылығы аспан мен жер арасын, о дүние мен тірілер әлемін, он сегіз мың ғаламда ұшқан құс, жүгірген аң, жыбырлаған жәндікке дейін қазақ күйшілерінің назарынан тыс қалмаған. Аңыз күйлер, тарихи күйлер, арнау күйлер, лирикалық күйлер және тартыс күйлері болып сараланатын аспапты музыкамыздағы тартыс күйлерінің өзі де өз ішінде бірнешеге бөлінеді. А.Сейдімбек; 1) күйшілердің алдын ала құлақтасып, хабарласып, сайланып келетін айтысы; 2) күйшілердің тосын кездесу сәтінде, ерегіс үстінде немесе даулы жағдайға тап болғанда, дүниеге келген күйлер; 3) күйші куә болған оқиғаға арнап немесе бұрын өткен, бірақ ел есінен өшпей жүрген оқиғаға арналған күйлер; 4) күймен жауаптасу, күймен сәлем айту, күйшілердің бір-біріне күй арнауы [2:94]-деп саралайды.

Қазақ, қазақ болғалы жүйріктерін жарыстырып, палуандар күрестіріп, ақындарын айтыстырып, күйшілерін тартыстырып отырған. Әлі жеткендері жығып, бабы келгендері шауып, бағы жанғандары озып жұрт назарына ілігіп, ел мақтанышына айналған. Бүгінде кенжелеп қалған, ғылым назарына кешеуілдеп ілініп жатқан, тіпті аталуына да толық тоқтам болмай жатқан жанр-күй тартыс. Күй тартыс, күй айтыс, күй жарыс, күй сайысы т.б. атаулар көп болғанымен нақты екі күйшінің жеңіске құлшынысы яғни жеңу мен жеңілу ақиқат. Бұл тұрғыда ақындар айтысындағыдай күй тартыстарында да қара тартыс, түре, сүре тартыстар болған. Күй тартыс тақырыбына кезінде А.Жұбанов, А.Сейдімбек, Б.Аманов, Ә.Мұхамбетова сынды ғалымдардың қалам сілтегендерін білеміз. Дегенмен бұл тақырып түбегейлі зерттелді деп айтуға әлі ертерек.

Сыр бойын қазақ елі ежелден-ақ жыраулық дәстүрдің отаны деп біледі. Оған негізде жоқ емес. Көненің көзіндей, оғыз заманының сарқытындай, Қорқыт қобызының сарқыншақтарындай көмей тілді қозғап жырлау тек осы Сыр бойында ғана сақталған. Жырау-жыршылық дәстүрдің дамығандығы сонша, әншілік, күйшілік өнер жыр-дастандар мен мақам-саздардың көлеңкесінде қалып отырған. Соған қарамастан ілгеріде Мырза, Әлшекей, Құрақтың Досжаны сынды күйшілер өткен. Олардың күйлері азды-көпті бүгінгі ұрпақтарына жетіп отыр. Бұл салада айтулы еңбек еткен Б.Жүсіпов, Е.Нұрымбетов, Қ.Сайжановтарды атап өткен жөн. Күй өнері дамыған аймақтарда күй тартыстар жиі өтіп тұрады. Әсіресе қызбен жігіт күй сайыстарының әңгімесі де, тартыс үстінде шыққан күйлері де өте қызық әрі әсерлі. Осындай, қызбен жігіт күй тартыстарының Сыр бойында да болғандығын тарих куәландырады. Мәселен, Әлшекейдің "Бөпемен бес тартыс", "Айшамен алты тартыс" деген атқа ие болып кеткен өз замандастары Бөпе мен Айша қыздардың күй тартыстары ел есінде сақталған. Мырза мен Мамық қыздың, Досжан мен Бәти қыздың да күй тартыстары күні бүгінге жетіп отыр. Күй тартыс бәсеке, бәсекеде міндетті түрде жеңу мен жеңілу болады. **Осы орайда айта кеткенді жөн көріп отырмыз, шашасына шаң жұқпаған керім күйші қыздардың, күй тартыста жеңіп шыққандары жоққа тән.** Қазақ қыздарына тән иман мен ибалық, ұят пен ар-ождан әрқашан биік тұрғандықтан, жігіттердің жағымсыз қылықтарын, арсыз қимылдарын, ұятты іс-әрекеттерін қайталауға намыстанып жеңісті қолдан беріп отырған. Қыздардың шыққан тегін, күйеуінің нашарлығын, кемістігін бетіне басу ақындар айтыстарында да молынан ұшырасады. Ал қызбен жігіттің күй тартыстарының барлығында дерлік ер жігіттер оң және сол қол саусақтарының арасына бармағын шығарып тарту, немесе домбыра шанағының тесігіне саусағын тығып тарту, тіпті аяқ киімін шешіп тастап башпайларымен тарту сияқты ерсі қылықтар мен ұятты қимылдар арқылы жеңіске жетіп отырған. Мұндай жат қылықтарды халық алдында, көпшілік алдында жасағанша жеңілгенін артық санап, ұят пен арын сақтап қалған қазақ қыздарына әлемде қыздар тең келген бе? Жоғарыда айтылған Сыр бойының күйшілері де "Қызды жеңудің мұндай айла-тәсілдерін" жақсы меңгергенге ұқсайды. Мысалы, Әлшекей күйшінің "Тоқтаған" күйінің тарихы былай дейді;"Бір күйді Әлшекей екі саусағының ортасынан бармағын шығарып ойнайды. Күйдің соңғы қағысын қақпай, оң

қолының сұқ саусағын домбыраның дыбыс шығатын ойығына тығып бітірген. Әлшекей осылайша тапқырлық танытады да, Айша "шеше көрген" өнегелі тәрбиесіне көпшілікті куә қылады. Бұл жерде "Қыз өсірмей, құс өсірген" қазақ халқының ізетті тәрбиесіне сүйсініп, риза боласың [3:19]." дейді. Досжанның "Бұқтым-бұқтым" күйінің тарихынан үзінді; "...бір кезде аяғымдағы етікті шешіп тастап башпайыммен қағып, қыздың алдына жорғалап жетіп барып саусағыммен, башпайымды кезек-кезек домбыраның тесігіне сұңғітіп-сұңғітіп жібердім [4:13]." дейтін жерлері бар. Жалпы, "Бұқтым-бұқтым" күйлерінің көбісі осындай арсыз, анайы күйлерді құрайды. Мырзаның "Кел жатайық төсек сал", "Бес қыздың бел шешпесі" күйлеріңінде емеуріндері күйдің аттарынан-ақ байқалып тұрған жоқ па? Тарихта таңбаланған "Есер күйлер, емеурін күйлер, анайы күйлер, арсыз күйлер" осындай күй сайыстарында дүниеге келіп тұрған. Өмір болған соң әзіл-қалжыңы, қандай қиындықтар болсада көңіл көтеруі, өмірдің барлық белестерінде болған. Дегенмен ұрпақ тәрбиесіне ыждаһаттылықпен қарап үлкен мән берген қазақтар, тәлім-тәрбие беруге аса көп көңіл бөлген.

Әннің де естісі бар есері бар,

Тыңдаушының құлағын тесері бар...-деп дана Абай айтпап па еді? Кез келген шығарма әуелі адамзатқа, қоғамға өнеге бола алмаса, жаманнан жирендірмесе, жақсылыққа жетелемесе, тәлім-тәрбие бере алмаса, ол өнер туындысы болуға тиісті емес. Кезінде, әлемге әйгілі композитор Роберт Шуман (1810-1856) "Жаман музыканы насихаттама, оның орындалмауына әрдайым барынша кедергі бол" деген екен. Міне, қазақтарда осындай ұғымды ілгеріден-ақ ұстанып, есер ән мен емеурін, арсыз күйлерді көп насихаттамағанға ұқсайды. Бұл әрине менің ғана пайымым. Шаршы топқа шарта жүгініп шыға қалсақ өзімізден не шығатынын кім білсін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мерғалиев Т. Қазақ күйлерінің тарихы. Алматы, 2000 ж. 79-б.
2. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. Астана;Күлтегін, 2002 ж. 94-б.
3. Нұрымбетов Е. Сыр сүлейі Әлшекей. Алматы;Нұрислам,2005 ж. 19-б.
4. Нұржанов Б. Құрақтың Досжаны. Қызылорда, 1998 ж. 13-б.

УДК 78.03

Байбек Айгүл Қыдырғалиқызы
Доцент, кандидат искусствоведения
Казахский Национальный университет искусств г. Астаны, aigul.akzhelen@gmail.com

ПЕСЕННОЕ ИСКУССТВО САЛОВ И СЕРІ: МУЗЫКАЛЬНЫЙ СТИЛЬ КАК ЕДИНСТВО СОЦИАЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ

Резюме. *Песенное искусство салов и серi XIX века является наиболее знаковым явлением для казахской музыкальной культуры. С творчеством профессионалов связано создание нового музыкального стиля. Стиль устно-профессиональных лирических песен сложился на основе единства следующих социально-художественных функций: новые принципы структурирования и формообразования поэзии и мелоса, форма вокально-инструментального музицирования, а также виртуозный исполнительский стиль.*

Түйін. *XIX ғасырдағы сал-серілердің ән өнері қазақ музыкалық мәдениеті үшін мән-мағынасы айрықша құбылыс болып есептеледі. Жаңа музыкалық стильдің құрылуы кәсіби ән өнері өкілдерінің шығармашылығымен тығыз байланысты. Олардың лирикалық ауызекі-кәсіби әндері поэзия мен әуеннің жаңа құрылымдық қағидалары және асқан шеберлік пен вокалды-аспаптық орындаушылық стильдері сияқты біртұтас әлеуметтік-көркемдік қызметтерінің негізінде қалыптасты.*

Summary. *The singing art of the Sals and Seri of the XIX century is one of the most significant phenomena for the Kazakh musical culture. Creation of a new musical style is closely associated with the creativity of professionals. The style of oral-professional lyrical songs was formed on the basis of the unity of the following socio-artistic functions: new principles of structuring and shaping poetry and melody, a form of vocal-instrumental music making, and a virtuoso performing style.*

Расцвет устно-профессиональной песенной традиции пришёлся на вторую половину XIX века и связан с зарождением *особой категории профессиональных әнші-певцов – сал-серi*. Образ профессионального певца и понятие *сал-серілік* имели в традиции особое значение. *Салов и серi* отличали внешняя привлекательность, богатство и экстравагантность нарядов. Их верхняя одежда была ярких цветов и оригинального покроя, на головном уборе обязательно был *үкі* – пучок перьев филина. В традиции *үкі* носили дети и девушки. *Үкі* как атрибут детства выводил *салов и серi* за рамки традиционной возрастной иерархии, а как женский атрибут – из иерархии полов, всё это символизировало их неподвластный «земным» законам статус. Экстравагантный внешний облик *салов и серi* дополнял определенный стиль поведения, сочетающий эксцентризм с изяществом манер и изысканностью в общении. Всё это было не дозволено простым людям не только по материальным соображениям. Свобода *салов и серi* имела сакральную подоплёку. Их поведение манифестировало свободу могучей природной силы, не скованной социальными предписаниями силы плодородия. И это особенно явственно проступало в их общении с девушками, «свободное» общение с которыми было не только санкционировано, но и освящено обществом [1]. Естественно, что древняя магия плодородия в их жизни (а для традиционного певца его творчество и жизнеповедение нераздельны) проявлялась в самых разнообразных формах. Это обрядовое поведение, несущее следы древности: сал повисает на одной руке на дереве и падает, демонстрируя свою «смерть», и «оживить» его могут только представительницы противоположного пола – девушки и молодухи, которые прибегают и ищут в карманах его штанов сладости и мелкие подарки; *сал и серi* постоянно демонстрирует свой повышенный интерес к противоположному полу, стремясь обнять, погладить, щипнуть, поцеловать девушек [2]. Но вместе с тем, с распространением суфизма, сфера демонстрации интимных отношений *салов и серi* расширяется за счёт изысканно-утончённых форм общения, изящного ухаживания, поэтического воспевания физической и духовной красоты, возвышенной страсти.

Естественно, что стиль жизни и творческая деятельность *салов и серi* в традиционном обществе «формировались в тесном переплетении с поколением молодёжи, отражая не только сферу их интересов, но и главным образом, определяя молодёжную культуру» [3, 85]. Функция *салов и серi* в обществе была не только развлекательная, но имела большое воспитательное значение. Воспевая в своём творчестве идеалы прекрасной, возвышенной любви, *салы и серi*, «с одной стороны, способствовали зарождению любовных взаимоотношений между молодыми людьми, с другой, прививая молодёжи основы степного этикета, являлись своего рода регулятором морально-этических взаимоотношений между ними» [1, 96].

Если во внешнем облике и поведении *салов* и *серi* проглядывают черты древних служителей магии плодородия, то их *музыкально-поэтический стиль с единой системой музыкально-стилевых и*

исполнительских принципов ***зародился в недрах акынского искусства.*** Дифференциация певческой культуры *әнші* и *акынов* связана с развитием исполнительства внутри традиции, обусловлена спецификой жанрово-стилевого репертуара и естественными особенностями творческой личности, её генетически обусловленным тяготением к тому или иному типу деятельности. Функционирование исполнительского искусства как специализированной творческой деятельности профессионалов-лириков *салов и серi*, обеспечило формирование особой певческой школы, направленной на совершенствование исполнительского и вокального мастерства. Ведь в каждой из ветвей казахского устного музыкально-поэтического профессионализма – искусство *жырау*, *акынов*, *әнші*, *күйші* – сложились свои особые отношения со словом [4]. В эпических жырах слово несёт повествовательные, магические, морально-воспитательные функции; в изложении эпического сюжета важна динамика изложения, которая обеспечивается равномерным, ускоренным произнесением всех слов текста, без музыкально-интонационного выделения отдельных слов; особая информативность, смысловая значимость отдельных слов и выражений создаётся их многократными повторами. В искусстве *жырау* слово носит преимущественно безличностный характер, это не слово самого *жырау*, а транслируемое через него Слово *Тәңірі*. Всеобъемлющая сила божественного слова обращена не к суетному разуму отдельной личности, а к тому, что находится вне его разума воздействия – к подсознанию человека. Эпический мелос, с его постоянными повторами ритмо-мелодических формул, создаёт мощное энергетическое поле, магия которого воздействует на подсознание и раскрывает его к восприятию божественного слова. В *искусстве же акынов* – слово несёт функции ораторского убеждения, слово акына – есть слово представителя рода, и его адресат – социум, с которым акын вступает в интеллектуальное взаимодействие. Словесное состязание акына с соперником демонстрирует быстроту ума, силу рационального убеждения, искусство строить логические ловушки, увёртываться от нападок соперника ловко переворачивая смыслы и т.д. Естественно, что блеск неожиданного остроумного ответа при повторе полностью теряет свою силу и даже может стать свидетельством интеллектуального бессилия акына, поэтому каждое его слово должно быть воспринято со всей очевидностью и глубиной своего смысла с первого показа его слушателю. Акынские тирады рассчитаны на восприятие значения каждого слова, поэтому мелодика акынских речитаций не столь стремительна как у *жырау*, но и не столь распевна как у *әнші*, поскольку слишком длительные распевы воспринимаются слушателями как неспособность быстро найти остроумный ответ. К тому же мелодические красоты могут отвлекать от тонкостей словесной перепалки и развития интеллектуального сюжета. Слово *әнші* – это прежде всего пропущенное через сердце певца, глубоко прочувствованное и осмысленное явление. Это слово обращено к сердцу каждого слушателя. Интонирование слов *әнші* требует раскрытия глубины и многослойности его эмоционального содержания, многообразия психологических оттенков, которые у каждого певца ярко индивидуальны. Кантиленный мелос с его «бесконечными» распевами слогов и слов способствует как бы физическому «увеличению» слова, что даёт возможность и певцу и слушателю длительно и внимательно вживаться в его омузыкаленно-акустическое (фонетическое) звучание, в его семантику, погружаться в его глубину. Отсюда проистекает особый аркинский синтез мелодического и речевого интонирования в пении, породивший многообразие типов звукоизвлечения, способствующих раскрытию психологического эмоционального смысла слова: кантиленное пение, говорок, шепот, фальцет, вскрики. Культивирование этих разнообразных, содержательно обусловленных типов звукоизвлечения, направлено на активное вовлечение слушателя в богатый психологический мир лирического певца.

Таким образом, песни профессиональных певцов, всё более индивидуализируясь, стали обретать *черты концертного жанра*. Многих из них невозможно представить, исполняемыми для себя. Они требовали слушательской аудитории. Статус профессионального певца *сал или серi* обязывал создавать и исполнять песни исключительно высокого художественного уровня, от которого слушатель получал бы эстетическое наслаждение. Поэтому *салы и серi* постоянно оттачивали своё мастерство в плане исполнительства, исполнительские новации, обретая определённые ритмо-интонационные структуры, постепенно закреплялись в композиционных структурах.

В профессиональном творчестве формируется чёткое осознание индивидуального авторства певцов (осознанное авторство по Стеблину-Каменскому [5]), и в связи с этим складывается традиция – заявлять о своём авторстве в истории создания или же в начале или конце поэтического текста песни. Подобный приём используется и в арабо-персидской поэзии, где имя автора обязательно вплеталось в текст газели или рубайята. В отличие от фольклорной лирики, для которой характерен монолог, направленный внутрь себя как отражение внутреннего душевного состояния, в устно-профессиональной лирике формируется особое индивидуализированное мировосприятие: личность

профессионала-певца в восприятии других. Так, в искусстве *салов и сері* сложилась устойчивая традиция говорить о своём поэтическом мастерстве, искусстве пения песни. На первый план выступает личность певца-исполнителя и эстетическая ценность самой песни. Этот верный признак осознанного авторства и сложная музыкально-поэтическая стилистика песен говорят об их профессиональном статусе. Характеризуя силу своего таланта, красоту и мощь голоса, профессиональные певцы создали множество ярких «песен-самоописаний» или «песен-автопортретов», в которых концентрируется идея авторства, восходящая к традиции акынского представления публике себя и своего рода, а также косвенно утверждается трансформация народной лирики в профессиональную, с её высоким художественным статусом, гордо осознаваемыми самими певцами [6, 7].

Деятельность профессиональных *әнші* – это прежде всего ***музыкально-поэтическое творчество в форме сольного вокально-инструментального исполнительства.*** Инструментальное начало сыграло значительную роль в формировании мелоса, логики структурирования и норм профессионального певческого интонирования [8]. Логика структурирования устно-профессиональных песен, реализованная в ладофункциональной системе, обусловила особую тональную и ладовую централизацию [9]. Их структурообразующей основой служит система ладовых опорных тонов: нижний тон I ступени устой, тон V ступени – антиустой уводящий от тоники и нижний тон II ступени, усиливающий тяготение к тонике. Эта парадоксальная, с точки зрения логики европейского гомофонно-гармонического стиля, система есть результат глубокого изучения ученого на примере аркинского песенного стиля. Данная система ладовых опорных тонов, в свою очередь, соответствует регистрово-зонному принципу организации композиционной формы аркинских кюев *шертпе,* который формируется тремя регистровыми зонами (начальное – среднее – высшее), с их локализацией вокруг основных ладовых опор кюя [10]. Именно система ладовых опорных тонов в устно-профессиональных песнях является внутренним регулятором деления и обособления мелодических строк, подчинения их динамике формообразования.

Учитывая то, что генетические истоки песен *салов и сері* связаны с двумя сферами традиционного искусства – профессиональным акынским и народным песнетворчеством, то в устно-профессиональных песнях при сохранении композиционной структуры и типологии мелострок фольклорных песен *қара өлең* музыкальный язык усложнен и обогащен.

Стилевыми признаками устно-профессиональных песен являются: 1) широкий звуковой диапазон, полетность мелодического движения, многообразие типов мелодического развития и ладоинтонационных комплексов, характеризующих кантиленный тип мелодики; 2) ритмическая раскованность, достигаемая использованием разнообразнейшей палитры мелодических ритмов, виртуозных распевов на отдельных слогах и т.д.; 3) композиционные нормы акынской атрибутики и т.д

Как видно из вышеизложенного, использование атрибутивных элементов акынской традиции является отличительной устно-профессиональных песен. Их ярким локально-стилевым знаком и ладоинтонационным стереотипом мелодического развития является *ақындық иірім*-«акынская мелодическая формула» (АМФ – С. Елеманова [11]), которая является своеобразным «знаком» песенного стиля *салов и сері* (самым ярким и узнаваемым свидетельством принадлежности к примеру Аркинской традиции). Истоком формирования данной мелодической структуры АМФ является унаследованный от акынской традиции зачин-возглас предваряющий речитацию, с характерной для него вещательностью, призывностью, обращёнными к широкой публике. Мелодическая фигура АМФ может встречаться не только в начале песни, но и внутри запевной части, в припеве, где АМФ, варьируясь во всевозможных сочетаниях посредством изменения ритмического рисунка, перестановки звуков между собой, а также смены направленности мелодического движения, образуют локальный интонационно-мелодический комплекс устно-профессионального мелоса.

Атрибутивным элементом собственно устно-профессиональных песен является усложнённая композиционная структура [12]. Наиболее часто встречающимися в них композиционными и структурообразующими приемами являются: 1) слитное оформление полустрофы или строфы за счет объединения мелодических строк; 2) использование разнообразных типов интонационно-ритмической формульности мелодических строк, в том числе – бесцезурный тип, когда мелострока поется на одном дыхании без ритмических остановок (речитативно-декламационный тип мелодики); 3) использование смешанных типов мелодических строк, где происходит усложнение ритмического наполнения песен и свободное размещение поэтического текста, которые и образуют самые разнообразные варианты композиционных структур.

Таким образом, *исполнительство әнші – это сугубо концертное исполнительство.* Если в акынском исполнительстве главной функцией начальной АМФ (акынская мелодическая формула) служит привлечение внимания слушателей, то в исполнительстве *әнші* АМФ – это демонстрация силы голоса, мощи дыхания, и самое главное – красоты голоса. Сольный тип профессионального исполнительства в традиции с его культивированием особых исполнительских и формообразующих композиционных приемов устно-профессиональной песни подробно описаны в работе А.Байгаскиной [13]. К этим приемам относятся: система внетекстовых элементов, отличная от использования в *қара өлең*, так называемые *алексикалық одағай сөздер*-слова, лишенные лексического значения, использующиеся как в запевных, так и припевных частях песен. Запевная часть песни, как правило, строится на реальных словах, а алексические слова применяются перед заключительным бунаком (или после) для уравновешивания архитектоники мелострок. *Алексикалық одағай сөздер* могут быть использованы для продления поэтической строки в качестве *әуендік иірім*-мелодического распева, построенного на распевах слогов *халялякулилай*, реже – *аугигай* и т.д. Продолжительность их звучания зависит от исполнительской интерпретации и вокальных возможностей певца. Припевные образования, построенные на словах, лишенных лексического значения, очень разнообразны. Это могут быть *алексикалық қайырым*-алексическое припевное дополнение, *алексикалық қайырма*-алексический припев, или «система двойных припевов» (по А.Бердибай [14]), то есть развернутых припевов, состоящих из 2-х частей: смыслового и алексического. Части песен (особенно припевы) построенные на *алексикалық одағай сөздер* несут те же формообразующие функции, что и в народных песнях, но по разнообразию самих алексических слов, их ритмике и богатству распева, они становятся самой яркой и выразительной частью песни. Певец, не скованный «словом как носителем смысла», играя его акустической оболочкой, отдаётся стихии импровизационного музицирования, и демонстрация его вокальных возможностей, исполнительского мастерства достигает своего апофеоза.

Таким образом, черты концертности лирических песен профессионалов, их направленность на слушательскую среду сформировали следующие музыкально-стилевые особенности:

1. Особый тип исполнения – сольное пение в собственном инструментальном сопровождении. Вокально-инструментальный ансамбль-голос + инструмент – породил многоголосие, усилил общее звучание, придал песням сугубо концертный характер; полифункциональность партий голоса и инструмента и своеобразная темброво-тематическая «контрастная полифония», создаваемая ими, обогатили фактуру, ладовую многозначность звучания, повлияли на логику развития песенного мелоса. Этот тип исполнения стал фактором, отличающим устно-профессиональную лирику от народных лирических песен. Как известно, фольклорное песенное музицирование – это произвольная форма исполнения песен: с любительским инструментальным сопровождением или без него.

2. Вокальная партия песни характеризуется культивированием особого певческого интонирования кантиленного типа, с одной стороны, с другой – виртуозности, с использованием разнообразных исполнительских приёмов и богатством композиционной техники.

3. Владение инструментом должно быть столь же мастерским, как и владение голосом. Инструментальные вступления, проигрыши и заключения усложнили структуру песни, став важнейшими фазами композиционного развития. Кроме того, они включились в коммуникативную структуру исполнения, как средства управления слушательским вниманием.

Таким образом, в казахской культуре XIX века сложился *новый музыкальный стиль, стиль устно-профессиональных лирических песен*, который сложился на основе единства следующих социально-художественных функций: концертность, форма вокально-инструментального музицирования, виртуозный исполнительский стиль, новые принципы структурирования и формообразования поэзии и мелоса.

Литература:

1. Гамарник М., Мухамбетова А., Генезис и функции салов и серi в казахском обществе // Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. Сборник научных и научно-популярных статей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 93-105.

2. Диваев Ә. Тарту. – Алматы, 1992. – 265 б.

3. Мухамбетова А. Календарь и жанровая система традиционной музыки казахов // Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. Сборник научных и научно-популярных статей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 67-93.

4. Мухамбетова А. Казахский кюй – философия на двух струнах // Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. Сборник научных и научно-популярных статей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 180-186.

5. Стеблин-Каменский М. Фольклор и литература (Общие выводы из частного материала) // Известия АН СССР. Т. 31. Вып. 3. 1972. Серия литературы и языка. – 358 с.

6. Амирова Д. Аркинская песенная традиция: жанрово-стилевая система // Традиционная музыка Азии: проблемы и материалы. – Алматы: Дайк-Пресс, 1996. – С. 97-105

7. Елеманова С. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы, 2000. – 183 с.

8. Амирова Д. К проблеме инструментальных предпосылок казахского народно-профессионального песенного мелоса // Казахская музыка. Традиции и современность. – Алматы: Казахстан, 1992. – С. 221-228.

9. Кожабеков И. О формообразующей роли лада в казахской песне и природе монодической ладофункциональности // Казахская музыка. Традиции и современность. – Алматы: Казахстан, 1992. – С. 79-87.

10. Калиев С. Формы функционирования кюев-шертпе в контексте творческого мышления кюйши // Автореферат дис… канд. иск. – Алматы, 1996. – 23 с.

11. Елеманова С. Некоторые композиционные принципы казахской народно-профессиональной песни // Казахская музыка. Традиции и современность (сборник трудов) – Алматы: Казахстан, 1992. – С. 55-76.

12. Абдрахман Г. О некоторых композиционных средствах казахской народно-профессиональной песни // Мелодии веков. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 247-326.

13. Байгаскина А. Ритмика казахской традиционной песни (учебное пособие). – Алматы, 1991. – С. 131-143.

14. Бердибай А. Песенная форма с разделом қайырма (на материале сборника песен «Жетісу әуендері») // Этномузыкальные традиции в музыке. – Алматы, 2000. – С. 130-139.

Тоқаева Ұлпан Нұрланқызы
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 1-курс магистранты
94ulpan@mail.ru

Еркебай Анар Саимжанқызы
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттықөнер академиясының доценті, өнертану кандидаты
aerkebaj@bk.ru

Л. РАЗУМОВСКАЯНЫҢ «ҚЫМБАТТЫ ЕЛЕНА СЕРГЕЕВНА» ПЬЕСАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Түйін: *Бұл мақалада Қазақстанның жас режиссерлерінің заманауи драманы игеруі туралы сөз болады. Авторлар Шығыс Қазақстан облыстық Жастар театрының жас режиссері Айдын Салбанов қойған Л. Разумовскаяның «Қымбатты Елена Сергеевна» пьесасының жаңа сахналық интерпретациясын қарастырады. Шығарманың өзектілігін терең түсіне отырып өзінің ой-тұжырымы арқылы сахналық кеңістікті қолдануы, актерлермен жұмыс істеуі анықталды. Актерлік ойынға, сценографияға, спектакльдің музыкамен көркемделінуіне театртанушылық талдау жасалды.*

Кілт сөздер: *Қазақ театры, жас режиссерлер, заманауи драма, Людмила Разумовская, Айдын Салбанов, актер, сценография.*

Резюме: *В данной статье речь идет об освоении современной драматургии молодыми режиссерами Казахстана. Авторы непосредственно рассматривают новую сценическую интерпретацию пьесы Л.Разумовской «Дорогая Елена Сергеевна» поставленную молодым режиссером Молодежного театра Восточно Казахстанской области А.Салбановым. Выявлено, как углубляя актуальность произведения, через свое видение режиссер использует сценическое пространство, работает с актерами. Проведен театроведческий анализ актерской игре, сценографии, музыкальному оформлению спектакля.*

Ключевые слова: *Казахский театр, молодые режиссеры, современная драма, Людмила Разумовская, Айдын Салбанов, актер, сценография.*

Abstract: *In this article we are talking about the development of modern drama by young Directors of Kazakhstan. The authors directly consider the new stage interpretation of the play by L. Razumovskaya "Dear Elena Sergeevna" staged by the young Director of the Youth theater of the East Kazakhstan region A. Salbanov. It is revealed how deepening the relevance of the work, through his vision, the Director uses the stage space, working with actors. A theatrical analysis of the actor's play, scenography,musical design of the play.*

Key words*: Kazakh theatre, young Directors, modern drama, Lyudmila Razumovskaya, Aydin Salbanov, actor, scenography*

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек» - деген болатын [1, 2]. Шынымен де, кез келген мемлекет үшін халықты даралап, басты құндылықтарын, ерекшеліктерін кеңінен танытатын сала – өнер.

Өнер – уақытпен үндесіп, өзінің негізгі функцияларынан ауытқымай, заман ағымына, көрермен талғамына сай түрленіп, дамып отыратын эстетикалық құбылыс. «Өмір болмысының жылжуы мен дамуы театрға спектакль дайындау мен оның сахналық бедеріне ықпал етпей қоймайды. Әр мезгілдің сахналық шығармасы өзіндік бейнелеу тәсілдерін, өзіндік қойылу жолдарын, өзіне тән театрлық бояуын яғни уақыт талабына сай көркем шешімін табуы шарт» [2.32], – деп Б.Құндақбайұлы айтқандай театрдың үнемі жаңарып, дамып, өзгеріп отыруы табиғи құбылыс болып қалыптасқаны дұрыс.

Бүгінде әлемдік театр процессі мультижанрлық мәнге ие, ол әртүрлі бағыттар мен жанрда дамып жатыр. Қазақ театры да жаңалықтарды игере отырып, өзінің ұлттық кодын сақтайтын спектакльдерді, классикалық шығармалардың заманауи интерпретацияларын жасауға ұмтылуда.

Театр теоретигі, практигі Владимир Немирович-Данченко бір кездері «Егер театрда тек классика ғана қойыла берсе, онда театрдың өлгені» [3. 145] деген екен. Кез келген суреткер бүгінгі заман адамының бейнесін жасау үшін өмірді танып білуі керек. Өмірдің ішкі заңдылықтарынан туатын жаңалықтарын алдын ала аңғарып отырса ғана заманауи дүниелер өмірге келеді. Дәл сол себепті өнер адамы үшін, ең алдымен режиссер үшін «ішкі түйсіктің» болуы, оны сәтті қолдана білуі өте маңызды. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, ғасырлар бойы әлеуметтік, саяси, идеологиялық күрестер тоғысқан кезең тұсында да театр белгілі бір ой айтатын арена қызметін атқарды. Бұл үрдіс шетелдерде қазіргі таңда да өз жалғасын табуда және халық мен билік арасындағы көпір іспеттес болып отырған драматургтердің шығармалары мен режиссерлердің жұмыстары жоқ емес. Ал еліміздегі жас драматургтер мен жас режиссерлер көбіне замандас бейнесін іздеп, сахнадан жалпы адамзаттық

мәселені, адами қасиеттер мен құндылықтардың өзгеріп бара жатқанын көрсетуге тырысады. Олар әркез сәтті шыға бермегенімен, бастысы – талпыныс. Аға буын салған белгілі бір шеңберден шығуға деген ұмтылыс бар. «Өнер дамымай бір орында тоқтап қалса ол өнер деген атқа лайық болмайды», [4. 124] – деп ұлы суреткер М.Әуезов айтқандай, қазақ театр өнерінің бүгінгі жағдайын белгілі бір деңгейге жеткізу үшін уақыт талабына бағынып, эксперименттерден қорықпай үнемі жаңашылдыққа ұмтылып отыру керек. Осы жолда аз да болса ізденіп жүрген жас режиссерлердің бірі Айдын Салбанов. Оның Шығыс Қазақстан облыстық Жастар театрында сахналаған Людмила Разумовскаяның «Қымбатты Елена Сергеевна» драмасы республикалық, халықаралық театр фестивальдерінде жүлделі орындарға ие болып, театр мамандарынан өзінің жоғарғы бағасын алуда.

Орыс драматургі Людмила Разумовскаяның «Қымбатты Елена Сергеевна» пьесасы 1980 жылы Мәдениет министрлігінің тікелей тапсырысымен жазылған, алайда дайын туынды цензураның қатаң сынынан өтпегендіктен бір жылдай еш жерде сахналанбаған. Тек 1981 жылы ғана пьеса Таллиндегі Жастар театрында эстон тілінде қойылады. Осыдан бастап, қоғамда резонанс тудырған пьесаның әлем театрларында жүзден аса интерпретациялары көрсетіле бастайды. Араға отыз бес жыл салып Л.Разумовскаяның аталмыш пьесасы қазақ тілінде тұңғыш рет Шығыс Қазақстан облыстық Жастар театрының сахнасында қойылды.

Спектакльдің ерекшелігі – драматург жазған күрделі жасөспірімдердің мәселесінен бөлек, режиссердің пьесаға көзқарасынан туындап отырған ғаламдық мәселелердің қозғалуы. Драматург Л.Разумовская өз пьесасында емтиханнан алған төмен бағаларды түзету барысында жас жеткіншектердің адам шошырлық әрекеттерге, тіпті адамды өзіне қол жұмсауға дейін апаратындығын көрсеткен. Ал режиссер А.Салбанов пен қойылым суретшісі Р.Қасымов сценографиядағы шешімдер – ең негізгі тіршілік көздері болып табылатын төрт стихия ауа, жер, су, отты пайдалану арқылы бізде өмір сүруге ең қажеттінің бәрі бар, сонда бізге не жетпейді деген сұрақты көтереді. Шынымен де, адам табиғаттан өзіне керектің бәрін алды, әлі де игеруде, дегенмен кей кездері қажеттіліктің туындауынан, кейде қанағатсыздықтан, кейде тіпті ашкөздіктен түрлі қитұрқы әрекеттерге барып, адами құндылықтарымызды жоғалтып алып жатамыз. Ал кейде тіпті бір емтиханға бола адамды өлімге дейін итермелей алады екенбіз деген ой түйіледі. Спектакль соңында ашынған Елена Сергеевнаның көрермендерге қарап «Бізге не жетпейді?» деп сұрақ қойып, суға батып кетуі – өзі тәрбиелеп жатқан оқушылардың бассыздығына күйінуі. Осылайша, режиссер қазіргі таңда өзекті болып отырған пьесаны сахналай отырып өзінің трактовкасы арқылы спектакльді ғаламдық деңгейдегі мәселеге дейін көтере білді.

Қойылым – қолына сіріңке ұстаған әйел адамның қараңғы сахнаға жарық беріп кіруінен басталады. Бұны, бір жағынан, баршаны білім нәрімен сусындатқан ұстаздың айналасына нұрын шашуы десек, екіншіден, әділетсіз, опасыз болып бара жатқан жалған дүние қараңғылығынан шындық іздеп, «мыңмен жалғыз алысқан» әділетті адамның шырылдауы деуге де болады. Осылайша басталған спектакльдің темпоритмі бір сәтке де түспеді, режиссер пьесаға қысқартулар енгізу арқылы, әр сахнаның көпшілікке түсінікті, әрі ықшамды болуын қадағалаған.

Бұдан бөлек, режиссердің қойылымда символикалық тәсілдерді көп қолдануы сәтті шыққан. Мысалы, спектакльдегі барлық кейіпкерлердің қолдарына тас ұстап келуі – әрқайсысының Елена Сергеевнаның үйіне өз мәселелерін арқалап алып келулерін көрсетеді, бірі – бағасын жақсарту үшін, бірі – біліктілігін арттыру үшін, ал бірі – жай ғана қызық үшін, соған сәйкес қолдарындағы тастардың көлемі де сан түрлі. Ал қойылымдағы ең көлемді тасты Елена Сергеевнаның қолынан көреміз. Өмірі сырқаттанған анасы мен мектеп арасында өтіп жатқан ұстаз өзгелер секілді әдемі киініп, әйел бақытын сезініп, сәби сүйгісі келеді. Режиссер оны сахнаның бір шетінде тұрған мүсін арқылы айқындай түседі. Күн сайын жабылған матаны ашып, саз балшықтан жасалған бала мүсінін одан әрі дамыту арқылы ойындағы, арманындағы сәбиінің өсуіне өз үлесін қосып жатқандай әсер алатын Елена Сергеевна спектакль соңында талай жылдардың жемісі болған мүсінді қолына ұстаған таспен қиратады. Өмір бойы сәби сүюді армандаған әйел жетесіз, адамгершіліктен жұрдай балалардың қылықтарын көру арқылы, сәбилі болу, әйел бақытын сезіну армандарынан бас тартып, қиялында өмір сүрген бақытын өзі қиратады.

Барлық оқиғалардың орталығы, қақтығыстардың себепшісі болып табылатын Елена Сергеевна образын театр актрисалары Д.Казыкешова мен Д.Кабышева жасады. Диана Казыкешова сомдаған Елена Сергеевна мұғалімдерге сай барлық қасиеттерге ие болса да, өзі тәрбиелеп жатқан оқушылардың бассыздығын көргенде кей сәттерде өз-өзін ұстай алмай, айғайға басып, ұрыса алатын, ал, кейбір жерлерде үнсіздік арқылы талай жылғы еңбегі зая кеткен ұстаздың қасіретін жеткізе білді. Динара Кабышева сомдаған Елена Сергеевна керісінше, қандай жағдай болса да, өз-өзін ұстай алатын, тіпті айғайлағысы келсе де оған еті үйренбеген сабырлы, байыпты ұстазды көрсетті.

Емтихан бағасын түзетіп, жоғарғы оқу орнына түсуді ғана армандап келген, алайда санасынан тыс ұйымдасқан қылмыскерлердің құрамында болған, аңқаулығы мен ақымақтығы қатар жүретін кейіпкер – Витя. Кейіпкер Витяның мектептегі үлгерімінің төмендігінен бөлек, отбасындағы мәселелерінің көптігінен қос актер сахнаға көлемді тасты ұстап шығуға мәжбүр, онысы орынды да. Басқаларымен салыстырғанда негізгі мақсаттан бөлек Елена Сергеевнаға қарсы ешқандай арам ойы да, жоспары да жоқ кейіпкерді екі құрамдағы актерлер З.Ақаев пен Е.Амантайев сомдады. Заңғар Ақаев ойынынан декорациядағы әр детальды ойната отырып, оны орнымен қолдануды көрдік. Ол өз кезегінде, актердің көңіл-күйін, қуаныш-күйзелісін жеткізе отырып, образдың сан қырлы болуына септігін тигізді. Ал, Ержан Амантайев Витяның психологиялық болмысына аса мән берген, актер кейіпкер жан дүниесінде болып жатқан өзгерістерді сөзі, бет-бейнесі, іс-қимылы арқылы барынша шынайы етіп жеткізуге тырысқан.

Володя – спектакльдегі күрделі образдардың бірі. Болашағы алдын ала ойластырылып қойған ол ештеңеден тарықпайды, ендеше мұғалімнің үйіне келіп, жалынып баға сұрау не үшін қажет болды деген ой туады. Спектакльдегі басқа кейіпкерлер мұғалімнің үйіне келе сала түпкі мақсаттарын айқындап, мінездерінің қандай екендігін ашық көрсете бастайды. Ал, Володя болса спектакльдің соңына дейін қандай ойда жүргендігін ешкімге байқатпайды, сыр да бермейді, себебі ол, өз сөзінде айтқандай, болашақ дипломат, өзіне қажет болмаса да Елена Сергеевнадан сейфтің кілтін алу ол үшін біліктіліктің көрсеткіші. Сол себепті де, оның дәл сол сәтте қолына кішігірім тас ұстап, мұғалімнің үйінен табылуы заңды. Володя образын сомдаған үш құрамдағы актерлер А.Хасенов, А.Нұрмағамбетов, Е.Мәсәлімнің ойындары бір-біріне ұқсамайды.

Олар режиссер берген еркіндікті пайдалана отырып, әрқайсысы өзінше ізденуге тырысқан. Абай Хасеновтің Володясы – барлық былықты ойластырып, болып жатқан оқиғаларды шеттен ғана бақылап отыруды көздейтін Жантық, Яго сынды образдарға жақын. Қолынан тастамай ұстап жүрген кубик-рубик арқылы сол жерде болып жатқан жайттардың барлығы өзінің бақылауында екендігін, соның жоспарымен іске асып жатқандығын көрсетті. Ұқыпты киімі, тұтығып сөйлеуі, мұғалім сөзін қолпаштап отыруы, алғашында Володяны ұялшақ, тәрбиелі, адал адам ретінде көрсетсе, шынайы бет пердесі ашылғаннан кейінгі қылықтары, дарақыланып күлуі, мысқылдап сөйлеуі кейіпкердің нағыз екіжүзді, «қой терісін жамылған қасқыр» екендігін көрсетті, осы тұрғыдан алғанда актер Абай Хасенов сомдаған Володя өте ұтымды шыққан. Екінші құрамдағы актер Айдос Нұрмағамбетовтің ойынынан барлық былықты ойластырушы, жанындағыларға айтқанын істете алатын, ештеңеден қорықпайтын батыл, әр сөзінен сенімділік байқалатын Володяны көрдік. Ал, үшінші құрамдағы актер Елдос Мәсәлімнің сомдаған Володясы әрекеттерін бірде астыртын ұйымдастыратын, ал кейде нағыз бет-бейнесін ашық көрсететін кейіпкер.

Ляля – баға сұрап келген балалардың ішіндегі жалғыз қыз, сөйлеген сөздеріне үңілетін болсақ, ол өте білімді, жақсы оқитындардың қатарына жатады, дегенмен ол да сол сәтте басқаларымен бірге Елена Сергеевнаның үйіне келді, оған да жақсы баға керек. Ал, екінші жағынан, ол айналасында болып жатқан жайттардан құр қалғысы келмейтін қызыққұмар. Сыныптастарының шамаларының қай жерге дейін жететіндігін бағамдау, сабақ түсіндіргенде мінсіз болып көрінетін ұстаздың тұрмысын өз көзімен көру, жоспардың қалай іске асатындығын бақылау екі құрамда ойнаған М.Елтайқызы мен Г.Абикенқызының басты мақсаттары болды. Қос актриса алдымен өздеріне керек бағаны қойдыру үшін, сонымен қатар ұстазын сынау үшін келген сыбайластардың бірі екендігін, кейіннен ойынан айнып, аяқ астынан жүрегінде мейірім пайда болған қызды шеберлікпен көрсетті. Гульвира Абикенқызы сомдаған Ляля – балалығы басым ерке қыз болса, Мақпал Елтайқызының нұсқасындағы Ляля – өмірдің қиындығынан ой түйіп, ерте есейген қыз.

Паша – қойылымдағы әлсіз образ, сүйген қызы Ляляға байлығынан басқа берері жоқ ол емтихан бағасын түзету арқылы білікті маман болып, қоғамдағы орнының беделді болуына еңбек етуде. Себебі, сол кезде ғана талабы биік қыздың жүрегін жаулап, болашақта бірге болуға мүмкіндік ала алады. Яғни, осы образды сомдайтын актер үшін басты мақсат – кілтті қайткен күнде де алу болып табылады. Кілтті қолына түсірсе ғана Ляляны да уысына түсіре алатынына сену арқылы әрекет ету Паша рөлін сомдаған екі құрамдағы актерлер Е.Ақылбеков пен Н.Жұмаділлаевтің мақсаттарына кірмеді. Актер Едіге Ақылбековтің нұсқасындағы Паша бірде кілтті алуға тырысып бағады, ал бірде жанындағы сыныптастарының қылықтарына наразылығын білдіріп, ашуға булығады. Ал, екінші құрамдағы актер Нұрлан Жұмаділлаевтің Пашасы – нағыз романтик, ол үшін кілтті алудан бұрын, Ляляның көңілін тауып, әр сәтте жанынан табылу маңыздырақ екендігін көрсетті.

Қойылымдағы актерлердің ешбірі сахна сыртына кетпейді, олар бірде, болып жатқан оқиғаларды волейболға арналған тордың артынан бақылап қана тұрса, спектакль шарықтау шегіне жеткенде әрқайсысы бір қалыпта табжылмай отырып алады. Мысалы, алғашында сыныптастарымен мұраттас

болып келген Ляля рөліндегі қос актриса өз ойларынан айнып, кетуге бекініп, бірақ амалсыз қалуға мәжбүр болғанда үстіне пальто жамылып, тізесін құшақтап отырып алады. Осы арқылы ол өзі қаламаса да, кілтті алуға араласпаса да соңына дейін шыдап бағатынын көрсетті. Біраз уақыттан кейін айналасында болып жатқан жайттардың бірін көргісі де, естігісі де келмегендей кейіп танытып басын жауып, жерге жатып алды. Ал, араққа тойып алып, ұйықтап қалған Витя образын сомдаған актерлер бүгінгі замандағы ер адамдарының бет-бейнесін көрсетті.

Әуелбаста, емтихан бағасын түзету оған ауадай қажет болса, кейіннен келгендегі мақсатын ұмытып, арағын құшақтап жатып қалады. Біз өмір сүріп отырған қоғамдағы ер адамдардың көпшілігі отбасы қамын ойлап, жағдайын жасаудың орнына, ондай мәселелерге басын ауыртқысы келмей жата беретіні өтірік емес.

Ал, өзге актерлер кейіпкерлер жан дүниесінің бейнелерін оқиғаларды сырттан бақылап отыру арқылы көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда, әр актердің ішкі дүниесінде болып жатқан өзгерістерді сөзсіз, қимыл-әрекетсіз, тек қалыптар арқылы айқындау сәтті шыққан деуге негіз бар. Актерлердің кейіпкер келбетін сомдауда, актерлік ансамбльдің түзілуінде режиссер Айдын Салбановтың еңбегі зор.

Бұл жерде драматургтің де еңбегін атап өту керек, ол кейіпкерлерді жағымды-жағымсыз етіп көрсетпеген, олардың әрқайсысы пьеса барысында сан түрлі құбылып, өздерін әр қырынан көрсетеді. Осы жайлы әдебиеттанушы С. Борисов өз мақаласында «Пьеса очень жизненная при всей схематичности персонажей: нет никого чисто положительного, нет никого чисто отрицательного. Ко всем героям испытываешь сразу сложную гамму чувств, иногда с противоположных концов воображаемой линеечки "нравится-не нравится» [5.28], - дейді. Образдардың бір сарынды болмай, бір-бірінен ерекшеленуіне еңбек еткен драматург пен режиссердің түпкі ойын актерлер әлі де шыңдай түсіп, әр спектакль сайын рөлді бойларына сіңіре түседі деген сенімдеміз.

Режиссер Айдын Салбанов пен қойылым суретшісі Расул Касымов сценографиядағы әр элементтің ойнатылып, кейіпкер жан-дүниесін ашуда маңызды рөл атқаруына баса мән берген. Оған декорациядағы волейболға арналған тор мен доптың ұтымды қолданылуы айғақ. Екінші пландағы сахнада актерлер осы доппен ойын ойнап жүріп жоспарларын құра бастайды, тіпті Елена Сергеевнаны ойынға шақырып, кілтті беруден бас тартқан ұстаздарын мазақ қылып, доптың артынан жүгіруге мәжбүр етеді. Кілтті алуға келген арам ойлы оқушылардың жоспар құру алаңына айналған тор күллі спектакльдің соңғы нүктесін қойды. Тордың ар жағында тұрып, «Елена Сергеевна!» деп айғайлаған оқушыларды режиссер ақтап алған жоқ, барлығының қылмыс жасап, темір торға қамалуы тиіс екендігін көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда спектакль көрермендердің бірін қанағатшыл болуға, қолда барды бағалауға тәрбиелесе, екіншілеріне адам жаны нәзік шыны екендігін, қатты жел соқса, найзағай ойнаса морт сынып кетуі мүмкін екендігін айтқысы келеді.

Қойылымның музыкамен көркемделуі орнымен, әрі талғаммен таңдалып қойылған. Виоленчель аспабының сиқырлы әуені Елена Сергеевнаның жан-дүниесіндегі қуанышын, қайғы-мұңын жеткізуге септігін тигізді. Осынау аспапты жанды дауыста ойнаған музыкант спектакльдің кей сәттерінде шығып, басты кейіпкердің көңіл-күйін беруге тырысты. Елена Сергеевна бассейнге кіріп, суға батып кеткен сахнада виоленчельдің мұңды әуені соңғы рет шыққанын көрдік, композиция аяғына жетпей, шарықтау шегіне келгенде үзіліп кеткен аспап үні қыршыннан қиылған ғұмырды бейнеледі. Ал жоғарыда тұрған терезеден Елена Сергеевна батып кеткен суға түскен жарық сәуле әділетті адамдардың әлі де бар екендігін, үміт сәулесінің ешқашан да сөнбейтіндігін көрсеткендей.

Аталмыш спектакль жөнінде Башқұртстанның белді театр сыншысы Айсылу Сагитова мақаласында «Режисер Айдын Салбанов дотошна разбирая текст, ставит сложный психологический спектакль, который имеет некую нравственную вертикаль. Это послание к зрителю, который заставляет думать, сопереживать и тревожиться» [6.36], - дейді.

Қорытындылай келе, Ресейде жаңа драманың бастамасы болған аталмыш пьеса Жастар театры үшін таптырмайтын материал екендігін айтқымыз келеді. Жаңа драмалардағы барынша қарапайым тілде сөйлеу арқылы шынайы өмірге жақындай түсу классикалық туындылардағы декламация мен пафос нәтижесінде пайда болатын таптаурындылықтан арылуға септігін тигізері анық. Сол себепті жас ұжымның репертуарында түрлі театр ағымдары мен жанрларындағы драмалық шығармалардың көп болғанын қалар едік. Сонда ғана өзге театрлардан ерекшелене алатын «Қымбатты Елена Сергеевна» сынды тың дүниелер сахналанатын болады.

Заманауи театр процессінде болып жатқан өзгерістерге, атап айтар болсақ, іс-әрекеттен гөрі, сөзге баса мән бере отырып спектакльдің темпоритмін түсірмеу, пьесада көрсетілген бір мәселе арқылы режиссерлік тәсілдерді қолдана отырып одан да күрделісін көтеру, символикалық шешімдер арқылы айтар ойды жұмбақтап, өрнектеп жеткізу аталмыш қойылымның басты ерекшелігін айқындап тұр.

Ал, спектакльдің көркемдік тұтастығы, режиссерлік шешімдер, актерлік ансамбльдің түзілуі аталмыш қойылым ғұмырының ұзақ болатындығын, театр фестивальдерінде жүлделі орындарды еншілейтіндігін көрсетті. Жас театр ұжымының жаңа маусымда көрермендерге берері әлі де көп болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан. 2017. – сәуір*
2. *Немирович-Данченко В. И. «Рождение театра». М.: «Правда», 1989. – 575 б.*
3. *Б.Құндақбайұлы. «Театр туралы толғаныстар». Алматы.: «Өнер», 2006.– 320 б.*
4. *М.Әуезов. «Уақыт және әдебиет». Алматы.: «Жазушы», 1962. – 426 б.*
5. *С. Борисов. Образы в современной драматургии// Культура. 2006. – март*
6. *А. Сагитова. Фестиваль молодости// Бельские просторы. 2017. – ноябрь*

Иманбаева Ж.А.
магистр искусствоведческих наук по специальности «Дизайн», докторант PhD КазНАИ им.Т.К.Жургенова, г. Алматы, imanbayeva_zhanerke@mail.ru

Труспекова Х.Х.
кандидат искусствоведения, доцент КазНАИ им.Т.Жургенова
г. Алматы, khalima.17@mail.ru

МОБИЛЬНАЯ ФОРМА КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ЖИЛИЩА И ЕЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРОВ

Түйін: *Мақалада заманауи ғимараттар интерьерлерінің сәулеттік кеңістігінде қазақтардың дәстүрлі мобильді үйінің нысанын түсіндіру қарастырылады.*

Кілт сөздер: *киіз үй, интерьер, мобильді тұрғын үй, түсіндіру.*

Резюме: *В статье рассматриваются вопросы интерпретации формы традиционного мобильного жилища казахов в архитектурном пространстве интерьеров современных зданий.*

Ключевые слова: *юрта, интерьер, мобильное жилье, интерпретация.*

Summary: *The article deals with the interpretation of the form of traditional mobile dwelling of Kazakhs in the architectural space of the modern buildings interiors.*

Key words: *yurta, interior, mobile housing, interpretation.*

Исторические корни развития номадизма в степных просторах Евразии привели к формированию целостной системы культуры, наложившей отпечаток на образ мысли и сознание человека, а условия хозяйственно-бытовой деятельности способствовали возникновению самых уникальных форм мобильного переносного жилища, как юрта. Конструктивная простота и легкость в транспортировке, хорошие теплоизоляционные свойства – качества, которые по достоинству оценены не только номадами Центральной Азии в течение всего периода их существования, но и в настоящем привлекают внимание современной архитектуры.

На протяжении более трех тысяч лет кочевое скотоводство являлось главной экономической базой племен, населявших обширную территорию Средней Азии и Монголии. На данный момент доказано, что лошадь впервые приручили в лесостепной зоне Казахстана, в Ботайской культуре неолита и энеолита 5-4.5 тысяч лет до н.э. [1]. В течение длительного периода на территории Евразии в целом наблюдалась культурная общность в развитии племен, населявших обширный регион. В ходе их эволюции и возникла потребность в создании предельно универсальной формы жилища, легко транспортируемого в пространстве.

Широкое распространение переносных типов жилищ известно из письменных источников эпохи средневековья (Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы: Гылым, 1993.), хотя, конечно, они появились гораздо раньше, ведь еще на рубеже второго и первого тысячелетия до н.э. в культуре андроновских поселений [2] многие степные народы (к XII- IX веков до н.э.) не просто стояли на Великом шелковом пути (а он исчисляется III-II тысячелетиями до н.э.), а были одними из главных действующих лиц в транспортировке товаров из Китая в страны Запада [3].

В целостной системе культуры номадов форма и образ юрты занимали одно из центральных позиций, ее конструктивные основы едины, но в зависимости от природно-климатических условий в них проявились отличительные особенности. Так, мобильные переносные жилища принято подразделять на монгольские (гэр) и тюркские (юрта - кииз уй), но каждый этнос (и тюркский и монгольский) именовал их по-своему. «Переносные жилища имело различные названия у народов Средней Азии: «ой» и «гара ой» - у туркменов, «боз ой» и «кара ой» - у киргизов, «уй» - у кипчаков Узбекистана» и т.д. Само название юрта – тюркского происхождения, казахи юрту называли «кииз уй» [4].

В ходе длительной эволюции номадизма были разработаны два основных вида конструкций юрт: коническая, пирамидальная и сферическая форма, каждая из которых имеет преимущества и недостатки в зависимости от местных природно-климатических особенностей [5]. Например, в степных равнинных пространствах лучше использовать сферические конструкции, что демонстрирует казахская юрта, и напротив, коническая форма более надежней в лесной, предгорных районах Центральной Азии и даже пустынных местностях Монголии. И в том и в другом случае размеры варьировались в зависимости от количества людей и назначения.

Итак, история бытования переносных типов жилишь насчитывает не одно тысячелетие своего существования, в ней выразились все мировоззрение номадов, их образ жизни очень органично

вписался в суровую среду природы Евразийских степей. Но в настоящем, и в современной практике юрты не затерялись и, как ни странно не исчезли из употребления. Они все еще бытуют в своем почти неизменном виде в горных районах Казахстана, Монголии, на отгонных пастбищах у казахов Китая, в Киргизии. Используются и в современной практике в городских условиях по мере проведения всевозможных ярмарок и других национальных праздников. Достаточно активно использовались они и в советский период истории, когда стремились наладить фабричный выпуск юрт.

Об этом писал М.С. Муканов в своей книге «Казахская юрта»: «В городе Уштобе действует юртостроительная фабрика. В одном цехе раскраивают и шьют войлочные покрытия, в другом – готовят деревянные детали. За годы существования фабрика выпустила 180 тысяч юрт, каждая площадью 19 квадратных метров.» [6, 12].

Вместе с тем юрта как мобильная переносная форма не утратила своего значения не только в советскую эпоху, где она частично сохраняла свое прямое назначение на отгонных пастбищах, но и в настоящем достаточно активно используется во многих, ранее отмеченных культурных мероприятиях как незаменимый и удобный переносной тип «павильона».

В архитектуре Казахстана еще в советские времена задавались вопросами национальных традиций, однако чаще всего использовался орнамент на фасадах жилых и общественных объектов. В пластике архитектурной формы в большей степени присутствовала интерпретация культовых типов из традиционного наследия зодчества народов Средней Азии, казахов в частности.

Одним из интересных и знаковых объектов в Алматы начала 80-х был проект гостиницы «Отырар», архитектора М.Р. Кабылбаева. Помимо оригинальной на тот период архитектуры, экстерьера и интерьера гостиницы, хочется отметить отдельное круглое здание ресторана. Ресторан имеет два зала, один из которых круглый по форме и стилизован под юрту, имеющий росписи по стенам (рис.1).

По задумке архитектора потолок в зале должен был представлять из себя круглый прозрачный плафон, через который посетители могли бы любоваться открытым небом, а в вечернее время – звёздами. К сожалению, эта идея не нашла поддержки строителей – в их распоряжении не оказалось необходимого сферического остекления. Было предложено заменить его на конструкцию из треугольных рам. Маденият Рапихович не согласился с подобным решением, и потолок ресторана сделали сплошным [7].

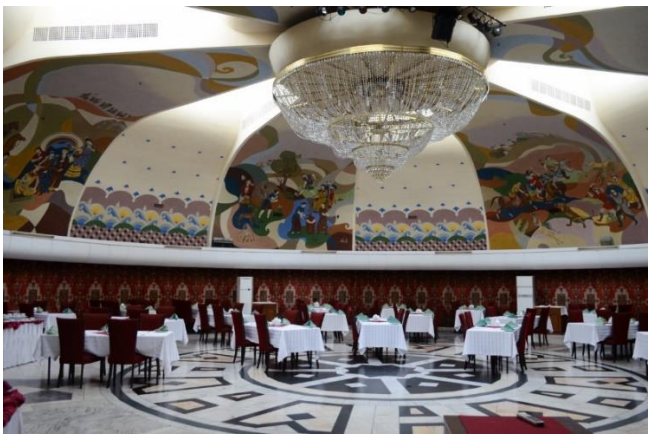

Рис. 1 – Ресторан «Отырар». Источник: https://informburo.kz/stati/stroili-inturist-a-postroili-otrar.html

Принцип интерпретации существует и в настоящем, однако современная архитектурная практика Казахстана обогатилась присутствием в стране мастеров мирового уровня, внесших, как ни странно, и национальные традиции в строительство городов республики.

Одна из отличительных особенностей современности – использование всех деталей народного творчества в дизайне в целом. При этом есть как прямое цитирование, так и интерпретация.

Наиболее популярным текстом из кочевой формы юрты, заимствуемым архитекторами и дизайнерами является купольная часть. Она варьируется во многих общественных типах сооружений XXI века и в даже в строительстве ультрасовременных комплексов можно найти пересечения с традициями пространственной организации среды.

Рассмотрим несколько примеров использования элементов и мотивов народного творчества в интерьерах и экстерьерах общественных зданий. К примеру, комплекс «Alma Sai» ресторан находится г. Алматы, включает в себя ресторанный комплекс спроектированный в национальном стиле (рис.2-5). Круглая внешняя и внутренняя форма ресторана напоминает юрту, оформление экстерьера также является прямым цитированием народного творчества. В данном случае орнаменты имеют преимущественно декоративно-прикладной характер, широко применены в экстерьере здания, составляя неотъемлемую и нередко важнейшую часть декоративных композиций. Интерьер зала практически полностью повторяет внутренее убранство юрты. Стены выполнены в виде кереге, купол – уыков и шанырак, как объединяющий центр композиции зала. Цветовое решение достаточно пестрое, доминируют красный и золотые цвета.

В интерьере присутствуют обилие цветовых и орнаментальных композиций. В орнаментальной композиции главные элементы выделяют размером, ярким цветом и расположением по центру. Второстепенные элементы, дополняя главные и оттеняя их ведущую роль и значение, пластично соединяются в целостный организм. Тщательный подбор цвета в прикладном искусстве казахов проводится с целью создания такого декоративного образа, который смог бы непосредственно вызывать у человека приятные чувства и ассоциации [8].

Рис. 2-3 – «Alma Sai» ресторан. Источник: http://almasai.kz/ [9]

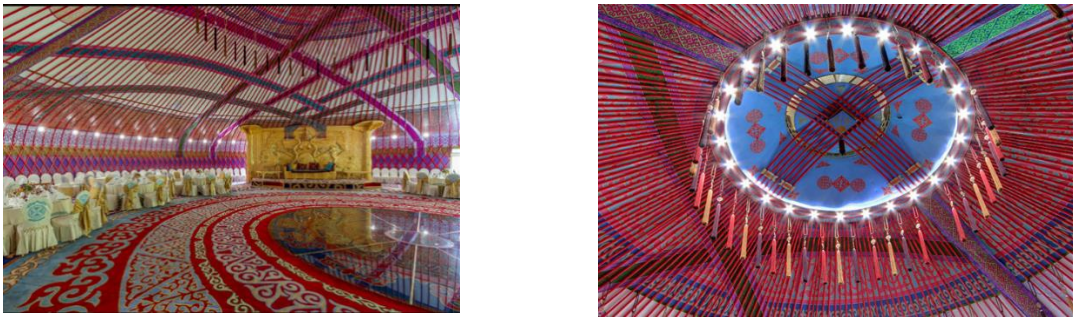

Рис. 4-5 – «Alma Sai» ресторан. Источник: http://almasai.kz/ [9]

Следующий оригинальный в своем дизайне интерьера национальный ресторан «Юрта». Этот ресторан располагается в городе Алматы, в парке Кок-Тобе, на высоте 1100 м над уровнем моря. В интерьерах ресторана преобладает национальная тематика, использование мотивов кереге, уыков и повсеместное присутствие декоративно-прикладного искусства в оформлении. Но более стилизованный формат, чем предыдущий проект. Стены разделенные на несколько уровней украшены коврами, шкурами, яркие орнаменты и контрастные цвета гармонично сочетаются с мягкой мебелью.

Рис. 6 – Ресторан «Юрта». Источник: https://almaty.zagranitsa.com/place/18466/iurta [10]

Таким образом, юрта как мобильная форма жилища не утратила своего значения и функционирования по прямому назначению, а также по использованию в разных целях современной жизни. Вместе с тем естественно, что в современной архитектуре поиск идентичности и регионального дизайна приводит к интерпретации национальных мотивов как в интерьерах, так и в экстерьерах общественных зданий.

Литература:

1. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы, 2009. 472 с.

2. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Алматы, 2009, 576 с.

3. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. — Алматы: Қазақ университеті, 2006.— 355 с. ISBN 9965-30-076-3

4. Майдар Д. Пюрвеев Д. От кочевой до мобильной архитектуры. М. Стройиздат, 1980, 215 с.

5. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.1, Алматы, 1996, 544 с.

6. Муканов М.С. Казахская юрта. Алма-Ата, Кайнар, 1981. - 219 с

7. https://informburo.kz/stati/stroili-inturist-a-postroili-otrar.html

8. http://www.oyular.kz/ru/istoriya-ornamenta.html

9. http://almasai.kz/

10. https://almaty.zagranitsa.com/place/18466/iurta

Мусагулова Г.Ж.
Кандидат искусствоведения, профессор кафедры «Эстрадный вокал»Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова

Дуйсенгалиева В.А.
Магистр искусствоведения, старший прподаватель кафедры «Инструменты эстрадного оркестра», duisengalieva1958@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЭСТРАДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА КАЗАХСТАНА: К ПРОБЛЕМЕ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ

Резюме. *В представленной статье раскрывается современная картина отечественного культурного пространства, в частности современное состояние эстрадного музыкального искусства Республики. В центре внимания предстает актуальная проблема популяризации исполнителей и их активная деятельность на международной арене.*

Современная картина культурного пространства представляет собой весьма многообразную, многоуровневую стилевую палитру. В этом смысле XX век пестрит красками сразу нескольких эпох, раскрывающихся последовательно и интенсивно. По мере глобального воздействия популярной музыки на общество следует указать на тот факт, что эстрада сегодня является неотъемлемой частью музыкальной культуры современности, ее специфическим атрибутом. Как и в большинстве цивилизованных стран современное искусство занимает важное место в культурной жизни республики. Обретение независимости, переход на демократичную форму управления, возрождение национальных, духовных ценностей, полная ориентация на рыночные отношения – такова картина современного состояния отечественной истории и культуры за период с 1991 по 2018 годы. Стремительное вхождение Казахстана в мировое сообщество, раскрытие завесы информационных путей, приведшее к уникальной возможности приобретения колоссального творческого опыта в последнее время стало важной и новаторской тенденцией.

Отечественное искусство как явление многогранное, сложное и динамично развивающееся представлено различными художественными школами, направлениями, стилевыми тенденциями, способными во всем многообразии отразить время, эпоху, динамику их развития. Всемирная практика подтверждает тезис о приоритетности эстрадного искусства, востребованного слушателем, так как оно демонстрирует обществу свою культуру, индивидуальную трактовку видения, обогащенные высоким профессионализмом, отточенным мастерством и своеобразием колорита.

Период суверенной независимости является свидетельством позитивных движений в области музыкального искусства, созданием множества коллективов, конкурсов, рок и поп-групп, произведений в самых различных жанрах. За это двацатилетие были проведены разнообразные международные и республиканские конкурсы джазовой и песенно-эстрадной музыки, фестивали, съезды и форумы композиторов. Представленный отрезок времени отмечен рождением ряда интересных феноменов в мире поп-музыки, несомненно ставших национальным достоянием. Это – деятельность известных эстрадных солистов и поп-групп, синтезирующих в своем творчестве черты европейского стиля с богатыми фольклорными истоками – Батырхан Шукенов, Жамиля Серкебаева, Едил Хусаинов, «Ұлытау», «Үркер», «Парнас», «JCS», «МузАрт», «Жігіттер», «Серпер», «Not Finished yet», «Тұран» и многие другие. Сам факт существования подобного явления показателен для музыкальных культурных пространств тюркского ареала, где в результате взаимодействия национального искусства с достижениями мирового творческого процесса, параллельно с традиционными жанрами устно-профессионального творчества, активно развиваются совершенно новые. Указанные системы не только существуют параллельно, но и взаимодействуют между собой, порождая произведения, свойственные отечественному искусству.

Следует указать на тот факт, что в казахстанской рок-культуре существующие и развивающиеся параллельно несколько различных стилевых течений опираются на сформировавшуюся универсальную жанровую модель рок-музыки (влияние Запада) и стилевое направление, тяготеющее к глубоким национальным корням и этническим музыкальным традициям. По сути это новое стилевое направление – *этно-рок*. Происходящая в наши дни “фольклоризация” ряда областей музыкальной культуры обязывает к чуткой и заинтересованной политике в данном направлении, основанной на знании законов функционирования фольклора и возможности его адаптации к стремительным преобразованиям, характерным для нашей эпохи.

В этом смысле вполне закономерны интересы и вкусы слушателей, которые посредством естественного отбора отдают предпочтение достаточно ярким, колоритным и талантливым личностям и их творческим находкам, прочно закрепляемых в народной памяти. Значительная востребованность современных инструментальных групп, особая популярность его отдельных исполнителей обусловлена прежде всего их высоким профессиональным уровнем, ориентированным на актуальные запросы слушательской аудитории, умением своим искусством способствовать созданию особой атмосферы отдыха, наилучшей релаксации человека во время досуга. В этом смысле вполне уместно творчество молодых исполнителей КазНАИ им.Т.Жургенова - музыкальной кузницы Республики. Заслуживают отдельного внимания молодые и талантливые сольные, а также групповые исполнители, прославившие Республику за ее пределами. Среди них: группа «Shinee», в состав которой вошли М.Зейнеш и Ж.Тулешов, достойно представившие Казахстан на вокальном фестивале «K-Pop World Festival 2011», в г.Чангвон, Южная Корея, в декабре 2011, завоевав Гран-при в Номинации - «Лучшие исполнители».

В 2011 году в рамках празднования 20-летия Независимости РК в России, г.Москва, прошел концерт «Молодая эстрада Казахстана», где выступили студенты 1-4 курсов КазНАИ им. Т.Жургенова классов нар.арт.РК, проф. Кесоглу Л.К. и заслуженного деятеля РК, проф. Забировой Т.К.

В апреле 2012 года Кулгараев Бердибек (класс проф.Засл.Артистки РК Тулешевой Л.Х.) завоевал Гран-При на Международном конкурсе-фестивале музыкантов, исполнителей «Возрождение» в г. Гюмри, Армении, а также на Международном вокальном конкурсе «Riga Symphony» в г. Паланга, Латвия.

Ученица Кесоглу Л.К. Сулейменова Айчурек в мае, 2013 года завоевала 1 премию на Международном конкурсе поп-рок музыки «Сарандев» в г. Добрич, в Болгарской Республике, а его ученик Садирбаев Ернар завоевал высокие награды на престижных творческих конкурсах. «Euro Pop Contest-2014» г. Берлин, Германия, декабрь 2014 г., Международный вокальный конкурс «Славянский Базар» г. Минск, Белоруссия, 2018 г., Международный вокальный конкурс "Diamond voice" г. Прага, Чехия, 2017 г.

Вокальный квартет Voice KZ был создан при поддержке Министра культуры и спорта РК А.Мухамедиулы, под непосредственным руководством Кайсиди И.Г. За период существования, группа успела профессионально заявить о себе, участвуя на правительственных мероприятиях и международных конкурсах, их деятельность была отмечена грамотами и призовыми местами. В ее состав входят Шалкарулы Куандык, Арашанбеков Саяхат, Сегизбай Нурхат, Ретбаев Бауржан, (также состоялась замена вокалистов на Абильмажинова Асана, Садирбаева Ернара). Данная группа приняла участие в следующих мероприятиях: 1. Международный вокальный фестиваль-конкурс «Золотой голос России», г. Москва, Россия, сентябрь 2014 г. Место проведения: Останкино, Концертный зал Королевский. Члены жюри: И.Д. Кобзон, Р.Р. Бабаян, М. Позоян, Репертуар: Казахская народная песня «Япырай», «Девочка, девушка, женщина» (авт.муз. А. Чумаков, авт.сл. С. Сашин). 1 – место. 2. Международный вокальный конкурс «Canzoni dal mondo» г. Равелло, Италия, август 2014 г. Место проведения: международный концертный зал. Члены жюри: известные деятели искусств Италии. Репертуар: Казахская народная песня «Япырай», «Show must go on» (авт.муз. Р.Тэйлор, Д.Дикон, авт.сл. Б.Мэй, Ф.Меркьюри). Приз зрительских симпатий. 3. Международный вокальный конкурс «Euro Pop Contest-2014» г. Берлин, Германия, декабрь 2014 г. Место проведения: международный концертный зал «Русский дом в Берлине». Члены жюри: известные деятели искусств Европы. Репертуар: «Бір **сен үшін**/Тебе одной» (авт. Б.Стоун), «Ti Amero» (авт. D. Kreuger, P. Magnusson M. Saggese, F. Musker, M, Vergnaghi,). Гран – При. 4. Международный вокальный конкурс «Новая Волна» г. Сочи, Россия, октябрь 2015 г. Место проведения: Олимпийский Парк. Члены жюри: Л. Агутин, Ф. Киркоров, И. Крутой, И. Николаев, Ани Лорак, Валерия, Л. Вайкуле. Репертуар: «Бір **сен үшін**/Тебе одной» (авт. Б.Стоун), «Раскаты грома» (авт. И. Николаев), «Soledad» (авт. A.M. Carlsson, K.C. Porter, R. Yacoub). Приз зрительских симпатий.

В рамках популяризации творчества молодых, талантливых исполнителей было создано вокальное трио «АРУ», в состав которой входили студенты кафедры «Эстрадный вокал» Калмаганбетова Айна, Ботабекова Айгерим, Болат Жанель. В репертуар группы входили песни казахских и зарубежных композиторов.

Подобный проект воплотился в акапелльной группе «Voxacapella» с участием студентов кафедры «Эстрадный вокал», в состав которой входили: В.Татаркова, Е.Шевелева, Е.Попова,

Е.Жарылкасынов, С.Арашанбеков, С.Кожанов, К.Шалкарулы. Выступления группы состоялись в КазНАИ им.Т.Жургенова, на телевидении, в концертных залах г. Алматы и Астаны.

Совместно с факультетами «Музыкальное искусство» и «Кино и ТВ» при участии кафедр «Эстрадный вокал», «Звукорежиссура», студентов специальности «Арт-менеджмент» был проведен конкурс вокальных дуэтов «NEW VOICES». Участие в нем приняли студенты КазНАИ им. Т. Жургенова и РЭЦК им. Ж. Елебекова. Вечер запомнился хорошей организацией, которую обеспечили факультет «Музыкальное искусство». Жюри было непросто выбрать лучших из лучших среди молодых, красивых, талантливых голосов.

Финалисткой телевизионного конкурса «Казахстан дауысы» 2014 г. с композицией «Run to you" (J. Friedman, A. Rich) стала Ракиш Айгерим (класс проф. Засл.артистки РК Тулешевой Л.Х.), молодой певице принадлежит лауреатство на Международном вокальном конкурсе «На крыльях таланта» в г. Санкт Петербург в 2013 году, была исполнена песня «Con ntigo en la distancia» (авт. César Portillo de la Luz). А в 2016 году она стала победительницей Международного телевизионного вокального фестиваля «ABU TV SONG festival» г. Джакарта, Индонезия, с песней «Жаса Казағым алға».

Вместе с тем А.Ракиш принято участие в Международном вокальном конкурсе «Славянский базар» в г. Минске, в 2017 году с песнями «Кусни Корлан» (авт. Естай), «Не тревожь мне душу скрипка» (авт. К. Меладзе), «A moment like this» (авт. J Elofsson). В этом же году была завоевана Номинация «Прорыв года 2017» по версии телеканала Муззон Казахстан. В нынешнем году вокалистка стала финалисткой телевизионного проекта на телеканале «Хабар», «Жұлдызды жекпе-жек 2018».

Альмадиевым Алибеком проведена плодотворная и творчески профессиональная работа. Вокалист успешно участвовал в качестве представителя из Казахстана на Международном музыкальном конкурсе «Хочу к Меладзе».

ВИА «Alma time» образован в 2012 году в Казахстане, художественным руководителем представленного коллектива является Улан Ахметов - выпускник Российской Академии музыки им Гнесиных. Ему принадлежит сотрудничество с такими популярными артистами как Андрей Губин, группа «Серебро» и др.

Коллектив работает в коммерческом направлении, исполняя каверы на мероприятиях различного уровня. В августе 2017 года у группа выпустила дебютный видеоклип на авторскую песню «Бір Арман», который попал в ротацию таких каналов как Hit TV, MuzLife, Той Думан и др.

ВИА «Alma time» также исполняет джазовую программу, они являются резидентами джазового клуба Музкафе. В феврале 2018 года группа дала сольный концерт в стенах КазНАИ им. Жургенова. Творческие цели коллектива - написание авторских композиций, выступление на джазовых фестивалях как в Казахстане, так и за рубежом

Таким образом следует указать на то, что глобализация в целом представляет сложный и противоречивый процесс, который не устраняет возможность вариативности. Мы находимся на определенном этапе развития казахской музыкальной науки и искусства, когда комплексно изучая предмет и объект исследования, преследуются более глобальные цели, в широком аспекте заключенные в обозначении определенных кодов национальной специфики, в контексте взаимодействия с различными культурами, так и в выявлении казахской самобытности в заимствованных чуждых элементах других культур. Здесь, применимые выражения самостоятельности, качественная определенность и ценностные критерии общества, которые основаны на общности и своеобразии жизненных доминант, их социальных составляющих представляются весьма актуальными. Хочется верить в высказывания известного Джона Несбита, который еще два десятилетия в своих публикациях предсказал, что «В мире появится глобальный образ жизни и одновременно множество культурных национализмов, и эти два понятия будут дополнять друг друга» [3, с.236].

Учитывая последние веяния моды, следует указать на то, что деятельность перечисленных вокальных групп и отдельных исполнителей направлена на удовлетворение желаний ее потребителя. Фиксируя вкусы публики, тонко передавая духовный климат эпохи, современных тенденций эти талантливые музыканты являются одновременно отражением социальной атмосферы, активно направляя и динамизируя ее развитие. Они привнесли в отечественную эстраду совершенно парадоксальные на первый взгляд явления – совмещение культурных веяний Запада с интонациями казахского мелоса. Богатый и весьма разнообразный репертуар, обращение к духовному наследию, к истокам, преклонение высокому мастерству народных самородков способствовали становлению личностей, формированию музыкантов – универсалов.

Освещение современного состояния отечественного эстрадного искусства представляет общую картину его звуковой среды на современном этапе, обозначает общие художественные направления и тенденции, соответствующие слушательским потребностям времени. В результате столь новой и сложной музыковедческой проблематики определены ведущие коллективы и солисты в творческих исканиях которых прослеживаются новаторские поиски и трансформация традиционной культуры (эстрадизация фольклора) в синтезе с исполнительскими приемами и музыкально-концертными формами, стилевыми особенностями и сценическими манерами, характерными в эпоху глобализации современного культурного пространства.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). //Егемен Қазақстан, от 12.04.2017.

2. Назарбаев Н.А. Из выступления на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: один народ – одна страна – одна судьба», 24.04.2013.

3. Джон Несбит. Мегатренды. 2003 АСТ, Ермак Серия: Philosophy. – 780 с.

ПЕДАГОГИКА

Ахметов Тілеген Әлмұханұлы
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті
Ғылыми жұмыс және стратегиялық даму жөніндегі проректоры
E-mail: a-prorektor@mail.ru, Қостанай қ.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰНИДІҢ ЖЕТЕКШІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Түйін. *Мақалада «Құтты білік» дидактикалық дастанындағы жетекші педагогикалық идеялардың бүгінгі күнгі ғылыми педагогикамен сабақтастығы айқындалып, жастар тәрбиесіне қолдану жолдары көрсетіледі.*

Резюме. *В статье показана преемственность ведущих педагогических идей, освященных в дидактической поэме «Благодатное знание» и современной научной педагогики, определены пути применения данных идей в процессе воспитания молодого поколения.*

Summary. *The article shows continuity of the leading pedagogical ideas consecrated in the didactic poem "Blessed knowledge" and modern scientific pedagogy, the ways of applying these ideas in the process of education of the younger generation are defined.*

Көшпелі түркілер мұсылман дінін құлай беріліп қабылдамай, оған дейінгі болған әр түрлі діни нанымдарды ислам жүйесіне бейімдей отырып, жеке адамның жан толғанысы мен көңіл-күйіне бағыттап, осы діндегі суффизм (сопылық) ағымының таралуына жағдай жасады. «Құтты біліктің» негізін сопылық ағым құрамаса да, дастанда дәуіріш – кезбеліктің элементтері көрініс береді. Оған мысал – дастанның кейіпкері Одғұрмыш. Оның өмірінің мәні дүниенің бар қызығынан баз кешіп, тек қана бір аллаға қызмет ету: «Одғұрмыштың уағызы төрт сопылық жағдайдан тұрады: дүниенің рахатынан жеріну, адамдардан оқшаулану, қызығушылыққа, ұмтылысқа мойын ұсынбау және денеге ие болу» [1,70]. Осының бәрі сопылық ілімдегі «нәпсіні тыю және нәпсіні жою» деген ұстанымға сәйкес келеді.

Жүсіп Баласағұни аспан денелерін суреттеу арқылы жер-дүниенің бірлігін, әлемде болып жатқан құбылыстардың өзара байланыстарын жақсы түсінеді. Оның бұл ойлары «Сопылық бағыттағы тағы бір гуманистік идея – ғарыш пен адамның тұтастығы» [2,92] қағидасымен үндес екендігін айқын аңғартады.

Суффизмнің сыртқы көрінісі болып табылатын тақуалық, дүниеден безу, өмірдің қызығын о дүниеден күту сияқты белгілерін Одғұрмыш бейнесі арқылы суреттеп, іштей аста-төк байлыққа қарсылық көрсетеді.

Ислам дінінің түрлі бағыттарынан, үнді-грек ескі діни сенімдерінен, кейбір христиандық секталардың ілімдерінен бастау алатын суффизм сол кездегі қоғамдық-философиялық ойға елеулі әсер еткен діни ағымдардың бірі болды: «Суффизм исламның ішкі ағымы болып табылады, өйткені олар: мұсылман сөз тіркесімен пайдаланып, өздерін шынайы мұсылмандармыз деп есептеді және алдымен, сопылық жол – тарикат – құдайды «тануға», сопылардың мұсылмандық дін ілімі – шариғатты ұғып алуға тиіс және міндетті болды» [3,75].

Осы кезеңде жалпы діни этикалық мәселелермен қатар космологиялық, әлеуметтік тұжырымдарды насихаттайтын, мұсылмандық идеяларды уағыздайтын діни басылымдар мен сопылық поэзия да дами түсті. Сопылық поэзияның үздік үлгісі «Диуани хикмет» кітабын жазған ғұлама ақын, бүкіл түркі мұсылмандарының сыйынар пірі, ойшыл ғұлама Қожа Ахмет Яссауи бабамыз түркі жұртында суффизм идеясының негізін салып, туған халқының ой-санасының өсуіне, ұлттық рухының көтерілуіне теңдессіз үлес қосты. Қарапайым қазақ исламның түп-төркінін Яссауи есімімен тығыз байланыстырады, ақын іліміне имандай сенеді. Өйткені, «Яссауи адамды жетілдіру,

көпшілікке таныс тілмен айтқанда, имандылығын арттыру үшін Аллаға деген махаббатты бірінші орынға қояды» [4,131].

Тәлім-тәрбиелік ойлардың қайнар көзі «Құтты білік» дастанынан бүгінгі ғылыми педагогикамен терезесі тең түсіп, үндесіп жатқан жетекші педагогикалық идеяларды жас ұрпақ тәрбиесіне ұсынуға болады.

Біз зерттеуіміздің міндеттеріне байланысты Жүсіп Баласағұнидің негізгі жетекші педагогикалық идеяларын анықтауға тырыстық. Біздің ойымызша, осындай идеялардың жүгін көтеріп тұрған ғұлама-ақынның ұл-қыз тәрбиесіне байланысты ойлары. Соның ішінде ғұламаның ерекше көңіл аударуға тұратын, бүгінгі педагогикалық қағидалармен иық тіресіп, пікір таластыра алатын пайымдаулардың бірі – баланы бөтен жерге бермей үйде, отбасында тәрбиелеу мәселесі. Осы жөнінде ақын: «Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдыңда, Үйіңде өсір, бөтен жерде қалдырма. Қолдан ерте шығарсаңыз Сіз егер, Ұлдан қайыр жоқ, үмітті үзе бер!» (4505, 1220-бәйіттер).

«Құтты білік» дастанындағы негізгі жетекші идеялар – әділдік, әділ заң, құқықтық тәрбие мәселелері. Әділдік ханның, әміршінің бейнесі арқылы суреттеліп, кітап сюжетінде де өлмейтін кейіпкерге айналғандығы бекер емес. Бұдан туатын ой – қай заманда болмасын, әділдіксіз, әділ заңсыз, құқықтық тәрбиесіз ешқандай қоғам алға ілгерілемек емес.

Сондықтан педагог-ақын әділдікті әлемдегі тіршіліктің көзі – Күнге теңеп: «Жарқыраған Күнді көр де, көр мені, Күн сөнсе егер, тіршіліктің өлгені» (826- бәйіт), – деп әділдіктің Күн сияқты қоғамдық өмірге нұрын шашып, адамдардың қарым-қатынасын сәулелендіріп тұратындығын айтып, ұлағатты педагогикалық ой түйеді.

Жүсіп Баласағұнидің жетекші идеяларының бүгінгі күннің көкейкесті мәселелеріне айналып отырған көрінісі – зинақорлық пен ішкіштіктің зардаптары. Ақынның шараптың, ішкілікке салынудың кесапаты туралы айтқан күйзелістерін дастанның бірнеше тарауларынан кездестіруге болады. Оған мына бәйіт жолдары дәлел – «Қаншама есті, білікті, ойлы кісілер, Шарапқа бас сұғып, қалған ісінен! Қайран ақыл, ұят, білік кісілік, Шарап арбап, жалап құртқан пішінін! Шарап ішпе, ішсең құтың қашады, Ішкен сайын ессіздігің асады» (2652, 2654, 2655-бәйіттер).

Сонымен қатар, Жүсіп Баласағұни шарап ішкен адамның жолы болмай, бағының байланатындығын айтып, жас ұрпақты, бүгінгі тілмен айтқанда, салауатты өмір салтын ұстануға шақырады. Ортағасырлық әдебиет тарихына көз жүгіртсек, ішімдікке байланысты осындай тәрбиелік мәні үлкен тәліми пікірлер айтқан Шығыс ақындары кемде-кем.

Жүсіп Баласағұнидің тағы бір тәлім-тәрбиелік идеясы – ақылды, білімді адам тәрбиелеу. Оның ойынша, құттың ұясы, бақыттың шыңы – байлық та, билік те емес. Адам үшін құт пен бақыттың кепілі – ақыл және білім. Бірақ, ақыл мен білім жеке адамға және жалпы қоғамға пайда әкелуі тиіс: «Пайдасы көп, аз ақылды аз деме, Қадыры көп, аз білімді аз деме!» (305-бәйіт).

Ғұлама ақын ақыл мен білімді адамды жаман іске, қылмысқа жібермейтін кісенге теңейді. Сонымен қатар, ол ақылды, білімді адамның өмірдегі қандай да болмасын қиын жағдайлардан дұрыс жол тауып шыға алатындығына күмән келтірмейді. Жалпы, бүгінгі педагогика ғылымының негізгі бағыттарының бірі – жас жеткіншектерді өздігінен ойлауға, өз бетімен қиындықтарды жеңуге, өзінше күрделі сәттерде дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелеу. Осындай педагогикалық заңдылықтардың ілкі бастауларын ортағасырлық мұра – «Құтты білік» дастанынан табамыз.

«Құтты біліктегі» жетекші идеяларға ақынның ұстаз бен шәкіртке байланысты айтылған ұсыныстарын жатқызуға болады. Жүсіп Баласағұнидің ойынша, ұстаздық ететін адамдары аз, оқып үйренуге ұмтылатын шәкірт-жастары жоқ жұрт ешқашан надандықтан құтыла алмайды. Нағыз надандық – хат танымағандық және оқып-тоқымағандық емес, көңілдің, жан-дүниенің көрсоқырлығы. Сондықтан, ақынның ойынша, әрбір адам үшін қараңғылықтан, надандықтан құтылудың ең дұрыс жолы – оқып-үйрену, білім-ғылыммен айналысу және адамның ішкі жан-дүниесін тәрбиелеу.

«Құтты білік» дастанындағы келесі жетекші педагогикалық идеяға сәйкес келетін, рухани құндылықтар дәрежесіне көтерілген қасиет – адамдардың өзара кісілік қарым-қатынасы. Жүсіп Баласағұни ақындық жүрегімен адамдардың арасындағы қарым-қатынастың өте нәзік құбылыс екенін, өмірдің негізін осы өзара байланыс құрайтындығын, жас балаға әуел бастан адамгершілік қарым-қатынастардың әліппесін үйрету қажеттілігін терең түсінеді. Сондықтан ол дастанда ата-ана, ұл-қыз тәрбиесінде олармен қандай қарым-қатынаста болу, ағайын туғандармен, қонақ-жолаушылармен қалай араласу, тіпті, табиғатпен қалай үндестік табу мәселелерін даналықпен суреттейді.

Ал, Жүсіп Хас Хажыбтың Қарахан мемлекетінің қоғам қайраткері екендігін еске алсақ, оның дастанда сарай қызметкерлерімен, білгір ғалым адамдармен, ақындармен, дихандармен,

сатушылармен, қол-өнершілермен, оташылармен, жұлдызшылармен, қара халықпен, кедей-пақырлармен қалай қатынасуға байланысты жеке-жеке баптар арнауы өз-өзінен түсінікті болар. Жүсіп Баласағұнидің кез келген басшыға әр түрлі әлеуметтік топтармен болатын араласулар үшін қоятын ең негізгі талабы – терең парасаттылық, үлкен адамгершілік және биік мәдениет қағидасын ұстану: «Тырыс, күнім, кісілерді тілдеме, Тура жүргін – күндеме де үндеме! Жақсылық қыл, шаманқ келсе, баршаға, Шүбәланба, қайтар қайырым қаншама!» (4255, 4256- бәйіттер).

Жас жеткіншектерді аға ұрпақ жинақтаған әлеуметтік іс-тәжірибесіне міндетті түрде үйрету секілді педагогика ғылымының негізгі заңдарына сүйене отырып, «Құтты біліктегі» рухани құндылықтарға және жетекші педагогикалық идеяларға байланысты біз мынандай қорытынды түйдік: кез келген ұрпақты педагогтар ата-бабадан мұра болып келе жатқан мәдени құндылықтарды өз бойына сіңіріп қана қоймай, әрқайсысы өз заманына сай жаңа рухани және материалдық құндылықтарды жасай алатындай дәрежеге жеткізе тәрбиелеу керек. Шынында да, зерделей зерттеген әр адамға, педагог ғалымдарға неше алуан ой тудыратын ортағасырлық дастан – таусылмайтын қазына, ғалымның хаты, өлмейтін өлең сөз. Ұлы Абайдың сөз зергерлеріне бағыштаған «Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деген төрелік сөзі, идеясы мәңгі ескірмейтін, мазмұны өлмейтін сөздерден түзілген «Құтты білік» дастанының авторы әйгілі ғұлама-ақын Жүсіп Баласағұниға арналғандай.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қорқыт ата кітабы. – Алматы, 1986, – 128 б.*
2. *Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы.– Алматы, 1998, – 203 б.*
3. *Тәжікова К.К. Ислам: дүниетаным, идеология. саясат. – Алматы, 1989, – 176 б.*
4. *Абуов А. Ақиқат жаршысы. – Түркістан, 2000, – 144 б.*

Альмурзаева Бибигуль Келисовна
к.п.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова;
г.Актобе, e-mail: bibigul.almurzae@mail.ru

Есенгулова Мирамгуль Нураловна
к.п.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова;
г.Актобе, e-mail: ms.miko77@mail.ru

Адильшинова Зина Усенгазиевна
к.п.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова;
г.Актобе, e-mail: zina-0471@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ВУЗА

Түйін. *Қазақстандық жоғары оқу орны дайындығы өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Студенттердің кәсіптік шеберлігін қалыптастыру сапасы оқу қызметіндегі кәсіби құзіреттілікті қалыптастыруға негіздеді. Мақалада студенттердің педагогикалық іс-әрекеттік белсенділік құрылымын аша түскен және жоо-ның педагог тұлғасынының кәсіби қызмет тәжірибесін қалыптастыру барысында шығармашылық қарым-қатынас, құндылық - мағыналық қабылдау, кәсіби - мағынсының өзін-өзі тану жағдайын жан-жақты қарастырған.*

Резюме. *Одной из актуальных задач казахстанской вузовской подготовки является формирование профессиональной направленности студентов, что определяет качество их учебной деятельности, формирование профессионально значимых свойств личности, развитие профессиональных компетенций. Данная статья раскрывает структуру деятельностной активности студента педагогического вуза, развития смысловой сферы личности педагога в профессиональной деятельности, формирование опыта творческого общения, ценностно- смыслового восприятия, профессионально- смыслового самопознания.*

Summary. *One of the urgent tasks of Kazakhstan University training is the formation of professional orientation of students, which determines the quality of their educational activities, the formation of professionally significant properties of the individual, the development of professional competencies. This article reveals the structure of activity of the student of pedagogical high school, the development of the semantic sphere of the teacher's personality in professional activity, the formation of the experience of creative communication, value - semantic perception, professional - semantic self-knowledge.*

Одной из актуальных задач казахстанской вузовской подготовки является формирование профессиональной направленности студентов, что определяет качество их учебной деятельности, формирование профессионально значимых свойств личности, развитие профессиональных компетенций. Будущий учитель за четыре года обучения в высшем учебном заведении должен развить или сформировать в себе эти качества, которые предъявляются к современному педагогу – профессионалу. Подготовку учителя к профессиональной деятельности можно сделать оптимальным, если активизировать личностные смыслы студентов.

Согласно деятельному подходу, личностный смысл порождается в процессе деятельности и отражает особенности этой деятельности на фоне постоянно изменяющихся условий и ситуаций, а также особенности личностного развития человека. Смыслы раскрываются как единицы субъективной деятельности, обуславливающие связь мотивов и целей действий человека.

Исследуя деятельную активность студента педагогического вуза, различные авторы по-разному определяют ее структуру, выделяя термин «личностная готовность к профессиональной деятельности»

По мнению М.И. Дьяченко и Л.А. Кандыбович, состояние готовности имеет сложную динамическую структуру и включает следующие компоненты:

- мотивационный (отношение, интерес к предмету, а также другие устойчивые мотивы);
- ориентационный (знания и представления об особенностях будущей специальности);
-операционный (знания, умения, навыки, владение процессами анализа, синтеза, сравнения, обобщения);
- волевой (самоконтроль, умение управлять собственными действиями);
- оценочный (самооценка своей подготовленности).

На основе работ Л. И. Божович, А. Л. Венгера, Г. А. Цукермана, Д. Б. Эльконина, а также опираясь на работы А. И. Донцова, Е. И. Исаева, Е. А. Климова, Г. М. Любимовой, Д. А. Леонтьева, А.Ю. Попова

выделила три компонента психологической готовности студентов-психологов к профессиональной деятельности:

1) Мотивационный компонент — развитие у студентов мотивации профессионального учения, который определяется, в первую очередь, мотивами развития себя как будущих профессионалов. В центре внимания учащихся оказываются не психологические знания сами по себе, а содержание и способы работы психолога.

2) Когнитивный компонент, наряду со становлением системы психологического знания — развитие представлений студентов о предстоящей профессиональной деятельности (образ профессии).

3) Личностно-смысловой компонент — прежде всего, раскрытие студентами личностного смысла избранной профессии, развитие представлений о себе как субъекте профессиональной деятельности (образ «Я — психолог»), а также становление ценностно-нравственной основы субъектного осуществления профессиональной деятельности.

Таким образом, мы можем говорить о двух составляющих развития студентов в период обучения в вузе: профессиональной (операционально-технической) и личностной. Это требует создания специальных условий, в первую очередь изменения форм работы учащихся. Только освоение студентами новой позиции, проявление ими собственной активности в постановке и решении учебных и профессиональных задач будет способствовать тому, чтобы у них возникала психологическая готовность к предстоящей профессиональной деятельности, формировались представления о себе как начинающих психологах-исследователях, психологах-практиках.

Идея детерминации развития смысловой сферы личности деятельностью приводит к изучению человека с позиции его соответствия профессии и успешности деятельности в ней.

Так Д.А.Леонтьев отметил, что осмысление действительности человеком, в том числе и на уровне личностного смысла, принципиально опосредовано социальным опытом конкретного общества. Личностный смысл соотносится не с индивидуальным освоением социальных форм жизнедеятельности.

Особое значение проблема смысла приобретает в педагогической сфере, где создаются специфические условия развития смыслов в отношении учителя и ученика. Переосмысление системы взаимодействия субъектов образовательного процесса связано с необходимостью гуманизации системы среднего и высшего образования. Исходя, из этого структура педагогической деятельности должна переосмысливаться на основе механизмов смыслообразования, присущих этому процессу.

Исследование в области развития смысловой сферы личности педагога в профессиональной деятельности свидетельствует, что смысловая сфера играет приоритетную, системообразующую роль в личности современного учителя. Личностные смыслы порождаются в процессе профессиональной педагогической деятельности и отражают особенности, условия этой деятельности. В процессе становления учителя как субъекта педагогической деятельности качественно изменяется личностный смысл профессиональной деятельности. Уровень развития личностного смысла педагога связан с этапами его профессионализации. Поэтому процесс профессиональной подготовки должен быть направлен на актуализацию и развитие смысловых образований педагога.

Профессиональная деятельность носит формирующий характер, в ходе её перестраиваются ценностно-смысловые координаты жизненного мира, определяющие степень соответствия человека и профессии, способствующие его становлению как профессионала связано с изменением ценностно-смысловых составляющих мира человека в условиях специально организованного пространства. Расширение профессионального пространства связано с переходом от предметного к смысловому и ценностному уровням осознания себя как представителя профессии. По мере сближения ценностей человека и ценностей профессии обнаруживается движение от предметного к смысловому и ценностному осознанию себя как профессионала.

В исследованиях по проблеме развития личностных смыслов педагога определенно, что становление ценностно-смыслового отношения к будущей профессии у студентов происходит в три этапа: возникновение личного смысла в осознании, экстериоризация ценностного-смыслового отношения в практической деятельности.

Развитие ценностно-смысловой основы учебной деятельности студентов осуществляется в соответствии с механизмами перевода объективных ценностей в личностные ценности и смыслы включает развитие потребностей студентов с механизмами перевода объективных ценностей в личностные ценности и смыслы и включает развитие потребностей студентов, рефлексии, эмоциональности, актуализации и формирования опыта творческого общения, ценностно- смыслового восприятия, профессионально- смыслового самопознания, умений осмысленно принимать и реализовывать ценности профессии и т.д.

И.Э.Ярмакеев доказывает, что смысловая сфера играет приоритетную, системообразующую роль в личности современного учителя, являясь центром духовно-смысловой регуляции его профессиональной деятельности. Им разработана ценностно- смысловая концепция личности учителя, в качестве её системообразующего начала определяются духовные, ценностно-опосредованные профессионально-смысловые ориентации. Модель личности учителя включает в себя следующие компоненты: профессионально- смысловые: ценности, потребности, мировоззрения, самоотношения, смысл жизни и профессионально-инструментальные способности.

Процесс обучения значим для личностного становления педагога, если он будет организован как процесс открытия и реализации студентом смыслов. Важно создать специальные условия, при которых студент сможет самостоятельно вести поиск смыслов, заключенных в содержании образования через принятие на себя роли интерпретатора, возможность выразить личностное отношение к изучаемому материалу, личностно включаться в интерпретацию учебного процесса. Особой смыслообразующей силой обладает диалог как метод и технология обучения.

С.П.Макарычев подчеркивает, что социальные смыслы позволяют соотносить духовный опыт одного человека с опытом других людей, другими целями, точками зрения, жизненными принципами, в соответствии с которыми этот духовный опыт строится.

Д.А.Леонтьев также считает, что психологический смыслообразующий контекст, определяющий осмысление любого объекта задаётся не только индивидуальным опытом субъекта, но и принадлежностью его к различным социальным группам. Групповые смыслы специфичны для группы и содержательно обусловлены спецификой групповой деятельности, групповых мотивов, ценностей.

Г.П.Щедровицкий полагал, что процесс смыслообразования детерминируется мышлением и коммуникацией, в них должно быть «поле свободы личности». По его мнению, новый смысл или новая структура смысла появляется благодаря возможности мышления и коммуникации иметь свободу перехода от одной знаковой системы к другой, свободу выражать разнообразные структуры и замещать одно другим. Заранее преопределенные и номинированные движения в системах не позволяет сделать того, что не входило бы в эту систему. Г.П.Щедровицкий выделяет два процесса в преобразовании предмета структур: развитие уже существующих предметных структур: развитие уже существующих предметных структур и трансформация в новые связи предметов посредством перепонимания и переосмысления. Рефлексия переводит новый смысл в новое содержание. Приобретение нового смысла мало, что меняет в человеке, этот смысл должен быть преобразован в содержание, знаки, способности.

Таким образом, развитие личностных смыслов возможно в процессе образования, когда формируются новые личностные смыслы, производимые от социальных.

Общий смысл как пересечение действий участником способствует к появлению новой реальности – совместной мыслительной деятельности. Смыслы предметов, включенные в психологические ситуации участников, связывают с дургими психологическими качествами «протаскивают» в сознание человека, в его психологическую ситуацию новые смыслы предметов.

Е.Ю.Артемьева выделяет следующие ситуации, в которых генерируют новые смыслы: в значимой для личности предметно-практической деятельности, в индивидуальном присвоении общественно порожденных значений в процессе обучения и совместной деятельности. Смыслообразование в обучении становится возможным при следующих условиях: в процессе общения будет происходить взаимодействие субъективных опытов учителя и ученика, объекты учебного курса будут становиться для студента личностно значимыми, вводится в его субъективный опыт, следствием такого взаимодействия станет формирование нового отношения.

Обучение как инструмент построения полноценных смысловых систем, должно вписываться в структуру субъективного опыта, активно изменяя, перестраивая его.

Е.Ю.Артемьева выделяет этапы перестройки смыслов в совместной деятельности:

-расшатывание и ломка коллективных стереотипов;

-активное формирование нового отношения;

-упрочнение нового отношения.

С нашей точки зрения формирование у студентов новых смыслов предполагает процесс установления сходства между собственным, личным опытом и социальным опытом, который им предстоит усвоить. Этот процесс предполагает анализ собственного опыта, постижение социального опыта и нахождение в нем смысла, установление общих моментов и различий в личном опыте и в опыте других людей, присвоение социального смысла.

Таким образом, смыслы могут выступать как предмет обучения. Обучение призвано обеспечить развитие личностных смыслов, создавать условия для конструирования новых смыслов и реконструирования уже существующих в направлении повышения их соответствия личным целям и

реальным отношениям, в которые вступает студент, о также развивать способность к осмысленным действиям, расширять поле смыслов действий. Новые смыслы возникают в процессе присвоения студентами профессиональной педагогической деятельности. Наиболее эффективно перестройка смыслов и смыслообразование происходит в совместной деятельности.

Литература:

1. *Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Под. ред. Ханиной И.Б. М.: Наука Смысл, 1999.*
2. *Белоусова А.К. Самоорганизация совместной мыслительной деятельности. Ростов на Дону: РГПУ,2002.*
3. *Леонтьев Д.М. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2003.*
4. *Макарычев С.П. Понимание и противоречие: методологические проблемы. Красноярск:КГУ, 1990.*
5. *Щедровицкий Г.П. Знак и деятельность. М.: Вост.литер., 2005 г.,Т.1.*
6. *Щедровицкий Г.П. Знак и деятельность. М.: Вост.литер., 2005 г.,Т.2.*
7. *Ярмакеев И.Э. Развитие профессионально-смыслового потенциала личности будущего учителя. Автореф. диссерт. на соискание ученой степени доктора педаг. наук. Казань 2006.*

Балықбаева Гулжан Төлепбергенқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., химия ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қаласы, bal_gulzhan@mail.ru

Наренова Сауле Маратқызы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., техника ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қаласы, narenova@mail.ru

Еспенбетова Шолпан Омарқызы
Қызылорда мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, техника ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қаласы, sholpan-sultan@mail.ru

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУ

Түйіндеме: *Мақалада интербелсенді оқыту процесінде білім алушыларды бағалаудың ерекшеліктері қарастырылады. Оқыту мақсатына жетуде барлық бағалау түрлері және баға негіздерінің нәтижелі жетістіктері ескеріледі. Интербелсенді оқыту үдерісінде оқыту құралдары, әдістері мен бағалау түрлері негізге алынады.*

Түйін сөздер: *интербелсенді оқыту әдістері, оқыту құралдары, білім алушылар, бағалау, баға, жетістіктері,білім, дағды*

Резюме: В статье рассматриваются особенности оценивания обучающихся в процессе применения интерактивных методов обучения. Для достижени целей обучения используются все виды оценивания как мотивации. В процессе обучения применяются приемы оценки знаний и достижений с использованием всех средств обучения.

Ключевые слова: *интерактивные методы обучение, средства обучения, обучающихся, оценивание, оценка, достижение, знание, умение*

Summary: The article deals with the features of students' assessment in the process of using interactive teaching methods. All types of assessment as motivation are used to achieve learning goals. In the learning process, techniques for assessing knowledge and achievements using all means of instruction are applied.

Keywords: *interactive methods of teaching, means of training, students, evaluation, evaluation, achievement, knowledge, skill*

Интербелсенді оқытуда бағалауды білім алушының білім деңгейінің өсуі мен дамуының көрсеткіші деп есептеп, оларды үйренушінің оқу әрекеттері арқылы анықтайды. Жоғары оқу орнында бағаланатын - оқу процесінің өзі, сол арқылы білім алушы өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көре отырып, әрі қарай қалай даму қажеттілігін түсінеді. Білім алушының өз қабілетін ашу барысында жасаған жұмысы және оны тиімді ұйымдастыруы бағаланады.

Интербелсенді оқу/оқыту практикасында «бағалау» термині мынандай мағынада қолданады:

Бағалау - білім алушылардың (ЖОО-ның) оқу үдерісінде қаншалықты табысты (немесе, керісінше) болғандығын, білім игерудегі олардың жетістіктерін, өсуі мен дамуын анықтайды.

- білім алушылардың білімі, білік, дағды, машық, құзырлылық, құндылықтарын айқындайды.
- білім игеру процесіне қатысушылардың (оқытушы және білім алушылар) әрекеттері қандай деңгейде екендігін және олардың сапасын анықтайды.
- білім алушылардың білімін қалайша әрі қарай дамытып, олардың алдағы білім игеру әрекеттерінің деңгейін жақсарту шараларын білуге, жоспарлауға және ынталандырады.

– оқу процесінің (білім алушылар әрекеттерінің, сабақтың, пәннің, курстың) нәтижесін анықтап, мақсаттардың қандай дәрежеде жүзеге асырылып жатқандығын анықтайды.

Ал, дәстүрлі оқыту жүйесінде «Бағалау» дегеніміз не? деген сұраққа «Білім алушылардың білімін тексеру үшін!» деген жауап беріледі. Дәстүрлі әдісте бағалауды оқытушы тарапынан білім алушылардың білім деңгейін анықтау деп қарастырады. Осы тұрғыдан оқытушылар өз әрекеттерін межелік/аралық бақылауда немесе емтиханда білім алушылар берілген сұрақтарға ауызша жауап алумен немесе тест қабылдаумен шектеледі. Алайда, мұндай бағалау көп жағдайда білім алушылардың есте сақтау қабілетін ғана анықтап, олардың не үйренгендігін, білімділігі мен біліктілігінің жалпы деңгейін айқындай алмайды.

Дәстүрлі оқытуда «бағалау» ұғымы «баға қою» ретінде қабылданады, ал мұндай түсінік бағалаудың мазмұны мен барлық ерекшеліктерін айқындамайды.

Бағалау бірінші кезекте білімнің сапасын айқындау үшін қажет. Егерде біз өз жұмысымызда елеулі табыстарға қол жеткізгіміз келсе, жұмысымыздың оң жақтары мен кемшіліктерін айқындап, оны бағалауымыз қажет.

Оқу және оқыту сапасын қажетті деңгейде қамтамасыз ету үшін жоғарғы оқу орындары өз жұмысын бағалауда мынандай мәселелерге назар аударып, қойылған талаптарды орындауы керек:

Оқудың/оқытудың мақсаттарын айқындау:

- *Білім жүйесінде бағалау не үшін керек? Бағалау кім үшін қажет және оның нәтижелерін кім пайдалана алады?*

а) Бағалау білім деңгейінің сапасын айқындау үшін қажет. Ол:

- білім алушылар өзінің білім ахуалын білуі,
- оқытушы білім алушылардың білімі қандай дәрежеде екендігін және өзінің оқыту әдіс-тәсілдерінің игеру нәтижелігі қандай екенін анықтау,
- ЖОО әкімшілігі білім алушылар мен оқытушылардың жұмысқа деген қабілеті мен білімін, кәсіби деңгейін білуді мақсат етеді.

ә)Бағалау жоспарланған нәтижелермен (стандарттармен) салыстырғанда білім деңгейі мен оқудың/оқытудың қаншалықты дәрежеде екендігін білу үшін қажет.

б) Бағалау оқу мен оқытуда қолданатын әдістемелік ұстанымдардың тиімділігін білу үшін қажет.

Оқудың және оқытудың нақты нәтижелерін айқындау және оларды ЖОО-ның, мамандық пен пәннің миссиясымен салыстыру:

- Нені бағалау керек? Оқу процесінің қандай нәтижелері (білім, білік, дағды, машық, түсінік, қатынас, т.б.) бағалау арқылы анықтауға қажет.

Жоғары мектептің бүгінгі күнгі талаптарына сәйкес білім алушылар оқу процесі барысында және нәтижесінде білік, дағды, құзырлылықтарды меңгеруі және иемденуі керек:

- ақпараттың шексіз көп мөлшерінен (оқулықтар, ғылыми әдебиет, БАҚ, Интернет) өзіне қажеттісін таңдап, оны өз қажеттілігіне бейімдеп, практикада қолдану;
- өздігімен үйрене білу;
- проблемаларды шешу мен шешім қабылдау секілді күрделі тапсырмаларды орындау және оны шешуде өзіндік пікірі, ой - тұжырымы, түсінігі болу қажет, оларды ұтымды түрде басқаларға жеткізе алуы, дәлелдеп және қорғай білуі қажет;
- білім алушылармен қарым-қатынас және бірлесе жұмыс жасай білуі (ауызша және жазбаша коммуникация), оларды тыңдап, басқаларды сыйлауы, айтылған өзге пікірлерді қабылдай алуы және бейімділігі, олармен санасу, жанжалдардың алдын алуға икемділігі болуы қажет;
- өз білімі мен танымының қандай деңгейде екендігін біліп, оларды әрқашан да дамытып отыру.

Интербелсенді оқыту әдістерінде білім алушыларды бағалауда олардың осындай білік, дағды, құзырлылықтарын бағалау қарастырылады.

Білім алушылардың жетістіктерін анықтауда қандай қағидаларды ұстану керектігін айқындайды:

Оқу жетістігінің (үлгерімін) дәлелдерін жинақтау:

- *«Қалай бағалау керек? Білім алушылардың тақырып (пән) бойынша қандай білімді (білік, дағды, машық, құзырлылық, құндылықтар) және қандай деңгейде меңгергенін қалайша білуге болады? Білім алушылардың білім игергендігінің (бір нәрсені білгендігінің) дәлелі қандай болу керек? Бағалаудың қандай тәсілдері мен құралдарын қолдану керек?»*

Мұнда білім алушылардың білім игеруде қандай нәтижелерге жеткендігін дәлелдейтін құралдарды (тәсілдерді) таңдап алу қажет. Бұл тәсілдердің жүзеге асырылуы үшін талдау мен қорытынды жасауға тұрарлықтай әрбір оқу мақсаты үшін көп мөлшерде тапсырмалар дайындау керек.

Білім алушылардың берілген тапсырмаларды қандай дәрежеде орындайтындығын анықтайтын және олардың үйренгендігін дәлелдейтін талаптар (критерийлер) құрастыру:

- *«Бағалаудың талаптары (критерийлері) қандай болуы керек?» ол сабақ ерекшелігіне қарай жасалыну қажет.*

Білім алушылардың жазу жұмыстарын оқу процесіне қатысушылардың назарына ұсыну жолдарын анықтау:

- *«Бағалаудың нәтижелерімен көпшілікті қалай және қашан таныстыру керек?»*

Бағалау процесіне қатысты адамдар үшін оның нәтижелерін жариялау маңызды. Мұнда жариялаудың әртүрлі тәсілдерін қарастыру қажет: жазу жұмыстарын аудитория қабырғасына іліп қою, «Автордың орындығынан» оқу, кітапша түрінде басып шығару, қабырға немесе электронды газет түрінде жариялау, диафильм немесе слайд жасау, т.б.

Білім алушылардың үйрену көрсеткіштерін зерттеу және оларды өз жұмысын жақсарту үшін қолдану, оқу жоспарларын құруда оқудың және оқытудың нәтижелерін ескеру қажет.

- *«Бағалаудан кейін оқу процесіне қандай өзгерістер енгізу керек? Бағалау нәтижелері қашан қажетті болады және оларды қалайша пайдалануға болады? Бағалаудан кейін оқу процесіне қандай өзгерістер енгізу керек?»*

Білім алушылар оқуының сапасын үнемі жетілдіру мақсатында кері байланысты оқу жоспарлары мен бағалауға өзгертулер енгізу үшін қолдану керек, өйткені бағалау білім алушылардың оқу әрекеттерінің соңғы нәтижелері болмауы қажет. Бағалау білім игерудің белгілі бір кезеңіндегі білім алушылар жұмысының сапасын анықтайды, ал білім алушылар оның нәтижелерін өзгерту мүмкіндігіне ие болады.

Әдебиеттер:

1. *Ирсалиев С. Внешнее оценивание в системе образования США. - Алматы, 2006.*
2. *Темпл Ч., Стилл Дж., Мередит К. Жазу бойынша семинар. «Сыни ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту» жобасы үшін әзірленген №6 оқу құралы. - Алматы, 1998.*
3. *Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. - 328 б.*

Шаштыгарин Муса Мустафиевич
к.п.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
shashtygarin55@mail.ru, город Актобе

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ТЕХНИЧЕСКОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Түйін. *Аталған мақалада студенттердің техникалық шығармашылығының экономикалық бағытталуын тиімді қалыптастыру проблемасы қарастырылады және оны шешу үшін кәсіптік-педагогикалық жоғары оқу орнындағы техникалық шығармашылық дамытудың педагогикалық жүйесінің құрылымына техникалық шығармашылықтың экономикалық қырларын есептеуді қамтамасыз ету элементтерін қосу қажеттілігі сөз етіледі.*

Резюме. *В данной статье рассмотрена проблема для эффективного формирования экономической направленности технического творчества студентов, необходимо включить в структуру педагогической системы развития технического творчества в профессионально-педагогическом вузе элементы, обеспечивающие учет экономических аспектов технического творчества.*

The summary. *In this article the problem for effective formation of an economic orientation of technical creativity of students is considered, it is necessary to include in structure of pedagogical system of development of technical creativity in a professional pedagogical high school the elements providing the account of economic aspects of technical creativity.*

Современное состояние экономики, производства и общественных отношений в нашей стране привело к необходимости переосмысления не только основных целей и задач педагогики, основных требований к научной, практической, технической и экономической подготовке современного человека, но и к переоценке тех качеств личности, которыенеобходимы для успешной реализации творческого потенциалаподрастающего поколения [1]. Это в особенности касается выпускников вузов, поскольку для них актуальна проблема трудоустройства.

Таким образом, в образовательной системе необходимо учитывать как сегодняшние потребности общества в экономически грамотных и технически образованных специалистах, так и изменения приоритетных направлений развития общества в будущем. Вузовское образование должно быть направлено на подготовку профессионально мобильного, самостоятельного, инициативного, предприимчивого, творческого итехнически грамотного работника [2], способного генерировать и реализовывать новые идеи в условиях экспоненциального роста научно-технической информации.

Характерными чертами перехода общества на новые экономические отношения, которые должны найти отражение в подготовке будущихспециалистов, являются развитие и повышение коммерческой значимости интеллектуальной собственности. Следовательно, повышается значимостьтакой характеристики будущего специалиста, как владение методами технологиями творческой деятельности, посредством которой создаетсяинтеллектуальная собственность.

Одним из видов деятельности, врезультате которой создается интеллектуальная собственность, являетсяобъективное техническое творчество. Поскольку результаты объективноготехнического творчества могут быть защищены патентами на изобретение, и эти патенты делают изобретения объектами охраняемой частной интеллектуальной собственности, то возникает возможность использования результатов технического творчества для коммерческой реализации и получения прибыли. Это направление экономической деятельности хорошо развито в странах с рыночной экономикой. Успех в данном виде экономической деятельности во многом зависит от специальной экономической подготовки.

В вузах, где ведется обучение изобретательству на занятиях по техническому творчеству, будущим молодым специалистам преподают основные методы изобретательства, но студенты не получают подготовкив области экономических методов реализации своих творческих находок. Например, в известных структурах систем развития технического творчества учащейся молодежи, предложенных в работах В.А. Влазнева, С.А.Новоселова, [3,4,] не содержится элементов, отражающих экономические составляющие подготовки будущих специалистов.

Дж. Брайт определяет инновационный процесс как единственный в своем роде процесс, объединяющий науку, технику, экономику, предпринимательство и управление, как процесс преобразования научного знания в физическую реальность, изменяющую общество. При этом процесс технического изобретательства рассматривается как один из первых этапов инновационного процесса, а

коммерческая реализация продуктов изобретательства - один из завершающих этапов инновационной деятельности.

Поэтому мотивационная компонента процесса обучения изобретательству должна быть ориентирована не только на самореализацию личности в творчестве, но и на экономическую, коммерческую реализацию плодов творчества, без которой процесс инновационной деятельности считается незавершенным.

Следовательно, успешность творческой деятельности студентов, ее экономическая эффективность зависят от того, насколько полно, дидактически обоснованно и методически продуманно сформирована экономическая направленность технического творчества студентов. Формирование экономической направленности технического творчества должно стать одной из целей, поставленных педагогом в процессе организации учебно-творческой деятельности студентов.

Эта цель может быть достигнута путем включения в учебный процесс предметно связанной с техническим творчеством учебно-экономической деятельности, под которой понимается один из видов учебной деятельности, направленной на решение экономических задач учебного содержания, причем результатом этой деятельности может быть учебно-экономическая документация, содержащая комплекс мер по организации экономически эффективной и коммерчески выгодной инновационной деятельности.

В связи с этим, удалось установить следующее противоречие: с одной стороны, реальное техническое творчество объединено с предпринимательством в едином процессе инновационной деятельности, а, с другой стороны, обучение техническому творчеству педагогически не связано с обучением предпринимательству, и поэтому техническое творчество студентов является экономически неэффективным.

Корректировка педагогической системы развитиятехнического творчества учащихся [1] направленная на интеграцию процессов учебно-творческой и учебно-экономической деятельности позволит преобразовать техническое творчество учащихся в общественно и индивидуально значимую и полезную инновационную деятельность. Тогда станет очевидна для всех членов общества, в том числе для подрастающего поколения, ценность технической творческой деятельности, интегрированной с инновационным предпринимательством.

Сложность творческой деятельности, ее разнонаправленность на отдельных этапах, в зависимости от условий в которых она развивается, динамическая взаимообусловленность развития творческой деятельности и личности, а также взаимодействие экономической и педагогической систем общества делают необходимым дальнейшее уточнение и дифференциацию структуры и содержания педагогического процесса развития технического творчества.

Как известно, деятельность может быть определена как - специфический вид активности человека, направленный на познание и творческое преобразование окружающего мира, а также самого себя и условий своего существования.

Например, по определению К.К. Платонова деятельность - это активное взаимодействие человека со средой, в котором он достигает сознательно поставленную цель, возникшую в результате появления у него определенной потребности [5]. При этом она характеризуется: мотивами, целями, предметом, структурой и средствами.

Всякая деятельность имеет определенную структуру. В ней выделяют действия и операции как основные составляющие деятельности. Действием называют элементарную часть деятельности, имеющую вполне самостоятельную, осознанную человеком частную, промежуточную цель.

Каждая цель может быть представлена в процессе ее осмысления в виде системы локальных целей. Следовательно, деятельность на каждом конкретном временном отрезке, может быть направлена на достижение той или иной локальной цели, той или иной компоненты главной интегральной цели.

Операция включает в себя комбинацию действий, направленную надостижение цели, интегрирующей цели действий. В процессе творчества в качестве действий и операций могут быть выделены: отбор и комбинирование информации, формулировка замысла, поэтапная его реализация в продукте творческой работы.

Понятие "деятельность" предполагает, что она может состоять как из элементарного действия, так и из отдельных деятельностей, каждая из которых отвечает определенной потребности субъекта, стремится к предмету этой потребности, угасает в результате ее удовлетворения и воспроизводится вновь, может быть, уже в других условиях и по отношению к изменившемуся предмету [6].

Деятельность представляет собой в высшей степени динамическую систему, которая характеризуется постоянно происходящими трансформациями. Деятельность может утратить мотив, вызвавший ее к жизни, и тогда она превратится в действие, реализующее, может быть совсем другое

отношение к миру - другую деятельность; наоборот, действие может приобрести самостоятельную побудительную силу и стать особой деятельностью; наконец, действие может трансформироваться в способ достижения цели - в операцию [5].

В каждой деятельности можно условно выделить отдельныечастные деятельности, операции, отдельные действия, то можно выделить и логические связи между ними, те связи, которые объединяют отдельные действия и операции в целенаправленную осознанную деятельность. Эти связи есть не что иное, как промежуточные результаты деятельности, из которых затем складывается конечный результат конкретной деятельности. Осмысленный и заранее планируемый промежуточный результат по аналогии с ожидаемым конечным результатом (т.е. конечной целью) можно определить как промежуточную цель.

Так, например, любое техническое изобретение, являющееся продуктом, результатом конкретной творческой деятельности, направлено на удовлетворение конкретной (но находящейся в развитии) потребности человека или общества в целом. Именно идеальный, еще не развитый в структуру конкретных элементов с конкретными взаимосвязями, образ этого технического изобретения является целью конкретной творческойдеятельности.

Аналогичные мысли высказывал в своей работе Д.И. Фельдштейн: в результате развития определенной стороны деятельности, ее насыщения, увеличения объема и формирования соответствующей системы отношений внутри нее формируются компоненты, которые все больше с ней не сочетаются, порождая новую ситуацию, объективно создавая условия для проявления в итоге другой стороны деятельности [7].

Интегральная направленность деятельности складывается из ряда направленностей компонентов интегральной деятельности (ассоциаций из действий и операций) в соответствии с осознанными локальными целями. Интегральная направленность зависит от того, какая из локальных целей преобладает в тот или иной исторический момент. При этом конкретное значение интегральной направленности как векторной функции не всегда совпадает с главной в онтологическом, цивилизаторском смысле, направленностью.

Исходя из сделанного определения, можно определить понятие экономической направленности для деятельности, которая не является в чистом виде экономической (к экономическим видам деятельности относятся, например, процесс расчета за товар). Под экономической направленностью деятельности мы понимаем частную, временнодоминирующую устремленность деятельности к экономическим целям, оказывающую существенное влияние на интегральную направленность деятельности и на достижение ее интегральной цели.

Таким образом, осознание цели деятельности, формирование в психике индивидуума понятий и представлений о способах ее достижения, является необходимым условием формирования направленности деятельности и направленности личности.В процессе деятельности имеющиеся понятия, представления и навыки будут расширяться, углубляться, совершенствоваться, "обрастать" новыми компонентами, которых не хватало для умелого выполнения вновь осваиваемой деятельности.

Исходя из этого принципа обратной связи и взаимовлияния направленности деятельности и направленности личности, можно сделать вывод о том, что процесс формирования экономической направленности технического творчества в условиях педагогической системы неразрывно связан с формированием в условиях этой системы направленности личности на творчество и одновременно на достижение, основанного на творчестве, экономического успеха.Проблема формирования экономической направленности технического творчества требует исследования особенностей личности, создающих предпосылки для экономического успеха в творчестве.

Экономическая направленность личности - это интегративная подструктура личности, представляющая собой устойчивую иерархическую систему мотивов с доминированием экономических мотивов, включающую в себя интерес, желание, умение и готовность личности к достижению экономических целей, к реализации экономических знаний, умений и навыков в условиях конкретной социальной действительности, опосредованные особенностями поведения, межличностных отношений и устремленностью на объект экономических интересов и потребностей.

На основе данного определения,а также с использованием подходов реализованных при раскрытии понятия "экономическая направленность технической творческой деятельности" можно дать характеристику экономической направленности личности в процессе технического творчества.

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что в результате технической творческой деятельности, изобретательства появляется новый продукт (изобретение, техническая идея), который обладает определенной коммерческой значимостью, так как может являться собственностью.

Литература:

1. *Пономарев Я.А. Психика и интуиция. - М., 1967. 115с.*
2. *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Рос. АН.; Рос. фонд культуры; - 2-е изд., испр. и доп. – М.; АЗЪ, 1994. 928 с.*
3. *Влазнев А.И. Теория и практика развития технического творчества студентов вузов: Дисс....д-ра пед. наук: - Екатеринбург, 1997. – 370с.*
4. *Новоселов С.А. Развитие технического творчества в учреждениях профессионального образования: системный подход / Екатеринбург: Изд-во Урал.- пед. ун-та, 1997. 371с.*
5. *Платонов К.К. Психология. Учеб.пособие. - М.: Высш. школа, 1977. 247 с.*
6. *Леонтьев А.В. Методические основы подготовки студентов общетехнических факультетов педагогических институтов к экономическому образованию и воспитанию учащихся сельских школ: дисс. канд. пед. наук. – М., 1992. 164с.*
7. *Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. - М., 1989. С.56*

Калкеева Камарияш Райхановна
Доктор педагогических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, e-mail: Kalkeevatamara@mail.ru

ГУМАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Резюме. *В статье раскрывается ориентация процесса образования на развитие и саморазвитие личности, на приоритеты общечеловеческих ценностей, на оптимизацию взаимодействия личности и социума.*

Summary. *The article reveals the orientation of the education process on the development and self-development of the individual, on the priorities of universal values, on the optimization of the interaction of the individual and the society.*

Түйін. *Мақалада оқу процесінің адамның дамуына және өзін-өзі дамытуына, жалпыға ортақ құндылықтардың басымдықтарына, адам мен қоғамның өзара әрекеттесуін оңтайландыруға бағдарланған.*

Ключевые слова: *общественное сознание, модернизация, глобализация, гуманизация, образование, моральные ценности.*

Сегодня в мировом сообществе происходят процессы глобализации, ситуация в мире динамично меняется, и мы должны быть готовы новым вызовам времени. И что бы Казахстан был на гребне новых свершений глава нашего государства Нурсултан Абишевич Назарбаев в своей статье «Рухани жаңғыру» представляет программу действий как нам выстроить надежный мост в будущее. И первый шаг в этом направлении Президент страны видит в модернизации общественного сознания. Было предложено выработать принципы модернизации и конкретные проекты, которые позволят ответить на вызовы времени. Это не просто принципы создания новых институтов и принятие правовых норм. Речь идет о системном обновлении отношений в обществе. Это – формирование новых смыслов и образов будущего, которое мы созидаем.

Модернизация общественного сознания происходит через гуманизацию образования и принятия обществом новых его императивов: конкурентоспособность, прагматизм, культ знания, всеобщий культ образования, эволюционное развитие общества, открытость сознания [1].

Гуманизация – это не просто лозунг, а достаточно трудная проблема, которая приобрела несколько необычный статус. Проблема гуманизации образования имеет широкое философско-антропологическое, социальное, политическое значение.

Проблема формирования идей гуманизации в образования Казахстана рассматривается на основе анализа истории образования в республике, в тесной связи с развитием культуры нации в целом. Исторический аспект становления и развития идеи гуманизации образования основывается на анализе задач образования, выдвигаемых обществом на каждом историческом этапе своего развития:

-в дореволюционном Казахстане, на первых этапах становления новой системы образования;

-на этапе социалистического развития;

-и на этапе становления суверенного Казахстана;

И задача образования на всех этапах его развития заключается в приобщении человека к культурным ценностям: к науке, искусстве, морали, праве, экономике и т.д.

Правомерными в этом ключе надо признать идеи, выдвинутые З.И. Равкиным о том, что наиболее значимые и проверенные временем национальные ценности образования органично включаются в общечеловеческие педагогические ценности и наоборот; национальные ценности образования, как и общечеловеческие, - не статичны, а историчны, т.е. находятся в постоянном развитии и изменении под влиянием перемен в движении определенной общественной формы, социально - экономических и культурных условий данной страны.

В основу воспитания молодого поколения легли прогрессивные идеи гуманистов казахского народа с древнейших времён до современности в их историческом развитии.

Будучи явлением историческим, понятие гуманизма менялось от эпохи к эпохе, в его содержании отражались общественно -экономическом строе, идеологии исторического периода, свободолюбивых стремлениях народа. Одним из примеров является тот факт, что в основу литературных произведений казахского народа легли гуманистические идей, не утратившие своего влияния по настоящее время. Это мыслители XV- XVII веков Асан Кайгы, Шалкииза, Жиенбай, Актамберды жырау и др. Это творчество акынов жырау, поэтические произведения, содержащие глубокие философские и педагогические идеи - Бухар жырау Калкаманулы, Дулат Бабатай улы, Махамбет Утемисулы и др. Основными критериями были добрые намерения, добрые слова и добрые поступки.

Долгом человека были борьба за Добро, уничтожение Зло своими добрыми словами, добрыми делами, добрыми мыслями.

Каждый этап исторического развития имеет самостоятельную историю материальной и духовной культуры, свои оригинальные и самобытные социально-политические и философские учения, связанные со специфическим, во многом неповторимым вкладом каждого из народов в духовную культуру человечества, в мировую философскую мысль.

Прогрессивно настроенными представителями педагогической мысли были И. Алтынсарина, Абая Кунанбаева, Шакарима Кудаберидиева, Мыржакыпа Дулатова, Магжана Жумабаева (этот ряд можно долго продолжать) отстаивали идеи свободы человека и развития человеческого общества на почве нравственных отношений между людьми. Идеи становления гуманизации в системе образования Казахстана имеют самобытную и богатую историю, древнюю культуру.

Анализируя развития отечественной системы образования с момента его становления и по настоящее время, мы можем сказать, что наиболее адекватными являются гуманистические отношения, составляющие основу жизнедеятельности людей, основу общественных отношений.

Гуманизация всегда остается важным источником в развитии педагогики и образования.

Формирование гуманистических отношений требует длительной перестройки основ общественной жизни и критериев всех членов общества.

Цели, совершенствуясь, наполняясь новым содержанием в различные исторические эпохи, становятся одним из основных факторов жизнеспособности многих педагогических систем [2].

Осмысливая сущность гуманизма, мы должны помнить, что образование и воспитание являются неотъемлемым мировоззрением народа.

Учитывая, что данная проблема является глобальной, наше правительство призывает все страны, все народы к тесному сотрудничеству по гуманистическому направлению, к общечеловеческим ценностям. В современных условиях как никогда важен поиск системы реальных, а не абстрактных ориентиров и идеалов. В этой системе особая роль принадлежит гуманизму.

Обращение к проблеме гуманизма – это важное направление анализа происходящих в современных условиях изменений, в частности – изменений в образовании. Понимание того, что гуманистический идеал не совпадает с реальностью, не исключает осознания того, что в образовании необходим такой идеал, что к нему нужно стремиться.

Гуманистические ценности представляют собой фундаментальную основу, определяющую как качество образования, так и новый стиль человеческой деятельности.

«Гуманизм» означает «человеческий», «человечный». Уже в самом определении человек признан высшей ценностью.

"Гуманизм... - исторически сменяющаяся система воззрений, признающая ценность человека как личности, его право на свободу, счастье, развитие и проявление своих способностей, считающая благо человека критерием оценки деятельности социальных институтов, а принцип равенства, справедливости, человечности желаемой нормой отношений между людьми".

Следовательно, гуманизм относится к миру моральных ценностей.

Современный этап развития образования требует новых подходов к формированию личности, совершенствованию учебно-воспитательной деятельности. В настоящее время самым актуальным в этом направлении является гуманизация всего учебно-воспитательного процесса.

Сегодня общеобразовательная школа функционирует в условиях обновления содержания образования. За годы реформ в школе произошли положительные сдвиги: пересмотрены учебные программы, внедряются более активные формы и методы в учебно-воспитательную работу, улучшается материально-техническая база образования, активизируется деятельность педагогических учреждений.

Надо отметить и то, что чем больше говорим о гуманизме, тем больше и тем острее осознаются негативные проявления: потеря у учащихся интереса к учению, неопределенность целей современного образования, падение его престижа и авторитета учителя, социальное расслоение между различными группами учащихся, возрастание подростковой преступности, утрата моральных норм поведения. Поэтому в образовании, как и вообще в нашем обществе социальных перемен, создаются реальные механизмы реализации идей, себе превосходных и высоко значимых.

Гуманизм выражается в целях образования и воспитания, в гуманистической направленности педагогического процесса.

Гуманистически ориентированная деятельность педагога находит свое выражение в его многообразных отношениях к ребенку, к миру его ценностей, образующих содержание гуманистической направленности его личности. Гуманизм педагога – это принцип педагогической морали, который раскрывает сущность его профессиональной деятельности, ориентированной на

развитие ученика, и нравственная норма, предписывающая ему реализацию гуманистического потенциала морали в педагогической действительности [3].

Гуманистическая этика позволяет выявить специфику деятельности учителя: развивая способность детей к ориентировке в мире, среди людей и среди своих намерений, целей, установок, он тем самым утверждает как свою жизнь, так и жизнь детей.

Утверждение жизни – это выбор и реализация ценностей, которые способствуют развитию как ученика, так и окружающих его людей. Научить ребенка нравственности нельзя, нельзя научить и быть гуманным. Однако не следует подходить к ценностям, к деятельности и общению ученика как объектам педагогической работы [4].

Следует отметить, что гуманизация образования не замыкается на учителе. На этот процесс оказывают большое влияние как объективные, так и субъективные факторы обучения и воспитания. Однако ведущая роль в формировании и становлении личности школьника с его гуманистическими приоритетами и идеалами принадлежит учителю.

Таким образом, гуманизация выступает основой инновационных концепций, а также предпосылкой и характеристикой человеческих отношений между поколениями.

В современном обществе можно выделить следующие тенденции:

Во-первых, одной из ведущих тенденций в развитии современного цивилизованного общества, а значит и в образовании является обращение к мировоззренческим основаниям, возвращение к личности, ценностям её духовного мира.

Возрождение гуманистической традиции в образовании обусловлено развитием человека и общества в целом, что актуализирует потребность в социально-философском осмыслении процесса и последствий распространения идей гуманизма в образовательной сфере.

Во-вторых, решение современных проблем существования общества, связанных с общечеловеческими ценностями, пришедшими в противоречие с «достижениями» техногенной цивилизации, с ее экологическим кризисом, дегуманизацией взаимоотношений зависит от нового типа личности, формирующейся в обществе, обладающей ценностным сознанием, духовной, нравственной, интеллектуальной и методологической культурой, нестандартным мышлением, устойчивой системой ценностных ориентации на познание и самопознание, творческую самореализацию, саморазвитие, культуротворческий диалог. Эти качества личности в значительной мере, формируются образованием.

В-третьих, в настоящее время многие ученые и педагоги отмечают кризис системы образования как у нас в стране, так и за рубежом. Главной причиной кризиса считается то, что образование утратило свой ценностный аспект, что оно не имеет гуманистического подтекста. Современная школа не воспитывает духовность, она ее душит множеством программ, планов и т.д. С другой стороны, кризисные явления в образовании обусловлены и несовершенством существующей концепции образования, что подчеркивает необходимость ее более объективного социально-философского обоснования.

В-четвертых, гуманизация образования обусловливается тем, что гуманизация общественной жизни, всех социальных институтов и, прежде всего такого важного, как институт образования, выступает объективной необходимостью современного этапа развития цивилизации. Игнорирование ценностей гуманизма может завести общество в исторический тупик.

В-пятых, осознание новой социальной роли и функций образования, основных тенденций его развития, вызванных глубокими качественными переменами, происходящими в экономической, социальной, политической и духовной сферах нашего общества, переосмысления социальной роли и функций человека.

Таким образом, проблема социально-философского обоснования сущности, структуры, функций и основных направлений гуманизации образования в Казахстане приобретает в настоящее время особое значение, поскольку непосредственно связана с успешным развитием всего общественного организма.

Литература:

1. *Статья Главы государства "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания"12 апреля 2017*
2. *Концепция непрерывного педагогического образования педагога новой формации Республики Казахстан. Астана, 2005.-32с.*
3. *Бейсенбаева А. Формирование гуманистической направленности учащихся с использованием межпредметных связей //Вестник высшей школы Казахстана. - 1997. - №4. - С.125-128.*
4. *Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана. Учебн. Пособие / Под общ. ред. Г.М. Храпченкова. - Алматы: Ун-т. Кайнар, 1998.- 168 с.*

Жардамалиева Ж.Б.
кафедры «Языки» Казахской академии транспорта и коммуникаций
им. М. Тынышпаева, кандидат педагогических наук, доцент, zh_zanar@mail.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Түйін. *Білім беру мен ақпараттарды беруде жаңа технологиялардың дамуы көптеген пәндерді оқыту формасы мен әдістемесіне өзгерістер енгізе отырып бүкіл білім беру жүйесіне әсер етеді. Қазіргі заманғы оқытудың теориясы мен практикасы (қашықтықтан және автономды) студентті бойкүйездіктен арылтып, белсенді, өзінің оқу қызметін жауапкершілікпен басқару алатын субъектіге айналдыру идеясын қолдайды.*

Көп жақтылық қарым-қатынас жасау моделі студенттің тұлғалық жағынан еркін ашылуына көмектеседі. Нәтижесінде білім берудің мазмұны жаңартылған жаңа инновацияляқ ағымдар болашақ маманның жан-жақты интеллектуалды дамыған, кәсіби шеберлігі бар, алдына қойылған міндеттерді шеше алатын тұлға болып қалыптасуына негіз болады.

Түйін сөздер: *құзыреттілік, құзыреттілік, студент, жол, стратегия.*

Резюме. *Развитие новых технологий передачи знаний и информации влияет на всю систему образования, требуя значительных изменений в методиках и формах обучения каждой из дисциплин. Теория и практика современного (дистанционного и автономного) обучения отстаивает идею превращения студента из пассивного в активного субъекта, способного самостоятельно и ответственно управлять своей собственной учебной деятельностью. Модель многостороннего общения представляет обучение как свободное раскрытие личностных возможностей студентов. В итоге, новые инновационные тенденции обновления содержания образования сводятся к подготовке будущего специалиста как многосторонне интеллектуально развитую личность, обладающую профессионализмом и способную к поиску и решению поставленных задач.*

Ключевые слова: *компетенция, компетентность, студент, способ, стратегия.*

Summary: *Development of new technologies of knowledge and information transfer influences on all education system, demanding considerable changes in techniques and education forms of each of disciplines. The theory and practice of modern (remote and autonomous) teaching defends transformation idea of the student from passive into active subject capable independently and responsibly to operate his own educational activity. The model of multilateral communication represents teaching as free disclosure of the student`s personal opportunities. As a result new innovative tendencies of updating of education content come down to training of future expert as multilaterally intellectually developed personality having professional manner and be able to search and the solution of the given objectives.*

Keywords: *competence, competence, student, way, strategy.*

Цель современного образования – развитие мышления от низшего уровня (знание информации) к высшему (оценка этой информации, формирование собственного отношения к полученным фактам, их осмысление и сознательное усвоение, возможность увидеть перспективу их применения на практике). Основная задача – научить мыслить, а не дать то, что уже существует. То есть обучение должно быть через информацию, предполагая, что она служит не для последующего восстановления текста, а будет использована в решении определенной проблемы.

Согласно установкам и основным постулатам концепции модернизации образования и в Казахстане, и в России реализуется это несколькими способами. Во-первых, развитие новых технологий передачи знаний и информации влияет на всю систему образования, требуя значительных изменений в методиках и формах обучения каждой из дисциплин. Во-вторых, теория и практика современного (дистанционного и автономного) обучения отстаивает идею превращения студента из пассивного в активного субъекта, способного самостоятельно и ответственно управлять своей собственной учебной деятельностью. В-третьих, модель многостороннего общения представляет обучение как свободное раскрытие личностных возможностей студентов. В итоге, новые инновационные тенденции обновления содержания образования сводятся к подготовке будущего специалиста как многосторонне интеллектуально развитую личность, обладающую профессионализмом и способную к поиску и решению поставленных задач. Или: конпетентностный подход в процессе преподавания формирует компетенции, дающие право действовать.

Понятие «компетентность» вошло в активный научный обиход в последнее десятилетие, но уже имеется более тридцати его видов: профессиональная, социальная, личностная, индивидуальная, моральная, управленческая, психологическая, аутопсихологическая, педагогическая, коммуникативная, культурная, социально-перцептивная, рефлексивная, эмоциональная и др. [1]. Каждая из указанных компетентностей обладает своей направленностью, структурой, системой компонентов и т.д.

Чаще всего исследуется профессиональная компетентность (Е.С.Кузьмин, Р.Л. Кричевский, С.Ю.Степанов, И.Н. Семенов, А.К. Маркова и др.). Competence (анг.) – способность. Компетентность в ряде значений – обладание компетенцией, которая, в свою очередь, определяется как совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов и необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним [2, с.295]. В компетентности выделяют когнитивную характеристику (наличие необходимых знаний), регулятивную (использование знаний для решения задач), рефлексивно-статусную (право действовать определенным образом за счет признания авторитарности) и коммуникативную (возможность установления контактов самого различного вида) [3], учитывая при этом такие факторы, влияющие на их формирование, как семья, студенческий коллектив, друзья, досуг, образовательная среда, политика.

С понятием «компетентность» исследователи связывают оценку качества деятельности, ее эффективность (Дж.Равен, О.Епишева, Е.Майер и др.). Компетентный человек способен выбирать оптимальное решение, аргументировать верное и т.д. (так, согласно словарю иностранных слов, «компетентность – способность данного лица производить определенный вид работы» [4, с.299], «компетентный – располагающий полномочиями для определенных действий» [4, с.299], «компетенция – 1) совокупность полномочий официального лица, установленная законом или уставом; <…> 4) знания, опыт, осведомленность в какой-то области» [4, с.299]). Оценка конечного результата позволяет (дает право, наделяет полномочиями) оценить степень компетентности профессионала. Возникает вопрос: каким же образом соотносятся компетентность и правомочность человека или, по крайней мере, имеются ли корреляционные связи между ними. Цель нашей статьи – изучение данного вопроса на основе анализа программирования и воплощения профессиональных компетенций студента. Рабочая гипотеза: право (правомочность) студента является архетипом (смысловым ядром) его профессиональных компетенций. Рассмотрим составляющие этой гипотезы.

1. Компетентность как обязанность и долг каждого. Современный рынок труда предъявляет высокие требования к мобильности и адаптированности студентов. Ведущая категория «компетентность специалиста» определяется как владение выпускником вуза профессиональными знаниями, как его способность самостоятельно применять их в том или ином контексте в различных видах деятельности. На основании этого в России были разработаны основные характеристики ключевых компетенций специалиста РОСТОК-С (Развитие общекультурных, социальных, технологических, образовательных компетенций студента), подразделяемые на две части: инвариантная (общепрофессиональная компетенция) и вариативная (специально-профессиональная компетенция). В Казахстане был разработан ФГОС (Федеральный государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования), направленный на результат (профессиональная готовность в общекультурном контексте), социально-профессиональные задачи, которые предстоит решить (социально-профессиональная мобильность), личностные характеристики (готовность к межкультурной коммуникации). Однако и в Казахстане, и в России определены единые принципы компетентностного подхода, которые включают: 1) развитие у студентов способности к самостоятельному решению проблем в различных сферах и видах деятельности на основе социального и личного опыта; 2) отбор содержания образовательных программ на основе дидактически адаптированного опыта решения профессиональных, познавательных, мировоззренческих, нравственных и иных проблем; 3) оценка результатов обучения на основе уровня достижения целей обучения.

Таким образом, на государственном уровне утвержден целый комплекс, состоящий из знаний, умений, навыков, способностей, склонностей, готовностей, прав и обязанностей студента, так как предполагается, что **любой** современный специалист имеет все основания и поэтому должен быть человеком широкого кругозора, качественных знаний и высокой культуры, умеющим быстро находить необходимую информацию, используя весь интеграционный спектр информационных услуг.

2. Правомочность студента как результат компетентности школьника. Согласно Госстандарту, существующему на территории постсоветского пространства, результатами школьного образования рассматриваются такие три компетенции, как общекультурная, методологическая (способность к исследовательской, творческой деятельности) и допрофессиональная (способность ориентироваться в выбираемой профессии, умение оценить ситуацию на рынке труда и рынке образовательных услуг в области высшего образования). Уровень последней в значительной мере связан со способностью выпускника средней школы выбрать тот вуз, который позволит ему наиболее полно реализовать собственный потенциал, а также отвечает его интересам и возможностям. Однако

в сегодняшней ситуации всё вышеперечисленное не только находится в обоюдной положительной зависимости (когда возможности бывшего школьника, т.е. его мобильность, креативность, позиционирование и т.д., подкрепленные его платежеспособностью, позволяют выбрать «свой» вуз), но и в отрицательной (вузы стараются принять как можно больше студентов, что не может не влиять на качество; резко возросло количество вузов и бóльшую часть из них составляют вузы, открывшиеся на базе бывших средних специальных учебных заведений; в массовой среде студенчества сложился значительный слой тех, кто стал студентом по мотивам, не всегда совпадающим с профессиональной или когнитивной ориентациями; снижен уровень предоставляемого образования из-за нехватки квалифицированных кадров; в наличии имеются коррумпированные вузы, а также резко снижаются материальные возможности самих абитуриентов).

Следовательно, такие установки абитуриента, как «хочу» и «надо», «обогащаясь» влиянием внешней среды, в большинстве случаев обуславливают логику и возможности установки «могу».

3. Образовательная парадигма. Приоритеты современного образования сместили доктрину «образование - преподавание» на доктрину «образование - созидание», тем самым признав приоритет внутренней свободы, самоценность и неисчерпаемость возможностей каждой личности (табл. 1).

Таблица 1. Сравнительный анализ образовательных парадигм на уровне прав и возможностей сторон

Парадигма обучения	**Парадигма учения**
Знания передаются преподавателями по «частям» и «крупицам»	Знания конструируют, создают и получают сами студенты
В центре процесса обучения находится преподаватель, который контролирует ход процесса	В центре процесса обучения находится студент, который контролирует ход процесса
Преподаватели и студенты работают независимо и изолированно	Преподаватели и студенты работают в одной команде

Переход от коллективной к индивидуальной форме обучения, возрастание роли самостоятельной работы студента, повышение его ответственности за результаты учебной деятельности утвердили парадигму высшего образования, ориентированной на студента, на реализацию его академических свобод и возможностей широкого выбора в образовательном процессе (что, в частности, было зафиксировано в декларации стран-участниц Болонского процесса, подписанной в Праге в 2001 году, где содержится утверждение о том, что студенты **должны** влиять на происходящее в вузе). Таким образом, правомочность вроде бы на лицо, пересчитать вузы, где это есть, не составляет труда, но они все-таки есть.

4. Психологический аспект. Считается, что наилучшая тактика современного образования должна включать: 1) информацию к размышлению, подкрепленную наглядными примерами; 2) свободу выбора примеров и доказательств истины; 3) стабилизацию знаний путем удовлетворения любопытства, индивидуальных интересов и с учетом профессиональной ориентации; 4) учет психологических особенностей: для одних характерно стремление вперед (самостоятельное изучение материала), вглубь (усложнение работ) и вширь (привлечение дополнительного материала), для других – движение вперед лишь на основе постоянного возврата к изученному пройденному материалу и усиленного закрепления нового на большом количестве фактов. Среди многообразия образовательных технологий студент имеет право выбрать дидактическую систему, включающую обучение в сотрудничестве (классические лекции и семинары по определенному плану), метод проектов (стимулирование активности к самостоятельному овладению предметом, позволяющее органично интегрировать знания студентов из разных областей при решении одной проблемы), тандем-метод (обучение ведется с помощью вопросов, ответов и комментариев в произвольной форме беседы и без плана).

Постепенно запоминание меняется на понимание через применение на практике, используются методы динамического программирования будущего профессионала. Однако так как данное право зафиксировано в силлабусах всех обучающих курсов, то студент «вынужден» постоянно работать, воспринимая и перерабатывая учебный материал, проверяя его усвоение обстоятельно и полно в своем личном темпе. Преподаватель, систематически и оперативно получая результаты обучения каждого отдельного студента по обратной связи, своевременно устраняет недочеты и повышает эффективность обучения. Таким образом, программируется не только усваиваемый материал, но и процесс усвоения (право обосновывается долженствованием).

5. Стратегия визуализации. Современный преподаватель – это координатор и консультант, так как, согласно концепции современного образования, деятельность преподавателя сводится к управлению процессом познания, консультированию и разработке новых средств обучения. Основой работы студентов являются логико-психологические средства, а именно умение осуществлять сравнение, сопоставление, классификацию путем выявления причин некоторых явлений, составления плана, разделения главного и второстепенного, выделения основных соотношений и т.д. Развитие учебных умений связано с навыками как автоматизированными компонентами умений, то есть с сознательно выполняемой деятельностью, образующейся путем упражнений и тренировок, что должно, в свою очередь, обеспечивать знания.

Применение данных стратегий пробуждает в каждом обучаемом творческие способности, мобилизуют все их знания и умения. Чтобы лучше изложить материал, студенты начинают писать стихи, рисовать, разыгрывают сценки, сопоставляют схемы, таблицы. Визуализация может быть формой социально-конструктивного обучения. Главный его элемент – это участие студентов в собственном обучении. В итоге, благодаря общению на лекциях и практических занятиях, студент имеет возможность воочию наблюдать речевое поведение своего наставника; задать любой вопрос и получить на него компетентный ответ; выразить собственную позицию и аргументировать ее. То есть успевающий студент – это тот, чья умственная работа идет на одной частоте с умственной деятельностью преподавателя. Но средства информационных технологий позволяют автоматизировать процесс передачи информации, контроля результатов учебной деятельности, обработки информации, управления познавательной деятельностью обучающихся, развитию интереса к изучаемой дисциплине. Они наглядны, информативны, адекватны, интегративны.

Кроме того, использование на занятиях виртуального учебника развивает творческий потенциал студентов, повышает у них мотивацию обучения и самостоятельность, развивает мышление и культуру учебной деятельности, углубляет эстетическое содержание изучаемых тем, решает проблему дифференциального подхода к обучению, развивает и осуществляет информационную деятельность. То есть виртуальное обучение позволяет осваивать новый материал в темпе, свойственном природе студента и, в этом случае, успевающим становится **каждый** студент.

6. Стратегия объединения. Студенты знакомятся с модулем, который изображен в виде иерархической схемы и представляющий основные понятия и их взаимосвязь. Программа состоит из четырех блоков: блок информации; блок входящего контроля (диагностика знаний); блок операции или обучающий (тренировочные упражнения); блок выходящего контроля (результаты полученных студентами знаний).

7. Дистанционно-электронный способ, или мобильное обучение. Студенты сами выбирают свой способ быстрого обучения: заниматься чем угодно или прогуливать занятия, а потом черпать знания из Интернета. Модернизация образования предлагает электронное обучение (e-learning) как целенаправленную и контролируемую интенсивную работу по индивидуальной траектории обучения в любом удобном месте, в индивидуальном темпе, в удобное время. Предполагается, что электронное обучение позволит овладеть навыками применения информационно-коммуникационных технологий и легко применять их в процессе работы после завершения обучения. Занятия должны проводиться с применением электронных средств информации (Интернет, интранет, экстранет, CD-ROM, видеозаписи, телевидение, мобильные телефоны, карманные компьютеры и др.) в системе сетевого обучения, виртуальных аудиторий, цифровой совместной работы. Однако необходима научно-образовательная методика использования мобильных технологий, легкость освоения этих технологий. Кроме того, выявляются как «плюсы» данного способа (обучение в любую свободную минуту и в любом месте; возможность заменить стационарный компьютер на устройство «временного подключения»; многократные контакты и воспроизводство; использование во всех областях бизнеса, науки, образования; экономия средств и времени; быстрый доступ к требуемой информации), так и «минусы» (ограниченные возможности воспроизведения графики; малые размеры экрана устройства; необходимость постоянно повышать квалификацию; наличие качественной высокопроходной связи и постоянное обновление оборудования).

Таким образом, применение мобильного обучения в современных образовательных средах позволяет обеспечить высокий уровень адаптивности и интерактивности с обучаемыми, снять пространственно-временные ограничения в работе с разными источниками информации, реализовать дидактическую систему интерактивного самообучения. Мобильное обучение – закономерный и объективный процесс, требующий оптимального сочетания традиционных и инновационных способов реализации учебного процесса, но дающий право на самостоятельность.

8. Компетентность и правомочность как игра амбивалентных сил. Современное общество рассталось с системой надличностных непререкаемых ценностей и норм (что не могло не отразиться и на системе образования). В связи с этим актуальной проблемой стал поиск дополнительных факторов (общих и специальных) повышения добротности теоретической подготовленности будущих специалистов и прочности сформированных у них практических навыков и умений. Субъективно у студента такое образование должно было бы сформировать навык постоянного ценностного самоопределения, выбора необходимых ценностных ориентиров. Объективно студент получает свободу выбора и право для выстраивания себя и своей деятельности в мире только в тех масштабах, которые сам же себе устанавливает путем выбора конкретного вуза. Кроме того, и преподаватели находятся в состоянии постоянного самообразования и поиска новых образовательных стратегий и форм, «вынужденные подстраиваться» под такого студента.

Таким образом, *правомочность студента является основно́й составляющей его компетентности, точнее смысловым, архетипическим его ядром.*

К сожалению, начавшиеся в 90-х годах XX века реформы образования как в России, так и в Казахстане привели к деформированной стратификации общества. К примеру учтем, что для анализа социальной стратификации применяются, в частности, критерии престижа профессии, качества жизни, качества профессионального образования, уровня дохода, доступа к власти и др. Тогда мы обязаны констатировать, что, с одной стороны, преподаватель вуза как носитель определенных этносоциальных ценностей оказался в состоянии амбивалентности; с другой - в таком же положении оказался и потенциальный абитуриент, принимающий решение о приобретении того или иного профессионального образования, так как, основываясь на объективном подходе, ему следует учитывать взаимосвязь и взаимозависимость таких переменных, как престиж профессии, качество образования, доход, доступ к власти и, в конечном счете, свою правомочность на тот или иной вариант. Тогда профессиональная компетентность студента (а значит и выпускника вуза) – это игра амбивалентных сил.

Игра – один из основных феноменов человеческого бытия наряду со смертью, трудом, господством и любовью. *Амбивалентность* – это противоположность (процессов, состояний, свойств, образований), направленных на один и тот же объект. Амбивалентность может рассматриваться с трех точек зрения:

1. *Волевая амбивалентность* (субъект одновременно хочет чего-то и не хочет (например, хочет получить данную профессию и в то же время понимает, что это не обеспечит ему желаемую компетентность).

2. *Интеллектуальная амбивалентность* (субъект одновременно высказывает нечто и то, что ему противоречит. В данном случае речь идет идет о защите от внутреннего возбуждения (влечения) и особенно от представлений (воспоминаний, фантазий), причастных к этому влечению, а также о защите от ситуаций, порождающих такое возбуждение, которое нарушает психологическое равновесие и, следовательно, неприятно для *ЭГО*. Например, получаемое образование нравится, но поможет/помогло ли это образование реализации фантазий субъекта о его желаемой правомочности достаточно долго может оставаться невыясненным).

3. *Аффективная амбивалентность* (субъект одновременно и любит, и ненавидит одного и того же субъекта. Например, студент может одновременно и уважать, и игнорировать одного и того же преподавателя, то есть речь идет об особого рода конфликтах, в которых положительный и отрицательный элементы аффективной установки существуют одновременно и неразрывно, образуя недиалектическое противопоставление, непреодолимое для субъекта, одновременно говорящего и «да», и «нет»).

Таким образом, мы можем говорить о *волевой амбивалентной игре* (может рассматриваться как деятельность, являющаяся формой самовыражения субъекта, направленная на развитие определенных навыков и умений), *интеллектуальной амбивалентной игре* (представляет собой логическое моделирование интеллектуальных процессов субъектов) и об *аффективной амбивалентной игре* (средство решения проблем коммуникации, удовлетворения потребностей в развлечении, удовольствии, снятии напряжения).

Подведем итог всему вышесказанному. Студенты многое получили от реформы высшего образования. В чем-то обманувшись (табл. 2), они в целом видят перспективы.

Таблица 2. Сравнительный анализ произошедших перемен

приобретение	**Потери**
Право выбора школы или вуза	Самостоятельно выбранные школы или вуз оказались не лучше остальных
Право участвовать в управлении процессом собственного образования	Знания, оплаченные из своего кармана, оказались устаревшими
Изобилие информации по всем учебным предметам	Процесс учебы по-прежнему требует затраты собственных усилий
Свобода доступа к первоисточника	Отсутствие работы по специальности
Изменение отношений с педагогами (сотрудничество)	Ухудшились условия студенческой жизни (конкуренция)
студент волен сам выбирать стратегию своей деятельности, так как оценка предлагаемых видов деятельности определена заранее силлабусом	Оценка не может быть скорректирована, так как обуславливается ритмичностью выполнения самостоятельной работы в течение семестра

Правомо́чность и пра́во студента является архетипом (смысловым ядром) его профессиональных компетенций. Факты доказывают, что (хотим мы того или нет) это существует, а при определенной социальной адаптации к условиям постепенно становится нормой.

Список литературы

1. *Елина И.Е. Компетентность как интегральная характеристика профессиональной деятельности государственных служащих: дис…канд.психол.наук: 19.00.13 – М., 1999, 201 с.; Епишева О., Майер В. Управленческая компетентность вузовского руководителя //Высшее образование в России, 2005, №8, с.141; Карнышев А.Д. К вопросу о межкультурной компетентности работников правоприменительных органов //Подготовка кадров для силовых структур: современные направления и образовательные технологии: материалы тринадцатой всерос.науч.-метод.конф. – Иркутск: ФГОУ ВПО ВШ МВД России, 2008, с.16-18; Равен Дж. Компетентность в современном обществе. – М., 2002 и др.*
2. *Совр.словарь иностранных слов. – СПб.: Дуэт, 1994. – 980 с.*
3. *Деркач А., Зазыкин В. Акмеология: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.*
4. *Большой словарь иностранных слов /Сост. А.Ю.Москвин. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф: ООО «Полюс», 2003. – 816 с.*

Карманова Жанат Алпысовна
педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ, (karmanovazh@mail.ru)

Абылайхан Салтанат Мұратханқызы
«6D010300 – Педагогика және психология» мамандығының 1 курс докторанты
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ, (saltok_jan@mail.ru.)

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ БЕЛГІЛЕРІ

Түйін. *Мақалада рухани жаңғыру түсінігі қарастырылады. Мәдениеттің материалдық және рухани түрлеріне тоқталып, адамгершілік мәдениет түсінігінің мағынасы ашылып, мынадай түрлері анықталған: этикалық ойлау мәдениеті, сезімнің пайда болу және оны білдіру мәдениеті, мінез-құлық мәдениеті, адамның адамгершілік резонансқа, эмпатияға, тілегіне қабілеті, этикет. Үшінші мыңжылдыққа қадам басқан болашақ ұрпақ бойында қалыптастыруға болатын адамгершілік мәдениеттің белгілері аталып өтілген.*

Резюме. *В статье рассматривается понятие модернизация общественного сознания. Рассматривается виды культуры, расскрывается смысл понятия нравственной культуры и выявляется следующие виды: культура этического мышления, культура проявления и выражения чувств, культура поведения, способности человека к моральному резонансу, сочувствию, желанию, этикет. Выделили признаки нравственной культуры которые можно сформировать у детей третьего тысячилетие.*

Summary. *The article deals with the concept of modernization of public consciousness. Types of culture are considered, the meaning of the concept of moral culture is revealed and the following types are revealed: culture of ethical thinking, culture of expression and expression of feelings, culture of behavior, ability of a person to moral resonance, sympathy, desire, etiquette. The signs of moral culture that can be formed in children of the third Millennium.*

«Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек», - деп Елбасы өзінің мақаласында атап өткен болатын.

Өте үлкен бәсеке заманы келе жатыр, рухани жаңғырып жаңа тарихи кезеңге аяқ басқан, үшінші мыңжылдыққа Қазақстан ұрпағының білімі, ішкі мәдениеті, болмысы, санасы дайын болу керек. Бұл дұрыс қалыптасқан тәрбиеден, мәдениеттіліктен, саналылықтан бастау алатынын жақсы білеміз және әрбір қадамын нық басатын, болашаққа сеніммен бет алатын, адамгершілік мәдениетті, білімді, өзімізге тән кескін-келбетін, ұлттық болмысын сақтайтын ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Рухани жаңғыру түсінігі – өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді [1].

Кейбір дереккөздерінде рухани жаңғыру – адам баласының ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімінің, сенімі мен сапасының, білімі мен өмір сүру тәсілінің көрсеткіші, жаңа өзгерістерді қабылдай білуі. Ал жастардың рухани байлығы дегенде, бірінші кезекте олардың білімділігі, ана тілін білуі мен мәдени деңгейі, дүниетанымы мен адамгершілігі, өнегелілігі мен тәрбиелілігі деп айтуға болады [2].

Филология ғылымының докторы, профессор Шерубай Құрманбайұлы рухани жаңғыру деген ол ұлттың мәдениеті, өнері, әдебиеті мен тарихы тұрғысынан жаңғыру деп қазақи, ұлттық болмыс негізінде талқылайды [3].

XXI ғасырдың адамы жақсы киінген, қолында iPad, iPhone, секілді соңғы технологияның жетістіктері бар, заманауи поп және рок-музыканы, брендтерді, автокөлік маркаларын жақсы біледі. Алайда, өкінішке орай заманауи прозаны оқымайды, концерт залдарына бармайды, өнердің түрлері бойынша танымы төмен, этикет нормаларын білмейді. Мұның бәрі дөрекіліктің көрінісі болып табылады. Дөрекілікті алдын-алу мәдениет түсінігімен байланысты [4].

Осы жерде мәдениет түсінігіне тоқталып өтсек, мәдениет – материалды және рухани құндылықтарды құрастыруда пайда болатын адам қызметі және ұйымдасудың тәсілі, қоғам мен адамның тарихи дамуының деңгейі.

Материалды мәдениет – адамның заттар формасында көрініс тапқан рухани әлемінен сыр шертсе, рухани мәдениет – мәдениет пен қоғамның басқа салаларынан бөлінбеген, керісінше адамзат қызметінің барлық саласына еніп өзінің өн бойына адамның рухани қызметімен қатар, рухани

құндылықтардың жиынтығын жасақтайды. Рухани мәдениет адам бойында тұлғаны табады, оны қолдап, дамытады. Ол көп оқығандықпен немесе білімпаздықпен өлшенбейді. Ол оның тәрбиелілігі, адамгершілігі мен мәдениеттілігі.

Рухани мәдениеттің негізгі формаларына ғылым, өнер, дін, философиялық мәдениет, құқықтық мәдениет, көркемөнер мәдениеті, зияткерлік мәдениеті, адамгершілік мәдениеті жатқызылады [5].

Адамгершілік мәдениетті қалыптастыруға бағытталған ғалымдардың еңбектерін талдай келе, адамгершілік мәдениеттің мәнін сипаттайтын бірнеше түсініктерді бөліп көрсетуге болады.

А.А. Гусейнов бойынша өзінің психикалық және өмір жолының ерекшеліктері арқылы норма, принциптер, мінез-құлық, қарым-қатынастарды сынауы, осының нәтижесінде тұлға «Мен басқаша істей алмаймын» мотивімен әрекет ете бастайды.

Б.Т. Лихачев адамгершілік құндылықтарды құру, тарату және қолдану жүйесі десе, В.С. Библер, Н.В. Зелинский қоғамның адамгершілік талаптарын субъектінің білуі, эмоционалды саласының байлығы, адамгершілікті таңдауы және оны адамгершілік әрекет жасау арқылы жүзеге асыруы.

В.Я. Лыкова, А.И. Шемшурина дәстүрлер негізінде саналы қалыптасқан және тұлғаның өзіне, қоршаған ортаға, адамдарға, өмірге деген адамгершілік құнды қарым-қатынас тәжірибесін үнемі жетілдіруі [6].

Тұлғаның адамгершілік мәдениеті – қоғамның адамгершілік тәжірибесін игеру деңгейі, мінез-құлқында және басқа адамдармен қарым-қатынасында құндылықтарды, нормалар мен принциптерді бірізді жүзеге асыруы, үнемі өзін-өзі жетілдіруге даярлығы, өздеріне тән тәртіп формаларын таба білуі.

И.С. Кон және А.А. Ручейковлардың қазіргі теориясы аясында «адамгершілік мәдениет» түсінігі төмендегілерден тұрады:

- этикалық ойлау мәдениеті (адамгершілік ойлау қабілеті, этикалық білімді пайдалана, жақсылық пен зұлымдықты ажырата білуі, пайда болған жағдаяттарға сай адамгершілік нормаларды қолдануы);
- сезімнің пайда болу және оны білдіру мәдениеті;
- мінез-құлық мәдениеті (адамгершілік тәжірибеде ойлар мен сезімдерді жүзеге асыру және оларды күнделікті әрекетіне айналдыру);
- адамның адамгершілік резонансқа, эмпатияға, тілегіне қабілеті;
- этикет - тұлғаның қарым-қатынас барысында мінез-құлық формаларын реттейтін ережелерді сақтауы [7].

И.Б. Дерманова адамгершілік мәдениеттің бір-бірімен байланысты төмендегідей белгілерін көрсетеді:

1. Сауаттылық.
2. Құзыреттілік.
3. Құндылықты-мағыналық.
4. Рефлексия.
5. Мәдени шығармашылық.

Сауаттылық - жас, жеке және басқа да ерекшеліктерін игеруден басталатын адамгершілік мәдениеттің қыр-сырынан тұрады. Сауаттылық мінез-құлық, қарым-қатынас саласында адамгершілік білімді, ережелер мен нормаларды игеруді білдіреді. Балаға өзін, басқа адамдарды тануы, өз мүмкіндіктерін сезінуі, өзінің «бастапқы деңгейін» жоғалтпауы, ішкі қарама-қайшылығын сезінуі маңызды және осы мотивация негізінде сауаттылық пен құзыреттілікті игеру тиімді болады.

Құзыреттілік адамның алдында тұрған міндеттерді, мәселелерді шешу үшін білім мен іскерлікті тиімді пайдалануды білдіреді. Құзыреттілік өзінің бұрынғы, басқа адамдардың және қоғамдық-тарихи тәжірибелерді лайықты қолдануды білдіреді. Құзыреттілік балада жинақталған мінез-құлық және өз-өзімен, басқалармен өзара әрекеттестік тәжірибесінің тәжірибесінен бастау алады.

Адамгершілік мәдениеттің құндылықты-мағыналық белгісі тұлғалық маңызды және тұлғалық құндылықтар, сенім, көзқарастар, ұстанымдар, қарым-қатынастар, оның іс-әрекеті, айналасындағылармен өзара қарым-қатынастар жүйесі. Құндылықтар жүйесі өзін және басқаларды бағалауы, өз пікірін білдіруі, өз таңдауын жасауы.

Рефлексия бұл адамның адамгершілік мәдениетті игерудегі оның іс-әрекетінің мақсаттарына, процесіне және нәтижелеріне деген көзқарасы, сонымен қатар өзін өзгерген тұлға, іс-әрекет және қарым-қатынас субъектісі ретінде өзінің ішкі дүниесінде болған өзгерістерді сезінуі.

Мәдени шығармашылық адам балалық шақтың өзінде мәдениетті құрушы ғана емес, сонымен қатар оны жасаушы болып табылады. Мәдениетке қатысты шығармашылық мектеп жасына дейінгі жаста басталады [8].

Бүгінгі ұрпағымыздың жан дүниесінің, болмыс-бітімінің, ойлау жүйесінің қандай болатынын

олардың іс-әрекеттерінен, мінез-құлықтарынан көруіміз керек. Бұл үшін оқулықтардан да, білім беру жүйесінен де, отбасы, балабақша мен мектептен, жоғары оқу орнынан, қоғамнан тәрбиенің, мәдениеттіліктің, дамудың жарқын үлгісін көре алуымыз керек.

Егер біз өзіміздің төл мәдениетімізді сақтамай, еуразиялық немесе батыстық мәдениетке қол созып, соларға еліктейтін болсақ, онда мұндай рухани жаңғырудың бізге керегі шамалы екенін айта келе, Елбасы мақаласындағы адами капиталдың шынайы адамгершілік мәдениеттілігінің белгілері:

- қанағатшылдық,
- қарапайымдылық,
- үнемшілдік,
- орынды пайдалану,
- ысырапшылдық пен астамшылыққа,
- даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу,
- білімді де сауатты.

Қорытындылай келе, рухымызды биіктететін, бәсекеге қабілеттігі артқан, өнері мен ғылымын өркендететін, білімін әлемдік кеңістікте шарлататын, мәдениеті мен дәстүрін үстемдедетін мейірімді, адал, ақылды, білімді, бауырмал, ұлтшыл, елшіл, кеңпейіл, отаншыл, қанағатшыл, қарапайым, үнемшіл, орынды пайдалану, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермейтін мәдениетті ұрпақ қалыптастыруда ат салысу керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 12 сәуір 2017.*
2. *https://www.zharar.com/kz/shygarma/11869-ruhani_zhangyru.html*
3. *https://baq.kz/kk/news/ruhani_zhangiru/sherubai_kurmanbaiuli_ruhani_zhangiru_degenimiz__ult_ruhinin_askaktaui20170906_091700*
4. *https://studopedia.su/8_30780_otbasi.html*
5. *Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері: Оқулық. –Алматы: Дәнекер, 2000. – 180б.*
6. *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Г96 Этика: Учебник. — М.: Гардарики, 2000. — 472с.*
7. *Библер В.С. Школа диалога культур: Идеи. Опыт. - Кемерово, 1993. – 245с.*
8. *Газман О.С. Воспитание: цели, средства, перспективы - М., 1989. – 155с.*

Идрисова Д.Т.
PhD - докторант КГУ имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, e-mail: dia88@inbox.ru

Ибадуллаева С.Ж.
доктор биологических наук, профессор КГУ имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, e-mail: salt_i@mail.ru

Жандавлетова Р.Б.
кандидат биологических наук, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, e-mail: raihanzhandavletova@mail.ru

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ МИКРОБИОЛОГИИ В ВУЗЕ

Түйін. *Мақалада «Өзіндік жұмыс» түсінігі туралы анықтама берілген, «Микробиология» курсын оқу барысында өткізілетін өзіндік жұмыстардың түрлері қарастырылған. Сонымен қатар, білім берудің әрбір элементінің рөлі, дәлірек айтсақ дәрістердің рөлі, студенттердің танымдық белсенділігін арттырудағы практикалық жаттығулар қарастырылады.*

Сонымен қатар, студенттердің сыни ойлауды дамытудағы іскерлік ойындардың рөлі, сонымен қатар студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттілігін дамытудағы тәуелсіз міндеттердің рөлі зерттеледі.
Резюме. *В статье приводится определение понятия «самостоятельной работы», рассматриваются виды самостоятельных работ проводимых при изучении курса «Микробиология». Наряду с этим рассмотрена роль каждого элемента обучения, конкретнее роли лекций, практических занятий в повышении познавательной активности студентов.*

Также рассмотрена роль деловых игр в развитии критического мышления студентов, а также роль самостоятельных заданий в развитии исследовательских компетенций студентов.

Summary. *The article provides a definition of the concept of "Independent work", examines the types of independent work conducted during the course "Microbiology." Along with this, the role of each element of education, the role of lectures, practical exercises in increasing the cognitive activity of students is considered.*

Also, the role of business games in the development of critical thinking of students, as well as the role of independent tasks in the development of research competencies of students, is considered.

Повышение уровня научной подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием и выявление талантливой молодежи для пополнения педагогических и научных кадров вузов, других учреждений и организаций страны является ключевым моментом преподавания. Особенность преподавания микробиологии в вузе заключается в необходимости интеграции естественнонаучных дисциплин и достижений науки. Особенность изучаемого предмета позволяет углубить теоретические знания при выполнении лабораторных работ. Одним из важных условий продуктивной познавательной активности обучающихся является обеспечение оптимального, качественного сочетания различных видов учебной работы и самостоятельной деятельности.

В учебном процессе вуза различные формы самостоятельной работы студентов находятся во взаимосвязи и являются дидактическим средством организации учебной деятельности. Организация и проведение самостоятельной работы студентов под непосредственным руководством преподавателя, является одним из важных этапов получения новых знаний, а также наиболее эффективным видом самостоятельной работы на начальных курсах обучения. Общеизвестно, что на более старших курсах наибольшее значение получает самостоятельная исследовательская, творческая деятельность обучающихся, уже почти не требующая непосредственного участия преподавателя в качестве организатора. Поэтому приобретение навыков самостоятельной работы придаст большую уверенность в выполнении работ исследовательского характера.

На основании вышесказанного можно дать следующее определение самостоятельной работы студентов: самостоятельная работа студентов вуза является частью образовательного процесса, реализуемой под непосредственным и опосредованным руководством и контролем преподавателя, в ходе которой осуществляется активная работа по приобретению и закреплению учебного материала, осваиваются новые методы и приемы познания, формируется научное мировоззрение и система профессионально ценностных ориентаций личности, закладывается основа для использования полученных знаний и умений в практической деятельности [1].

При изучении дисциплины «Микробиология» выполняемые студентами виды самостоятельных работ, такие как самостоятельная работа с литературой, подготовка рефератов, презентаций и докладов позволяют не только углубить теоретические знания, а также использовать в будущем на

практике полученный багаж знаний по микробиологии в различных сферах профессиональной деятельности.

На начальном этапе изучении данной дисциплины студенты испытывают определенные трудности в усвоении микробиологии, возможно это связано с недостаточностью навыков выполнения самостоятельной работы. С целью повышения качества знаний и познавательной активности студентов на кафедре «Биологии, географии и химии» проводятся определенные моменты «загрузки» по основным разделам микробиологии: «Морфология и физиология микроорганизмов», «Генетика микроорганизмов», «Патогенные кокки». Данный вид самостоятельной работы могут посетить студенты имеющие вопросы по тем или иным тематикам курса, а также студенты других курсов, интересующие данной дисциплиной. Во время этого процесса преподаватель не только углублённо раскрывает тему, но и используя различные методы вовлекает студентов, даже иногда беседа может переходить в дебаты. В некоторых ситуациях студенты старших курсов перехватывают инициативу, выступая в роли лидера ситуации.

Наряду с этим в рамках внеаудиторной работы студенты изучают актуальные темы обшей микробиологии, которые не были охвачены в лекционном и практическом курсе, готовят рефераты и презентации. В начале изучения дисциплины студентам предлагаются тематики рефератов и презентаций. Так, например, в текущем учебном году на практических занятиях доложены и обсуждены следующие темы: « по проекту и теме нашей диссер».

Одним из наиболее важных моментов учебного процесса является курс лекций, который знакомит с теоретическими основами курса «Микробиологии», современными проблемами микробиологии, определяет место предмета «Микробиологии» среди биологических дисциплин. Согласно требованиям кредитной технологии обучения большая часть времени отводится на самостоятельную работу, как одну из путей развития исследовательской деятельности обучающихся.

В целях повышения интереса студентов к дисциплине и повышения активности некоторая часть занятий проводится в форме деловых игр. Причем элементы игры предлагаются самими студентами. Общеизвестно, что деловая игра представляет собой форму деятельности в условной обстановке [2]. Она выступает средством конструирования различных ситуаций, развивая интеллектуальные способности обучающихся. Во время деловых игр студенты, незаметно для себя погружаются в атмосферу делового обмена мнениями, прислушиваясь и учитывая мнение других, обмениваясь информацией, ищут совместное решение проблемы, и как бы используя свой опыт. Таким образом, приобретенные знания не оторваны от их практического применения [3]. Одним из этапов преподавания являются практические занятия.

На практических занятиях по микробиологии нами используются деловые игры [4]. Основная цель деловой игры – формирование у студента – понимания правильности выбора того или иного метода лабораторной диагностики. На начальном этапе организации игры преподаватель выделяет проблему, рациональные пути ее разрешения, совместно со студентами разрабатывает сценарий игры.

Игра служит средством актуализации, применения и закрепления знаний, развития практического мышления. Деловая игра способствует развитию навыков коммуникативного общения и взаимодействия в малой группе, креативного мышления, умению прислушиваться к мнению других, развитию навыков анализа и оценки в процессе групповой рефлексии. Также применение других методов в комплексе с деловой игрой способствует развитию исследовательского мышления, которое поможет в будущем в профессиональной карьере студентов.

Особую роль в повышении познавательного интереса студентов является их участие в научных исследованиях. На базе нашего университета открыт центр по поддержке инновационных идей студентов. В работе центра принимает участие студенты различных курсов и специальностей, также они предлагают свои бизнес-идеи. Конечно же, участие студентов в научных исследованиях – очень важный и многоступенчатый процесс, выполняемый под руководством преподавателя. Для развития исследовательских компетенций студентов функционируют студенческие кружки, которые имею свой план, цели и задачи. Одним из моментов работы является работа с литературным материалом по своей тематике исследований, знакомство с методиками , выполнение экспериментов и соответственно выступление с результатами исследований. Необходимо подчеркнуть, что студенты проводящие научные исследования, по сравнению со студентами не вовлеченными в исследование, очень быстро приобретают иследовательские навыки.

При планировании дисциплины «Микробиология», составлении учебно-методического комплекса дисциплины очень большой акцент делается на развитие исследовательских компетенций

обучающихся. Это достигается путем обобщения и систематизации знаний, полученных ранее обучающимися, и закрепления материала. Применение в учебном процессе инновационных методов обучения помогает конкретизировать и углубить полученные знания, расширять уровень владения новыми методиками микробиологических исследований, делать анализ и синтез, глубже понять значимость выполнения самостоятельной работы, развивая таким образом у студентов познавательную активность. Работа с литературным материалом, подготовка рефератов, презентаций и докладов, написание эссе позволяют студентам находить и определять наиболее важные проблемы как в курсе «Микробиологии», так и в процессе освоения материала.. В соответствии с этим можно заключить, что виды учебной деятельности, включая самостоятельную работу студентов, формируют у студентов способность к реальной оценке уровня знаний, идти в ногу со временем и быть конкурентноспособным специалистом.

Литература

1. *Подгрушная Т.С., Протасова И.Н., Рукосуева Т.В. «Способы повышения познавательной активности студентов при изучении микробиологии в медицинском вузе»// Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-26. – С. 5925-5929;*
2. *Анастасова Л.П. Самостоятельные работы учащихся по общей биологии: Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1989.-175 с.*
3. *Андреев В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности: Методическое пособие. М.: Высшая школа. 1981.-240 с.*
4. *Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989. 190 с.*

ӘОЖ: 378.091.31:004.94

Куанбаева Б.У.
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
E-mail: bayan_Kuanbaeva@mail.ru, Атырау қ.

Мураткалиева А.Н.
Х.Досмұхамедов атындығы Атырау мемлекеттік университетінің студенті
E-mail: amuratkaliyeva@mail.ru, Атырау қ.

ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖҮРГІЗУДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ РОЛІ

Аннотация. *В статье рассмотрены особенности использования Macromedia Flash для электронных учебников. Технология Flash позволяет быстро и эффективно создавать мультимедийные приложения, которые анимируются, озвучиваются и записываются. Электронные учебники - идеальное средство для дополнительного обучения и исследований.*

Ключевые слова: *Информационные технологии, Macromedia Flash, электронные учебники, физика, передачи давления.*

Summary. *The article discusses the features of using Macromedia Flash for electronic textbooks. Flash technology allows you to quickly and efficiently create multimedia applications that are animated, voiced and recorded and can react to user interaction. Electronic textbooks are an ideal tool for additional reading and research.*

Keywords:*Information technology, Macromedia Flash, electronic textbooks, physics, pressure transfer.*

Аннатоция. *Мақалада Macromedia Flash технологиясын электрондық оқулықтар жасау үшін қолданудың ерекшеліктері қарастырылады. Flash технологиясы анимациямен, аудио және бейнежазбалармен безендірілген және пайдаланушы әрекеттеріне жауап бере алатын мультимедиялық қосымшаларды тез және тиімді түрде жасауға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтар оқу және зерттеу материалдарын толықтыратын, қосымша қолдануға толық болатын қажетті құрал.*

Кілт сөздер. *Ақпараттық технологиялар, Macromedia Flash, электрондық оқулықтар, физика, қысымның берілуі.*

Ғылымға, білім беруде, экономикаға, өндіріске, ақпараттық процесстерді кірістіру ісін сапалы деңгейде жүргізу үшін қазіргі ақпараттық технологияларға негізделген білім жүйесінің жаңа моделін құруды жетілдіру қажет. Әр адамның өз қабілеттерін шыңдап, өз бетімен үздіксіз дами алатындай, өзінің шығармашылық потенциалын толықтай іске асыратындай мүмкіндіктері болуы тиіс.

Білім беру ісінің сапасы келесі факторлармен, яғни оқу үрдісін ұйымдастыру технологияларының, техникалық базаның, пайдаланылатын әдістемелік құралдардың тиімділігімен анықталатыны белгілі. Сондай – ақ, білім беру ісінде қолданылатын жаңа педагогикалық технологиялар компьютерлік оқыту бағдарламалары мен ақпараттық білім құралдарымен бірге пайдаланылып яғни, техника мен телекоммуникациялық байланыстардың жаңа дидактикалық мүмкіндіктерімен тығыз байланыстырылғаны дұрыс.

Білім беру жүйесінде педагогикалық технологиялардың қолданғанда оқу материалдарының педагогикалық мазмұндылығы мен жеке тұлғаның өздігінен білім алуына мүмкіндік жасаудың маңызы ерекше. Яғни, оқытуға арналған материалдардың мазмұнын іріктеу ғана емес, берілетін материалдың құрылымдық жағынан ұйымдастырылуы, білім беруде автоматтандырылған оқыту бағдарламаларын қолдану ғана емес, интерактивті ақпараттық орта ұйымдастыру арқылы барлық танымдық процесстердің өзара біріктіріліп, біртұтас қызмет істеуі және оларды басқара білу. Сонда, оқыту ісінің сапалылығы мен тиімділігі әрине өздігінен оқып үйрену үрдісін тиімді ұйымдастыру мен қолданылатын материалдың дидактикалық сапасына байланысты болып табылады.

Бүгінгі күнде жиі пайдалынатын оқыту технологиялары, қазіргі ақпараттық технологиялар, оқытудың компьютерлік технологиялары, оқытудың интерактивті режимі, мультимедиа технологиялары түсініктеріне қысқаша тоқталып өтейік.

Оқыту технологиясы - оқу үрдісінде белгілі бір межеленген мақсатқа жету бағытында ұйымдастырылған, жоспарлы түрде тұрақты жүргізілетін, педагогтар, әдіскерлер, шеберлер, т.б. басшылығымен іске асырылатын білімді, біліктілікті және дағдыларды меңгеру үрдісі. Оқыту технологиясы - оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолындағы алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі болып табылады. Оқыту

технологиясында мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы мен себептілігі жатыр, соған байланысты қажетті мазмұнды, тиімді әдістер мен құралдарды бағдарлама мен қойылған педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. Берілген анықтамалардан "технология" - techne - өнер, шеберлік және logos - ғылым, заң, яғни технология дегеніміз - шеберлік (өнер) туралы ғылым екенін білуге болады [1].

Интерактивті режим – тұтынушы мен жүйенің командалар мен жауаптар алмасуы арқылы жүзеге асырылатын жұмыс істеу режимі. Қазіргі компьютер мен оның жұмысына сәйкесті бағдарламалық жабдықтар интерактивті режимде бағдарламаларды реттеуге, толықтыруға, дисплей экранындағы бейнелерді тексеріп шығуға, жүйенің сауалына жауап енгізуге және тағы да басқа жұмыстарды атқаруға мүмкіндік береді.

Оқытудың интерактивті режимі - білім алушы мен компьютер арасындағы өзара әрекеттесу, яғни диалогтық жұмыс режимі. Мұнда білім алушының жүйемен белсенді түрде өзара әрекеттесуі арқылы атқарылатын, әртүрлі оқыту, екі жақты ақпарат алмасу, бақылау, нұсқау құралдары арқылы педагог жұмысын орындай алатын оқыту үрдісінің субъектілерінің өзара байланысы жүзеге асырылады.

Оқытудың компьютерлік технологиялары – педагогтың ақпаратты бейнелеу, жинақтау және тарату, оқушының танымдық ізденістерін қадағалау және басшылыққа алу сияқты оқу қызметтерін модельдейтін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары және интерактивті бағдарламалық өнім негізінде іс-әрекеттердің педагогикалық шарттарын жасау әдістерінің, тәсілдерінің, құралдарының жиынтығы болып табылады.

Оқытудың компьютерлік технологияларды қолдану оқыту үрдісін толық жүйелеуге, оқытудың жеке адамға бағытталған моделін іске асыруға жағдай жасайды. Әртүрлі білім беру формаларын жетілдіруде қазіргі оқыту құралдарының, яғни компьютерлер, телекоммуникациялық байланыс жабдықтарының, керекті интерактивті бағдарламалық және әдістемелік құралдарының мүмкіндіктері ерекше, сонымен қатар білім алушылардың өз бетімен білім алуын ұйымдастырудағы өзіндік іс-әрекеттерді жүзеге асыратын әдістемелік құрал есебінде орындайтын қызметтерінің ролі өте зор. Компьютерлік техника мен интерактивті бағдарламалық және әдістемелік құралдар оқытушы мен білім алушының өзара әрекеттесу формаларын өзгертіп, оқытушыны ақпарат көзін берушіден гөрі бірлесе отырып білім алушыға бағыт беруші ретінде қарастырады. Осындай өзара байланыс іс-әрекетінің өзгерісі білім алушының білімге деген қызығушылығын арттырып, сабақтың, нәтижелік бақылаудың жаңа модельдерін (презентация, эссе жазу, есеп беру, жолдастарының алдында жобаларды топ болып бірге отырып қорғау) ізденістерге ынталандырады, оқытудың жеке тұлғаға бағытталған қызғылықты әдістерін енгізуді қажет етеді.

Оқытудың компьютерлік технологиялары мұғалімдер мен білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға жағдай жасайды.

Мультимедиалық технологиялар – интерактивті бағдарламалық жабдықтың басшылығымен бейнелік және аудиоэффектілік, түрліше мультибағдарламалық мүмкіндіктерді іске асыратын электрондық құжаттарды әзірлеу әдістері.

Мультимедиа құралдары дегеніміз, әртүрлі орталарды атап айтсақ, гипермәтінді, бейнелік көріністерді, графиканы, анимацияны, дыбысты қолданып, тұтынушының компьютермен байланысын іске асыратын аппараттық және бағдарламалық құралдардың бірлескен кешендері болып табылады [2].

Сонымен қатар мультимедиа компьютерлік ойындар жасақтауда, жарнамалық бизнесте, электрондық оқу құралдарын әзірлеуде және де басқа оқыту түрлері мен зерттеуге бағытталған материалдар әзірлеуде қолданыс табуда. Оқытудың қазіргі компьютерлік технологияларын жетілдірудің жаңа бағыттарын жүзеге асыруда мультимедиалық технологияларды жан-жақты пайдаланудың мүмкіндіктері мол.

Жаңа ақпараттық технологиялар – қазіргі компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс жабдықтарының, керекті интерактивті бағдарламалық және әдістемелік құралдарының негізінде ақпаратты алу, сақтау, өңдеу және тарату жұмыстарын жүзеге асыратын математикалық және кибернетикалық әдістер мен құралдар жиынтығы.

Білім берудегі ақпараттық технологиялардың негізгі міндеттері- білім алушының танымдық қызметтерін басқару үрдісі мен қазіргі ақпараттық білім ресурстарын алудың интерактивті ортасын ұйымдастыру жұмысы болып табылады.

Біздің зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты- жалпы білім беруде жаңа компьютерлік технологияларды пайдаланып, оқушылардың өздігінен білім алуын ұйымдастырудағы өзіндік жұмыстарды орындататын әдістемелік құрал ретінде атқаратын жұмыстарды жүргізіп, одан әрі дамыту. Білім беру жүйесінің дүниежүзілік дамуына қарап, оның қашықтан оқыту жүйесінің қазіргі

заманда болашағы бар оқу түрі болып табылады. Осы қашықтан оқыту жүйесінде пайдалануға болатын электрондық оқулықтарды дайындау және оны оқыту үрдісінде қолдану.

Электронды оқулықтарды пайдалана отырып, білім алушылар сыртқы мотивациялық факторларға қарамастан, пәнге деген қызығушылықтары артады. Әрбір тыңдаушының шығармашылық қабілеттерінің белсенділігі, нәтижелі оқыту әдісітеріне, ақпаратты ашуды және әрі қарай пайдалануды дамыту сапаға және ақпарат деңгейіне деген қажеттіліктерге сәйкес жүзеге асырылады. Электронды оқулықтарды дайын ақпарат ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа білім көздерін іздестіру әдісі ретінде де қолдануға болады.

Электрондық оқулықтарды әзірлеу үшін көптеген бағдарламаларды, атап айтсақ, HTML, JAVA, CGI, SSI, CSS, PHP, ASP, VBScript, Macromedia Flash, DHTML, XHTML және XML технологиялары қолданылады.

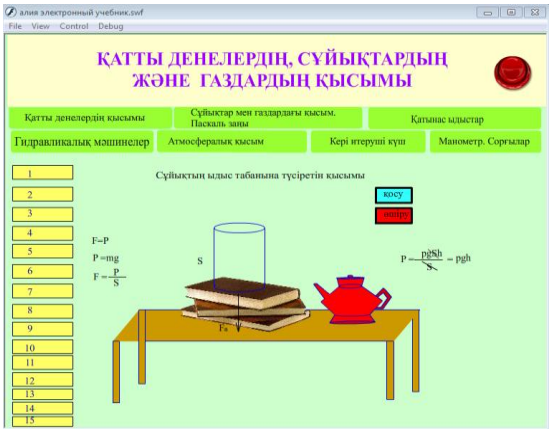
Біз, зерттеу жұмысымызда Macromedia Flash технологиясын қолданамыз. Macromedia Flash технологиясы кіріктірілген интерактивтілігімен векторлық графика негізінде анимациялық жобаларды жасау үшін қуатты, әлі оңай пайдалану құралы. Flash - анимация және дыбыс Web жобаларын толықтыруға мүмкіндік беретін суретшілер мен дизайнерлер үшін тамаша жұмыс құралы болып табылады.

Flash технологиясы электронды оқулықтарда қолдануға болатын әртүрлі анимациялық нысандарды жасауға мүмкіндік береді. Мұндай анимациялардың артықшылығы сол, әртүрлі мини-ойындарды, музыканы, анимациялық клиптерді дыбыстауға және басқа да қосымша материалдарды ендіруге болады, бұның өзі - оқушылардың өткен материалдарды жақсы меңгеруіне немесе оқушылардың білімін өткен тақырып бойынша тексеруге мүмкіндіктер жасайды. Сондай–ақ, Flash технологияның барлық қолданыстағы веб-технологиялардан басты айырмашылығының бірі - растрмен ғана емес, векторлық графикамен де, яғни бұл - өлшемі, пішіні, түсі, шекарасы және орналасуы туралы ақпаратты қамтитын математикалық теңдеулермен немесе векторлармен анықталған нысандармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Flash-технологияларын пайдалана отырып күрделі мультимедиялық презентацияларды өңдеуге болады және электрондық оқулықта файл көлемі шағын күйінде қалады [3].

Электронды оқулықтарға арналған Flash жобасын жасау барысында бірқатар артықшылықтарды атап көрсетуге болады:

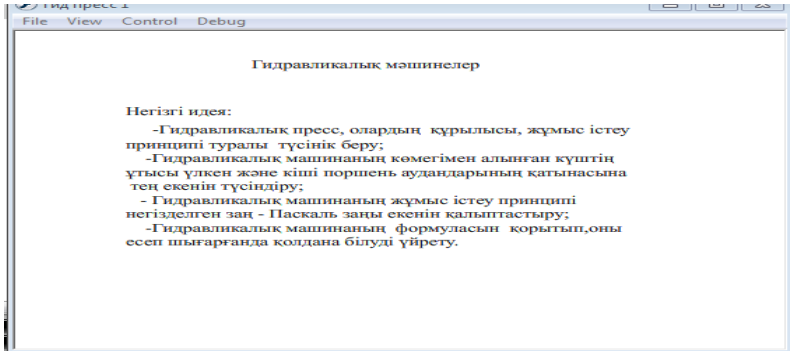
1. Бірнеше рет пайда болатын элементтер үшін белгілерді қолдануылуы;
2. Көшу әрекеттеріндегі кадрларды біріктіру, бұл ауыстырудың кейбір аралық сәттерін автоматты түрде есептеуге мүмкіндік береді.
3. Әртүрлі сызықтар санының азаюы. Қарындаш құралымен сызылған сызықтар бояу жаққыштан гөрі жадыны аз талап етеді.
4 Клип нысандарының бір-біріне жабылуын бөлу үшін қабаттардың қолданылуы.
5. Түрлі қаріптер мен стильдердің векторлық графиканың нысандарына түрлендіру арқылы санының азайтылуы.
6. mp3 дыбыстық форматының ең жоғары сапалы және үнемді форматта қолданылуы.
7. Растрлық бейнелерді немесе кескіннің статикалық элементтерін немесе нысандар мен фонды бояуда статикалық элементтерді анимациялау мүмкіндігінің пайдалануы.
8. Сценарийлерді қолдану, олардың электронды оқулықтардың жекелеген кадрларына да қолданылуы.
9. Бір нысанның түс әсерлерін өзгерту үшін кірістірілген құралдарды пайдалануы.
10. Бірдей web –safe палитрасының пайдаланылуы.
11. Ағымдағы жобаға бұрын құрылған клипті кірістіру мүмкіндігі.

Осындай Macromedia Flash технологиясының мүмкіндіктерін пайдаланып, біздің зерттеу жұмысымызда 7 –ші сыныптың физика пәнінен «Қатты денелердің, сұйықтардың және газдардың қысымы» тарауын түсіндіруге арналған 74 демонстрациялық эксперимент моделделінді [4]. 1-ші суретте электрондық оқулықтың мазмұны берілген. Мұнда аталған тарау бойынша 7 тақырып қамтылған. Оң жақтағы батырма арқылы әрбір тақырыптың демонстрациялық моделдерін көруге болады.

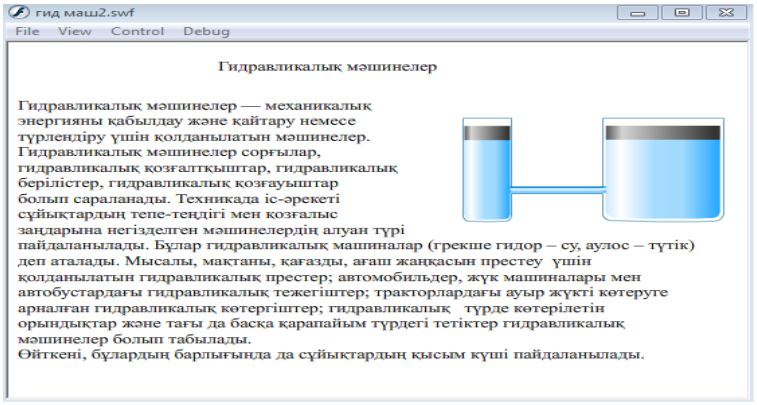

Сурет 1. Электрондық оқулықтың мазмұны.

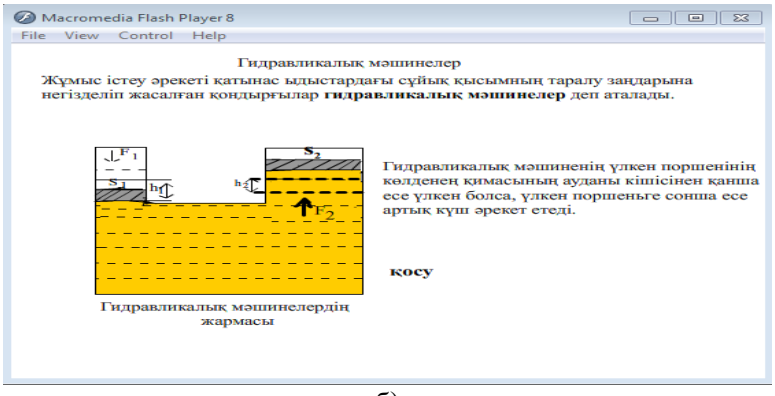
Мысал ретінде, «Гидравликалық мәшинелер» тақырыбын ашатын болсақ, төменде берілген моделдерді оқи аламыз (сурет 2 а, ә,б, в).

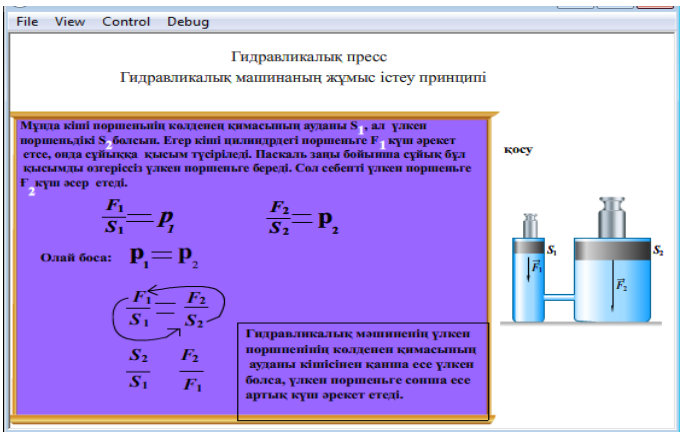
а)

ә)

б)

в)

Сурет 2 а, ә,б, в. Гидравликалық мәшинелер тақырыбын түсіндірудегі демонстрациялық моделдер.

Компьютерде физикалық процестер мен құбылыстарды модельдеу бағытының оқу процесін дамыту мен жетілдіруде маңызы зор. Соның ішінде оқушылардың шығармашылық белсенділігін көтеруде, зерттеу жұмыстарын дамыта білуде оның ролі ерекше. Әртүрлі құбылыстарды компьютерде модельдеу сабақта физикалық ұғымдардың мағынасын тереңірек ашуға, оқушыларға білім беру жүйесі мен ғылыми зерттеу әдістері арасындағы тығыз байланыстардан хабардар етуді қамтамасыз етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Куанбаева Б.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдірудің дидактикалық шарттары, Пед.ғыл.канд.дис. Алматы, 2004, 137 б.*
2. *Слизова С.В. Macromedia Flash для создания электронных учебников. Технические науки: теория и практика: Материалы II Междунар.науч.конф, г Чита, 2014, январь, с.1-2.*
3. *Кинтонова А.Ж., Кутебаев Т.Ж., Ахметова Г.М. Macromedia Flash professional как средство создания обучающих программ и электронных учебников . Успехи современного естествознания, 2014, №12 (часть 3) с.296-299.*
4. *Башарұлы Р. Физика: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра, 2017. Б. 101-104.*

УДК 378.016:81

Капенова Ж.Ж.
Кандидат педагогических наук, ассоц. профессор (доцент),
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, E-mail: Zhanarsyn_k@mail.ru

Ахметбекова А.М.
Доктор PhD, ассоц. профессор (доцент), Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар, Казахстан, E-mail: assel_am@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КРОСС-ДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ПОДГОТОВКЕ ПОЛИЯЗЫЧНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Түйіндеме: *Мақалада үш тілде мамандарды оқытудың ағымдағы үрдістердің бірі ретінде пәнаралық қатыныас әдіс-тәсілі ұсынылған. Біз жан-жақты зерттеу тұжырымдамсын және әлемнің тұжырымдамалық бейнесін құру арқылы түрлі білім салаларының тілін интеграциялауға бағытталған жаңа және қосымша оқыту векторын ұсынамыз.*

Кілт сөздер. *Пәнаралық қатыныас, тілдік және лингвистикалық емес пәндерді синтездеу, тұжырымдама, терминология, әлемнің тұжырымдамалық бейнесі.*

Резюме: *В статье дается описание кросс-дисциплинарного подхода как одного из актуальных направлений в современных условиях подготовки трехъязычных специалистов. Предлагается новый, дополнительный вектор обучения, ориентированный на интегрирование языка и объекта различных отраслей знания путём всестороннего изучения концептов и создания концептуальной картины мира.*

Ключевые слова. *Кросс-дисциплинарный подход, синтез языковых и неязыковых дисциплин, концепт, терминология, концептуальная картина мира.*

Abstract: *The article is devoted to the description of cross-disciplinary approach as one of the topical problems in the modern conditions of training trilingual specialists. A new additional vector of education is suggested which is focused on the language integration and the object of various fields by means of the comprehensive study of concepts and the creation of the conceptual world view.*

Key words. *Cross-disciplinary approach, synthesis of linguistic and nonlinguistic disciplines, concept, terminology, conceptual world view.*

Одним из важнейших и актуальных вопросов остаётся развитие полиязычного образования, направленное на подготовку трёхъязычных специалистов технического, химико-биологического, гуманитарно-педагогического и других профилей. Наряду с казахским и русским языками активно изучается иностранный язык. Это «становится с каждым этапом развития национального образования все более важной задачей, напрямую связанной с решением проблемы вхождения Казахстана в число ведущих стран мира» и «означает, что процесс обучения иностранным языкам требует тщательной подготовки и высокого качества» [1,42].

В многопрофильном вузе обучение и подготовка трехъязычных специалистов сопряжены с определенными трудностями, связанными с разнообразием методик и подходов преимущественно с лингвистической точки зрения, в которых основополагающая роль принадлежит изучению языка и его составляющих. Это не в полной мере решает задачу развития и формирования профессиональной компетентности специалистов. Вне поля зрения остаются собственно предметные знания, изучение терминологии, концептов, концептуальной картины мира в разных отраслях наук. Также наблюдается отсутствие учебно-методического материала по изучению языка на стыке с основными объектами отраслей наук.

Разработка кросс-дисциплинарного подхода приобретает особую актуальность в современном дискурсе полиязычного образования. Наличие корня “cross” («перекрёстный») даёт основание для описания языка через его функциональные свойства, рассматриваемые в системе отношений «язык и объекты отраслей наук».

Под термином «кросс-дисциплинарный подход» мы понимаем синтез языковых и неязыковых дисциплин на основе соизучения языка и базовых научных знаков, категорий и реалий. Точкой пересечения становится концептуальная картина мира, представляющая собой разветвлённое древо знаний о мире, которые сохранились и дошли до нас через язык. Средством познания концептуальной картины мира служат концепты и терминологический состав различных отраслей наук. Следовательно, основной фонд составляют концепты и терминология. Это дополнительное звено между коммуникативным и профессиональным как основных составляющих содержания полиязычной подготовки специалистов. Дополнительное звено мы определяем как концептуальное,

общенаучное, включающее реконструкцию и анализ отдельных концептов, воспроизведение картины мира.

Кросс-дисциплинарный подход в подготовке трёхъязычных специалистов является новым и предусматривает переориентирование обучения на интегрирование языка и объекта различных отраслей знания путём всестороннего изучения концептов и создания концептуальной картины мира. Одновременно предполагается отбор терминологического минимума в рамках речевой тематики, изучение дефиниций на языке первоисточника, а не в переводческом варианте. Обучение языку, как было отмечено выше, осуществляется в разных аспектах, включая коммуникативный, концептуальный, научно-отраслевой.

Центральнообразующим при сочетании языковых и неязыковых дисциплин является изучение на трёх языках концептуальной картины мира, концептов, терминологического аппарата определённой отрасли знаний, что позволит будущим специалистам на профессиональном уровне овладеть навыками и компетенциями посредством изучаемого языка.

В современном научном дискурсе кросс-дисциплинарное обучение исследуется в системе образования Финляндии. Идея кросс-дисциплинарности заключается в формировании у учащихся необходимых знаний, умений и навыков, которые могут пригодиться им на рабочих местах. Кросс-дисциплинарный подход мог бы изменить мировоззрение обучающихся и их восприятие в изучении науки в целом. Данный факт побудит обучающихся стать более заинтересованными в изучении науки и предоставит им больше возможностей совершенствовать свои навыки в других отраслях знаний [2, 3].

Применение интегрированного подхода в данном направлении даёт возможность формировать у будущих специалистов такие навыки, как креативность, решение проблемных ситуаций, сотрудничество, что является очень важным для развития экономики [4, 5].

Таким образом, согласно западному исследованию кросс-дисциплинарный подход направлен на взаимодействие двух или нескольких дисциплин с выделением аспектов одной дисциплины посредством изучения другой, например физика музыки или политика экологии [6, 7]. По примеру этих монодисциплин становится возможным разработать и внедрить в практику подготовки полиязычных специалистов новой монодисциплины, основанной на сочетании ряда дисциплин при ведущей роли языка (английский физики, английский биологии и др.).

Особенность идей данного исследования состоит в синтезе языковых и неязыковых (предметных) дисциплин с применением новейших достижений когнитивных исследований в мировой практике подготовки специалистов.

В казахстанской науке кросс-дисциплинарный подход является малоизученным. Для современного дискурса полиязычного образования предлагаемый кросс-дисциплинарный подход может стать одним из основополагающих при подготовке специалистов.

Предварительное исследование среди студентов технических специальностей на базе Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова позволяет утверждать, что необходим новый, дополнительный подход, позволяющий обучающимся успешнее познавать концептуальную картину мира, овладевать специальной лексикой на трёх языках и навыками профессиональной коммуникации. При кросс-дисциплинарном подходе основной акцент делается на когнитивное развитие и критическое мышление, которые, в свою очередь, помогают обучающимся установить конкретные связи между дисциплинами и побудить их к более креативному решению той или иной проблемы. При подготовке полиязычных специалистов учитываются такие аспекты как дидактика (обучение), лингвистика (язык), межкультурная и деловая коммуникация, картина мира, специальные дисциплины.

Значимость предлагаемого подхода является объективной в национальном и международном масштабах, так как изолированное обучение служило академическим потребностям старшего поколения, но в настоящее время оно не отвечает современным тенденциям, учитывая быстрый темп развития науки и технологии.

В настоящее время возрастает потребность в трёхъязычных специалистах различных сфер и отраслей науки.

Осмысленное обучение, направленное на расширение мировоззрения, обогащение интеллекта, развитие креативности, выразительности речи, проведение исследований на стыке двух и более дисциплин, является новым трендом в образовании, чтобы обеспечить обучающихся необходимыми навыками и компетенциями.

Таким образом, конкурентоспособный специалист получает профессиональные навыки посредством трёх языков – казахского, русского и иностранного, в частности, английского. Именно

кросс-дисциплинарный подход побудит будущих специалистов оценить значимость и перспективность взаимодействия полиязычия и их собственной специализации на мировом рынке.

На выходе предполагается, что специалисты овладеют концептами, концептуальной картиной мира, необходимой терминологической лексикой на трёх языках, повысят уровень владения иностранным языком от уровня А1 до уровня С1 (от начального до продвинутого), будут подготовлены к прохождению итогового тестирования профессиональной компетентности в той или иной области знаний.

Кросс-дисциплинарный подход послужит мощным двигателем в развитии полиязычного образования, так как статистика показывает, что даже в таком многопрофильном вузе, как ПГУ им. С. Торайгырова, ощутима явная нехватка полиязычных специалистов.

Учитывая важность кросс-дисциплинарного подхода при подготовке специалистов в современном дискурсе полиязычного образования, следует отметить, что ключевую роль все же будет играть английский язык, так как граждане Казахстана в достаточной степени владеют государственным и русским языками для освоения профессиональных умений и навыков в той или иной отрасли знаний. Обладая высококвалифицированным профессорско-преподавательским составом, руководство вуза создает все необходимые условия для развития полиязычных специалистов, отправляя преподавателей и студентов в зарубежные вузы в рамках международных программ и академической мобильности. В контексте трехступенчатого образования по программе магистратуры и докторантуры ежегодно в университет приглашаются зарубежные ученые. На данном этапе у студентов и преподавателей возникает потребность именно в профессиональном английском языке как языке международного сотрудничества. Английский язык играет важную роль в мировой экономике. Научный прогресс в данной области обслуживает интересы общества и помогает увеличить благосостояние людей. Наука не шла бы вперед без компьютерных технологий, где английский язык является базовым. Следовательно, при кросс-дисциплинарном подходе английский язык тоже будет одним из основополагающих языков наряду с казахским и русским.

За последние несколько лет ученые мира достигли огромного успеха в информатике, физике, химии, биологии, лингвистике, психологии и других отраслях. Английский язык здесь сыграл немаловажную роль, так как развитие науки требует постоянной коммуникации и сотрудничества между учеными всего мира. А именно, когда речь идёт о решении глобальных проблем общества, требующих организации международных медицинских, экологических, экономических и других мероприятий (форумов, конференций, площадок).

Предлагаемый подход не имеет аналогов в Казахстане и будет представлять собой собственное научное изыскание, проведённое на основе учёта современных технологий и потребностей общества, направленное на формирование конкурентоспособного специалиста в отечественном и на мировом рынке труда. Таким образом, открываются новые пути для развития полиязычного образования и претворения в жизнь идеи вхождения Казахстана в международное пространство.

Литература

1. Бижкенова А.Е., Давлеткалиева Г.С. Обучение иностранным языкам взрослой аудитории: интенсивная методика преподавания. // Языковое образование в Казахстане: вопросы поступательности и непрерывности – Астана: «Мастер По», 2016. – 336 с.

2. Brewer, PE, Mitchell, MA, Sanders, R, Wallace, P & Wood. Teaching and Learning in Cross-Disciplinary Virtual Teams / IEEE Transactions On Professional Communication. *– 2015. – Vol. 58, No. 2 – pp. 208-229.*

3. Buchstaller, I. Quotatives: Cross-linguistic and cross-disciplinary perspectives. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. – 2012.

4. Steen, G. J. Finding Metaphor in Grammar and Usage. A methodological analysis of theory and research. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2007.

5. Albertazzi, L. (ed.) Meaning and Cognition. A multidisciplinary approach. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2000.

6. Johnson, B. Deeper Learning: Why Cross-Curricular Teaching is Essential. Retrieved from http://www.edutopia.org/blog/cross-curricular-teaching-deeper-learning-ben-johnson. Дата обращения: 2017.

7. Nelson, TH & Slavit, D. Collaborative inquiry among science and mathematics teachers in the USA: professional learning experiences through cross-grade, cross-discipline dialogue / Journal of In-service Education. *– 2007. – Vol. 33, No. 1 – pp. 23–39.*

МРНТИ 14.01.07

Әлжанов Ғ.М.
6D010700 - «Бейнелеу өнері және сызу» мамандығының 1 курс докторанты,
Өнер, мәдениет және спорт институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
E -mail: alzhanov_82@mail.ru.

Сманова А.С.
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Өнер, мәдениет және спорт институты, «Бейнелеу өнері және сәндік қолөнер теориясы мен әдістемесі» кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
E -mail: smanova_s@mail.ru

КӨРКЕМДІК БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНІҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ РУХАНИ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘНІ

Аннотация: *Бұл мақалада көркемдік білім берудегі Ұлы даладағы өнер мен білім беру кезеңіне тоқталып, қолөнерге баулу үлгісі, жазу (сызу) өнері мектебі, мүсін өнері мектебі, сәулет өнері мектебі, театр өнері мектебі, би өнері мектебі, саз өнері мектебі т.б. көне түркі-қазақтық өнер бойынша талданады. Бүгінгі таңда көркем білім беру кеңінен дамып, оның жаңа формалары пайда болуда, атап айтқанда, өнер мектебі, изостудия, жеке шеберханалар. Тұлғаның көркем шығармашылық мәдениеті, көркем білім беру мен тәрбие ерекше маңызға ие болуда. Көркемдік білім беру негізінде рухани дүниетанымның маңызы мен мәселелері қарастырылып, болашақ ұрпақтың бойына халқымыздың көркемдік өнері арқылы ұлттық идеяны сіңіру (тарихи және әлеуметтік тұрғыда); жастарға отаншылдық, адамгершілік, төзімділік тәрбие беру мүмкіндіктері, XXI ғасырдағы интеллектуализм негізінде білім алушылардың интеллектуалдық сапасын арттыру, адам капиталын өркендету, адам ресурсы ақылы мен парасаты, руханиятылықты қалыптастыру айтылады. Көркем білім беру ұлттың көркем шығармашылық өмірдің маңызды құраушысы болып табылады. Көркем білім берудің дамуы тұлғаның өз мәдениетін және құндылықтарын табиғи тасымалдаушысы ретінде оны тәрбиелеу үрдісімен қатар рухани дүниетанымын қалыптастыру үрдісінің үйлесімінде этномәдени дәстүрдің негізінде мүмкін болып табылады. Авторлар, көркемдік білім беру тарихындағы рухани дүниетанымды қалыптастырудың тәжірибелеріне, негізгі мазмұнына, сапасы мен сипатына тоқталады. Көркем өнер түрлері жіктемесі сипатталып, рухани дүниетаным ұғымына түсініктеме беріледі.*

Кілт сөздер: *көркемдік білім беру, руханилық, түркі-қазақ халқы, халықтық өнер, тарихи таным, қолөнер, сәулет өнері, дүниетаным, рухани дүниетаным.*

Аннотация: *Данная статья посвящена искусству и образованию в Великой Степи, в частности художественного образования, модели ремесел, школы изобразительного искусства, школы скульптуры, школы архитектуры, театральной школы, школы танцев, ремесленной школы и других древних тюркско-казахских искусств. В настоящее время художественное образование широко развивается и приобретает все новые формы, такие как: школы искусств, изостудии, частные мастерские и другие. Особое значение приобретает художественное образование и воспитание художественной культуры личности. На основе художественного образования рассматриваются сущность и проблемы духовного мировоззрения и абсорбции национальных идей через художественное искусство нашего народа (исторически и социально); поощрение патриотизма, нравственности и толерантности у молодежи, интеллектуальное развитие студентов XXI века, развитие человеческого капитала, формирование человеческого капитала и духовности. Художественное образование является важной составляющей художественной жизни народа. Развитие художественного образования стновится возможным на основе этнокультурных традиций, так как идет процесс воспитания личности, как органичного носителя ценностей и норм родной культуры, а также гармонизации процессов формирования духовного мировоззрения. Авторы ссылаются на опыт, основное содержание, качество и характер формирования духовного мира в истории художественного образования. Описывается классификация художественного искусства и объясняется концепция духовного мировоззрения.*

Ключевые слова: *художественное образование, духовность, тюрко-казахский народ, народное искусство, исторические знания, ремесла, архитектура, мировоззрение, духовное мировоззрение.*

Abstract*: This article is devoted to art and education in the Great Steppe, in particular art education, crafts model, school of fine arts, school of sculpture, school of architecture, theater school, dance school, craft school and other ancient Turkic-Kazakh arts. Currently, art education is developing and is taking on new forms, such as art schools, art studios, private workshops and others. Of particular importance is the artistic education and upbringing of the individual's artistic culture. On the basis of art education, the essence and problems of spiritual worldview and the absorption of national ideas through the art of our people (historically and socially) are considered; encouragement of patriotism, morality and tolerance among young people, the intellectual development of students of the XXI century, the development of human capital, the formation of human capital and spirituality.*

Art education is an important component of the artistic life of the people. The development of art education is becoming possible on the basis of ethno-cultural traditions, as the process of educating the individual, as an organic bearer of values and norms of the native culture, as well as harmonization of the processes of formation of the spiritual worldview is under way. The authors refer to the experience, the main content, quality and character of the formation of the spiritual world in the history of art education. The classification of art is described and the concept of spiritual worldview is explained.

Key words: *art education, spirituality, Turkic-Kazakh people, folk art, historical knowledge, crafts, architecture, worldview, spiritual worldview.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт XXI ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында... латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты» - деп ерекше атап көрсетуі бұл мәселенің өзектілігін айқындай түседі [1].

Бұл міндет көркемдік білім берудің негізіне алынатын рухани дүниетанымның тарихи және әлеуметтік тұрғыдағы маңызды жақтарына, атап айтқанда, өскелең ұрпақтың бойына халқымыздың көркемдік өнері арқылы ұлттық идеяны сіңіру; жастарға отаншылдық, адамгершілік, толеранттық тәрбиенің мүмкіндіктерін арттыру; білім сапасын көтеру, адам капиталын өркендету, оның ішінде, адам ресурсы санасы мен парасаты негізінде руханилықты қалыптастыру, т.б. назар аударудың қажеттілігін айқындай түседі.

Демек, көркемдік білім беру мектептерінің рухани дүниетанымды қалыптастырудағы мәнін ашып көрсетуде тарихилық қағидасының маңызы ерекше. Өйткені, тарихилық нақты тарихи жағдайларға байланысты құбылыстардың қалыптасуы мен дамуын анықтайтын, табиғаттың ғылыми бейнесін және оның даму заңдылығын ашып көрсететін таным қағидасы.

Сондықтан көркемдік білім беру тарихы, тәжірибесі, негізгі мазмұны, сапасы мен сипаты екі бағытта қарастырылады: біріншіден, халықтық дәстүрлі классикалық емес білім беру; екіншіден, классикалық, яғни «предакадемиялық-академиялық» білім беру.

Осы мақсатты жүзеге асыруда ғылыми педагогикалық, психологиялық, философиялық әдебиеттерге талдау жасалды. Ғылыми әдебиеттерді және осы мәселені қарастыру мақсатындағы ұйымдастырылған іс-шараларды, соның ішінде, Ағарту, ғылым және мәдениет жөніндегі Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Қазақстандық Ұлттық ЮНЕСКО клубтарының федерациясы бірлесе отырып дайындаған «Қазақстан Республикасындағы көркемдік білім беру: ұлттық дәстүрлерді зерделеу және мәдениеттер үйлестігі» атты ғылыми сараптамалық баяндаманы талдау көркемдік білім берудің мынадай кезеңдерге бөлініп қарастырылатынын көрсетеді: Ұлы даладағы өнер мен білім беру; Қазақ хандығы тұсындағы өнер мен білім беру; Ресей Империясы құрамына кіру кезіндегі Қазақстан; КСРО құрамындағы білім беру; Қазақстан Республикасының көркем білім беру саласындағы мемлекеттік саясат [2, 5-11бб.].

Көне түркі заманында көркемдік білім берудің ұлттық тәрбиемен ұштасып жатқан далалық өзіндік бір үлгісі қалыптасты, оны бүгінде «Көркемдік білім мен тәрбиенің Далалық мектебі» деп атайтыны белгілі.

Осы орайда көркемдік білім беру мектептерінің студенттердің рухани дүниетанымды қалыптастырудағы мәнін ашып көрсету үшін жоғарыдағы бөліп көрсетілген кезеңдердің ішінде, атап айқанда, Ұлы даладағы өнер мен білім беру кезеңіндегі мектеп түрлеріне тоқталамыз:

Біріншісі – қолөнер мектебі. Халқымыздың өмір салты аңшылық, ауыл шаруашылық, тұрмыстық және қолөнер еңбегіне негізделеді. Сондықтан қолөнер мектебінде көркемдік білім беру қолөнерге баулу үлгісінде іске асырылды. Мұнда көне түркі халықтары темір, мыс өндіруді ойлап тапқанға дейін әртүрлі шикізаттарды қолданып, бастапқыда ағаштан, одан соң киіз бен теріден, мүйіз бен сүйектен қолөнер бұйымдары жасалып, оларды өңдеу, өзіндік дизайндық келбетін үйлестіру, т.б. [3, 45-57бб.].

Қолөнерге үйрету мектебінің далалық үлгісі, бір қырынан, сәндік-эстетикалық бұйымдар жасау бағытын қамтыса, екіншіден, өмірлік қажеттіліктермен астасып жатты. Бірінші топқа сәндік бұйымдарды, әйелдердің әшекейлі заттарын, тұрмыстық құралдарды дизайндық тұрғыдан

әспеттеу мен әрлеуді үйрету енгізілсе, екінші бағытқа, өмірмәнділік, таза тәжірибелік заттар жасауға үйрету жатқызылды. Мәселен, қару-жарақ өндіру, ат әбзелдерін жасау саласында да ұрпақтарды ұсталық кәсіпке баулу қажеттігі өмірдің өзінен, халықтың болашағы мен тағдырынан туындап жатты. Сондықтан, бір жағынан металл өңдейтін өндіріс орындары құрылды, оларда қызмет жасайтын кәсіп иелері қажет болды. Өйткені, мыңдаған әскерді қару-жарақпен қамтамасыз ету бір немесе бір топ адамның мүмкіндігі жетпейтін еңбек. Осы ұсталыққа баулу мектебі - бір қырынан шеберлікке үйретуді, темірді балқыту мен одан өнім алу технологиясын үйретсе, екіншіден, ол рухани жағынан отаншылдыққа, батырлық пен жауынгерлікке баулыды. Сонымен қатар сәндік бұйымдар жасауға баулудың физиологиялық жағы ұрпақтардың бойында шеберлік пен икемділік сапаны қалыптастыру болса, оның руханилық қыры – әсемдік пен сұлулықты санаға сіңіру, яғни, эстетикалық тәрбиемен ұштасып жатты.

Екіншісі - жазу (сызу) өнері мектебі. Көне түркі ғалымдары өзара келіскен түркі әліпбиі құрылғаннан кейін, оны өзгелерге үйрету қажеттілігі пайда болды. Ол тек «әліпби» сабағы ғана емес, оны әртүрлі материалдарға жаза білуді де өзгелерге, әсіресе, жастарға үйрету қажеттілігін туғызды. Мәселен, көне түркілік руникалық жазулардың көлемі мен ауқымдылығына назар аударсақ, оны тек бір адам немесе бірнеше адамдар тобы ғана жазған жоқ. Себебі, соншама мәтінде тасқа жазу ұзақ уақытты керек етеді. Сондықтан, тасқа қашап жазуды, металл, қыш бұйымдарына жазуды үйретететін белгілі бір мектеп қажет болды және ол бізде нақты тарихи айғақ жоқ болғанмен, болса да сақталмағандықтан, бірнеше ғасырларға сабақтасты деп болжамдай аламыз. Бұл тұста да, руханилық дүниетаным анық байқалып отырды. Бұл мектеп өкілдері өз елінің тарихын ерікті-еріксіз түрде білді, дәуір оқиғасын саралайтын және сипаттай алатын аналитиктердің де қабілетін бірте-бірте бойына сіңіріп отырды. Тасқа қашалған хайуанаттардың, адамдардың бейнелері де сол дәуірдің шынайы келбеті мен мифологиялық танымын дамытты. Мәселен, Күн басты адамдар – көне дәуірдегі Митра культінің көріністері болғандықтан, өзіндік бір діни дүниетанымның келбетін айшықтап беріп отырды.

Ал түркі-қазақ рулары таңбаларының әрқайсысы, жай ғана ойына келген сызбалар мен геометриялық фигуралардың асбтрактілі жиынтығы мен олардың комбинациясы емес, олар – көркемдік танымның нақты нәтижелері, яғни, әлем мен оның құрылымы, дүниедегі заттар мен құбылыстар, табиғаттағы әр түрлі элементтер, өмірдегі оқиғалар туралы білімдердің рәміздік көріністері. Демек, Ру таңбалары тек жай тасқа қашау өнері емес, алдымен рухани дүниетанымның тұтас келбеті болып саналады.

Үшіншісі - мүсін өнері мектебі. Сақ-Түркі дәуіріндегі адамды мүсіндеудің өте кең тараған түрі - Ұлы дала өрісін тұтас қамтып жатқан балбалтастар ансамблі. Әрине, олардың келбеті мен нақышталуы жөнінен әрбір аймақтың, әрбір дәуірдің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл өнер түрінің философиялық мәнін былайша жинақтап беруімізге болады.

Ғ. Ақпанбек айтқандай, біріншіден, ол көне әлемдік мәдениеттегі анимистік түсініктің көне түркілік көрінісі. Көне Мысырда бұл қайтыс болған перғауындарды мумиялаудан анық көрінсе, біздің халқымызда о дүниелік пендені тас кейпінде айшықтау дәстүрімен келіп ұштасып жатты. Екіншіден, олар әлемдік үйлесімділікті былайша сипаттайды. Бір қолына тостаған, екінші қолына құс ұстаған балбалтас бейнесі, ғарыштың (құс), судың (тостаған) және адамзат әлемінің үштік вертикальді үйлесімділігін паш етеді» [4, 61б.].

Б.М. Аташ, үшіншіден, балбалтастар халқымыздың көркемдік дүниетанымыз бола отырып, тәжірибелік жағы да бар екендігіне тоқталады. Ол Балбалтастар Ұлы Дала Елінің аумағын, яғни, қазіргіше айтқанда, территориясының көрініс, қай жерде балбалтастар бар, солар біздің жеріміз, себебі, ата-бабаларымыз жерленген жері деген мағынаны білдіреді деген пікірге келеді. Сонымен қатар, олар аттылы жортқан адам адаспас үшін ұшы-қиырсыз сайын даладағы компас тәрізді бағдарлар деп түсіндіреді [5,44б.].

Осыдан, балбалтастар жай ғана өнер туындылары емес, түркі даласының территориясы және оны сақтау, ата-баба рухы және оны құрмет тұту т.б. рухани дүниетаным қалыптастыратын тарихи инситут деп айта аламыз. Әрине, балбал тастар орнату да, қазіргі құлпытас жасаушылар сияқты, өлікті жерлеу дәстүрін орындаушылар тәрізді, бұл салада арнайы білім беру жүйесі құрылмаса да, белгілі бір кәсіби біліктілікті қажет етеді. Сақтар Парсылармен соғыста, әуелі ата-бабаларымыз жатқан жерге тиісіп көрсен, сосын соғысамыз деген екен. Шындығында да, соғыс осылай басталыпты. Міне бұл да, сақ даласының территориясын қорғау, әрі ата-баба рухына сиынған халықтың рухани дүниетанамынын туындаған ұлттық идеологияның бір көрінісі деп тұжырымдауға негіз болады.

Төртіншісі - сәулет өнері мектебі. Жеріміздегі сәулет өнерінің тым көне және қарапайым формасы Сақ қорғандары тәрізді. Кейіннен, ол қала мәдениеті дамыған кейін, әр түрлі сәулет ескерткіштерін, тұрғын үй құрылыстарын, қорғандарды, мәдени мекемелерді, қаһан сарайларын т.б. салумен өркендеді. Сәулетшілік әлемдегі сияқты, түркі даласында да арнайы мектеп ретінде қалыптасты, сәулетші құрылысшылар білікті, эстетикалық талғамы жоғары, қазіргіше айтқанда, дизайнер, инженер-архитектор т.б. салаларды игеру керек еді.

Сонымен қатар, орта ғасырлардан бастап, шет мемлекеттерден әлемге әйгілі сәулетшілерді шақыртып, әр түрлі құрылыстар салдыратын «мәдениеттер сұхбаттастығы» мен «тәжірибе алмасу» дәстүрі болғандығы тарихтан аян. Мәселен, тарихқа жүгінсек, қазіргі Түркістан қаласындағы Қ.А.Яссауи мазары осылай салынған екен.

Мұнара, күмбез, арка (арқа) дизайндерінің және қолданылатын кірпіш материалдарының құрамының әрқайсысы жай ғана шеберлік пен тапқырлықты, еңбекқорлық пен эстетикалық талғамды ғана емес, аса талант пен сәулет өнерінің құпиясын игеруді қажет етеді. Демек, көне дәуірде салынған, әлі құпиясы ашылмаған сакральді құрылыстарға қарап, сол дәуірлерде сәулет өнерін үйрету мен оған баулудың өзі эзотериялық білім, яғни, көпшілікке жариялауға болмайтын құпия ілім сипатында болған деп айта аламыз. Олай болса, осы сәлет өнерінің эзотриясына үйрету арнайы білім алуды қажет етеді. Мәселен, Түркістанда 1970 жылдарға дейін жұмыс жасап тұрған моншаның су құбырларын зерттемек болып, оны қазып қарап дәл сол қалпында қайта көмген сәтте, бұл су құбырлары өзінен-өзі істен шығыпты. Сайрам мен Түркістанға қатынайтын 200 шақырымдай жер асты жолдары туралы, Сауран қақпасындағы биші мұнаралар туралы аңыздар т.б. көне дәуірдегі сәулет өнері бойынша эзотриялық білім берудің болғандығын айғақтап береді.

Рухани дүниетаным бұл тұста да, дүниенің көркемдік нұсқасын бейнелеумен келіп жалғасын тауып жатыр. Мәселен, киіз үй құрылысы жағынан әлемнің шағын үлгісін білдіретін болса, ол да әлем құрылымы туралы ақпараттар деген сөз.

Бесіншісі - театр өнері мектебі. Халқымыздың тарихында театр өнері XIX-XX ғасырларға дейін еуропалық классикалық үлгіде дамымағандығы шындық. Дегенмен, оның прообраздық элементтері де жоқ емес. Мәселен, соғыстағы бет перде (маска) кию дәстүрі, шаманизмдегі әр түрлі киім үлгілері т.б. Сонымен қатар, Алдаркөсе, Қожанасыр бейнесін белгілі бір шектеулі ғимарат ішіндегі емес, «Дала сахнасындағы ашық еркін театр» деп атауымызға болады. Алдаркөсе де, Қожанасыр да нақты тарихи тұлға болуы ықтимал, дегенмен, түркі азаматтарының мінез бейнелерінің кейбірінің жиынтық образы да болып табылады. Алдар көсе мен Қожанасыр бір-біріне мінезі мен болмысы жағынан қарама-қарсы қойылған бейнелер. Алдар көсе – қулық пен айланың, қиналған сәтте өміршеңдік пен амал қолданудың үлгісін ұсынатын мектеп болса, Қожанасыр – әзіл мен аңғалдықтың, әжуа мен саф таза адалдықтың үлгісін жинақтайтын мектеп.

Кейбір философтар Алдаркөсе бейнесін Антика дәуіріндегі сөз ойнататын – софистер мектебіне ұқсатады [6,10б.]. Бұл мектептің рухани дүниетанымдық қыры – жастарды ақыл-ой тәрбиесіне, шешендікке, сөз өнеріне баулумен келіп ұштасып жатыр.

Алтыншысы - би өнері мектебі. Би түркі-қазақ даласында айтарлықтай дамыған өнер түрі. XX ғасырға дейін би өнері туралы білім беретін арнайы мекемелер болмаса да, ол халықтық тәжірибе мектебі арқылы қалыптасты. Соңғы уақыттарда мәлім болған ер адамдар да билейтін «Қара Жорға» биі болғандығы мәлім болып отыр. Би жалпы алғанда, рухани жағынан психологиялық жеңілдеу болып табылады. Ал шаманның зікір салу кезіндегі би типтес қозғалыстың рухани дүниетанымдық жағы бір қырынан мистикалық, екінші бір қырынан таза философиялық, үшінші бір қырынан таза тәжірибелік мәнге ие. Мәселен, онда тәңіршілдік, шаманизм сияқты сенімдердің о дүниелік аруақтармен тілдесетін терең философиясы жатыр, сонымен қатар, шаман аскеттік өмір стиліндегі тұлға болғандықтан, онда рухани адамгершілік пен өзгелерге қамқорлық көрсету тәрбиесі жатыр.

Жетіншісі - саз өнері мектебі. Бұл түркі даласында барынша кәсібиленген сала. Ұлы дала әйгілі күй мен ән айтушылар кейінгі ұрпақтарына өздерінің өнерлерін үйретіп отырған және барынша кәсіби деңгейде дамыған. Оны әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» еңбегінен анық байқауға болады. Ол қазіргіше айтқанда, монография емес, музыканы оқытатын оқу құралы іспетті. Ол еңбекте әл-Фараби музыканың теориясын ғана емес, оның ақылды жайбарақаттандыратын атараксиялық қызметін де атап өтеді [7].

Одан соң, кейіннен «Құрманғазы мектебі», «Тәттімбет мектебі» сияқты кәсіби бағытқа ұмтылған білім беру бағыттары қалыптасты. Олар тек күй шертуді ғана емес, оның шығу тарихын да үйреткен. Бір күйді шертерде, күйші, алдымен оның шығу тарихын баяндайтын болған. Рухани дүниатанымын кеңейіткен күйші, оны өзгелерге жеткізген. Күйлердің шығу тарихын білу,

алдымен, ата-бабасының тарихын, өмір салтын, күнделікті тіршілігі мен қайғысын, мұңын біліп, бойына адамгершілік, батырлық, адалдық сияқты сапаларды сіңірумен келіп ұштасып жатты.

Ал ән салу өнері, терме, жыр сияқты өнерлерде оның мәтінмен берілген мазмұны да осы өнерді үйренушілерді адамгершіліке, өмір сүруге баулудың өзіндік бір мектебі деуге де болады. Бұл, әрине, әлем халықтарына ортақ құбылыс. «Сөзге қатысты барлық жанрларда ғибраттылық, адамгершілік этикалық тақырыптар басым. Дәстүрлі сөз өнері, ақындық және эпикалық жанрлар, музыка адамдардың жан дүниесін асқақтатуға, игілендіруге, оларды трансцендентті әлем, бабалар әлемімен байланыстыруға арналған. Дәстүрлі мәдениет о бастан діни ғұрыптармен үндес, ал музыка, сөз, қолөнер – оларды орындауға ақын, жыршы, әртістерден басқа ұлы бабалардың аруақтары қатысатын қасиетті әрекет», - деп тұжырымдалған пікірлер де [2, 9б.] өнер түрлері бойынша білім берудің руханилық жағын терең түйсіне білуден туындаған.

Қорыта келгенде, көркемдік білім берудің тарихын сол кезеңдегі қалыптасқан мектептер және олардың әртүрлі іс-әрекетке баулу бағыттындағы тәжірибесін сипаттаудың студенттердің рухани дүниетанымын қалыптастырудағы мәні ерекше екендігін көрсетеді.

Көркемдік білім берудің негізгі міндеттерінің бірі ұлттық және әлемдік мәдениетті меңгеру, өскелең ұрпақтың көркемдік білім берудің негізіне алынған ұлттық идеяны. ұлттық өнер түрлерінің құралдарын түсіндіру болып табылады. Ол көркем білім беру арқылы тұлғаның жалпы (эстетикалық мәдениетін), ерекше (көркем шығармашылық мәдениетін) және бірегей (ұлттық мәдениетін) мәдениетке қарым-қатынасын, сол арқылы рухани дүниетанымын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. 12 апреля 2017 http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

2. Художественное образование в Республике Казахстан: осмысление национальных традиций и сближение культур. Научно-аналитический доклад. 2010г. – 57с.

3. Черных Е. Эпоха бронзы начиналась в Каргалах//Знание сила. - № 8. - 2000. - с.45-57.

4. Ақпанбек Ғ. Адам. Болмыс. Жан. Дүние. -Алматы: Өнер, 2003.-148 б.

5. Қазақ эстетикасының құндылықтық-мағыналық негіздері: Ұжымдық монография. - Алматы, 2014. -234б.

6. Нуриев М.А, Аташ Б.М., Мошанов С., Маханова Н.Б. Қазақ философиясы. - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2014. -144б.

7. Аль Фараби. Социально-этические трактаты. -Алма-Ата: Наука, 1973. -399с.

Сырбаева Ш.Ж.
к.п.н., ассоциированный профессор кафедры

Абыканова Б.Т.
к.п.н., ассоциированный профессор, bakitgul@list.ru

Идрисов С.Н.
к.п.н., ассоциированный профессор

Рахметова М.Т.
старший преподаватель, магистр
Атырауский государственный университет им.Х.Досмухамедова

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ В СИСТЕМЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ОБРАЗОВАНИИ

Образовательная практика современных учреждений образования отличается освоением, внедрением и разработкой педагогических новаций и инноваций.

На каждом этапе развития образовательные учреждения либо готовы только к освоению и внедрению современных новаций, предложенных позитивным педагогическим опытом, либо уже стоят на более высокой ступени инновационной деятельности, т.е. способны самостоятельно разрабатывать педагогические инновации.

Каждый этап инновационной деятельности требует от педагогов адекватных профессиональных компетенций. При внедрении инноваций более востребованы такие профессиональные компетенции как организованные, коммуникативные, гностические, а при разработке инноваций, прежде всего, необходимы конструктивные и проектированные компетенции.

Профессиональная компетентность – основа деятельности педагогов. Мы определяем ее как совокупность и выраженность (объем) компетенций, идентифицирующих состояние социально – профессионального статуса и профессионально – педагогической (управленческой) квалификации, а также личностных профессионально значимых особенностей относительно актуальных совокупных представлений об эффективной профессиональной деятельности [1].

В своем исследовании нам хотелось бы остановиться на этапе разработки преподавателями педагогических специальностей инноваций, которые востребованы современной образовательной практикой; рассмотреть с этих позиций структуру профессиональной компетентности педагогов, выделив в ней методическую компетентность.

Методическую компетентность мы понимаем как часть профессионально – педагогической компетентности, определяющую готовность педагогов:

- осуществлять традиционную педагогическую деятельность;
- проектировать и конструировать педагогические инновации, т.е. готовность: 1) профессионально отбирать содержание инновации; 2) проектировать его реализацию путем применения современных педагогических технологий; 3) прогнозировать ожидаемый результат, который может быть получен в ходе реализации инновации; 4) описывать критерии оценивания эффективности спроектированной инновации.

Для создания системы инновационной методической работы, которую мы определяем как часть профессионально – педагогической деятельности, ориентированной на освоение педагогами новых способов профессиональной деятельности, необходимы объективные данные об уровне профессиональной и методической компетентности педагогов. Для получения таких данных требуется специально разработанный инструментарий. Мы разработали диагностику оценивания уровня профессиональной компетентности педагогов педагогических специальностей.

Признаки профессиональной компетентности:

1. Профессионально-педагогическая подготовленность; 2. Профессионально-педагогическая деятельность; 3. Профессионально- педагогическая поисковая или исследовательская активность; 4. Информационно-коммуникативная функция; 5. Регулятивно – коммуникативная функция; 6. Гностический компонент профессионально-педагогической деятельности; 7. Коммуникативный компонент профессионально-педагогической деятельности; 8. Организаторский компонент профессионально-педагогической деятельности; 9.Конструктивно-проектировочной компонент профессионально-педагогической деятельности [2].

Характеристики признаков (уровень выраженности)

1 Оптимальный:

1. Глубокое знание и понимание содержания современного дошкольного образования. Умение на практике применять педагогические и психологические знания. Знания и владения приемами и средствами обучения и воспитания детей согласно современной парадигме образования ; 2. Наличие авторских материалов (программ, методических разработок). Включенность в инновационную педагогическую деятельность. Разработка передового педагогического опыта;

3. Создаются положительные эмоциональные условия для организации познавательной детской деятельности благодаря способности педагога передавать информацию, заинтересовать воспитанников ;

4. Владение моделью личностно ориентированного взаимодействия с ребенком;

5. Высокая степень самокритичности при оценке достоинств и недостатков собственной профессиональной деятельности;

6. Высокий уровень эффективности регулирующей (корректирующей) работы по отношению к действиям и поступкам детей в процессе усвоения информации.

7. Умение педагога регулировать процесс общения. Общение строится на личностно ориентированной модели. Умение строить с детьми деловые и эмоционально – интимные контакты. Способность организовать обмен профессионально значимой информацией;

8. Умение организовать детей, коллег, родителей в различных ситуациях. Глубокое понимание своих обязанностей, анализ и самоконтроль их исполнения, регулирование и коррекция нормативно предусмотренной деятельности в зависимости от ситуации. Умение организовать педагогическую деятельность, используя оптимальные пути решения образовательных задач;

9. Умение проектировать образовательные мероприятия с учетом приоритетов в образовательном процессе. Высокая сформированность перспективного видения развития образовательной системы, своего места в ней на основе анализа закономерностей ее реального развития.

2 Достаточный:

1. Активное включение в образовательную систему в качестве профессионала. Осознанное применение полученных знаний на практике без поиска новых способов и средств в осуществлении процесса образования;

2. Наличие методических разработок по одному из направлений образовательной деятельности.

3. Применение (адаптация) передового педагогического опыта;

4. Владение различными способами передачи познавательной информации;

5. Общение чаще происходит по инициативе педагога, не всегда учитывается желание ребенка;

6. Достаточно критичный подход к оценке собственной деятельности;

7. Умение строить общение с различными участниками образовательного процесса, поддерживать деловые контакты с коллегами, эмоциональные и деловые контакты с детьми. Участие в обмене профессионально значимой информацией ;

8. Умение организовать детей и родителей. Знание своих обязанностей, аналитический подход к педагогической деятельности, умение организовать собственную педагогическую деятельность;

9. Умение проектировать образовательные мероприятия. Видения перспектив развития собственной педагогической деятельности.

3 Критический:

1. Не всегда осознанное применение полученных знаний на практике. Работа по ранее полученному образцу. Трудности в освоении современных педагогических технологий;

2. Проблемы в знаниях индивидуальных и возрастных особенностей детей;

3. Пассивность в инновационной педагогической деятельности. Трудности в применении инновационного опыта;

4. Затруднения при передачи познавательной информации, неумение заинтересовать детей в данной информации ;

5. Общение с позиции поучения, порицания. Чаще дисциплинарная модель общения;

6. Завышенная самооценка. Отсутствие объективности в самоанализе деятельности ;

7. Авторитарный стиль общения с коллегами и детьми. Отсутствие личностно ориентированного взаимодействия. Малая эффективность деловых контактов с детьми;

8. Слабый уровень организации детей и родителей. Знание своих обязанностей, но формальный подход к их исполнению. Отсутствие самооценки и самоконтроля в организации собственной деятельности;

9. Слабо выраженные проектировочные умения. Отсутствие перспективного видения развития образовательной системы собственной педагогической деятельности.

4 Недопустимый:

1. Низкая ступень осознанности полученных педагогических знаний. Отсутствие умения и стремления применять полученные знания на практике.;

2. Пассивность в организации образовательного процесса. Отсутствие умения применять современные педагогические технологии. Невладение педагогической диагностикой;

3. Неприятие инноваций в образовании. Отсутствие скорректированных учебных материалов. Неумение использовать позитивный педагогический опыт;

4. Равнодушие при организации познавательной деятельности детей. Неумение передавать им познавательную информацию ;

5. Уход от общения с ребенком, холодное наблюдение за происходящим, раздраженное неприятие отдельного ребенка или группы целом ;

6. Отсутствие стремления анализировать собственную деятельность;

7. Неумение педагога устанавливать контакты с детьми, коллегами и родителями. Низкий уровень взаимодействия с участниками образовательного процесса. Отсутствие регулярных деловых контактов;

8. Отсутствие организаторских способностей. Неглубокое знание своих обязанностей. Отсутствие самоанализа, самооценки, неумение выделить приоритеты в педагогической деятельности;

9. Отсутствие проектировочных умений. Неумение работать на перспективу [3].

Руководитель образовательного учреждения соотносит уровень профессиональной компетентности каждого из сотрудников с предложенным в карте описанием и определяет этот уровень. Полученные данные ложатся в основу адресной методической помощи педагогам (диагностическую карту).

Диагностическая карта выявления уровня методической компетентности педагогов

Методическая компетентность	Показатели (индикаторы) оценивания
Информирован-ность об инновационных явлениях в образовании	Имеет сведения об инновационных процессах в образовании детей. Выделяет и обосновывает приоритеты в современном образовании. Умеет выделить проблемы для развертывания инновационной деятельности. Умеет направить свое изучение на то направление, которое раньше не было изучено. Аргументировать выбор инновационного направления практическими нуждами. Подбирает средства для решения практической инновационной задачи. Грамотно и рационально отбирает необходимые источники информации для анализа состояния проблемы
Определение содержания инновационной деятельности	Выделяет приоритетные направления для развертывания инновационной деятельности. Формулирует объективно существующие противоречия для определения содержания инновации. Обосновывает выбор содержания инновации, ее актуальность и значимость для науки и практики. Формулирует проблемы инновации. Видит отсроченный ожидаемый результат. Проектирует содержание инновации с учетом возрастных особенностей детей. Видит траекторию развития ребенка в соответствии с реализуемым содержанием инновации
3.Отбор наиболее эффективных педагогических технологий реализации содержания инновации	Знает современные педагогические технологии. Умеет спроектировать применение современных технологий для реализации содержания инновации. Делает отбор технологий развивающего обучения, наиболее адекватных содержанию инновации и возрасту воспитанников. Самостоятельно оценивает эффективность применения технологии. Самостоятельно разрабатывает или применяет инструментарий оценивания эффективности технологии. Разрабатывает авторские педагогические технологии развивающего обучения.

4.Разработка педагогам инновационной методической продукции	Видит необходимость разработки той или иной инновационной методической продукции. Знает структуру и содержание разных форм и видов инновационной методической продукции (программа, перспективный план, календарное планирование, конспект занятия, сценарий развлечения и т.д). Конструирует необходимую инновационную методическую продукцию. Умеет прописывать необходимые методическое обеспечение реализации спроектированного содержания образования. Описывает дидактическое обеспечение реализации содержания образования. Ведет учет индивидуальных особенностей детей в содержании инновационной продукции. Создает методическую продукцию, востребованную другими педагогами. Четко определяет цели и задачи разработки данной методической продукции
5.Подбор или разработка критериев оценивания качества образования на основе данной иннова-ционной методической продукции	Владеет сведениями о критериях оценивания качества образованности детей. Умеет отбирать наиболее адекватные критерии оценивания качества образования в соответствии с разработанной методической продукцией. Разрабатывает критерии оценивания образованности детей в соответствии с содержанием и направлением методической продукции
6.Организация педагогам самообразова-ния для осуществления инновационной деятельности	Умеет выделить основания для самообразования. Владеет приоритетные направления для развертывания самообразования. Формулирует наиболее актуальную тематику самообразования. Определяет этап самообразовательной деятельности. Определяет ожидаемые результаты по каждому этапу самообразования. Использует научно – методической материал в самообразовательных целях. Выделяет из найденного материала основное и необходимое в соответствии с целью, проблемной и этапом самообразования. Использует полученные сведения для создания инновационной методической продукции.

Для заполнения данной карты руководителям предлагается оценить уровень педагога по каждому направлению методической компетентности по 10 – балльной шкале:

- **10 – 9 баллов** – если показатель присутствует в деятельности педагога в полной мере;
- **8 – 7 баллов** - если показатель присутствует в деятельности педагога не в полной мере;
- **5 – 6 баллов** показатель присутствует в деятельности педагога в меньшей мере;
- **3 – 4 баллов** – показатель отсутствует.

За каждой показатель проставляется оценка (в баллах), затем высчитывается процентное соотношение каждого показателя. Если педагог набирает:

- **90 – 100 %** - уровень его методической компетентности оптимальный;
- **89 – 70 %** - уровень его методической компетентности достаточный;
- **69 – 50 %** - уровень компетентности критический;
- **Менее 50 %** - уровень недопустимый.

Проблема оценивания эффективности педагогической деятельности, уровня профессиональной и методической компетентности педагогов на сегодняшний день является, несомненно, актуальной. И если в руках организатора методической работы будет теоретически обоснованный и практически пригодный инструментарий, то появится возможность оказать педагогам необходимую личностно-ориентированную методическую помощь и поддержу, что скажется на уровне инновационной педагогической деятельности и качестве образования.

Список литературы:

1. *Андреев В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. Казань, 2000. С. 440-441.*
2. *Балыхин Г.А. Федеральная целевая программа развития образования: новаторские решения на перспективу //Профессиональное образование. М, 2006. № 4. С. 14-15.*
3. *Казаков В. Г. Новое время - новые технологии профессиональной подготовки // Профессиональное образование. М, 2006. № 1. С. 12.*

УДК 14.00.00.

Уразбаев Х.К.,
полковник полиции, кандидат исторических наук,
начальник кафедры Общеобразовательных дисциплин
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б.Бейсенова,
г.Караганда, kafood@mail.ru

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИХ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме: *В данной статье рассматривается самостоятельная работа студентов, которая является важной составной частью учебной работы и имеет целью закрепление и углубление полученных знаний и навыков, подготовку к предстоящим занятиям, а также формирование культуры, умственного труда и самостоятельности в поиске и приобретении знаний. Ознакомление обучающихся с целями, содержанием, средствами, объемом, сроками выполнения, формами контроля углубления и расширения теоретических знаний. Оказание консультативной помощи развития познавательных способностей и активности обучающихся, способности к саморазвитию, к самостоятельному мышлению.*

Ключевые слова*: Мышление. Самоконтроль. Самостоятельность. Студент. Самостоятельная работа.*

Resume: *The author in his article considers the questions of improving the efficiency and quality of the educational process, development of self-reliance, self-government and self-control. Current trends indicate a change in the distribution of training time in favor of the types of classes, aimed at the formation of skills and abilities independent work. This is due to the desire to solve one of the most important tasks of higher educational institutions.*

Keywords: *Patriotic. Pedagogy. Student. The Kazakh.*

Түйін: *Автор өз мақаласында Қазіргі өмірдің талабы - оқу және тәрбие процесін түбегейлі өзгерту. Студентердің сабаққа қызығушылығын арттыра отырып, әдепті ұрпақ тәрбиелеу. Сондықтанда әрбір мұғалім білім беру саласында талмай еңбек етіп, ұйымдастыру қабілеті мен іздену шеберлігін үнемі шыңдай түсуі керек. Әсіресе, студентер үшін ең қажетті де, қиын меңгерілетін пәнін оқытуда бір әдіспен шектелмей, сабаққа оқушылардың қызығушылығын арттыратын тәсілдерді таңдай білу қажет деп ойлаймыз.*

Түйін сөздер: *Жұмыс жасау. Жүргізу. Білім. Сөйлеу. Колдану. Студент. Үйрету.*

Социально-экономические преобразования, для Казахстана последнего десятилетия, изменили ценностные ориентиры казахстанского общества, что повлекло за собой изменение целей и задач, стоящих и перед высшим образованием, для того чтобы последнее соответствовало требованиям нынешнего этапа общественного развития и удовлетворяло растущие социальные потребности в подготовке квалифицированных специалистов. Высшее образование как фундамент должно быть рассчитанным на перспективу.

Актуальность педагогического обеспечения самостоятельной работы студентов вуза подтверждается тем, что в современном обществе возрастают требования к участникам системы социальных взаимоотношений, как никогда ранее, возрастает роль профессиональной готовности специалистов. Реализуются государственные национальные проекты, вводятся новые формы нормативно-правового и нормативно-документального оформления всех сфер жизнедеятельности человека. Поэтому современные квалификационные требования, предъявляемые к будущему специалисту, достаточно высоки.

Реформируя систему образования, необходимо корректировать учебные программы, совершенствовать обучающие технологии, внедрять в учебный процесс все новое, что есть в нашей стране и за рубежом. Комплексная подготовка студентов может быть достигнута только посредством эффективной организации образовательного процесса по обучению в вузе.

Вместе с тем, очевиден факт того, что самостоятельная работа студентов является важной составной частью учебной работы и имеет целью закрепление и углубление полученных знаний и навыков, подготовку к предстоящим занятиям, зачетам и экзаменам, а также формирование культуры, умственного труда и самостоятельности в поиске и приобретении знаний. На основе социологических и социально-педагогических исследовании доказано, что самостоятельная работа позволяет устанавливать индивидуальный, наиболее оптимальный лично для себя темп чтения, останавливаться на отдельных разделах, возвращаться к прочитанному, использовать различные справочники, готовить вопросы для консультации. Более того, трудно представить, что можно глубоко познать серьезный теоретический материал, сформировать убеждения, научное мировоззрение без серьезной самостоятельной работы над книгами, конспектами, различными учебными пособиями. Особенное значение при этом отводится разностороннему осмысливанию и

творческому критическому переосмыслению материала, что близко к исследовательскому научному поиску.

Мы не случайно затронули проблему и актуальность темы в данной работе так как, главным импульсом к обсуждению изменений в системе отечественного высшего образования послужило подписание Болонской декларации. В связи с этим, новая квалификационная модель специалиста предполагает такие требования к выпускнику как владение навыками самостоятельного получения знаний и повышения квалификации; умение перевести полученные знания в инновационные технологии и конкретные решения, готовность к социальной и профессиональной мобильности[2].

Как мы знаем, что достижение целей эффективной подготовки студентов в вузах невозможно без их целеустремленной самостоятельной работы. При этом, безусловно, нельзя обойтись без живого общения и консультирования со стороны профессорско-преподавательского состава. Кроме того, самостоятельная работа обучающихся является составной частью учебной работы и имеет целью закрепление и углубление полученных знаний и навыков, поиск и приобретение новых знаний, в том числе с использованием автоматизированных обучающих систем, а также выполнение учебных заданий, подготовку к предстоящим занятиям, зачетам и экзаменам. Она организуется, обеспечивается и контролируется соответствующими кафедрами.

Необходимо отметить, что основные признаки самостоятельной работы наличие познавательной или практической задачи, проблемного вопроса или задачи и особого времени на их выполнение, решение; проявление умственного напряжения мысли обучающихся для правильного и наилучшего выполнения. Задачи самостоятельной работы; это закрепления полученных теоретических знаний и практических умений обучающихся; ознакомление обучающихся с целями, содержанием, средствами, объемом, сроками выполнения, формами контроля углубления и расширения теоретических знаний; оказание консультативной помощи развития познавательных способностей и активности обучающихся, способности к саморазвитию, к самостоятельному мышлению.

На основании изложенного следует, на наш взгляд отметить, что в теории и практике педагогики в настоящее время существует большое количество разнообразных концепций, теорий, подходов к обучению, основанных на тех или иных образовательных целях, на тех или иных особенностях самостоятельного усвоения знаний, развития личности обучаемых в вузах. Наиболее теоретически обоснованные и методологически развитые из них формируют педагогические технологии самостоятельной работы. Технологии обучения характеризуются рациональной организацией самостоятельной учебной деятельности, возможностью получить желаемый результат с наименьшими затратами, методологическим уровнем рассмотрения педагогических проблем, внедрением системного мышления, позволяющего сделать учебный процесс управляемым, упорядоченностью действий, гарантирующих достижение педагогических целей[4].

Наряду с этим, современная парадигма развития образования предполагает переход к доступной для воздействия общества системе образования, развитие которой обусловлено постоянным взаимодействием с внешней средой, прежде всего сопряженностью рынков труда и образовательных услуг. Реформирование социально-экономических отношений в нашей стране оказало значительное влияние на все процессы, в том числе и на систему образования. Как мы знаем, что современная педагогика как наука находится в процессе постоянного развития: по мере изменения роли человека в культуре, экономике и всех сферах общественных отношений, изменяются и цели, которые ставит перед собой образование, совершенствуются педагогические методы, появляются новые идеи, оживляются старые, ставшие вдруг актуальными[1]. Вместе с тем, фактическая система образования обладает достаточной инертностью к нововведениям, что, с одной стороны, является определенным сдерживающим фактором для развития теории педагогики, а, с другой стороны, имеет и положительный эффект, поскольку такая инертность носит и системосохраняющий характер.

Между тем, следует отметить несомненную справедливость и значимость фундаментальных положений, сформулированных в работах отечественных психологов, социологов и педагогов, более того, необходимо признать, что современный этап развития системы высшего профессионального образования в условиях перехода к рыночной экономике требует глубокого и всестороннего анализа путей совершенствования подготовки будущих специалистов в вузе. В связи с этим огромное значение приобретает опыт и теоретические исследования, посвященные современным организации самостоятельной работе обучаемых.

Так как, на формирование этих качеств деятельности должны быть направлены все виды и формы учебной и научной работы в Вузе. Поэтому методика обучения в вузе предполагает такую организацию, чтобы научить студентов умению самостоятельно приобретать и пополнять знания, оригинально мыслить и принимать самостоятельные решения при консультирующей, направляющей

роли преподавателя. Безусловно, самостоятельность студентов при изучении специальных предметов проявляется через планирование ими своей учебной работы отбор учебной литературы, методических пособий, именно социально-экономические перспективы развития профессионального образования в высших учебных заведениях предъявляют новые повышенные требования к подготовке специалистов.

При этом следует, на наш взгляд, отметить, что в современном Казахстане в условиях относительной либерализации системы образования получили возможность своего развития и воплощения на практике различные педагогические технологии, концепции и методы обучения. Часть из них пришла из западной системы образования, часть — соответствует сравнительно старым советским идеям, разработанным или доработанным современными учеными.

Вместе с тем, эти, исследования показывают также, что процесс обучения специальным предметам может протекать в многообразных формах с использованием различных методов, средств, интенсивных технологий на основе выявления разнообразных связей, взаимоотношений его компонентов.

Тем самым, важную роль при этом имеет выбор формы организации обучения, при этом для педагогического анализа должен быть накоплен значительный педагогический материал. Но так как формы организации обучения обладают большой вариативностью: быстрее других реагируют на изменение целей и прочих элементов процесса обучения, обеспечивают реализацию целей интенсификации учебного процесса, содержания, методов и средств обучения, то содержание материала позволяет выйти на осмысление информации широкого плана.

Однако, повышение качества высшего профессионального образования, получаемого в вузах, безусловно, определяется использованием новых активных методов обучения. Активное обучение требует вовлечения студентов вузов в образовательный процесс. При этом студент должен обязательно действовать и в процессе этой деятельности - открывать, обрабатывать и использовать получаемые знания[5].

Исходя, из рассмотренных выше особенностей можно выделить, что выполнение лабораторных работ формирует практические умения и навыки по выполнению различных опытов с использованием приборов и аппаратов, учит сравнивать, анализировать, устанавливать нормативы. Качество усвоенного материала отражается в формулировке выводов[1].

Между тем следует отметить то, что особенно важным для выпускников вузов является умения добывать новые знания, что позволяет им легко адаптироваться. Необходимой предпосылкой формирования этих умений у обучаемых выступает развитие у них устойчивых навыков и умений самостоятельной работы, что невозможно реализовать без соответствующего инструментария. Однако, главная задача - это привития обучаемым определенного уровня культуры, как важнейшей составляющей образованности. Рост образованности сегодня выступает важнейшим социальным заказом.

Таким образом, выпускник должен: обладать широким кругозором; быть способным к осмыслению жизненных явлений, к самостоятельному поиску истины, к критическому восприятию противоречивых идей; понимать сущность и социальную значимость своей будущей профессии; иметь представление о современном мире как духовной и культурной целостности; осознавая себя и свое место в современном обществе; быть готовым к проявлению ответственности за выполняемую работу; способным самостоятельно и эффективно решать проблемы в области профессиональной деятельности; владеть профессиональной лексикой; быть способным научно организовать свой труд, готовым к применению компьютерной техники в сфере профессиональной деятельности; стремиться к творческой самореализации[6].

На основании изложенного, можно полагать, что уровень развития современных средств вычислительной техники позволил изменить характер использования информационных технологий в образовании, так как развитие современных информационных технологий дает в руки студентов эффективный инструмент — персональный компьютер, который, если дополнить его методически корректным программным продуктом, позволит решить задачу повышения эффективности их самообучения.

В целом, для успешного решения проблем, связанных с организацией эффективной самостоятельной работы по изучению нового материала необходимо, разработать оптимальную структуру и произвести программную реализацию программных комплексов, позволяющих студентам самостоятельно изучать новый материал, провести анализ исследований по разработке дидактических средств в области поддержки самостоятельной работы, позволяющих повысить эффективность обучения в ВУЗах.

Тем не менее, многие ученые и философы прошлого (Платон, Аристотель, Я.А. Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский) отмечали, что развитие и образование ни одному человеку не могут быть даны или сообщены. Всякий, кто желает научиться чему-либо, должен достигнуть этого собственной деятельностью, собственными силами, собственным напряжением. То есть, главные усилия педагогов должны были направлены на то, чтобы научить обучаемого учиться, то есть самостоятельно и активно добывать новые знания, умения, навыки и самостоятельно контролировать ход этого процесса[5].

В этой связи, в настоящее время во главу угла должна становиться задача переориентации дидактической системы вуза с преимущественно информационного типа обучения на обучение, позволяющее выявлять и развивать познавательные и творческие способности студентов, управлять формированием их самостоятельной активности, а так же воспитывать в этом процессе волевые и профессиональные свойства личности, обеспечивающие самостоятельную, активную, целеустремленную и, главное, результативную учебную и профессиональную деятельность учащихся.

Таким образом, важнейшим вопросом в решении задачи повышения эффективности и качества учебного процесса является проблема активизации и управления познавательной деятельностью обучаемого с опорой на развитие элементов самостоятельности, самоуправления и самоконтроля. В завершение необходимо сделать следующие выводы, что современные тенденции свидетельствуют об изменении распределения учебного времени в пользу видов занятий, нацеленных на формирование умений и навыков самостоятельной работы. Это обусловлено стремлением решить одну из важнейших задач ВУЗов — создать систему непрерывного образования, при которой знания, умения и навыки специалиста являются объектом его собственной деятельности. Особенно это характерно для студентов очного обучения, когда обучаемым приходится самостоятельно организовывать и контролировать свою учебную работу, тем более, что как писал В.А.Сухомлинский: «Поставь над собой сто учителей - они окажутся бессильными, если ты не можешь сам заставить себя и сам требовать от себя»[3]. Это требование далеко не всегда выполняется в условиях традиционного обучения и прежде всего на аудиторных занятиях, хотя информационная революция предъявляет все более жесткие требования к объему и свежести научно-технической информации. Особенно актуальным для выпускников ВУЗов.

Использованная литература

1. *Выступление Президента Республики Казахстан, Председателя партии «Нур Отан» Н.Назарбаева на XVI съезде партии «Современное государство для всех: Пять институциональных реформ» Астана, 11 марта 2015 г.*
2. *Реутова Е. А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2012.*
3. *Шангутов А.О. Дидактическая модель организации самостоятельной работы курсантов на основе использования автоматизированного обучающего комплекса. Сборник материалов XII Международной научно-практической конференции «Теоретические и методологические проблемы современного образования». Москва. 2013. С. 331—334.*
4. *Сухомлинский В. А. Педагогическое мастерство. – Пермь: Изд-во ПГПУ, 1998г.*
5. *Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата, 1991г.*
6. *Еропкин М. И. Избранные научные труды. М. 2010г.*

ӘОЖ 81-13.512.122

Нығметова Н.Т.,
ф.ғ.к., аға оқытушы, қазақ тілі және мәдениеті кафедрасы, nurgul_tursynovna@mail.ru

Оспанғалиева М.Т.
п.ғ.м., оқытушы, қазақ тілі және мәдениеті кафедрасы,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

ТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚҚА БАҒДАРЛАП ОҚЫТУ

Кілт сөздер: *мемлекеттік тіл, тіл саясаты, кәсіби қазақ тілі, кәсіби мәтін, кәсіби термин, сөздік қор, сөздік жұмысы, мамандыққа қатысты лексика, тәрбие мен білім.*

Резюме. *В данной статье рассматривается особенности преподавания казахского языка по профессии.*

Summary. *This article discusses features of teaching Kazakh profession.*

Бүгінгі таңдағы мемлекеттік тіл саясаты мемлекеттік тілді дамытуға, оның жүзден астам этносты біріктіріп, ұйыстырушы ролін күшейтуге бағытталған. Ұлттық құндылықтарымызды қайта қалыптастыру, жандандыру, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру – тіл саясатының маңызды бағыттарының бірі болып қала бермек.

Тәуелсіз Қазақстанда оңтайлы әлеуметтік-лингвистикалық кеңістік құру тіл саясатын кезең-кезеңмен іске асыру арқылы жолға қойылған.

1997-2000 жылдары «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997 жылғы Қазақстан Республикасы Заңының қабылдануына және Тілдерді қолдану мен дамытудың 1998-2000 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының бекітілуіне орай, қоғам өмірінің негізгі салаларында тіл құрылысының құқықтық негізі қалыптасты.

2001-2010 жылдары Тілдерді қолдану мен дамытудың он жылға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында тіл құрылысы стратегиясының үш бағыты айқындалды: мемлекеттік тілдің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кеңейту және нығайту, орыс тілінің жалпы мәдени қызметін сақтау, Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту. Осы кезеңде Мемлекет басшысының бастамасы бойынша «Тілдің үш тұғырлылығы» ұлттық мәдени жобасын іске асыру жұмысы басталды.

Елбасының 2020 жылға қарай Қазақстан халқының кем дегенде 95 пайызы мемлекеттік тілді білетіндерден құралуы тиіс деуі – негізгі мәселелердің бірі. Осы тапсырманы орындау үшін Үкімет «2011-2020 жылдарға арналған «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» аясында нақты шараларды қолға алды. Бағдарламаның мақсаты – ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ету.

Мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін орасан көп жұмыс атқарылып жатыр. Елімізде қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шаралар өз жалғасын тауып жүзеге асырылуда. Ендігі міндет – қазақ тілін барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында «Кәсіби-техникалық және жоғары білім ең бірінші кезекте **ұлттық экономиканың мамандарға деген қазіргі және келешектегі сұранысын барынша өтеуге** бағдар ұстауы керек» делінген [1].

Қазіргі қоғам талабына сәйкес жоғары білім беру жүйесінде студенттерді кәсіби бағытта бағдарлап оқыту негізгі міндеттердің бірі болып отыр. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Алдағы онжылдықтағы елдің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігіне ... мемлекеттік тілді белсенді қолдану аясының кеңеюіне, оны заңның, ғылымның және жаңа технологиялардың тілі ретінде таныту сияқты мәселелердің маңызды тізбесі проблемалы болып табылады. Ел бірлігі доктринасында мемлекеттік тіл ұлттық және рухани бірліктің басты факторы, негізгі басымдығы ретінде айқындалған. Оны меңгеру әрбір Қазақстан азаматының парызы мен міндеті саналып, жеке өзінің бәсекеге қабілеттілігі мен қоғамдық өмірге араласуының белсенділігін айқындайтын ынталандырушы тетік болуға тиіс» деп атап көрсетілген [2].

Жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде қазақ тілін кәсіби бағытта оқытып үйретудің кәсіби бағдарлы қатысымдық жағын күшейту талабы туындап отыр. Бұл талапты жүзеге асыру үшін

тілді үйретудің тиімді әдістері мен амалдарын тауып қолдану қажет. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде мамандықтары бойынша кредиттік технологияға негізделген студенттердің оқу әрекетінің белсенділігін арттыру және танымдық әрекетке ден қоятын әдістерге баса назар аудару – негізгі әдістемелік мәселелердің бірі. Кәсіби қазақ тілін оқыту мәселесіне қатысты тиімді тәжірибелерге сүйене отырып, студенттерге кәсіби қазақ тілді кредиттік технология арқылы меңгерту – бүгінгі күннің басты талаптарының бірі.

Кәсіби қазақ тілін меңгерту барысында студенттердің сөйлеу әрекетімен бірге, қатысымды-ақпаратты, қатысымды-когнитивті тұрғыда да қалыптасуларына назар аударылады. Студенттердің мамандыққа қатысты тілді жеткілікті дәрежеде меңгеруі үшін тілдің коммуникативті қызметіне жете көңіл бөлу керек. Ең бастысы, студенттердің мамандығына қатысты лексикалық тақырыптардың мазмұны мен көлемін анықтап алу қажет. Студенттерді мамандықтарына бағыттап оқыту – олардың қазақ тілін сауатты білулерін, өз ойларын әдеби нормада түсінікті айта білулерін мақсат етеді.

Жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде қазақ тілі пәнін студенттердің болашақ мамандығымен тығыз байланыстыра оқыту студенттердің білімі мен біліктілігін арттырады, болашақ мамандар тілдік норма мен сөйлеу мәдениеті, мұндағы стильдік ерекшеліктерді білетін болады. Техникалық жоғары оқу орындарының мамандықтарына қатысты лексиканы тілдесім арқылы меңгерту барысында студенттер тілдің құрылымдық сипатын, тілдің лексика жүйесін ғылыми негізде оқып түсінеді. Мамандықтарына қатысты лексиканы меңгергенде студенттер сөз жүйесін түсініп, сөздің орынды қолданылуы арқылы өз ойларын толық жеткізуге, өз мамандығына қатысты сөздерді түсініп, дұрыс қолдана білуге үйренеді. Мамандығына қажетті лексиканы күнделікті қатынас құралы ретінде қолданудың қажеттілігін түсінеді. Өз мамандығына қатысты лексиканы меңгертудің негізгі мақсаты – мамандыққа қатысты, күнделікті өмірге қажет тілдік қарым-қатынасты іс жүзінде жүзеге асыру, сөздік қорды игеріп, өмірдің барлық саласында қолдану. Студенттер тілдік құралдарды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеріп шығуы тиіс.

Қазақ тілін кәсіби тұрғыда меңгертудегі басты мақсат – кәсіби мамандыққа сәйкес қазақ тілін қарым-қатынастық сипатта жете меңгерту; түрлі мамандық иесін өз ойын әдеби нормада түсінікті, жатық, мәнерлі, әсерлі айта білуге және жазбаша түрде коммуникативтік тұрғыдан жетік білгізу, мемлекеттік тілді Қазақ елінің ұлттық болмысын, дәстүрін, рухани құндылықтарын бейнелейтін көрсеткіш есебінде игертіп, елді, ұлтты танып білудің құралы ретінде жүзеге асыру [3].

Кәсіби қазақ тілі – студенттердің өз мамандығы бойынша кездесетін лексиканы, ғылыми терминдерді үйреніп, өз саласы бойынша сұхбаттар жасауына үйретеді. Студент мамандығына қатысты мәтіндерді оқып, сала бойынша терминдерді пайдаланып сөйлей білуге, мамандығына қатысты түрлі мәселелер бойынша сұрақтар қойып, жауап беруге үйренеді. Студент оқу, тыңдау, сөйлеу жазу тәсілдерін игеріп, өз саласына қатысты сөздерді қолдану арқылы ойын жеткізу бағытында оқытылады. Өз мамандығына қатысты мәтіндермен жұмыс істеу барысында түрлі жаттықтыру жұмыстары жүргізіледі.

Техникалық жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілін оқытуда мамандыққа қатысты мәтіндер басшылыққа алынып, кәсіби терминдермен жұмыс түрлері жүргізіледі. Сөздіктермен аударма жұмыстары орындалып, шағын сұрақтар мен тапсырмалар беріледі. Мәтінде тілдік тұлғалар орын алатындықтан студенттер тілдің фонетикасын, лексикасын, грамматикасын меңгереді. Өз саласына байланысты мәтіндер болғандықтан студенттер кәсіби мәтіндермен жұмыс істеуде белсенділік танытады, кәсіби терминдерді жақсы қабылдайды. Сондықтан кәсіби мәтіндерді студенттердің білім деңгейіне сәйкестендіріп алу керек. Кәсіби мәтін мазмұнды, өз мамандығы жайлы ақпаратқа толы болғаны дұрыс.

Студентер өз мамандығына қатысты лексиканы меңгеруі үшін оның сөздік қоры мол болуы керек. Бір-бірімен сұхбаттасуы, өз ойын жеткізе білуі – тілді оқытудағы негізгі жұмыстардың бірі. Студенттерге өз мамандығына қатысты лексиканы оқып үйретуде сөйлесім мен тілдесім әрекетін іске асыратын тілдік қатынастың негіздерін меңгерткен дұрыс. Сөйлеу дағдыларын игерген студент өз ойын ауызша, жазбаша іске асырып, не айтып тұрғанын үйренеді, қалай айту керек екенін есте ұстайды.

Кәсіби қазақ тілін оқыту барысында тілді үйретудің тиімді амалдары мен тәсілдерін таңдап алған дұрыс. Мамандығына бағыттап оқытуда жаттығу жұмыстары жақсы нәтиже береді. Тапсырмалар мен жаттығулар тартымды болса, студенттердің қызығушылығын арттырады. Тапсырмалар мамандығына қатысты болғандықтан студенттердің пәнге деген ынтасы артады. Берілген тапсырмаларда мамандығына байланысты нақты деректер мен мағлұматтар бар болса, студенттердің белсенділігі артып, сабақтың білімдік деңгейі көтеріледі. Мамандығына байланысты термин сөздерге қатысты жағдаяттық тапсырмалар берудің пайдасы көп болады. Жаңа тақырыпты мамандығымен

байланыстыра отырып, мәтінді меңгерту үшін аударма жұмысын, мәтін бойынша жұмыс түрлерін жүргізу керек. Лексикалық, грамматикалық, ойын жаттығулары тілдесім әрекетінің ерекшелігін аша түседі.

Мамандығына байланысты мәтіндермен жұмыс жасау барысында жаттығу, тапсырмалармен қатар сөздік жұмысының тілді меңгертудегі қызметі үлкен. Сөздікпен жұмыс – студенттердің сөз байлығын арттыруға, сауатты жазуына, білімін тереңдетуге көп көмек береді. Сөздік қоры мол студенттің қазақша дұрыс сөйлей білуіне мүмкіндігі мол. Сөздік жұмысы студенттерге қиын сөздерді аударма сөздікпен аударуға, мағынасы түсініксіздеу сөздерді түсіндірме сөздікті пайдалану арқылы табуына жәрдемдеседі. Сөздік жұмысын сабақ сайын белгілі бір жүйеде сабақтың мазмұнына сәйкес жүргізген тиімді. Студенттің тақырып сайын жаңа сөздер мен сөз тіркестерін үйренулерін қадағалап, осы сөздерді күнделікті қарым-қатынаста қолдану дағдыларын қалыптастыру қажет.

Қазақ тілін студенттің болашақ мамандығымен тығыз байланыстыра отырып оқыту студенттің тілді қолдану деңгейін, коммуникативтік сауаттылығын көтереді. Студент қазақ тілінің фонетикалық (орфографиялық, орфоэпиялық) нормаларын, грамматикалық жүйесін сақтай отырып, тілдік қатынаста қолданады. Кәсіби тұрғыда қазақ тілін еркін меңгерген студент болашақта өз мамандығы аясында тілдік қатынасқа түсе алады және кәсіби лексикалық қоры мол болатын маман болады.

Елбасы биылғы Жолдауында «Қазақ тілі бүгінде ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды» деп атап өтті [4]. Қазақстан халықтарының ынтымағын нығайтуда, өз елінің өткен тарихы мен мәдениетін, тілін құрметтей білетін жастарды азамат ретінде қалыптастыруда мемлекеттік тілді жетік меңгертудің маңызы өте зор екенін уақыт көрсетіп отыр. Мамандыққа қатысты тілді үйрету барысында тәрбиенің де мәні жоғары екенін естен шығармау керек. Тәрбенің тілден бастау алатыны белгілі. Тәрбие мен білім беру бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Сөйлеу мәдениеті адамның тәрбиелігінің көрсеткіші. Студенттер мен оқытушының арасындағы адами қарым-қатынас тәрбиелік жұмыстардың негізгі факторларының бірі деуге болады. Оқытушы білім мен тәрбиені ұштастыра отырып, студенттің патриоттық сезімін оятуы қажет. Студенттерге тәрбиелік танымдық маңызы бар мақал-мәтелдерді, түрлі өлең-жырларды оқып үйретуге бағыттау да назардан тыс қалмауы тиіс.

Қорыта айтқанда, қоғамымыздың тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, рухани жақтан да жаңғыруына, дамуына сәйкес, оқытушылар қауымының міндеті – мемлекеттік тілді жетік меңгерген, тәуелсіз мемлекетіміздің болашағына адал қызмет ететін кәсіби мамандар даярлау.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 14.12.2012. –Астана, Ақорда, 2012.

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. –Астана, Ақорда, 2011 жылғы 29 маусым, №110.

3. Оразбаева Ф.Ш. «Кәсіби қазақ тілі» пәні: ғылыми-теориялық негізі, басты ұстанымдары. Білім беру жүйесінде кәсіби бағытты жүзеге асырудың өзекті мәселелері» Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы. «Інжу-Маржан». 2013. 268 бет.

Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан. №11 (28235). 18.01.2014.

Абсатарова Гулсара Бектургановна
Магистр педагогических наук, старший преподаватель
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, sarah070@mail.ru

РАБОТА С ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННЫМ ТЕКСТОМ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Аңдатпа. *Бұл мақалада мәтін коммуникативтік бірлік және шет тілінде ойды сонымен қатар тілдік әдістерді іске асыру құралы ретінде қарастырылады. Студенттің мәтінді оқу қызметін ұйымдастырылған контексте қарым – қатынасты іс – әрекет ретінде назарға алып отыр. Сонымен қатар мәтінді мағыналық өңдеу алгоритмі, жазбаша мәтіндіоқыту жұмысына когнитивті-коммуникативтік тәсіл туралы сөз етіледі.*

Аннотация*: В статье рассматривается текст как коммуникативная единица и как лингвистическое воплощение и реализация мысли на иностранном языке. Уделяется внимание общению как виду деятельности, в контексте которой организуется учебная текстовая деятельность студента. Затрагивается когнитивно-коммуникативный подход к обучению работе с письменным текстом, а также алгоритм смысловой обработки текста.*

Abstract: *The article deals with some theoretical issues and practices of teaching university students text activities. A text is interpreted in terms of both a communicative unit and a linguistic one. The focus is on communication as a context for students' learning activities, cognitive-communicative approach to reading professional texts, and an algorithm of semantic processing and comprehension of texts resulted from the authors' experience.*

Преподавание иностранного языка в неязыковом вузе должно формировать не только правильное лингвистическое поведение будущего специалиста, но и его стиль мышления. Речь — это не что иное, как непосредственная деятельность мысли. Поэтому развитие мышления и речи на иностранном языке происходит одновременно в процессе обучения. Едва ли не самую главную роль в развитии мышления и овладения нормами стиля речи на иностранном языке играет текст. Текст — это явление сложное и многоаспектное. Нас интересует текст как единица коммуникации, как лингвистическое воплощение и реализация мысли. В процессе преподавания мы ставим задачу научить студента общению на иностранном языке как виду деятельности, овладеть принципами построения текста, как в ходе устной, так и письменной коммуникации, научиться точно и 110 адекватно воплощать мысль в тексте посредством системы разнообразных языковых средств.

В сфере профессиональной коммуникации текст является важным источником информации, необходимой для решения практических задач. При формировании иноязычной коммуникативной компетенции будущего бакалавра он используется как источник информации и как средство обучения, при этом центральное место на занятиях по иностранному языку отводится анализу текста как с точки зрения его содержания, так и оформления: структуры, организации, лексико-грамматического наполнения, стилистики. В современной теории текста существуют разнообразные концепции, которые можно условно разделить на 2 группы: лингвистическую и деятельностную. Первая из них рассматривает текст как результат речевой деятельности, т. е. без учета автора и адресата. При этом текст представляется как некоторая последовательность высказываний, объединенных смысловой связью. Данное направление в современном языкознании относят к лингвистике или грамматике текста, т. к. конечной целью исследования такого рода имеют описание обобщенной схемы построения (конструирования) текста. Вторую группу концепций представляют работы, в которых текст рассматривается не как результат речевой деятельности, а как процесс этой деятельности. Деятельностный подход к анализу текста характерен для функциональной стилистики (уже — стилистики текста), в рамках которой текст рассматривается не как линейный поток единиц разных уровней языковой системы, а как цельное коммуникативно-смысловое образование, рассчитанное на интерпретацию и отражающее динамику речемыслительной и коммуникативно-познавательной деятельности автора. Термин «речемыслительная деятельность» подчеркивает неразрывную связь языка и мышления, деятельную природу языка и детерминирующий характер мысли в текстообразующей деятельности. Определяющая роль мыслительных категорий подчеркивается многими лингвистами, психологами, психолингвистами. Т. М. Дридзе, в частности, отмечает, что порождение текста, как и его интерпретация — это решение эмоциональной и мыслительной задач, а уж потом лингвистической, т. к. во всякой деятельности замысел предшествует

конкретным операциям и выбору средств по их осуществлению. Описание всех лингвистических явлений находит объективное место 111 лишь тогда, когда эти лингвистические явления получают объяснения с точки зрения соотношения мыслительных и языковых форм. Рассматривая проблему текста с языковедческих позиций, необходимо подчеркнуть, что текст — это та область, где конкретно стыкуются язык и мышление и осуществляется их взаимодействие. В современной методике преподавания иностранных языков большое внимание уделяется использование текстов художественной литературы.

В них содержится информация о различных сферах жизни в стране изучаемого языка, раскрывается менталитет носителя языка, с их помощью преодолеваются рассудки и условности в восприятии чужой культуры. Содержание текстов нацеливает на создание адекватной картины страны изучаемого языка и преодоление стереотипов, терпимость и поиск компромиссов между различными представителями. При изучении иностранного языка в вузе студенты совершенствуют навыки различных видов чтения (и аудирования), обращая внимание на скорость, овладевая различными уровнями понимания текста, развивая гибкость чтения, приобретая способность к анализу и оценке содержания профессионально направленного текста, преодолевая уровни трудности.

Главным при этом становятся содержательная ценность текстов, их соответствие уровню интеллектуальных запросов студентов, методы и приемы обучения чтению иностранных текстов. При работе с текстами следует обратить внимание, что на уровень понимания текста влияют следующие факторы: 1) наличие мыслительной задачи; 2) уровень трудности текста; 3) информированность студента о предмете обсуждения; 4) методы и приемы работы с текстом, адекватно поставленные задачи. Под зрелым профессионально ориентированным чтением на иностранном языке понимается практическое владение этим видом языковой деятельности в интересах профессии. Иноязычное чтение должно быть способом получения информации с целью ее дальнейшего использования в профессиональной деятельности, т. е. должно формировать предметную компетенцию. В вузах в настоящее время предпочтительной формой обучения профессионально ориентированному чтению является когнитивно-коммуникативный подход (т. е. способность к умственному восприятию и переработке 112 информации), который основным принципом обучения ставит осознанный подход к обучению.

В рамках когнитивно-коммуникативного подхода работа с текстом предполагает: - получение информативной основы, общих знаний. Составление лексической основы текста (введение новой лексики по данной теме, объяснение терминов. Можно вводить лексику не списком, а описательным способом, путем объяснения незнакомых терминов и актуализации языковой догадки. Так, не следует всегда прибегать к дословному переводу текста как средству контроля понимания, целесообразнее использовать перевод отдельных, значимых для текста фраз. Смысловая обработка текста представляет собой когнитивную деятельность в нахождении тем, подтем, основных идей, информации, плана и т. д. и включает следующие виды работы с текстом задания: a) составить вопросы к определенной части текста; b) найти в тексте ответы на поставленные вопросы; c) ответить на вопросы с опорой на текст. Ответы на вопросы по прочитанному тексту без подготовки — это надёжный способ проверки внимания, который рекомендуется применять в группах. Ответы на вопросы к подтексту возможны лишь тогда, когда текст хорошо понят, поэтому рекомендуется использование этого метода проверки на продвинутом этапе обучения. Помимо контекстуализации коммуникативных фрагментов текста на уровне предложения в понятие «смысловая обработка текста» мы включаем такой вид работы, как свертывание текстовой информации, куда входят составление плана текста, поиск новых понятий содержания текста, составление тезисов. В дальнейшем эти виды работы помогут студенту при подготовке текстов выступления на круглом столе или презентации на заданную тему или тему профессионального интереса.

Многие полагают, что пересказ не является надежным способом проверки понимания содержания, поскольку воспроизведение может осуществляться с большими опущениями, которые могут быть весьма существенными. В связи с этим, важным моментом, по нашему мнению, является составления плана пересказа текста, чтобы охватить основное содержание текста. Глубину понимания прочитанного можно проверить посредством аннотирования, оценив глубину содержания текста. При составлении аннотации на иностранном языке уже требуется высокий 114 уровень владения грамматическим и синтаксическим аппаратом данного языка, поэтому этот вид работы целесообразно проводить на старших курсах. Диалог представляет собой не только средство обучения общению, но и является способом закрепления и активизации

полученной из текста информации. Например, после работы с текстом студентам можно предложить обсудить в парах смысловые отрезки текста, задавая друг другу вопросы, выражая согласие или несогласие с утверждением собеседника, или составить собственные диалоги на темы, перекликающиеся с основной темой. Создание студентами вторичных текстов на основе авторского обогащает их знания. Все это позволяет преподавателю интенсифицировать процесс обучения чтению и работы с профессионально ориентированным текстом, а студент получает инструмент для обучения. Язык, таким образом, становится способом познания мира. Подводя итог сказанному выше, следует отметить, что наиболее целесообразным является следующий алгоритм работы с профессионально ориентированным текстом, подтвержденный практикой: 1. Предтекстовый этап, т. е. обсуждение проблемы, о которой пойдет речь в тексте; 2. Текстовый этап. Чтение текста по частям и выделение важной информации. 3. Послетекстовый этап. Пересказ сюжета и оценка событий, сопоставление авторской и собственной оценки событий и поступков персонажей.

Литература:

1.Тимирбаева Г. Р. Профессионально ориентированные тексты в обучении иностранным языкам в техническом вузе. — Казанский государственный технологический университет : Кафедра иностранных языков в профессиональной коммуникации , 2007 г.

2. Барабанова Г. В. Предметная компетенция читателя профессионально ориентированного текста. — «Культура народов» : научный журнал N37 , Симферополь , 2003 г. 115

3. Асылханова Л.Е., Жумабекова Б.К. и др. Учебно-методическое пособие для студентов неязыковых специальностей. Павлодар: 2008

4. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иностранному общению — М. : Русский язык, 1989 г .

5. Артемьева О. А., Макеева М.Н., Мильруд Р. П. Методология организации профессиональной подготовки специалиста на основе межкультурной коммуникации– Тамбов : Изд-во Тамбовского государственного университета, 2005 г .

UDK378-02

Urazbayev Kh.K.,
Candidate of historical sciences, the Head of Department of General education subjects of B.Beissenov Karaganda Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan,Colonel of Police
kafood@mail.ru

Monai K.
Master of Humanities, teacher of Department of General education subjects of B.Beissenov Karaganda Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan, Senior lieutenant of Police

ON READINESS OF A TEACHER TO INNOVATIVE ACTIVITY

Summary. *The article deals with the history and significance of "innovation" as a term. As for the "pedagogical innovation" notion the authors reveal its structural components and main functions, and depict the indicators of teacher's readiness to innovative activity.*

Резюме. *Автор в своей статье рассматривает значение термина «инновация». Поскольку инновация – это не просто фиксация факта, это целая система в работе педагога, в описании которой должны быть указаны содержание, цель, сроки реализации, проблемы, на решение которых направлена инновация, способы диагностики результатов инновационной практики, формы представления опыта.*

Түйін. *Автор өз мақаласыңда инновациялық технологиялар және олардың жіктелімі жаңа заман талабына сай мұғалімнің шеберлігін арттыруда білім мазмұны мен оқыту технологияларының рөлі ерекше. Оқыту технологияларын талдағанда, қазіргі өркениетті елдер тәжірибесінде жүзеге асырылып жатқан білім берудің жаңа моделіне – Нәтижеге бағдарланған білім моделіне - сәйкес келетін оқыту технологияларын іріктеуді қажет етеді.*

Key words: *Education, innovations, pedagogics, cadet, work.*

Innovation is a characteristic for any professional work of a person and consequently becomes a subject of studying, analysis and introduction. Innovations do not arise spontaneously; they turn up by scientific searches, an advanced pedagogical experience of individual teacher and of a whole collective. This process cannot be spontaneous, it needs in management.

The term "innovation" has Latin origin. In translation it is – updating, change, input something new, introduction of novelty. This concept has appeared for the first time in researches in a XIX-th century and meant introduction of some elements of one culture in another. In the beginning of XX-th century there appeared a new area of knowledge, innovatics, i.e. a science about innovations which studied laws of technical innovations in sphere of material production[1].

As applied to pedagogical process the innovation means introduction of a new in the purposes, the maintenance, methods and modes of study and education, organisation of joint activity of a teacher and a student.

The term "pedagogical innovations" has been scientifically proved and entered in pedagogy in the eighties of the XX-th centuries.

Pedagogical innovation – is an innovation in pedagogical activity, changes in the maintenance and technology of training and education, having for an object increase of their efficiency.

Innovative process consists in formation and development of subject-matter and the organisation of the new. As a whole by the term innovative process it is meant complex activity on creation, development, use and propagation of novelty.

The innovation is the purposeful change bringing in inhabitancy new stable elements, causing transition of a system from one state to another.

Innovative process of training includes:

Revision of the maintenance of education;

Updating of forms, methods and tutorials;

Creation and use of modern educational technologies;

Development of creative abilities of a teacher and students.

Innovative education builds educational process as movement from social and cultural knowledge and abilities of the trade to technological, giving to a student understanding of ways and methods of a decision of his professional problems, and from them to methodological, allowing to trace dynamics of his professional work quality.

The innovative thinking is formed by student if, first, he is actively motivated in training, realizes requirements of individual self-control for achievement of the vital purposes; secondly, if educational process reflects full life cycle of professional work with its innovations and contradictions.

Thus, leading functions of innovative training are:

- Intensive development of the student's personality and the teacher; Democratisation of their joint activity and dialogue;
- A humanisation of teaching and educational process;
- Orientation to creative teaching, the active doctrine and the initiative of the student in his formation as future professional;
- Modernisation of means, methods, technologies and material resources of education, promoting formation of innovative thinking of the future professional.

Innovative activity is a regular development and introduction by teacher pedagogical innovations for the purpose of creation of conditions for evolution of the student's personality on the basis of creation innovative educational environment.

Character of innovative activity of the teacher depends not only on conditions existing in concrete educational institution, but also from level of its readiness for this activity.

Readiness for innovative activity is a set of qualities of a teacher defining its orientation on development of his pedagogical activity and activity of all collective educational establishment, and also its abilities to reveal actual learner's problems, to find and realise effective ways of their resolving.

Components of readiness of a teacher to innovative activity:

- Presence of motive;
- A complex of knowledge of modern requirements to educational results, innovative models and educational technologies;
- Set of knowledge and ways of the decision of problems of this activity, i.e. competence in the field of pedagogical innovation.

Motives for inclusion in innovative activity can be:

- The opportunity of getting extra earnings;
- Work necessity;
- Recognition and respect shown by a governing body and colleagues;
- Professional duty necessity;
- Realization of own creative potential and self-development.

Absence of motivation testifies to unavailability of the teacher to innovative activity.

The material motive or motive of work necessity corresponds to weak readiness for innovative activity. High level readiness corresponds to motivational structure in which the leading part is played values of self-realization and self-development[2].

Without comprehension of participation in innovative activity as personal value it is impossible to be of high readiness for this activity.

The second component of readiness is a complex of knowledge of modern requirements to results of education, innovative models and educational technologies.

New teaching technologies demand from a teacher pedagogical skill. There is a list of pedagogical knowledge and skills in a literature which are necessary for modern teacher:

- Ability to diagnose the training and education purposes;
- Deep, systematic knowledge of the discipline and its scientific bases;
- Ability to restructure a teaching material from primitive presentation one by one lessons to logic structure according to a problem of the whole theme;
- To know how to model (in its purposes, the maintenance, forms, methods and tutorials) professional activity of the future specialist in educational process;
- Free working knowledge of active training methods;
- Ability to provide a favourable psychological climate and teacher - student cooperation.

The next component of readiness of a teacher to innovation is a competence in the field of pedagogical innovations. A teacher well prepared for innovative activity in this aspect:

- grasps a complex of concepts of pedagogical innovations;
- understands a place and a role of innovative activity in educational institution, its communication with teaching and educational activity;
- is able to study experience of teachers-innovators;
- is able to analyze critically pedagogical systems, educational programs, technologies and didactic tutorials;

The teacher is able:

- To develop innovative offers for improvement in educational process;
- To develop projects of introduction of innovations;
- To put the purposes of experimental work and to plan it;
- To analyze and estimate himself as a subject of innovative process.

Readiness for innovative activity in modern conditions – the major quality of a professional teacher without which it is impossible to reach high level of skill.

The important condition of readiness of a teacher to innovative activity is moral and psychological climate in collective[3].

The head of any educational institution is obliged to carry out all reforms strictly on a legal basis. The rule of law is the important and necessary tool of administrative activity. Certainly, any norm limits freedom. But the freedom of action of modern head assumes, first of all, its high legal culture. Without a normative regulation normal work is impossible. A support on the right and morals in educational institution, applying innovations is one of the major conditions of ensuring safety of students and teachers.

Pedagogical innovations should promote the fullest realisation of the right to education, the rights of everyone to dispose freely by own abilities to work, to choose a kind of activity, a trade, other rights and freedom defined by the Constitution of the Russian Federation.

Such administrative practice is an innovation itself.

References

1. Galician E. Organization of independent work of students / E. Galician // Higher education in Russia. - № June. - S. 160-163.

2. Zhuravleva LA, Plotnikov, VV, Philipiev VA Independent work of students and its role in the process of becoming a person of a young specialist / Social problems of forming young people. - Sverdlovsk, 1989. - S. 119-123.

3. Berezin NY Bibliographic form of training as a means to enhance the independent work of undergraduate students / Independent work of students in a restructuring of the educational process. - Chelyabinsk, 1988. - S. 162-165.

Tashkeyeva Gulmira Kanatbekovna
candidate of Pedagogical Sciences, acting assistant professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, e-mail: tgk2512@gmail.com

Sariyeva Aigul K.
candidate of Pedagogical Sciences, acting assistant professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, e-mail: aigsk66@gmail.com

Abykanova Bakitgul Tolybekovna
candidate of Pedagogical Sciences, acting associate professor of Atyrau State University
named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau,e-mail:bakitgul@list.ru

Dinara Sadirbekova
the senior teacher of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, e-mail: dico82-@mail.ru

Nadira Mukhamejan
student of Kazakh-German University, Almaty,
e-mail: mukhamejan96@gmail.com

THE PRACTICE OF INTERACTIVE LEARNING AT THE UNIVERSITY

Summary: *The use of interactive methods and forms of learning significantly activates the creative activity of students, which contributes to the development of a whole complex of qualities of a creative personality. Interactive teaching contributes to improving the quality of the pedagogical process at the university. This is reflected in the increase in the productivity of students and in a number of indicators of their personal growth. The article presents the possibilities of practical application of interactive teaching at the university.*

Түйін: *Университетте оқу барысында интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдану студенттердің шығармашылық белсенділігін едәуір арттырады, шығармашылық тұлға қалыптастыруға ықпал етеді, университеттегі педагогикалық үдерістің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мақалада интерактивті оқыту барысында туындайтын басты сұрақтар қарастырылады.*

Резюме: *Использование интерактивных методов и форм обучения активизирует творческую деятельность студентов, способствует развитию целого комплекса качеств творческой личности. Интерактивное обучение способствует повышению качества педагогического процесса в университете, что отражается на увеличении производительности студентов и показателей их личностного роста. В статье приведены возможности практического применения интерактивного обучения в университете.*

Interactivity is a specially organized cognitive activity that has a pronounced social orientation. The use of interactive teaching technology allows the teacher to link the activities of each student in the system of interactions: (teacher-student, teacher-audience, student-audience, student-student, group-group), integrates educational activities and interpersonal cognitive communication.

As a result of contrasting of the traditional system of education and training to innovative, when new knowledge is extracted by a person from practical activities and personal experience, two concepts that have emerged: the ‘learning pyramid’ and ‘the Edgar Dale’s cone of experience’ [1, c. 91]. American pedagogue Edgar Dale’s ‘Cone of experience’ clearly illustrates which different educational outcomes can be achieved by using different means or "carriers" of the content of training (Figure 1). The concept of the "learning pyramid", formulated on the basis of the results of the study of the US National Training Laboratory, demonstrates the dependence of teaching methods and the degree of the material mastering. Studies conducted by the National Training Center (USA, Maryland) showed that passive methods (lecture – 0.5%, reading¬ – 10%) showed the smallest percentage of mastering, and the largest, i.e. interactive (discussion groups – 50%, active practice – 75%, training others or immediate application – 90%).

As you can see, the results of the research confirm the proverb: ‘Tell me and I shall forget. Show me and I shall remember. Let me do it and it will become mine forever’. The revealed trend correctly reflects the high potential of interactive methods. Interactive methods involve not only the consciousness of the learner, but also their feelings, will, actions and practice; will engage a person in the learning process as whole being. Thus, we can conclude that the methods of passive learning are mainly focused only on levels of cognition and understanding, while interactive - at all levels of learning.

Figure 1. 'Cone of experience'

Analysis of 'the learning pyramid' (Figure 2) [2, p. 1585] demonstrates that for achieving significant results it is necessary to look for new methods of involving students into specific activities. Let's give some examples. **Analysis of the situation**. The essence of the method: it is necessary to identify typical situations, then to give students the opportunity to assess them, to offer their solutions and project the future course of events. As a result, students form professional thinking, the ability to assess the situation, make decisions and directly apply professional knowledge. ***Game methods.*** Role-play games are used for the demonstration of behavior in typical situations. ***Imitation.*** This type of activity is necessary so that students can master professional skills through games imitating the rules and norms of behavior in particular situations. ***Project.*** The method is used to enable the student to join the solution of a real practical task through the implementation of joint work. Project participants are forced to establish working relationships within the team through joint activities.

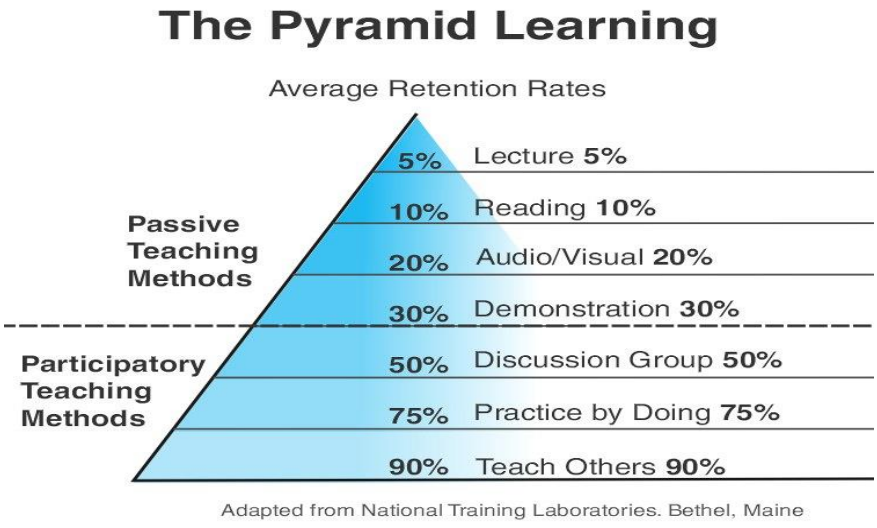

Figure 2. 'The learning pyramid'

The formation of an effective educational environment conducive to the harmonious development of a person that meets the requirements of the time entails the need for the reorganization of the educational space, the organization of special cultural events in teams, the transformation of curricula and the introduction of interactive teaching methods. In the process of teaching, it is possible to allocate at least informative (what to teach), procedural (how to teach), motivational (how to activate the work of students) and organizational (how to structure the activities of teachers and students). Each of these sides corresponds to a number of concepts. The information side corresponds to the concept of generalization of educational

material, the integration of educational subjects, the consolidation of didactic units, etc. Procedural side - the concept of programmed, problematic, interactive training, etc. Motivational - the concept of motivational support of the educational process, the formation of cognitive interests, etc. Organizational - the idea of humanistic pedagogy, the concept of pedagogical cooperation, "immersion" in the topic, concentrated training and so forth. In our opinion, the creation of an interactive environment conducive to the achievement of success in the activities of students is possible in the educational environment of the university, where the pedagogical process is characterized by the need to form the students' skills of mastering innovative forms and methods of teaching, including interactive technologies.

The educational environment of the university is a learning and educational environment based on the use of interactive forms, methods and tools that realize the goals and objectives of a holistic pedagogical process, the results of which are provided by the revitalization of the creative activity of subjects. The educational environment is aimed at teaching students the deep and comprehensive knowledge and skills of their specialty. It includes two main components - social relations and the material environment.

Social relations include: the revival of the culture of communication at the university, the creation of an atmosphere of respect for the individual; creation of the possibility of choosing an educational trajectory; creation of conditions for active realization of the person; encouraging critical, constructive suggestions of students on various problems of the educational institution; actualization of the educational potential of the teacher's personality; encouragement of teachers participating in various competitions.

The material environment assumes creation of comfortable, health-saving conditions for educational activity of students and teachers; compliance of training facilities and equipment with sanitary and hygienic standards and requirements; availability of necessary support units in academic buildings.

Interactive training depends on the following factors:

- technical: the state of the auditorium;
- information technology: free access to Internet resources; availability of computer equipment;
- methodical: knowledge and ability of the teacher to apply new technologies and innovative methods of teaching; the skills of conducting interactive classes;
- social: the readiness of the department, faculty to introduce interactive teaching methods; the nature of the student audience, its openness to methodological innovations;
- personal: the desire and motivation of the teacher to experiment and apply new methods of teaching; methodical preparedness of the teacher.

As we can see, the teacher should teach students to receive and process, analyze and apply information to solve specific problems, and simultaneously work in three directions: subjective, methodical-didactic, interpersonal.

The following principles are basic for interactive learning: using the student's own experience and collaborative learning. At the initial stage, students use their personal experience and gain experience through a specially organized interaction within the framework of educational activities. The stage of reflexive observations involves critical supervision by students and discussions on the topic.At this stage students must possess the ability of interpreting experience from different perspectives and approaches. As the result of the joint reflection of participants a new type of knowledge arises at the *stage of abstract conceptualization*. The obtained knowledge is of creative and collective nature as it was gained through the interaction of participants. The results of interaction are expressed in the form of conclusions and inferences. At this stage student must have the ability to the holistic cognition, elaboration of statements and representations, generalization of observations into the consistent theory. At the final stage, *the stage of active experimentation,* the formulated conclusions are checked, which leads to the discovery of new experiences. At this stage, the student must have the ability to use his theoretical knowledge to make decisions, solve problems.

As a result of group work, the direction of the educational process, the skills of teamwork of students are constantly being improved. The organization of multilateral communication in the educational process makes it possible to create an effective system of relations between pupils between pupils and the teacher, and all the elements of the interaction process are open, active and mobile.

Consider the elements characterizing the effectiveness of cooperative learning (Table 1).

Table 1.

Cooperative learning	
Aim: make every participant of the education process individually stronger on their position. Students collectively study what they can use individually in the future.	
The effectiveness of the cooperative learning	
Positive	the teacher explains to the students that they are connected with others and can not

interdependence	succeed until others do their work, creates an atmosphere of group success. The student feels responsible for studying the presented material, ensuring that all members of the group study it.
Individual responsibility	student activity is evaluated by the individual testing. Each group is monitored, the contribution of each member of the group is documented.
Challenging interaction	the teacher ensures the students' stimulation of each other's success, explains how to solve problems, how to link the current learning process with the previous one. Members of the group get an opportunity to get to know each other on a personal and professional level.
Social skills	the teacher teaches students the necessary social skills: leadership skills, decision-making, building trust, communication and conflict management ensuring their use.
Teamwork	the teacher helps the student to join the group work during which the participants describe what actions were useful to ensure effective working relationships, whether all the members of the group have achieved the set learning goals, which behavior models should be developed further and which ones should be changed.

The role of the teacher in the process of creating an effective educational environment is to create an atmosphere of goodwill, responsibility, constructiveness with a desire to listen and hear something else. In the first lesson, students should be familiar with the principles of interactive learning - using their own experience and the principle of cooperative learning. Feedback, as an element of interactive learning, should be organized in each lesson. The effectiveness of feedback can be improved by following these simple rules:

a) the teacher should respect students and their opinion. The goal of any lesson is to do everything possible to encourage students in their quest to improve his result;

b) it is necessary to give students the opportunity and the right to speak first, this will allow them to be more independent in decision-making and gives an opportunity to assess their work independently;

c) the teacher should begin to evaluate the work of students with the allocation of positive moments, which allows motivating them to further self-improvement, but the weak points of work should be mentioned as well;

d) do not discuss more than 3 or 4 topics, since the concentration of students' attention is lost.

After the discussion is over, the results of the session should be summed up, asking students to comment on what useful and new they have learned. Conducting systematic feedback allows the teacher to strengthen the effectiveness of the educational environment, to form groups of like-minded people and share the responsibility for learning outcomes between participants. Working in groups has considerable potential for the development of these skills and abilities. The most effective work is demonstrated by groups of 4-6 students.

The structure of the learning process with the use of interactive learning technologies can be divided into the following stages: orientation, preparing for the holding, conducting, discussion.

Here is an example of developing a plan-scheme of training sessions in Table 2.

Table 2

Lecture plan on the topic:
Characteristics of methods (project, problematic presentation of the material, discussion, interview, etc.)
The strategy of interactive learning: questions of efficiency and methodology.
Educational tasks:
- familiarize students with the theory, methodology and principles of interactive learning;
- formation of students' work competences in groups;
- development of students' skills and abilities to conduct a discussion;
- development of students' skills and abilities to independently work with handouts.

№	Activities during lectures	Handout materials	Methods	Time (50 min)
1	Familiarization of students with the purpose and objectives of the course. The main problems of the course. The logic of the course. The logic of the handout.		Monologue of the teacher	5 mins
2	Justification of the need to introduce interactive teaching methods in the course as the most effective for mastering the material.		The pyramid of learning. Taxonomy of	5 mins

			Bloom's educational goals. The learning cycle through the experience of Kolb.	
3	The division of students into groups of five people for the interactive game "Aquarium".	Texts	Interactive game ‘Aquarium’	8 mins
4	Discussion of the results of interactive games with students. Questions: What did you feel when you were doing the assignment? How did the group work? What helped and what hindered the work? What helped to solve the task?		Polylogue	6 mins
	Familiarization of students with interactive teaching methods. Cooperative training: - positive interdependence; - individual responsibility; - promoting of mutual success.		Monologue of the teacher	6 mins
6	Discussion of the problem of creating an effective educational environment and changing the function (role) of the teacher in teaching students.	Three planes of teacher qualificatio n	Discussion, work with handouts	6 mins
7	Conclusion		Polylogue	5 mins
8	Securing the use of interactive techniques through repetition of key points. What methods were used during the lecture?			4 mins
9	Feedback		Essay writing	5 mins

Summarizing the above, we would like to note that the educational process is not permanent, it must always be improved and modernized. Methods of teaching at the university should be used, taking into account the peculiarities of each academic discipline. An important role is played here by the educational environment, which allows real integration of educational subjects, the idea of intersubject communications, the development of independence of thinking, the creativity of students.

References

1. Robert W. Wagner Theory Into Practice. Vol. 9, No. 2, Edgar Dale (Apr., 1970), pp. 89-95 - https://www.jstor.org/pss/1475566

2. Edgar Dale’s Pyramid of Learning in medical education: A literature review. Medical teacher 2013, 35: cmp. 1584–1593

3. G.K.Tashkeyeva, B.T.Abykanova, A. Sariyeva, D.Sadirbekova, A.Marhabaeva. Application of methods of interactive training in the educational environment of higher educational institutions. www.sgem.org, Conference Proceedings, ISBN 978-619-7105-67-4 /ISSN 1314-2704, June 28 - July 6, 2016, Book 5 Vol. 3, 747-754 pp

4. I. Chernyh, Theories of integration: technology of interactive training. – Almaty, 2004. – 112 pages.

МРНТИ 14.35.09
УДК 378.02:37.016

Бейсекова А.А.
PhD докторант, Абай атындағы Каз ҰПУ, Алматы қ., Aliya-1301@mail.ru

Шоқыбаев Ж.Ә.
п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Каз ҰПУ, Алматы қ.

ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. *Қазіргі кезеңде білім беру саласындағы әлемдік білім кеңістігіне бәсекеге қабілеттілік барысында жасалынып жатқан талпыныстар мектеп оқушыларының дербестігін, ізденімпаздығын, өнер тапқыштығын, белсенділігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған. Мектеп оқушыларының ойлау белсенділігін дамытып, білім мен біліктерін өмірдің жаңа жағдайында қолдана білуге үйрету қажеттілігі туындайды. Бұл міндеттердің жүзеге асуы мектеп мұғалімдері сабақ үрдісін шығармашылық іс-әрекетпен оңтайлы ұйымдастыруына тікелей байланысты болып отыр. Қазіргі таңда химия пәнінің мұғалімдері инновациялық және интербелсенділік технологияларды сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы, әрі қызықты өтуін жоғары деңгейде ұйымдастыруы болып табылады.*

Түйін сөздер: *инновация, интербелсенділік технологиялар, модификациялық инновация, комбинаторлық модификация, радикалдық инновация.*

Резюме. *Статья посвящена использованию в учебном процессе современных технологии обучения. Приводятся основные виды новых технологии применяемых в учебном процессе.*

Summary. *The article is devoted to the use of modern technology in the educational process. The main types of new technologies used in the educational process are presented.*

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыруға тиіспіз. Бүгінде мектептерді компьютерлендіру толықтай аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде. «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» делінген. [1]. Қай ұлттың болсын рухани дамуының басты тірегі, түп қазығы –мектеп. Ал мектептің жүрегі, жетекшісі –мұғалім. Ұстаз қазіргі бәсекеге қабілетті заман талабына сай білім беруде шығармашылық жұмысқа жаны құмар, білімі мен білігі жоғары, оқытудың заманауи технологиясын жетік меңгерген жағдайда ғана ұлағат иесі саналады. «Мұғалім – мектептің жүрегі» демекші әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты – сабақты жаңаша әдістермен түрлендіре отырып, мектеп оқушыларын пәнге қызықтыру, сабақ сапасын көтеру, оқушылардың іздемпаздығын, танымдығын қалыптастыру. Ең бастысы алған білімін өмірде қолдана алатын, өмір ағымына бейімделгіш жеке тұлға қалыптастыру. Химия сабағын мектеп курсында ақпараттық - коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып қызықты өткізудің негізгі талаптарының бірі мұғалімнің үнемі ізденуі, ұтымды әдіс - тәсілдерді сабақ талаптарына сай шебер және үйлесімді қолдануы, оқыту әдістемесін үнемі жаңартып оқытуына тікелей байланысты. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8 - бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс - тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Ал білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі инновациялық педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру [2].

Сонымен білім беру жүйесін ақпараттандыру осы саладағы мемлекеттік саясат негізінде анықталып, осы жүйедегі басты міндеттердің біріне айналып отыр. Мұғалімнің ақпараттық коммуникациялық құралдармен жұмыс жасау сауаттылығы да өзекті мәселе. Сондықтан бұл өзгеріс біздің оқыту жүйемізге тың серпін мен жаңа екпін береді. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, ойлау қабілетін дамыту, қоғамға бейімдеу. Ендеше ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану оқушылардың өзін–өзі жан жақты жетілдіру жүйесіне оң әсерін тигізеді. «Білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. Әдіскер

С.Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

– дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілін арттырады.

– қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;

– оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;

– саралап деңгейлеп оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады.

– ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

– иллюстрациялы түсіндірмелі оқытуда «адам-қоғам-табиғат" үйлесімдік бағыттағы дүниетанымында жүйелі саналы мәдениет қалыптасады;

– ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде «бала –субъект», «бала-объект» тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер «оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады;

Ал жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады .

Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады [3].

Қазір республика оқу орындары ұсынып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын, оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде іс жүзінде анықталып табылған оқыту үрдісінің нәтижесін көретін әдіс-тәсілдері, түрлері көбіне жаңашыл, инновациялық болып табылады.

Инновациялық процестерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады: енгізілген технологияның ерекшеліктерімен; жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен; жаңалықты енгізу жолдарымен.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды:

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен мәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары, мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қаруланууы кіреді. Оған біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін және жеке тұлға теориясының ғылыми негіздерін меңгеруі, педагогикалық іс-әрекет теориясының

негіздерін білуі, білім алушылардың барлық мүмкіндіктерін пайдаланғанда инновациялық іс-әрекеттің көбіне нәтижелі болатындығын сезіне алуы жатады.

Бейімділік өлшемдерін болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті атады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы. Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді [4].

Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндетттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық -педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу- тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым- қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті болашақ маманның шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми – зерттеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады.

Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп – мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік – оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыдан туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады [5].

Әрбір педагогтің инновациялық іс-әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: инновация туралы білімі; инновацияны жан-жақты меңгеру; инновациялық іс-әрекет диагностикасын меңгеру; инновацияны тәжірибеге ендіру жұмыстары; инновацияны практикада дұрыс қолдану.

Әрбір білім беру ордаларында бүгінгі таңда белең алып отырған кемшіліктері баршылық, атап айтатын болсақ: білім сапасының төмендігі; білім саласына мемлекет тарапынан реформалар жүргізілгенімен оқудың нәтижесінің болмауы; құжаттар көптеп шығарылғанымен мардымсыздығы; білім алушылардың өздігінен білім алу дағдысының болмауы; білім алушылар мен оқытушылардың бірлескен шығармашылық еңбектерінің болмауы.

Бұл тығырықтан шығудың бірден-бір жолы оқу-тәрбие процесінде инновациялық әдіс-тәсілдерін енгізу, әрбір білім алушылардың білімге деген қызығушылықтарын, талпынысын арттырып, өз бетімен ізденуге, шығармашылық еңбек етуге жол ашу. Инновациялық процестің негізі – жаңалықтарды қалыптастырып жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады.

Білім сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технологияларды оқып, үйреніп, сараптай келе, мынадай тұжырым жасауға болады:

– білім алушылардың білім, білік сапасын арттырудағы жаңа инновациялық технология түрлері сан алуан, оларды таңдау және одан шығатын нәтиже оқытушының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты;

– жаңа инновациялық технологияларды енгізу жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілгенде ғана жетістікке жетуге болады;

– жаңа инновациялық оқыту технологияларын енгізу барысында әрбір оқу орнының материалдық-техникалық базасының бүгінгі талапқа сай еместігі, әрі жетіспеуі, кадрлық әлеуметтің төмендігі көп кедергі жасайды.

Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты – оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады. Біздің ойымызша, оқу орындарында инновациялық басқару жүйесін енгізіп, оны жүзеге асыру міндет.[6].

Білім беру жүйесі мамандардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен, өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Өйткені, қазіргі жас буын еліміздің келбеті, болашағы. Бұл жөнінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Ғасырлар мақсаты - саяси экономикалық және рухани дағдарыстардағы жеңіп шыға алатын ізденпаз, XXI ғасырды құрушы іскер, өмірге икемделген, жан - жақты жеке тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру»- деп тұжырым жасаған болатын «Жаңа формация педагогы әлеуметтік тұрғыдан есейген, педагогика құралдарын шебер меңгерген, өзін - өзі әрдайым жетілдіруге ұмытылатын шығармашыл тұлға» деп анықтама берді. Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай: әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу; білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту; аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Қолданылған әдебиеттер

1. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

2. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2010 жылға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы.

3. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.

4. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – //Қазақстан мектебі, №4, 2008

5. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.:Өркен, 2007

6. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004

UDC 94 «14/15» (574)

Urazbayev Kh.
Colonel of police, Candidate of Historical sciences,
Head of Department of General Education Studies, Barimbek Beissenov Karaganda
Academy of MIA of the Republic of Kazakhstan

«SPIRITUAL REVIVAL» «LOOK INTO THE FUTURE» AS THE BASIS OF SPIRITUAL MODERNIZATION OF INDEPENDENT KAZAKSHTAN

Резюме. *В данной статье рассматриваются основные аспекты реализации программы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», которые были направлены на формирование нового патриотического сознания молодежи. Сохранить и приумножить духовные и культурные ценности — вот основная цель работы по программной статье президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева: «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Особенность завтрашнего дня в том, что именно конкурентоспособность человека, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором успеха нации. Поэтому любому казахстанцу, как и нации в целом, необходимо обладать набором качеств, достойных XXI века.*

Ключевые слова*: Образование. Успех. Культура. Модернизация. Программа. Студент. Казахстан.*

Summary. *This article examines the main aspects of the implementation of the program «Spiritual Revival», which were aimed at forming a new patriotic consciousness of the youth. Save and multiply spiritual and cultural values — is the main purpose of work on the program article of the president of «Future orientation: spiritual revival» («Course in the future: spiritual renewal»). The peculiarity of tomorrow is, that it is the competitiveness of a person, and not the availability of mineral resources, that becomes a factor in the success of a nation. Therefore, any Kazakh, as well as the nation as a whole, needs to have a set of qualities worthy of the XXI century.*

Keywords: *Education. Patriotic. Success Innovation. Spiritual Revival. Pedagogy. Student. The Kazakh.*

Түйін. *Автор өз мақаласында Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласын маңызды саяси-идеологиялық құжат деп екендігін сезініп, мақалада ұлттық құндылықтарымыз, мемлекеттің ұлттық құрылымы, қазақ елінің тарихи мұралары туралы кеңінен айтылғандығына куә болдық Қоғамдық сананы жаңғыртудың өзі еліміздің әрбір азаматының не істеу керектігіне бағыт беретін және жаңару арқылы жарқын болашаққа жетелер бағдары болатындығына сеніміміз мол.*

Түйін сөздер. *Болашаққа бағдар. Рухани жаңғыру. Инновация. Сеніміміз. Білім. Қоғам. Студент.*

April 12, 2017 was published an article by the Head of State of Kazakhstan, aimed at modernizing public consciousness. To preserve and multiply spiritual and cultural values is the main goal of work on the program article of the president of «Future orientation: spiritual revival» («Course in the future: spiritual renewal»). Today, looking at the ongoing political, macroeconomic processes, the spiritual component is more important than ever. It is she who gives strength, faith, inviolability and inviolability of all the foundations of world civilizations. And for our young state this is the basis of all the foundations[1].

Attentively familiarized with the new program article of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev «A look into the future: modernization of public consciousness». In this regard, it should be noted, that the Head of State makes an operational emphasis on the dynamically developing and changing situation in the world as a whole. And considering such changes it calls on all citizens of Kazakhstan to move forward from a dynamically changing present into a stable and confident future, without detaching themselves from their spiritual roots, from their historical heritage.

Head of the nation President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev[1] brings us back to the idea that, the need to change Kazakhstan's society should be conditioned by our mentality, culture, customs and identity. This article gives practical steps for the transition to a new level of development in all spheres of society. Once again, placing emphasis on knowledge, the head of state imposes on us, teachers of higher educational institutions, a great mission - to be an intellectual, ideological vanguard of society. Today, among the most advanced countries in the world in terms of the share of budgetary spending on education, Kazakhstan has a leading position. And if in the system of human values education is given a worthy attention, then we are sure that our country will be a huge success.

We consider, that Program our President's «Spiritual Revival» was proposed in time. At this stage of historical development, our history and traditions are important for us. Especially it concerns the youth.

«Spiritual Revival», for us today in priority, it answers the main questions of our time; Where our place is in the flow of history and where we want to be - Within the framework of the program: «Spiritual Revival», in the article «Looking to the Future: Modernizing Public Consciousness» [1], the Head of State voiced such a direction as the study of sacred geographical and cultural sites in all regions of Kazakhstan .

We considers, that this is undoubtedly a good deed, which will enable us, especially young people, to learn their land and its history better. Today, not only an individual, but the nation as a whole has a chance of success, only developing its competitiveness. The peculiarity of tomorrow is that it is the competitiveness of a person, and not the availability of mineral resources, that becomes a factor in the success of a nation. Therefore, any Kazakh, as well as the nation as a whole, needs to have a set of qualities worthy of the XXI century. And among the unconditional prerequisites for this are factors such as computer literacy, knowledge of foreign languages, cultural openness.

Touching on the main aspects of the program, «Spiritual Revival», on the basis of our Academy held a series of activities, which were aimed at forming a new patriotic consciousness among students.

According to the plan of education of Kazakhstan's patriotism, an event was held: «My beloved edge», where cadets not only consolidated knowledge about the traditions and customs of the peoples of Kazakhstan, but also showed their love for their native land. During the curatorial hour: «Man and citizen», the curators of the training groups consolidated their knowledge about the rights and freedoms of a citizen of the Republic of Kazakhstan. For centuries our ancestors preserved a unique environmentally correct way of life, preserving the habitat, the resources of the earth, very pragmatically and economically spending its resources. Developing pragmatism in the younger generation, we learn to economically spend and plan your future. In the framework of this direction, open classes were held: «City of the Future», a quiz: «Do you know the history of the region»: «Save the nature of Kazakhstan!», On the preservation of the environment, use of minerals in Kazakhstan, innovative uses of land resources. The exhibition of creative works: «We choose life», demonstrated the talent and deep knowledge of cadets of the 1st year of the faculty of full-time study, about the fundamentals of safety and life in everyday life and in the surrounding world [2].

Among the athletes of the Academy were held sports events: «We are together, we are near», which promoted the values of a healthy lifestyle. A serious rethinking of what is happening in the world is part of a huge ideological and ideological work that must be carried out by society as a whole, and political parties and movements, and the education system.

References

1. Программная статья Президента Республики Казахстан «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» от 12 апреля 2017 года //Официальный сайт Президента РК // http //.kz/docs/ruhani jangiru_rus.pdf.

2. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года Стратегия «Казахстан - 2050»: Новый политический курс состоявщегося государства// http//adilet.zan.kz/rus/K1200002050/#z0

Кайргожин Д.У.
магистр, Бекибаев Ж.А.- ст.преподаватель; kairgojin86@mail.ru
Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова, г.Атырау

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ЖЕТІЛДІРЕ ТҮСУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ

Summary. *In this article actuality is analysed on a theme: to «Motive preparedness and physical education of children of preschool age». Actuality of theme proved by четыреми principles. And a review is done labours of the Russian scientists written for this theme.*

Аннотация. *В данной статье анализируется актуальность на тему: «Двигательной подготовленности и физическое воспитание детей дошкольного возраста». Актуальность темы доказываются четыреми принципами. И делается обзор труды Российских ученых написанных для данной темы.*

Қазіргі таңда спорт пен салауатты өмір салты тек қана ересектерге ғана қажетті адам капиталының сапасын арттыратын іс-шара мен мәдениет қана емес, ол әрбір жастағы адамның өзіндік жас ерекшеліктерін ескере отырып, жүзеге асырулы тиіс жалпы әлемдік дене тәрбиесінің бір көрінісі. Сондықтан да, дүнеге келген сәбиден бастап, еңкейген кәріге дейінгі жастағылардың барлығы спортпен өз мүмкіндігінше шұғылданып отыруы тиіс екендігі идеология емес, шынайы өмірмәнділік-витальдік құбылыс, тіпті, өмір сүрудің, денсаулықты сақтау мен нығайта түсудің – бірден-бір тәсілі деуімізге де болады.Сонымен қатар, физикалық жаттығулармен ерікті түрде шұғылданушы ересек адамдар мен балалардың, жеткіншектердің, жас өспірімдердің, жастардың өзіндік жас ерекшеліктеріне сәйкес түрлерін құру керектігі туралы ғалымдардың пайымдауларына да сүйенуіміз керек.

Олай болса, осыдан, мектеп жасына дейінгі балалардың да спортпен шұғылдануын және олардың дене тәрбиесімен айналысуын жүйелі түрде зерттеп, оны тәжірибеде тиімді қолданудың қаншалықты маңызды екендігін түйсіне аламыз. Бұл мәселені теориялық тұрғыдан зерделеп, оны оңтайлы қолдана білу, қойылып отырған ахуалды зерттеудің өзектілігін талап етеді.

Біріншіден, қазіргі таңда ақпараттық технологиялар, ақпараттық желілер, интернет ресурстары қоғамдық өмірде маңызды орын алып отырған шақта, мектеп жасына дейінгі балалардың да дене жаттығуларына мән бермей, осы жүйеге әуестенуі және оны мөлшерден тыс пайдаланатын болса, баланың денсаулығына кері әсер ететіндігін ғалымдарамыз дәелелдеп отыр. Сондықтан да, мектеп жасына дейінгі балалардың денсаулығын сақтау үшін, оларға жүргізілетін дене жаттығуларын зерттеп, оны тәжірибеден өткізіп, қолдану – балалардың денсаулығын арттырудың алғышарттары. Өйткені, қазіргі таңда көптеген ата-аналар мектеп жасына дейінгі балаларының денсаулықтарына алаңдаулы болып отыр.

Сонымен қатар, қазіргі әлемдегі тек ересектер ғана емес, балалар арасындағы шектен тыс семіздік те кей сәттерде маңызды мәселеге айналып келеді. Бұл да олардың спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуын сұранып тұрғандай болады.

Екіншіден, еліміз рухани жаңғыруға бет бұрған кезеңде, ұлттық кодымызды сақтау мен сананың ашықтығының маңыздылығы артып отыр. Түптеп келгенде, бұл ұлттық бірегейлікке келіп тіреледі. Ал ұлттық бірегейліктің маңызды буындарының бірі, бала тәрбиесінің қажетті баспалдақтарының бірі - баланың туған кезінен бастап, 7-8 жасқа дейінгі тәрбиесі болып табылады. Салт-дәстүрімізде, балалардың тек қана ақыл-ойына ғана назар аудармай, дене жатығуына да басымдылық беріп отырғандығы тарихымыздан белгілі жайт. Осы тұста, біз, мектепке дейінгі балалардың дене тәрбиесін жете зерттеуде оларды ұлттық дәстүр бойынша қолдану қажеттігі маңызды болып отыр. Мәселен, қазақ халқында да, балаларды, әсіресе, ер балаларды 3-5 жасынан бастап, атқа отырғызу салты бар. Бұндай дене жаттығулары да балалардың жас ерекшеліктеріне сай жүргізілгендігін үнемі есте ұстануымыз керек.

Үшіншіден, қазіргі таңда балалардағы акселерация, индиголық т.б. типтегі интенсивті даму олардың жалпы тәрбиесіне деген жаңаша көзқарасты талап етіп отыр. Ендеше, олардың дене тәрбиесін де жаңаша ұйымдастыру қажет. Сонымен қатар, тек қазіргі таңдағы балалар емес, болашақтағы бала болмысын болжап, олардың дене жаттығуларын келешекте де өздері-ақ аса қызығушылық танытатындай қылып құру маңызды істердің бірі. Мәселен, «осыдан,15- 20 жыл бұрынғы дене жаттығулары туралы пікірлер бүгінгі таңның талаптарына сай келіп отыр ма» деген де сауал қоюымыз қажет.

Төртіншіден, еліміздегі қолға алынып отырған ана мен баланың денсаулығын жасқарту, ана мен бала құқығын қорғау, қазақ балабақшаларындағы тәрбие мен білім беруді одан әрі жаңарта түсу, отанымыздағы спортты дамытудың әр түрлі бағдарламаларының ұсынылуы т.б. әлеуметтік саясатты жүзеге асыру барысында да біз қарастырып отырған мәселені зерттеудің өзектілігі арта түспек.

Сондай-ақ, аталып отырған мәселе дене шынықтыру мен спортты ғанаемес, басқа да ғылым салаларын қамтитын, пән аралық байланыспен үндескен ахуал. Ол физиологиямен, медицинамен, әлеуметтанумен, анатомиямен т.б. тығыз байланысты болғандықтан, осы салаларға да балалардың жалпы физиологиясы мен физикалық мүмкіндіктері туралы қажетті ақпараттар бере алады.

Қойылып отырған мәселеге жуықтайтын тақырыптарды зерттеу тек бүгін ғана емес, бірнеше жылдардан бері қолға алынып келе жатыр. Мәселен, Ресей мен ТМД елдерінде XX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы ғалымдардың шұғылданған мәселелері былайша өрбиді.

1985 жылғы Мәскеу қаласында өткен «Жеткіншектер мен балалардың физиологиялық жүйесінің жас бойынша ерекшеліктері» деп аталған III бүкілодақтық конференцияда бірнеше ғалымдар балалардың физиологиясына байланысты мынадай тақырыптарда баяндамалар оқылды.

Мысалы, С.А. Ахмедова «3-7 аралығындағы балалардың нервтік үдерістерінің қозғалғыштығы деңгейіндегі жас және жеке айырмашылықтар», А.Г. Хрипкова «Кәсіби және жалпы білім беретін мектептерді реформалауды жүзеге асыру барысында баланы физиологиясы бойынша зерттеудің маңыздылығы», А.Д. Дмитриев «Сахалин аралдығындағы гематологиялық және гемодинамикалық көрсеткіштердің жасқа байланысты ерекшеліктері», Даон Тхи Ми «Мақсат қойылған жаттығулар үдерісіндегі вегататитві қызметтердің өзара байланысының сипаты», А.А. Вайн, Т.Е. Кумс «4 тен 11 жасқа дейінгі қыздардың бұлшық еттерінің функционалды қалпының даму динамикасы», О.Г. Варпахлвская «Жеткіншекқыздардың жылу өнімдерінің интенсивтілігі мен негізгі зат алмасуының есептелген шамалары», Л.М. Андреева «Алты-жеті жастағы балалардың ақыл ойына күш түскендегі жүрек соғысының өзгерістерінің салыстырмалы сипаттамасы», Л.Н. Бачерикова, Г.М. Абрамова т.б. «6 жастағы балалардың жұмыс жасау қабілеті», Б.А. Драгожинский, В.Д. Мацепон т.б. «Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балардың кейбір ағзаларындағы морфофункционалдық ерекшеліктер», В.А. Кисилев «2-3 жастағы балардың қозғалыс ассиметериясының нұсқалары», Г.Н. Рычкова «Мектепке дейінгі балалардың жетілмеген реакцияларын зерттеу», В.Л. Федорова «4-7 жастағы балалардың қозғалыс бірліктерінің рекрутациялау мерзімі» т.б. шағын мақалалар деңгейіндегі зерттеулерді [1,3-387бб.] атап өтуімізге болады.

Бұлар мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың жалпы физиологиялық және физикалық даму ерекшеліктерін зерттегендер болса, соңғы жылдары Ресей ғалымдары біз қойып отырған мәселеге тікелей қатысты мынадай тақырыптарда кандидаттық диссертацияларын қорғаған еді.

Ю.М. Исаенко «Мектеп дейінгі білім беру мекемелері жағдайындағы 3-4 жастағы балалардың қозғалыс белендділігін педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету» [2], А.Ю. Шредер «Екі-үш жастағы балалардың жүйелі дене тәрбиесінің құрылымы мен мазмұны» [3], В.А. Шишкина «2-3 жастағы балалардың қозғалыс белсенділігі және оларды қызмет кезінде пайдаланудың педагогикалық жетекшілігі»[4], Г.М. Касаткина «3-7 жас аралығындағы балалар психикасы мен қозғалыстарының дамуына бағытталған физикалық жаттығулардың әсері» [5], Д.М.Шептицкий «5-7 жастағы мектепке дейінгілердің қозғалыс белсенділігін (негізгі локомациялар) зерттеу» [6], Г.В. Шалыгина «Мектепке дейінгі қала мен ауыл балаларының қозғалыс дайындығын зерттеу» [7], А.И. Баркан «Мектепке дейінгі ұжымдағы ерте жастағы балалардың денсаулық жағдайы мен бейімделуінің ерекшеліктері»[8], И.Г. Третьяк «Мектепке дейінгі балалардың артық салмақ қосуының физикалық тәрбиесі» [9], Т.Б. Панасюк «Әр түрлі қимыл-қозғалыстағы мектепке дейінгі жастағы балалардың өсуі үдерісі мен дене бітімі» [10], З.П. Красношолык «Балалардың дене тәрбиесінің негіздерін мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде қалыптастыру мен педагогикалық ынтымақтастық»[11], С.А. Бикбулатова «Өмірінің алғашқы жылдарындағы негізгі қозғалыстарының жүру барасындағы гимнастикалар кешені» [12], К.И. Белый «3-4 жастағы балалар мен мектепке дейінгі мекемелердегі дене шынығуының әдістерінің сабақтастығы»[13], Г.В. Швалева «Кейінгі мектепке дейінгі балардың дене тәрбиесінде ойындарды кешенді пайдалану»[14], М.Н. Голощекина «Мектепке дейінгі балалардың шаңғыдағы қозғалыс дағдыларын қалыптастыру»[15], Т.А. Овечкина«Дене тәрбиесі саласында мектепке дейінгі балаардың білім алуды басқаруы»[16] т.б.

Қорыта айтқанда, қойылып отырған тақырып қай жағынан қарастырсақ та өзекті болып табылады. Сонымен қатар, көріп отырғанымыздай, мектепке дейінгі балалардың физиологиялық жетілуі, денсаулығын нығайту, балабақшалардағы дене тәрбиесі және оны отбасындағы тәрбиемен ұштастыру, мектепке дейінгі білім беруде физикалық жаттығуларды қалай қолдану керектігі, қыз

балалар мен ер балалардың дене тәрбиесінің өзіндік сипаттары сияқты мәселелерде ресейлік ғалымдар бірнеше зерттеулерін олардың әр түрлі жас ерекшеліктері бойынша қарастырған. Дегенмен, бұл мәселені көп жағдайда педагогтар көбірек зерттегендігін де назарда ұстауымыз керек.

Тек ресейлік емес мектепке дейінгі дене тәрбиесі бойынша елімізде де соңғы жылдары іргелі зертеулер жүргізіліп келеді. Олай болса, біз,келесі кезекте отандық ғалымдарымыздың аталған мәселені қандай бағыттарда зерттегендіктеріне тоқталып өтетін боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Тезисы III Всесоюзной конференции.-Академия педагогических наук СССР; НИИ физиологии детей и подростков; Научный Совет АН СССР и АМН СССР по физиологии человека.-М., 1985.-389с.

2. Исаенко Ю.М. Педагогическое обеспечение двигательной активности детей 3-4 лет в условиях дошкольного образовательного учреждения.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Белгород, 2012.-26с.

3. Шредер АЮ.Структура и содержание комплексного физического воспитания детей второго и третьего года жизни.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Омск, 2011.-23с.

4. Шишкина В.А. Двигателная активность детей 2-3 летнего возраста и педагогическое руководства ею в процессе деятельности.-Автореф.дисс. канд. пед. наук.-М.: МГУ, 1978.-20с.

5. Касаткина Г.М. Влияние физических упражнении разной направленности на развитие движений и психики детей 3-7 лет.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М.,1992.-22с.

6. Шептицкий Д.М. Исследование двигательной активности (основные локомаций) дошкольников 5-7 лет.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М., 1982.-22с.

7. Шалыгина Г.В.Исследование двигательной подготовленности детей дошкольного возраста города и села.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М.,1987.-21с.

8. Баркан А.И. Особенности адаптации и состояния здоровье детей раннего возраста в дошкольных коллективах.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М.,1989.-20 с.

9. Третьяк И.Г. Физическое воспитание детей старшего дошкольного возраста с ожирением.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М.,1992.-22с.

10.ПанасюкТ.Б. Телосложение и процессы роста детей дошкольного возраста при различных двигательных режимах.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-М.,1984.-24с.

11. Красношолык3.П.Педагогическое партнерство семьи и дошкольного образовательного учреждения в формировании основ физической культуры детей.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Владикавказ.-2006.-22с.

12. Бикбулатова С.А. Комплексы гимнастики в ходе становления основных движении у детей первого года жизни.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Омск.-1999.-22с.

13. Белый К.И. Преемственность методики закаливания детей 3-4 лет в семье и дошкольном учреждении.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Минск,1992.-22с.

14. Швалева Г.В. Комплексное использование игры в физическом воспитании старших дошкольников.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Красноярск, 2006.-22с.

15. Голощекина М.Н. Формирование двигательных навыков ходьбы на лыжах у детей дошкольного возраста.-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Ленинград, 1986.-19с.

16. Овечкина Т.А. Управление образованием дошкольников в области физической культуры .-Автореф.дисс.канд.пед. наук.-Спб.-2005.-19 с.

UDC 372. 35 753

Ramankulov Sherzod
PhD, docent, International Kazakh-Turkish university named after K.A. Yassawi,
Turkestan, Kazakhstan., sherzod.ramankulov@ayu.edu.kz
Dosymov Elmurat
PhD-student, International Kazakh-Turkish university named after K.A. Yassawi,
Turkestan, Kazakhstan., emu__92@mail.ru
Amirbekov Aldiyar
Master student, International Kazakh-Turkish university named after K.A. Yassawi,
Turkestan, Kazakhstan., aldiyar.amirbek@gmail.com

PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF TEACHING PHYSICS IN ENGLISH

Summary. *This article discusses the importance of teaching physics in English in high schools and secondary schools, as well as the prerequisites for developing the subject-language competence of students. Development of English becomes the necessity generated by the requirement of time because the expert capable to speak, read and write in several languages turns into the competitive personality. And if to consider that all latest discoveries and achievements in the field of natural sciences are published in English, then according to subject of our research, Physics education in English becomes one of topical issues. In the specified direction staff of department "Physics" of the A.Yassawi International Kazakh-Turkish University by means of creation of close ties with foreign scientists are conducted extensive works. Purpose of the study – development of subject and language (English) competence of future teachers and school physics teachers in the education informatization conditions.*

Резюме. *В этой статье обсуждается важность преподавания физики на английском языке в вузах и средних школах, а также предпосылки для развития предметно-языковой компетентности обучающихся. Освоение английского языка становится необходимостью, порожденной требованием времени, потому что специалист, способный говорить, читать и писать на нескольких языках превращается в конкурентоспособную личность. А если учесть, что все последние открытия и достижения в области естествознания публикуются на английском языке, то в соответствии с темой нашего исследования, обучение физике на английском языке становится одним из актуальных вопросов. В указанном направлении коллективом кафедры «Физика» в Международном казахско-турецком университете им.Х.А.Ясави посредством создания тесных связей с зарубежными учеными ведутся обширные работы. Цель исследования – Развитие предметно-языковой (английский язык) компетентности будущих преподавателей и школьных учителей физики в условиях информатизации образования.*

Түйін. *Бұл мақалада ЖОО-да және орта мектептерде физиканы ағылшын тілінде оқытудың маңыздылығы, білімгерлердің пәндік-тілдік құзіреттіліктерін дамытудың алғышарттары қарастырылған. Ағылшын тілін меңгеру заман талабынан туындап отырған қажеттілік болып табылады. Себебі, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін маман бәсекеге қабілетті тұлғаға айналатыны сөзсіз. Жаратылыстану бағытындағы соңғы жаңалықтың барлығы ағылшын тілінде жарияланатындығын ескерсек, біздің зерттеу тақырыбымызға сәйкес физиканы ағылшын тілінде оқытудың көкейкесті мәселе екендігі айқындала түседі. Аталған бағытта Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде «Физика» кафедрасының ұжымымен шетелдік ғалымдардың байланыс құруы арқылы ауқымды жұмыстар атқарылуда. Зерттеудің мақсаты - білім беруді ақпараттандыру жағдайында мектептегі физика пәні мұғалімдерінің және болашақ физика мұғалімдерінің пәндік-тілдік (ағылшын) құзіреттілігін дамыту болып табылады.*

Кілт сөздер: *пәндік-тілдік құзіреттілік, физика, ағылшын тілі, дидактикалық шартта, жаңа ақпараттық технологиялар*

INTRODUCTION

Today the largest countries of the world consider as direct duty development of several languages, especially international. To provide intensive development of our state and to be level with civilization, we need development of several languages too.

The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan, January 31 2017, "Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness" [1] is noted: "Without acquisition of English Kazakhstan won't make national progress. Level of schools and teachers in the cities and villages significantly differs. Also the problem of deficiency of the qualified teachers is relevant. Therefore, considering all these aspects, it is necessary to introduce English step by step". Together with it, within implementation of the State program of languages development on 2011-2020 special attention is paid to transition to three-lingual education [2].

Thus development of English becomes the necessity generated by the requirement of time because the expert capable to speak, read and write in several languages turns into the competitive personality. And if to

consider that all latest discoveries and achievements in the field of natural sciences are published in English, then according to subject of our research, Physics education in English becomes one of topical issues. In the specified direction staff of department “Physics” of the A.Yassawi International Kazakh-Turkish University by means of creation of close ties with foreign scientists are conducted extensive works.

Along with the developed countries in our state researches and events for introduction of advanced technologies in the development field content and language competence are held.

In particular, for development of content and language competence within CLIL (Content and Language Integrated Learning) technology there are extensive scientific developments of such scientists as Coyle, D., Hood, P. and Marsh, D. [3] etc.

In our country for development by school English teachers in natural sciences objects within the State program of development of languages for 2011-2020, many limited liability partnerships, National training center of “ORLEU” and other organizational centers use the most advanced technologies.

Studying foreign literature should pay attention that as the last technology of development of subject and language competence it is possible to use CLIL. While the subject value our research have special importance for the country, there is noticeable researches shortage in this direction.

Lack of researches in the field of development of content and language competence during natural subjects, in particular, in physics, not formation of sistematize didactics of education, lack of advanced technologies, manuals and effective methods create difficulties for direction development. In the only way capable to overcome these difficulties, combination of informatization field of Physics education in English. Concerning pupils training of in the Physics within informatization of education we can consider following domestic scientists: E.Bidaibekov [5], K.Zhumadillayev [6], V. Kosov, S. Krasikov [7], G.Alimbekova [8], etc.

Despite it, the method of education in English by means of use of information and communication technologies by future teachers and school physics teachers was created not as system, and remained at the level of individual offers.

MAIN PART

In spite of the fact that above mentioned works dedicated research and the analysis of use questions of information and communicative technologies during student’s education, unfortunately, fundamental scientific solution of the problem of realization of development of contents and language competence of pupils who are considered by us in the conditions of educational informatization aren't found.

Between need of information and communicative technologies use for the purpose of development of content and language competence of pupils, certain contradiction exists need of new technologies, methodical and computer software for realization of it and a lack of researches of the education system based on development of content and language competence of pupils by means of information technologies use.

Search of the solution of the specified contradiction is the main feature of our scientific project that is development of content and language competence in the physics education course in the conditions of education informatization.

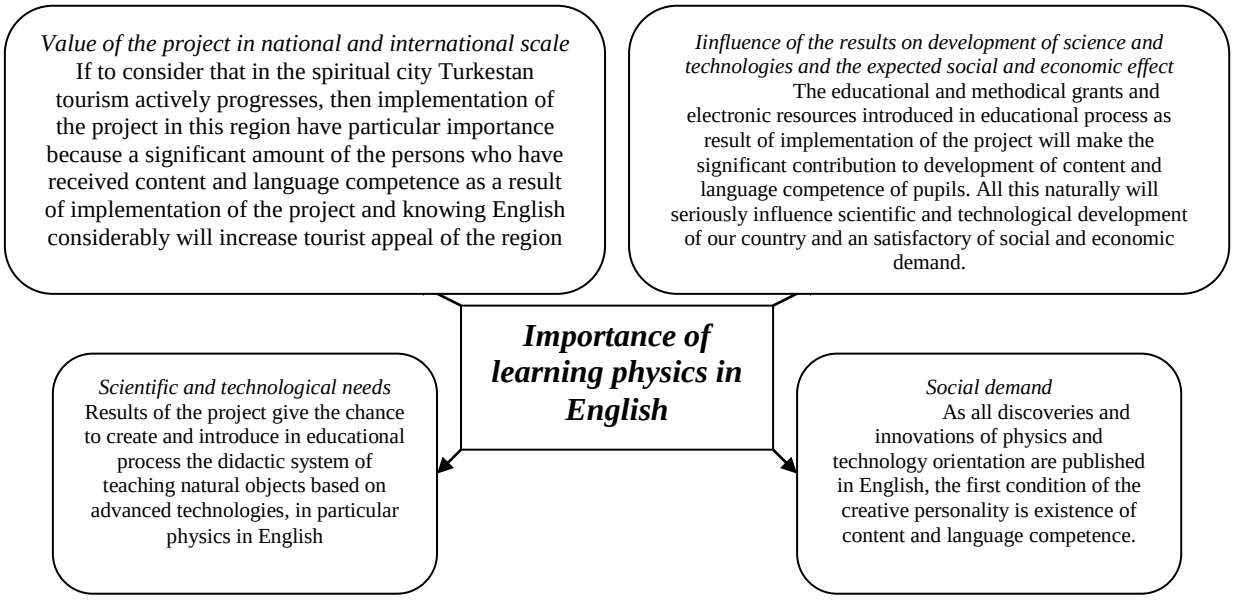

Figure 1. Importance of learning physics in English

In the course of project implementation the following research methods have been used:

- analysis of methodological, philosophical, psychology and pedagogical and methodical literature;
- definition of need of English at schools of the Turkestan region by means of questioning, tests and examinations, establishment of proficiency level in English;
- research of advanced technologies of language acquisition, consultation with foreign scientists;
- the analysis of the textbooks by physics used in foreign educational process in English;
- research of IT education, elements of robotics and electronic educational resources;
- selection of the computer programs 3D and 4D necessary for creation of electronic resources;
- creation of formation method of subject and language competence of future teachers and school physics teachers;
- research of holding method of facultative occupations;
- carrying out skilled and experimental works, creation of tests, use of mathematical and statistical methods.

Table 1. Didactic conditions of teaching physics

Prerequisites for the development of teaching physics in english	
1	2
Prerequisites	**Results**
To give theoretical underpinning of content and language (English) competence development of future teachers and school physics teachers by means of new information technologies use	*Results of specified tasks solutions differ in a clear idea of theoretical bases of new information technologies use in content and language competence development.* *To set up didactic system content and language competence development of future teachers and school physics teacher;* *As a research result of the specified task the system of advanced technologies of physics in English development will be created and introduced in educational process.*
Definition of General Physics study course content by means of information technologies	*According to the didactic system created during solution of this task electronic textbooks and manuals will be published and introduced in schools and higher education institutions. Also the maintenance of the organization and holding facultative occupations at school will be defined.*
The organization of upgrade training course for regional schools physics teachers	*Physics teachers at the schools of Turkestan city department of education will complete upgrade training course, based on the best foreign practices, and will examine the maintenance of facultative*

	lessons.
Start of the portal (website) "Physics education in English" in public and republican level;	*Creation of electronic educational resources (electronic textbooks and multimedia programs, demonstration and virtual computer models), release of the manuals based on the advanced foreign methods and definition of use methods in the course of physics education.*
Ensuring introduction of electronic educational resources and manuals at the rate of the general physics in republican schools educational process. Carrying out skilled and experimental works, creation of tests, use of mathematical and statistical methods	

“Physics” department Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University in the field of science, education of highly qualified specialist work in close connection with Institute of nuclear physics in Almaty, South Kazakhstan State University named after M. Auezov, with “Physics” departments of several Turkish Universities there are Gazi, Sakarya, Hacettepe, Akdeniz.

Participation in the project as foreign scientists-consultants professor of the Republic of Turkey Ali Coruh and professors from the USA Mark Dore is planned.

CONCLUSION

As a result of project implementation the following results will be received:

- Theoretical justification of development of content and language (English) competence of future teachers and physics school teachers by means of new information technologies use will be given;
- The didactic system of development of subject and language competence of future teachers and physics school teachers will be installed;

Content of education of general physics course by means of information technologies will be determined;

- The portal (web site) "Physics education in in English" in open access at the republican level will be launched; are created electronic educational resource (electronic textbooks and multimedia programs, demonstration and virtual computer models), the manuals based on the advanced foreign methods are published and use methods in physics education are defined;

By means of experiences and experiments the efficiency of the created didactic system will be proved.

Results of the specified project for the first time in an education system of the Republic of Kazakhstan will give the chance to create and introduce in educational process didactics of Physics education in English with preservation of the national values. Together with it, the educational and methodical grants and electronic resources introduced in educational process as result of project implementation will make the significant contribution of development of content and language competence of pupils. All this naturally will seriously influence scientific and technological development of our country and satisfactory of social and economic demand.

Implementation of this project in practice will exert invaluable impact on development of new area in the educational sphere of the Republic of Kazakhstan. Scientific results of the project will be introduced in higher education institutions, schools and institutes of professional development.

References:

1. The head of the state N.. "The third modernization: global competitiveness of the Republic of Kazakhstan to people of Kazakhstan. 31 Jan 2017. http://www.akorda.kz

2. Development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011 - 2020. Shelf life up to 04.12.2015 with the presidential decree No. 126".

3. Coyle, D., Hood, P. and Marsh, D. (2010). Content and Language Integrated Learning. Cambridge: CUP.

4. Ball, P. (2013). Content and Language Integrated Learning: FUNIBER.

5. Bidaibekov. E. S. The preparation of future teachers in the field of Informatization of education // Pedagogy and Psychology. - 2012. – №3-4. – S. 221-231.

6. K. Jumadilov. N. Virtual computer simulation of physical experiments. – Almaty, 2002.

7. In Kosiv. N., S. Krasikov. A. Computer simulation in physics lessons. – Almaty, 2001. – 194 p.

8. G. Alimbekova. B. Improvement of professional training of teachers of physics on the basis of formation of system of scientific concepts: PED. scientific. Diss ...Doc. – Almaty, 2009. – 212 b.

УДК 32 (084)

Асатаев Самат Аппасұлы
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы жалпы білім беретін пәндер кафедрасының оқытушысы, полиция капитаны, abdussomad-100@mail.ru, Қарағанды қ.

ЖАС БУЫН ӨКІЛДЕРІН ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ СЕЗІМДЕ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: *Аталған мақалада патриотизм мәселесі кеңінен талқыланады. Әсіресе соғыс кезіндегі отансүйгіштік мәселелері мен отанына деген адал қызметке ерекше мән беріледі.*

Кілт сөздер: *Патриотизм, жаңа қазақстандық патриотизм, идеология*

Резюме. *В статье рассматривается развитие патриотическое воспитание молодежи РК.*

Ключевые слова: *Патриотизм, новый казахстанский патриотизм, идеология*

Summary. *In the given article the author shows the interaction between state young politics and Mass Media.*

Keywords: *Patriotizm, new Kazakhstan patriotizm, ideology*

Бұрынғы кезде қазақтың тілінде “патриотизм” деген сөз болмаған. Бұл ұғым Қазан төңкерісінен кейін сөз қорымызға енді. Патриотизмнің негізгі мағынасы әр азаматтың ұлтын, Отанын сүюден туындайды. “Патриотизм”-гректің сөзі. Оның қазақшасы-жерлес, отандас дегенді білдіреді, яғни Отанын, ұлтын сүю, оны жаудан қорғау. Қазақтар ежелден басқа халықтардай Отанын, ұлтын сүйген. Батырларымыз бастаған қазақ халқы Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған.

Қазақтың ұлтжандылығы, отансүйгіштігі ежелден қалыптасқан. Оған қазақтың мақал- мәтелдері дәлел. Мәселен, туған жер-отан туралы мақалдар-мәтелдер:

“Туған жерге туың тік”.
“Ит тойған жеріне,
Ер туған жеріне”.
“Туған жердей жер болмас,
Туған елдей ел болмас” [1] т.б. болып кете береді.

Мақал-мәтелдердің өзі қазақтың елін, жерін, отанын сүюуінің негізі болып табылады.

Қандай бір халық болмасын отанын, елін, жерін сүймейтіні жоқ. Соның ішінде қазақ халқы да жалпы шығыс, оның ішінде түркі тілді халықтардай отанын, жерін, суын, табиғатын сүюге жастарды тәрбиелеу көне заманнан өзімен бірге дамып келеді.

Бірақ кешегі кеңес заманында таза ұлттық патриоттық тәрбиені жалпы кеңестік патриоттық-интернационалдық тәрбиемен алмастырды. Біз интернационалдық (ұлтаралық татулық) тәрбиені жоққа шығармаймыз. Қазақстан жағдайында тәрбиенің бұл саласы бүгінде де қажет. Бірақ патриоттық осы тәрбиенің түпқазығы болуы тиіс.

Осыған орай қазақтың би-шешендерінің сөздеріне жүгінейік.

Төле Би:
“Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол.
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол”.

Майқы Би:
“Бірлік түбі береке,
Береке түбі мереке.
Ақ білектің күшімен,
Ақ найзаның ұшымен,
Ел болуды ойлаңдар”.

Қазыбек Би:
“Алтын ұяң-атаң қымбат,
Құт берекең-атаң қымбат,
Аймалайтын анаң қымбат,
Мейірімді апаң қымбат.
Асқар тауың-әкең қымбат,
Туып өскен елің қымбат.
Ұят пенен ар қымбат,
Өзің сүйген жар қымбат”.

Әйтеке Би:

“Екі адам керіссе, оның арты қызыл шоқ,

Біз үш жүз керіспейік, келісейік”.[2] Би-шешендердің сөздері де қазақтың елін, жерін, отанын сүюуінің негізіне жатады.

Немесе қазақ халқының өз елін шапқыншылықтан қорғауда ерлігі аңыз болып өлең-жырға қосылған Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын, Ер Сайын, Ер Қосай, Қамбар, Ағыбай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Баян, Қарқабат, Сураншы, Саурық, Сырым, Исатай сияқты батырлар жастайынан халық тәрбиесінің бесігінде тербеліп өскен. [3] Батырлар жыры да қазақтың елін, жерін, отанын сүюуінің негізі болып табылады

Осыған қоса бабаларымыз, ел қорғаған азаматтарымыз: Бәйдібек баба, Қойгельді, Сыпатай, Сәмен, Рысбек, Бөлтірік шешен, Көшек батыр, Туғанбай, Тұрлығул т.б. істеген ерліктері бүгінгі қазақстандық патриотизмге негіз бола алады.

1941-1945 жылдардағы соғыста 1 миллион 200 мың қазақстандықтар қатысып, соның жартысынан көбі елге ормалды. Сол соғыста мерт болды.

1941 жылы соғыстың алдыңғы шебі Брест қамалын қорғауда ерлік көрсеткен қазақстандықтар: Г.Жұматов, Ш.Чултуров, Қ.Иманқұлов, Е.А.Качан, Ш.Сулейменов, М.Ниязов, Т.Сатыбалдин, Н.Сыдықов т.б.

Мәскеу түбіндегі Волокалам тас жол бойында ерлікпен күрескен В. Панфилов, Бауыржан Момышұлы басқарған 316-ыншы атқыштар дивизиясы, оның ішінде 28 батырлардың ерлік тарихы ерекше ел аузында аңызға айналды. [4]

1941-1945 жылғы соғыста 500 дей қазақстандықтар Кеңес Одағының батыры атанды. Батырлар санынан Қазақстан Одақтағы халықтар арасында ұшінші орында.

Солардың ішінде Кеңестер Одағының екі рет батыр атағын алғандар: Т.Бильгельдинов, И.Павлов, С.Луганский, Л.Беда. Батырларымыз М.Ғабдуллин, М.Бөкенбаев, С.Баймағамбетов, С.Шәкіров. Батырлықпен көзге түсіп, бірақ кезінде батыр ала алмаған жамбылдықтар Ы.Сүлейменов, А.Сухамбаев. Қазақстандық партизандар: Г.Омаров, С.Төлешов, Қ.Қайсенов, Ә.Шәріпов, М.Мұқанов. Қыздарымыз Ә.Молдағұлова, М.Мәметоваларда ерліктің арқасында Кеңестер Одағының батыр атағын алғандар [4]. Осылардың ерліктері де қазақтың елін, жерін, отанын сүюуінің негізі екені айқын.

Қазақстандықтардың Отан соғысындағы ерліктері туралы белгілі ғалым-тарихшы-академик М.Қозыбаев кезінде еңбек жазып, сұрапыл соғыс жауынгерлерінің ерліктерін дүниежүзіне паш еткен. [5]

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, көп ұлтты Қазақстан Республикасы өзінің ән-ұранын, туын, ұлттық белгісін, ұлттық валютасын шығарып алға қадам басу керек болды. Еліміздің тұңғыш Президенті болып Н.Ә.Назарбаев сайланды.

Бұл кезеңде “кеңестік патриотизм мен интернационализмді немен ауыстыру керек?”, деген сұрақ тұрды.

Осыған орай кейбір азаматтардың арасында: “Бізге тек ұлттық тәрбие, қазақтың ұлтжандылығы керек” деген сыңай танытты. Біз мұны бүгінгі таңда дұрыс бағыт деп санамаймыз. Себебі көп ұлтты мемлекетте басқа ұлт өкілдерін де сыйлауымыз керек. Оларда да ұлттық намыс бар. Сондықтан Қазақстан халқы татулықта, ауызбірлікте бірге еңбектеніп, оқып білім алу қажет. Ол үшін осындай мемлекеттің мемлекеттік, ұлттық идеологиясы болу керек. Соны қалыптастыру қажет. Оған қазақстанда тұрып жатқан халықтардың ортақ істерінің маңызын насихаттау. Соған мұрындық болатын көп ұлтты мемлекеттің ортақ істерінің бірі 1941-1945 жылғы Ұлы Отан соғысының 60-жылдығын тойлау сияқты іс-шаралар.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Егер біз Мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлектіміздің ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн.

Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Қазақта мынандай мақал бар: “Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз” (.273)

Осы орайда айтарымыз тек жеті ғасырмен шектелмей жалпы ұлттың тарихын біліп, соны зерттеп: “Біз қайдан шықтық?, Біз кімміз?”, Кешегі Кеңес дәуір бізге не берді?”,“Сол дәуірде не жоғалттық?”, “Кешегі Ұлы Отан соғысында қан төккен , жанын пида қылған ата-бабаларымызға қандай құрмет көрсетіп жүрміз?” т.б. сұрақтарға жауапты осы институт қабырғасында дәріс беру барысында іздегеніміз жөн. Себебі мектеп оқушыларына осы сұрақтар төңірегінде жауаптар беру керек. Бүгінгі кішкентай бала-ол ертеңгі ел азаматы.

Осы сұрақтарға жауап беру үшін қатарлары сиреп бара жатқан тарихтың тірі куәгерлерімен кездесіп, солардан дәріс алу баршамыздың міндетіміз. Мәселен, ортамызда жүрген, кешегі Отан соғысын бастан аяқ атқарған, Даңқ орденінің иегері, ұстаз-профессор Шәбден Әділұлы. Немесе қаламыздың белгілі азаматы, екі дүркін Даңқ ордендерімен марапатталған Сраил Керімбаев, Отан соғысының ардагері, тарих ғылымының докторы, профессор Көкіш Рыспаев т.б. соғыс ардагерлерімен кездесіп, көкейкесті сұрақтарға жауап іздеу жалапы болашақ ұстаздардың міндеті.

Тарихты кітаптан оқу өз алдына, ал кешегі тарихты, сол тарихты жасаған, сол тарихтың куәгерлерімен кездесіп дәріс алу әлдеқайда құнды. Бұл да қазақстандық патриотизмнің негізі.

Жеңістің 60 жылдығына орай Президеттің бастауымен Республика Өкіметі соғыс ардагерлеріне лайықты құрмет көрсетуде. Уақыт озады. Бүгінгі соғыс ардагерлері де өмірден өтеді. Біз осылардың куәсіміз. Соғыс ардагерлерінің көзін көргендер ертең жастарға не айтады?

Соғыс ардагерлеріне мемлекет тарапынан да қолдау көрсетілуде.

Кешегі сұрапыл соғыста опат болғандарды есте сақтау үшін Жамбыл облысынан соғыстан қайтпағандарға арнап “Боздақтар” [7] кітабын шығарды. Мұның да патриоттық, ұлтаралық татулыққа мәні бар. Себебі онда осы облыстан соғысқа аттанып елеге оралмаған 112 мыңдай 18 ұлт өкілдерінің өмірбаяны берілген.

Қазақстандық патриотизм, қазақстандық интернационализммен, яғни қазақстандық отансүйгіштік қазақстандық ұлтаралық татулықпен байланысты деген ұғымды білдіреді. Оның түбінде ұлттық және мемлекеттік идеология жатыр. Біз осының бәрін қатар алып жүруіміз керек. Ұлттық идеология дегеніміз-қазақстанда тұрып жатқан әр ұлттың мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, діні, тарихынан туындайтын көзқарас. Бірақ қазақтың ұлттық идеологиясы осының көшбастаушы болуы тиіс. Оған негізінен қазақ азаматтары атсалысуы, көш бастауы керек. Ал мемлекеттік идеологиямыз-ол қазақстанда тұрып жатқан халықтардың мүддесінен туындаған мемлекет саясаты. Дәлірек айтсақ “Идеология (идея және логия)-таптар мен әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін қоғамдық сана, саяси, праволық, философиялық, моральдық, эстетикалық және діни көзқарастар мен теориялық идеялардың жиынтығы” (8.639)

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің “Қазақстанның болашағы-қоғамның идеялық бірлігінде”[9], “Тарих толқынында” [6] деген еңбектерінде идеялық мәселелерге топтасудың керек екенін айтып, бірігуге шақырып, бұл міндетті жүзеге асыруда білім берудің, отбасы, еңбек ұжымы сияқты дәстүрлі институттардың маңызды роль атқаратынын, олардың ықпалы ерекше тиімді болатынын баса айта отырып, “Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндеттеріміз-Қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеу. Олай болса, осы міндетті орындау жолында тәрбие мәселесін қолға алып, ұрпақтарды аздырмай-тоздырмай қазіргі сауда-сатықтың, алдау-арбаудың ықпалына жібермей, етегіне сүйретпей еліміздің болашақ өркениетті дамуын алға бастыртатын адамдарын тәрбиелеуіміз керек”,- Президент. [9]

Президент Н.Ә.Назарбаевтың “Тарих толқынында” деген еңбегінде негізінен түркі тектес халықтардың, оның ішінде түркі мәдениетіне, қазақ топрағында түрлі діндердің болғанын айтқан.[6] Бұл еңбек қазақстандық ұлттық, ұларалық татулықтың, қазақстандық патритизмнің темірқазығы іспеттес.

Қазақстан Республикасы Президенттінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауының негізгі жеті бағыттың бірі «Жаңа қазақстандық патриотизм - біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі» деп аталады. Бұл бағыттағы басты мақсат қоғамдық келісімді сақтау және нығайту болып табылады. Ол мемлекет, қоғам, ұлт ретіндегі өмір сүрудің айнымас шарты.

Мемлекет әр азаматтың өмір сапасын жақсартуға, қауіпсіздігіне, тең мүмкіндіктерін жасауға және болашағына кепілдік бергенде елімізді сүйеміз және мақтанамыз. Осы тәсіл арқылы патриотизмді және оны тәрбиелеу мәселесіне прагматикалық және шынайы көзқарас оянып, жаңа қазақстандық патриотизм құндылықтары қалыптасады.

Бүгінгі күні ата-бабалар, одан кейінгі ұрпақтардың салып кеткен жолымен жүріп, сол жолды ары дамыту, өмір жаңалығын ескеру, ескімен жаңаны ұштастыру Қазақстан халқының міндеті.

Елдің тәуелсіздігі көп нәрсеге ой салдырады. Мұнда тарихи сананы ояту, жоғалғанын өзіне қайтару, өрлеу дәуіріне жол ашу деген мағына, сондықтан қазақстандық патриоттық тәрбие деген ұғым тек қана айтыла салатын дерексіз ұғым емес, ол ең алдымен нақты, өз ұлтына, сонда тұрып жатқан халықтарға берілген, адал еңбек ете алатын, жалпы халықтық, әлеуметтік мәдениетті түсініп, білетін соның нұсқаларын өз халқының қажетіне жарата алатын, басқалары түсіне білетін нағыз адам сүйгіштік, қазақстандық патриоттық рұхтағы белсенді адамдарды тәрбиелеу үшін керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Политология. Учебник для студентов высших учебных заведений. Под общеи редакцией А.Н. Нысанбаева. – Алматы, 1998. – 101 бет.

2. Выступление Президента РК Назарбаева Н.А. на саммите тысячлетия ООН Нью-Йорк, 6 сентября 2000г, // Дипломатический курьер, №3, 88 бет.

3. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии. М. 2001, С. 401

4. Медеуова Д. СМИ на политическом информационном рынке. Мысль, 2004 №4 55 ст.

5. Кашлев Ю.Б. Информационный взрыв: международный аспект – Москва, 1988 г. 8 ст.

6. Кудрявцев В.М. Правовое поведение: норма и патология. Москва, 1982. 164 ст.

ФИЛОЛОГИЯ

ҒТАМР 19.01.11

Есенбекова Ұлбосын Мейірбекқызы
қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, ultmudde@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ ДӘУІРДЕГІ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Бұл мақалада ақпараттық дәуірдегі рухани жаңғыру мәселелері мен жаңа коммуникациялық ортаның адамға әсері қаралған. Ұлттың рухани байлығын сақтауға ақпараттар дәуір қандай мүмкіндіктер береді деген мәселе зерттелген. Саяси-әлеуметтік және рухани саладағы өзгерістер «цифрлық төңкерістің» нәтижесі деп қарастырылуда.*

Қазақ еліндегі «электронды Үкімет» азаматтар мен Үкімет арасын жақындатып, тікелей байланыс орнатты. Қоғам биліктің шешім шығаруына ықпал етуде. Осының бәрі коммуникациялық технологиялар туғызған, бізге беретін мүмкіндіктер. Автор мақаласында үлкен мүмкіндіктермен қатар цифрлық технологиялар зор қауіп-қатерлерді де алдымызға тосады деген сұрақтарға талдау жасауды мақсат етті. Ақпараттық коммуникациялардың көмегімен әлеуметтік және мәдени құндылықтарды қалай сақтауға болады деген мәселеге назар аударған.

Ұлттық тіліміз бен ұлттық рухымызды сақтау – мәңгілік ел боламын деген халықтың басты мұраты екенін жиі айтамыз. Бұл туралы мақалада жүйелі тұжырымдар мен болжамдар жасалып, аргументтер арқылы дәлелденген.

Кілтті сөздер: *ақпараттық дәуір, коммуникацияның функциялары, цифрлық дәуірдің қауіптері, электронды Үкімет, цифрлық экожүйе, стратегиялық шешімдер, коммуникативтік технологиялар.*

Аннотация. *В статье обсуждаются вопросы духовного обновления в информационную эпоху и влияние новой коммуникационной среды на человека. Изучаются вопросы сохранения духовного богатства народа в эпоху информационных технологий. Изменения в политической, социальной и духовной сферах рассматриваются как результат «цифровой модернизации».*

«Электронное правительство» в Казахстане дало возможность гражданам установить прямые контакты с правительством. Общество начало влиять на решения, принимаемые властями. Все это стало возможным благодаря коммуникационным технологиям. Автор в своей статье анализирует угрозы, которые несут цифровые технологии. Рассматривает возможности сохранения социальных и культурных ценностей с помощью информационных коммуникаций. В статье изложены выводы и прогнозы, которые аргументированно доказываются.

Ключевые слова: *информационная эпоха, коммуникационные функции, угрозы цифровой эпохи, электронное правительство, цифровая экосистема, стратегические решения, коммуникативные технологии.*

Abstract. *The article discusses the issues of spiritual renewal in the information epoch and the impact of a new communication environment on a person. The issues of preserving the spiritual wealth of the people in the era of information technology are being studied. Changes in the political, social and spiritual spheres are seen as the result of «digital modernization».*

«E-government» in Kazakhstan enabled citizens to establish direct contacts with the government. The society began to influence the decisions taken by the authorities. All this became possible thanks to communication technologies. The author in his article analyzes the threats that digital technologies carry. Author considers the possibilities of preserving social and cultural values through information communications. The article contains conclusions and forecasts, which are reasonably proved.

Keywords: *information epoch, communication functions, digital age threats, e-government, digital ecosystem, strategic solutions, communication technologies.*

Біз өмір сүріп отырған XXI-ғасырдың басты ерекшелігі – адамзаттың жаңа қоғамдық формацияға бейімделе бастауы. Бұл формацияны ғалымдар «ақпараттық қоғам» немесе «постиндустриалды қоғам» деп атап жүр. Ақпараттық қоғам – постиндустриалдық қоғамның теориялық концепциялары негізінде қалыптасқан құбылыс. Ол – ұлттық немесе белгілі бір мемлекеттер аумағында ғана көрініс беретін қоғам емес, ол – әлемдік құбылыс. Бүгінгі Интернет заманында ақпараттық қоғамның шекарасы мемлекеттік шекаралармен анықталмаған. Ол – шекара таңдамайды. Әлемдік деңгейде ақпарат көздерін пайдалану, нақтылы ақпарат алу бүгінде әркімнің үлесіндегі іс. Бұл – адамзат қоғамының біртұтас ақпараттық жүйеге енгенінің айқын көрінісі.

2006 жылдың 27 наурызда Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы өз шешімімен 17 мамырды ақпараттық қоғамның Халықаралық күні деп жариялады. Ақпарат пен білімнің қоғам өмірінде араласпайтын саласы жоқ. Ақпараттық коммуникация саласында қызмет ететін адамдардың

танымдық деңгейінің өсуі және ақпараттық тауарлардың, қызмет көрсетудің ішкі өнімнің құрамында басымдыққа ие болуы да содан.

Ақпараттық қоғам – ақпаратты қолдануды дамудың басты факторы деп қарайтын тұжырымдама. Әлемнің дамыған елдерінде басталған технологиялық революция адамның өмір сүру ортасын, қоғамдық идеологияны өзгертті. Ақпараттық қоғам тұжырымдамасы Д.Белл мен Э.Тоффлер сияқты американдық әлеуметтанушылар негізін қалаған постиндустриалды қоғам теориясына сүйеніп жасалған.

1950-1970-ші жылдары техниканың, компьютердің қарқынды дамуы, Ғылыми Техникалық Революция (ҒТР) адамзат баласының жаңа дәуірге аяқ басқандығын көрсетті. Адам баласының «технологиялық» және «ақпараттық» әлемде өмір сүруі мен тіршілік ету мәселесі философтарды да толғандырмай қоймады, соның әсерінен «ақпараттық қоғам» тұжырымдамасы пайда болды.

XX ғасырдың 70-80-ші жылдарында болашақты супериндустриалды, технотронды, кибернетикалық, ақпараттық қоғамдар шеңберінде қарастырған бірнеше тұжырымдар пайда болды. Оларға мынадай екі алғышарт тән:

1) қоғамды дамыту факторлары деп ақпараттық технологиялар аталды. Соның ықпалымен «ақпараттық қоғам» ұғымы біртіндеп басқаларды ығыстырды;

2) ақпараттық қоғамды техносфераның, қоғамның тарихи, мәдени және әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекше кезеңі ретінде қарастырды.

Э.Тоффлердің айтуынша, технологиялық өзгерістер үш кезеңнен өтеді: біріншісі, аграрлық мәдениетпен байланысты; екіншісі, индустриалды; үшіншісі, ақпараттық.

Жер, еңбек, капитал мен шикізатқа қарағанда ақпарат аса маңызды мәнге ие болады. Көптеген ғалымдардың пікірінше, ақпараттық қоғамға тән ең басты белгілер мыналар:

- экономикалық және әлеуметтік өмірдің барлық қырлары бұқаралық және стандарттық сипаттардан арылады;

- қоғамда болып жатқан өзгерістер қарқыны мен инновациялар деңгейі жоғары болады [1].

Қалыптасып келе жатқан ғаламдық ақпараттық қоғамда ақпараттың рөлі мен мәні артып отыр. Ақпараттық дәуірде қоғамдық қатынастар жүйесінде эволюциялық өзгерістер болып, ақпараттық қоғамда таптар жойылып, олардың орнына әлеуметтік жіктелмеген «ақпараттық қауымдастықтар» алмастыруы мүмкін деген тұжырым бар. Қазірдің өзінде «цифрлық төңкеріс» біртіндеп дәстүрлі баспаны «электрондық кітаптармен» алмастыруда, идеологияны өзгертіп, жұмыстан тыс бос уақытын қызықты өткізуге айналдыруда.

Саяси-әлеуметтік және рухани саладағы өзгерістер ақпараттық қоғам теориясында «цифрлық төңкерістің» тікелей нәтижесі ретінде қарастырылуда. Демократияны дамыту болашағы ақпараттық технологияның тарауымен байланысты болуы да мүмкін. Еліміздегі «электронды Үкімет» азаматтар мен Үкімет арасын жақындатып, тікелей байланыс орнатты. Парламенттің, Үкіметтің, әкімдіктердің шешім қабылдауына қоғам тікелей араласып, өз пікірлерін орындатуға қол жеткізді. Осының бәрі коммуникациялық технологиялар туғызған, бізге беретін мүмкіндіктер.

Алайда, қоғамды жаппай цифрландыру жеке адамның бостандығына қауіп төндіреді деп гуманистік бағыт ұстанған философтар мен ғалымдар ақпараттық қоғам тұжырымдамасын сынға алуда. Әрине, ғажайып цифрлық әлемнің беретін орасан мүмкіндіктерін ешкім жоққа шығара алмайды. Бірақ, осы мүмкіндіктермен бірге алдымыздан тосатын күтпеген қатерлер мен тұзақтар да аз емес.

Ұлттық қасиеттерімізді сақтап, тіліміз бен ұлттық рухымызды болашақ ұрпақтарға аманат етіп тапсыру – мәңгілік ел боламын деген халықтың басты мұраты екенін жиі айтамыз. Бұл туралы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ел Президенті Н.Ә.Назарбаев тарқатып түсіндіріп берді.

Бүгінде жиі айтылатын өнеркәсіптік революцияның әрбір кезеңінде өндіріс пен ғылымның тығыз ықпалдасуы туындап, дамуға жаңа серпін беруде. Қазіргі тілмен айтқанда өнеркәсіпке енгізілген инновациялық технологиялар тауардың өзіндік құнын төмендетіп, экономикалық тиімділікті еселеп өсірді.

Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форумның президенті Клаус Швабтың «Төртінші өнеркәсіптік революция» кітабында «инновациялық қызмет әлемдегі мемлекеттер мен мыңдаған компаниялардың бәсекелесу алаңына айналды» деген тұжырым жасайды. Өзінің бұл тұжырымын ол аттары әлемге танылған сарапшылардың, трансұлттық корпорация басшыларының тәжірибесі мен көзқарастарын қорытып барып жасаған.

Клаус Шваб өз кітабында өнеркәсіптік революцияны 4 кезеңге бөліп қарайды [2].

Адамның өміріндегі ең алғашқы ілгерілеу терімшіліктен егіншілікке көшіп, жабайы жануарларды қолға үйретуден басталғаны белгілі. Тұрмыстағы бұл өзгеріс 10 мың жыл бұрын басталып, аграрлық революцияға жол ашты.

Сонымен, бірінші ӨР (өнеркәсіптік революция) кезеңі 1760-1840 жылдардың аралығында индустриаландыру, темір жол салу, бу двигателін ойлап табумен, жіп иіру машиналарының пайда болуымен сипатталды. Осы кезеңде Ұлыбританияда механикалық өндіріс дамып, аграрлық қоғамдар индустриалдық қоғамға трансформацияланды. Бұл үрдіс АҚШ пен Еуропаның басқа мемлекеттеріне тез тарады. Өндірісте машиналар қолданылды, жұмыс күші дамыды, урбанизация жылдам жүрді, еңбек өнімділігі артты, экономикалық өсім жоғарылады.

Екінші ӨР XIX-ғасырдың екінші жартысы мен XX-ғасырдың басын қамтыды. Электр энергиясын қолдану, конвейердің пайда болуы, темір жолдың таралуы, химия өндірісіндегі инновациялар нағыз технологиялық революцияға негізделіп жасалынды. Бұл кезеңдегі экономикалық дамуға ғылымның жетістіктері ерекше серпін берді. 1960-жылдан бастап компьютер мен дербес компьютерлер, өнеркәсіптік роботтар, цифрлық технологиялар мен Интернет өмірге ене бастады.

Үшінші ӨР-дің дәуірі осылайша басталып, өндірістегі басты процестер түпкі тауар өндіретін зауыт пен фабрикалардың цехтарынан бағдарлама жазатын IT-мамандар, инженерлер мне дизайнерлер отырған офистерге көшіп жатыр. Ал, адамы жоқ цехтарда роботтар арнайы алгоритм бойынша тауар жасаумен айналысады. Соңғы екі ғасырда негізгі пайда тауарды өндіру мен сату кезеңінде жиналса, жаңа дәуірдің ерекшелігі – басты пайда өнімді зерттеу мен жобалау кезеңінде жинақталады. Яғни, бүгін ресурстың басым бөлігі түпкі өнімді шығаруға емес, оны ойлап табуға, өндіріске дайындауға жұмсалады.

Энергетикалық революция мен коммуникациялық серпіліс сәйкес келгенде ғана керемет технологиялық жаңалықтар ашылып, жаңа экономикалық модельдер жасауға мүмкіндік туатынын білеміз. Үшінші ӨР бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда ауқымы мен табиғаты мүлдем өзгеше болып дамып келеді. Интернет-коммуникация адамның өмір сүру ортасын ғана емес адамның дағдылары мен мәдениетін, таным-түйсігін өзгертіп жіберді [3].

Адамды өзгерткен Интернеттің саясатқа да, экономикалық парадигмаларға да ықпалы үлкен. Әсіресе, әлемдегі барлық жастардың бойында ешқандай саяси партияларға қосылмайтын, капитализм немесе социализмге қызықпайтын, ешбір идеологияны ұнатпайтын көңіл-күй үдеп барады. Каир мен Мәскеуде, Париж алаңдары мен Уолл-стритке шыққан жастар: «Біз бүгінгі экономикалық жүйеден үміт күтпейміз. Жұмыс жоқ, энергия қымбат, экологиялық, табиғи апаттар мен қатерлер көп. Өзіміз үшін ешқандай экономикалық мүмкіндіктер көріп тұрған жоқпыз» дейді. Интернет кеңістігіндегі қағидалар мен құбылыстар, мінездер де қазақ жастарына әсер етпей қоймайды.

Ұлт алдындағы борышын түсінбейтін, мәдениеті мен рухани сұранысы жұтаң, тек экономикалық табыс қызықтыратын ұрпақтың қолына саяси билік тисе елдің тәуелсіздігі мен мемлекет тағдыры қандай болатыны да ойландыратын мәселе. Бүгінгі 15-20-дағы жастарымыз өздерін ертеңгі цифрлық дәуірдің байырғы тұрғыны санатына қосып, жауапсыздық пен толық еркіндікке бой алдырып ала ма деген үрейдің арты қалыңдап барады.

Енді жоғарыда айтылған төрт ӨР-дің даму кезеңдерінде ұлтымыздың қалай өзгергенін, қандай жетістіктерге жылдам қол жеткізгенін кескіндеп (экстраполяция), қазақ жеріне ӨР-лер қай кезеңдерде, қандай ауқымда таралғанын сараптап көрелік.

Бірінші ӨР біздің даламызға 1,5 ғасыр кеш келді. Қазақ жеріне алғашқы теміржол 1894-1895 жылдары төселді. 1906-жылы 1668 шақырым болатын Орынбор-Ташкент теміржолы іске қосылды. Бу қазандықтары қолданылған алғашқы фабрикалар да тек 1900 жылдары жұмыс істей бастады.

Екінші ӨР де қазақ экономикасына 70 жылдан 100 жылға дейін кешігіп жетті. Алғашқы мұнай 1899 жылы алынса, электр жүйелері, темір жолдың дамуы XX-ғасырдың басында көрініс таба бастады.

Үшінші ӨР-ге тән өндіріс пен технологиялар, компьютерлер де Қазақ еліне жаппай қолданысқа 30-50 жыл кешігіп енгізіле бастады. Дербес компьютерлер 1980-жылдардың соңында, Интернет 1994 жылы, өнеркәсіпте роботтарды қолдану, цифрлық технологиялар соңғы 10-15 жылда ғана пайда бола бастады.

Осылайша барлық ӨР-ге біз ұдайы кешігіп ілесіп келдік. Бұның бәрі ұлттың өркениет көшінің басынан көрінуіне де кері әсерін тигізді. Міне, енді жаңа тарихи кезеңде біздер, қазақтар, төртінші ӨР-ге ғана тиянақты дайындықпен келіп отырмыз. Осы төртінші ӨР термині қайдан пайда болған деген сұраққа жауап берейік. Бұл термин алғаш рет 2011 жылы «Индустрия 4.0» деген атпен Германияның мемлекеттік «Хай тек» (Hi-Tech) стратегиясында қолданылған екен. Бұл стратегия 10 жобадан тұрады. Сол 10 жобаның бірі, ақылды өндірістің тұжырымы ретінде қабылданған

«Индустрия 4.0» болған. Осылайша төртінші ӨР немесе «Өндіріс 4.0» деген атаумен адамзат тарихында үлкен құбылыс басталды [4].

Енді Қазақ елінің төртінші ӨР-ге қаншалықты әзір екенін көрсететін бірнеше дәлел мәліметтер келтірейік. Біздің елдегі сауаттылық көрсеткіші 99,8%, еліміздің 127 жоғары оқу орындарында 463 мың студент оқиды, 10 мың қазақстандық дүниежүзінің беделді университеттерінде білім алып, елге қызмет етуде. Республиканың 73% тұрғыны Интернетті күнделікті қолданады, олар кемінде 2 құралмен ғаламдық желіге орташа алғанда секундына 19,3 мегабит жылдамдықпен қосылған. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 2025 жылға дейін 28 500 шақырым оптикалық-талшықтық кабельдер жүргізіліп, 3,5 млн. ауыл тұрғыны кең жолақты Интернет желісіне қосылатын болады.

Бұның бәріне біз адами капиталды дамытып, ой еңбегінің, ғылым мен білімдегі жетістіктеріміздің, жоғары технологияларды игеруге деген қабілетіміздің және қазақ жерінің байлығының көмегімен жеттік. Ең озық технологияларды жасау (генерациялау) мүмкіндігіміздің әзірше шектеулі болуын кемшілік, шешілмейтін проблема деп айтуға болмас. Бұның бәрі әлемдік еңбек бөлісіне байланысты туындаған шындық [5].

Цифрлық технологиялар – заманымыздың басты тренді. Барлық прогрессивтік мемлекеттер даму көкжиегін осы бағдарға сәйкестендіріп,

стратегиялық тұжырымдарында басымдық беруде. Цифрлық технологияларға сүйенген дәуірде жеке адамға, мәдениетке, тіл мен ұлттық өнерге төнген қауіптің жойқындығын әлемдік ойдың шыңына көтерілген тұлғалар жарыса айтуда. Өмірі мен қызметі цифрлық ортаға тәуелді қауымды Интернет арқылы жаппай аңду технологиялары адамзаттың болашағына алаңдаған мамандардың наразылығын тудыруда [6].

Қытайда әлеуметтік сенім жүйесі жасалынып, әрбір азаматты нақты уақыт режимінде қадағалап, бағалау қолға алынған. Олар Интернет ресурстарын сүзгіден өткізіп, жеке адамдардың рейтингін жасамақшы. Рейтингі жоғары азаматтар үшін экономикалық, әлеуметтік жеңілдіктер беріліп, рейтингі төмен сенімсіз адамдар үшін түрлі ықпал шаралары мен шектеулер қойылмақшы.

Ресейлік компаниялар ата-анаға көмек деген желеумен балаларды әлеуметтік желілерде аңдуға рұқсат алса, Сбербанк 2018 жылдан бастап өздерінің қарыз алушыларын психометриялық қалыптары бойынша таңдап, күмән тудыратын контентке, әуендер мен суреттерге әуес адамдарға қарыз беруден бас тартатындарын жариялады.

«Өзімнің баламды роботтарға сеніп тапсырмас едім» деген Нобель лауреаты экономист Кристофер Писсаридес жасанды интеллект басқаратын көліктерге жарылғыш заттар толтырып, адамдардың көп жиналған жерінде жарып жіберуге болатынын ескертеді. Дубайда пилотсыз дрондар такси қызметін атқара бастады. Жасанды интеллект басқаратын ұшқышы жоқ аппаратпен ұшу қазір қиял-ғажайып сияқты болып көрінгенмен, енді 10-15 жылда қарапайым қызмет болып қалуы да мүмкін ғой?!

Осылайша өмірдің барлық саласын цифрландыру адамзаттың үйреншікті табиғи іргесін сөгіп, әрбір адам санасын қалпына келмейтіндей өзгерістерге ұшыратуға зор қауқары барын Германия, АҚШ, Оңтүстік Корей елінің ғалымдарының зерттеулері көрсеткен. Бас ми қабығының зақымдануы ұмытшақтыққа, зейіннің жойылуына, эмоциялық әсерлердің төмендеуіне, аддиктивті әрекеттерге ұрындыратыны дәлелденген [7].

Дәрігерлер цифрлық деменция немесе цифрлық жарыместік сияқты паталогиялардың көбейіп жатқанын айтады. Олар Интернетті өте белсенді қолданатын адамның миының зақымдануы мүмкін дейді. Бар жоғы 18 млн. адамы бар мемлекеттің болашағы ұлттық қауіпсіздік тұрғысында үлкен алаңдаушылық туғызатын төтенше мәселе.

Ғаламдық цифрлық маркерлерге сәйкес блокчейн, криптографиялық технологияларға жол ашқан ұлттық экономика мен қаржы секторына, энергетика жүйесіне, қорғаныс пен қауіпсіздік нысандарына кибер-шабуыл жасалса мемлекет суверенитеті мен тұтастығына қаншалықты ауыр соққы болатынын болжаудың өзі қиын [8].

Бүгіннен бастап қауіпсіздік жағынан сенімді технологияларды таңдау арқылы ұлттың болашағын анықтап алудың қажеттігі мемлекетіміздің цифрлық күн тәртібіндегі ең басты проблемасы болып белгіленгені жөн. Елдегі қабылданып жатқан цифрлық бағдарламалардың да басты нысаны – ақпараттық жүйелердің жоғары дәрежеде қорғалуы болғаны абзал. Енді 5-7 жылда қазір тек теориялық тұрғыда жобаланып жатқан квант-компьютерлер (кванттық компьютерлер) қолданыстағы классикалық үлгідегі компьютерлердің орнына келеді.

Осыдан 25 жыл ғана бұрын квант-компьютер жасау идеясын ғылыми ортаның өзі де қабылдамаған болатын. 1994 жылы ғылымда 2 революциялық жаңалық ашылды. Оның бірі американдық математик Питер Шордың есімімен байланысты болса, екіншісі физикада ашылған жаңалық. Шор өзінің

кванттық алгоритмін жасап қазіргі криптографияның негізін құрайтын факторлау тәсілін жаңартса, эксперименталды физикада атомды суыту, қарапайым бөлшектерді оқшаулау әдістері табылды.

Айтылған 2 жаңалықтың арқасында 1994 жылы кванттық компьютер жасауға болады деген тұжырым теориялық тұрғыда дәлелденді. Енді ғалымдар оны нақты жүзеге асырып, алғашқы прототиптер де жасалуда. Тіпті, Қытай мемлекеті 11,5 млрд. АҚШ долларын бөліп жаңа кванттық орталық ашуға қадамдар жасауда. Соның көмегімен олар ең керемет қорғалған компьютерлік жүйелерді бірнеше секундта бұзып, ақпаратты көшіріп немесе өшіріп, өз мүдделеріне пайдалана алады. Міне, ғылыми жаңалықты деструктивті бағытта да қолдануға болатынының тағы бір дәлелі осы [9].

Американдық RAND корпорациясы өзінің «форсайт» технологиясының көмегімен кез-келген ұлтты суверенитетінен айырып, даму траекториясын қауіпті жолға бұрып жіберуге болатын іс-әрекеттердің жиынтық технологиясын жасаған. Бұл технологиялар қазірдің өзінде кейбір қоғамдарды қиратып, мемлекеттерді күйрету үшін қолданылып жүр. Сондықтан да, қабылданған әрбір цифрлық бағдарламада адам, қоғам және мемлекет үшін туындайтын тәуекелдер мен қауіптерді түгендеп, олардан келетін зиянға тосқауыл қою тетіктерін қатарластырып жүзеге асырған жөн.

Тарихтағы эволюциялық өзгерістер – адамның өз өмірін, тұрмыс-тіршілігін жеңілдету, оңтайландыру мақсатымен жасалады. Адамзат өркениеті осылайша, өмірі мен тұрмысын жеңілдетемін деп санасы мен рухын, Жаратушы сыйлаған адамдық қасиеттерін жоғалтып, жансыз, ойсыз, сезімсіз темір роботқа ұқсап кетуі де, адами құндылықтар ұмытылып, қатыгездік пен рухани құлазу осылайша басталуы да мүмкін. Цифрлық технологиялардың дамуындағы келеңсіз құбылыстар соны көрсетуде [10].

Төртінші ӨР-дің алдыңғы 3 кезеңнен айырмашылығы оның ауқымында. Сонымен бірге, төртінші ӨР адамзат тарихын жылдам және мүлдем күтпеген бағытқа бұрып жіберу қаупін де жоққа шығара алмаймыз. Цифрлық эволюцияның барар жерін дұрыс болжау арқылы Қазақ елінің даму бағыттарын ұлттық мүддеге сәйкестендіріп жасау үшін мемлекет пен қоғамның біріккен жігері қажет. Өйткені, өзін-өзі жетілдіруге қабілетті жасанды интеллектпен қоршалған Адам өзі жасаған роботқа тәуелді болып, оған бағынышты болу қаупі де қиял-ғажайыптан шындыққа айналу ықтималдығын ғалымдар да жоққа шығара алмауда.

Дүниеде болып жатқан технологиялық өзгерістер қарымы мен күштілігі бойынша бұрын адамзат тарихында ешуақытта болмаған. Цифрлық әлемнің берер мүмкіндіктері де керемет, ықтимал қауіптері де жойқын. Бұл қауіптерден сақтанудың басты иммунитеті – Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев айтқандай «ақылды ұлт өзінің ұлттық рухынан, тілі мен дінінен ажырамай цифрлық ортаға бейімделуі». Сонда ғана Төртінші ӨР қазақтың бағын ашып, өркендеу дәуіріне айналады. Тұтастай цифрлық экожүйенің жеке тұлға мен мемлекеттің суверенитетіне төндіретін қатерлерін сараптау, бағалау болашақта ұлттық қауіпсіздіктің ең басты мәселесі болары анық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. *Тоффлер, Э. Третья волна / The Third Wave, (Philosophy). 1980. – М.: АСТ, 2010.*
2. *Шваб К. Четвертая промышленная революция. М: Эксмо, 2016.*
3. *Кастэльс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.*
4. *Бондаренко В.М. Информационное общество для всех информационное общество для каждого человека в отдельности // Информационное общество. – 2001. – №1.*
5. *Национальные модели информационного общества / отв. ред. и сост. Е.Ж.Вартанова, науч. ред. Н.В.Ткачева. М.: Икар, 2004.*
6. *Wellington J. Education for Employment. The Place m Information Technology. -London, 1993.*
7. *Шапинский Л.Е. Телевидение в контексте современной культуры. Вопросы теории: Философско-эстетический анализ масс-медиа // философские науки. 2006. – №5.*
8. *Fiske J. Television culture. London and New York, 1996.*
9. *Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества: Толковый словарь терминов и концепций. М.: Изд-во МГУ, 2009.*
10. *Ващекин Н.П. Философские аспекты информатизации общества // Философские науки. – 2003. – № 7.*

Сафронова Людмила Васильевна
д.филол.н., проф. кафедры русского языка и литературы
КазНПУ им. Абая dinass2002@mail.ru

Нурбаева Аида Мухтаровна
Старший преподаватель, доктор PhD КазНПУ им. Абая nurbaeva.aida@bk.ru

ЭМПАТИЯ КАК СТРАТЕГИЯ МЕНТАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

Түйін. *Бұл мақалада эмпатияны жарнамалық хабардағы халық моделінің стратегиясы ретінде қарастырады. Әлеуметтік үзіліс тің үлгісі мен шынайы альтруистік мінезді. Эмпатия белгілері арқылы практика жүзінде барлық бұқаралық жарнама қалыптасады.*

Түйін сөздер: *эмпатия, жарнамалық мәтін, халықтық моделдеу, қарқынды эмпатикалық әсер, реципиент.*

Резюме. *В данной статье рассматривают эмпатию как стратегию ментального моделирования рекламного сообщения. Под знаком эмпатии формируется практически вся социальная реклама, в основе которой – образец социальной сплоченности и подлинного альтруистического поведения.*

Ключевые слова: *эмпатия, рекламный текст, реклама, ментальное моделирование, интенсивный эмпатический эффект, реципиент.*

Summary: *The empathy as the strategy of mental modeling of the advertizing message is considered inn this article. Under the sign of empathy practically all social advertizing in the bases of which – an example of social unity and original altruistic behavior is formed.*

Keywords: *empathy, advertizing text, advertisement, mental modeling, intensive empatic effect, recipient.*

Повседневные взаимодействия с другими людьми заставляют нас размышлять, рассказывать о себе и слушать других, то есть все время учитывать психические состояния, отличные от наших. Мы можем представить себе, что такое «быть другим лицом» через механизм, известный в философии и психологии как «сопереживание», эмпатия. Подключение эмпатии как стратегии чтения опирается на навыки в сопереживании, подкрепленные собственным жизненным опытом. Более того, художественный текст, будучи концентрированным выражением отношения автора к жизни, сгустком эмоций, более активно и интенсивно «приглашает» читателя сопереживать героям, чем приходится это делать реципиенту, взаимодействуя с другими людьми в их повседневной реальности. В художественном тексте (вымышленной реальности) читатель получает реалистичное ощущение, что он может быть «ближе» к персонажам, может иметь более прямой доступ к их психической жизни, чем к внутреннему миру людей настоящих, созданных из плоти и крови.

Так как рекламный текст воспроизводит во многом художественные средства и рецептивные механизмы текста литературного, эта теория M. Carracciolo об эмпатии как основе рецепции вымышленного мира особенно актуальна и для данного исследования. Прежде всего, для такого жанра рекламы, как «вирусные ролики» с текстуальным сопровождением, среда распространения которых – социальные сети и интернет в целом.

Эмпатия – это термин, имеющий широкое распространение в социальной психологии и аналитической философии. Это «состояние и способ бессознательно-сознательного восприятия, ощущения, представления, вчувствования, сопереживания и проникновенного постижения переживаний и психических состояний других людей как своих собственных при *квазиотождествлении* себя с ними» [8, с. 958]. То есть, в отличие от простой идентификации, эмпатия предполагает квазиидентификацию, которая основана на процессе проекции и подражании эмоциональным, аффективным, моторным реакциям рекламных персонажей; на когнитивных процессах аналогии и сравнения; на потенциале реципиента предугадывать эмоциональные реакции рекламных персонажей в разных жизненных ситуациях.

Определяя связи между опытом управления своим собственным жизненным сюжетом реальных читателей и сюжетными перипетиями литературных персонажей, с которыми они себя идентифицируют, Marco Carracciolo, например, нарратолог, работающий в русле когнитивных исследований, пытается отследить, как сознание реципиента преодолевает этот разрыв, а также как преодолевается разрыв между нарративом от первого лица и повествованием от третьего лица в ментальной картине реципиента [1, с. 129].

Однако, в отличие от Д. Кона, который, как известно, утверждал, что фантастика «является единственным литературным жанром, а также единственным видом повествования, в котором могут

быть изображены не произнесенные мысли и чувства человека» [2, с. 7], M. Carracciolo настаивает на преемственности между корреляцией поведения всех вымышленных персонажей любого литературного жанра и восприятия читателем реального мира, где действуют реальные люди.

В первую очередь процесс эмпатии очевиден в рождественской вирусной рекламе, сопровождающейся, обычно, такого рода читательскими комментариями: «Никогда бы не подумали, что рождественская реклама может настолько тронуть!». Посвящена рождественская реклама, как правило, преодолению одиночества и различных бед и невзгод рекламных персонажей, чудесной помощи и взаимопомощи, проявлению сочувствия к обездоленным, обиженным и т.д. Таков, например, рекламный ролик испанской новогодней лотереи «Anucio Loteria de Novidad 2015», набравший три тысячи двести просмотров и 296 лайков.

Рекламное издание Adweek отследило двадцать «самых вирусных рекламных видеороликов на Youtube», созданных в 2015 году. Их рейтинг был просчитан по шэрам (количеству пользователей, поделившихся этими рекламными роликами в различных соцсетях). Большое количество шэров набрали рождественские ролики «Sainsbury's / Mog's Christmas Calamity» про мультяшного грустного кота, бедолагу-неудачника, однако спасшего дом своих хозяев от пожара (629 720 шэров), и «John Lewis / Man on the Moon» (693 343 шэров) про одинокого старика на Луне, которому девочка дарит подзорную трубу, чтобы он мог наблюдать Рождество на Земле. Как известно, особенно эмпатична реклама с участием детей и животных.

В социальной рекламе ставка на эмпатию возрастает еще в несколько раз. Социальная реклама с участием испанских детей «Fanpage.it / Slap Her – Children's Reactions», посвященная теме бытового насилия, построенная на непосредственных реакциях испанских мальчиков на предложение ударить девочку, набрала еще больше шэров – 2 365 612. Социальная реклама «Budweiser / Lost Dog» о потерявшемся щенке и бросившихся его защищать от волка больших друзьях-лошадях получила 2 808 542 шэра. Социальная реклама «Kleenex / Unlikely Best Friends» о двух друзьях-инвалидах, человеке и собаке, сумевших, несмотря на невозможность ходить, жить полноценной жизнью, набрала 2 927 213 шэров.

Интенсивный эмпатический эффект от подобной социальной рекламы строится на принципе контрпереноса, применяющемся в психоанализе с целью психотерапии: «В аналитической селфпсихологии эмпатия трактуется как реакция на чувства и потребности анализанда. В общем, современный психоанализ ориентируется на понимание эмпатии как особой сосредоточенности на внутреннем мире анализанда и использует эмпатические компоненты понимания, интерпретации и воздействия в качестве элементов психоаналитической психотерапевтической техники» [1, 958]. Под знаком эмпатии формируется практически вся социальная реклама, в основе которой – образец социальной сплоченности и подлинного альтруистического поведения.

Обширная когнитивно-психологическая литература по эмпатии задействована и в концепции повествования Сюзанны Кин [2, с. 67]. А с точки зрения аналитической философии (Алекс Нил (1996), Грегори Карри (1997), Эми Коплан (2004)), сочувствие позволяет понять психические состояния других людей, «поставить себя на их место», представляя, как бы мы отреагировали, если бы оказались в подобной ситуации.

Философские теории эмпатии, возможно, даже более продуктивны для нашего исследования, так как дают более широкий взгляд на проблему. Во-первых, в этих концепциях сопереживание не ограничивается эмоциональными переживаниями, так как оно может быть направлено на любое психическое состояние, даже «фоновое» по сравнению с основным сюжетом ролика. Как считает А. Нил, эмпатия предполагает «понимание того, как обстоят дела у другого человека в целом» [3, с. 183] или «возможность прийти к пониманию, что это такое, когда у кого-то есть определенные убеждения, желания, надежды и сомнения» [3, с. 184].

Кроме того, определение эмпатии в рамках аналитической философии разграничивает сочувствие и симпатию – две категории, которые нередко объединяются в социально-психологическом подходе. В отличие от эмпатии, которая предполагает сочувствие к другим в результате сходного жизненного опыта, «Симпатия, как правило, возникает на основе общих взглядов, интересов и ценностей, а также вследствие избирательной положительной реакции на внешность, поведение и черты характера другого человека» [4].

Рекламные инсценировки ментальных состояний нацелены на самые эмпатичные стороны человеческих инстинктов, которые люди используют в своем повседневном взаимодействии, только с одним явным отличием от реальной жизни – инициатором для моделирования отклика реципиентов становится не реальное психическое состояние другого человека, а сам рекламный текст, Fiction.

Кроме того, поскольку рекламные инсценировки ментальных состояний всегда аспектуальны, читательская эмпатия по отношению к рекламным персонажам может быть дополнена другими, не эмпатическими отношениями, скажем, симпатией или жалостью. Как, например, в социальной рекламе «Kleenex / Unlikely Best Friends» про двух инвалидов, человеке и собаке, с одинаковыми проблемами – неподвижными «задними конечностями».

Сочувствие и сострадание (сопереживание и моральные суждения о поведении персонажа) могут работать в тандеме, как в ролике индийской социальной рекламы «Zorba / Maya», слоган которой звучит так: «Помогая другим, ты помогаешь себе. Любя других, ты любишь себя». Здесь повествуется о конвейере добра и взаимопомощи, свидетелями которого становятся все те, кто помогает попавшим в беду, адресованном нищим, безработным, голодным, раздетым, бездомным...

В ролике несколько эпизодов: тот, кто не посочувствует безработному или беспомощным промокшим щенкам, которым негде укрыться от дождя, сможет, вероятно, понять и проявить сострадание к нищему старику и голодному ребенку. Эмпатия в ролике – не суммированное, а каждый раз отдельное явление. Жизненный опыт у всех разный, сочувственный отклик на судьбу и поведение того или иного из персонажей может случиться, а может и не случиться. Однако целый ряд однотипных историй обеспечивает возникновение эмпатии с вероятностью в 100% не в том, так в другом случае. А сострадание эту эмпатию еще усиливает. Этот рекламный ролик получил 2 634 705 шэров.

Таким образом, в основе механизма эмпатии первоначально заложена дифференциация «я-другой», а затем происходит процесс понимания – принятия на себя роли другого.

Marco Carracciolo выдвигает еще одну продуктивную для нашего исследования гипотезу о «телесном» характере читательской рецепции, читательских откликов на литературные истории [1, с. 131]. Сочувствие является формой психического моделирования, направленной на понимание психических состояний других людей, и так как рекламные инсценировки опираются на наши «навыки сочувствия», ментальное моделирование в рекламе становится одним из наиболее важных механизмов, участвующих во взаимодействии реципиентов с рекламными историями.

Понятие «ментального моделирования» играет здесь ключевую роль, это механизм, посредствам которого человек узнает о психическом состоянии других людей. Именно благодаря ментальному моделированию, предваряя языковые формы взаимодействия, повествуемая история может установить контакт с реципиентом на телесном уровне – на уровне понимания мимики, жестов, телесной конфигурации персонажей, обусловленной их психическими переживаниями. Как пишет невролог Витторио Галлезе, «Ментальное, психическое моделирование продуцирует понимание (сочувствие) рекламным персонажам, потому что имеет форму телесного само-представления в мозге реципиента, попадавшего в аналогичную ситуацию» [5, с. 42].

Психическое моделирование, таким образом, основывается на телесном опыте читателя. В процессе осознания/принятия чужого состояния, когда реципиенты рекламы сопереживают телесному опыту вымышленного персонажа, оно «замыкает» психическую аналогию между реальным телом воспринимающего рекламу и вымышленным телом персонажа. Не случайно в топ-двадцатку самых просматриваемых роликов в интернете вошли целых пять спортивных историй, в которых акцентуирована телесность – «Adidas / Take It» (625 545 шэров), «Adidas / Unfollow feat. Leo Messi» (681 645 шэров), «Adidas / Create Your Own Game» (779 019 шэров), «DC Shoes / Robbie Maddison's Pipe Dream» (1 058 149 шэров), «Roc by Ronaldo / Cristiano Ronaldo in Disguise» (2 995 849 шэров), а также ролики социальной рекламы вообще без слов, связанные с пантомимой «Disney Parks / Disney Characters Surprise Shoppers» и эмпатичной жестикуляцией, набравшие рекордное количество шэров – 3 943 997 и 6 432 921 соответственно. Все это подтверждает универсальность бессознательного языка рекламного сообщения – симуляционного текста в самом широком смысле, успешно инсценирующего реальную жизнь на языке тела.

Со-участие реципиентов в рекламных историях происходит в первую очередь на уровне телесного восприятия образов-персонажей и всей рекламной картинки, в результате чего зрители рекламных роликов начинают представлять определенные, уже бывшие у них переживания. То есть квазиотождествление (эмпатия) происходит на основе провоцирующего ее рекламного текста (в широком смысле этого слова) и собственного эмпирического опыта реципиента.

Одна срежиссированная «телесная напряженность» провоцирует другую «телесную напряженность» – телесные ощущения реципиента, и таким образом переживания от первого лица транспортируются третьему лицу, становясь частью его психического мира. Тело имеет особый статус бытия как центр нашего личного опыта и медиатор общения с миром. Поэтому принятие опыта персонажа посредством телесной рецепции зрителя рекламного ролика может привести и к

аналогии между фиктивным телом персонажа и неким «виртуальным телом», то есть неким общим телом персонажа и реципиента рекламы, общего канала восприятия, которое как бы дает ему иллюзию существования в вымышленном мире рекламного сообщения. То есть, по Р. Барту, это тело-канал двусторонней связи как некое «неделимое око»: «Глаз, коим я взираю на Бога, есть тот же самый глаз, коим он взирает на меня» [6, с. 474].

M. Carracciolo называет этот механизм «беллетризацией виртуального тела читателя» [1, с. 231], собственно читательским творчеством, работой его воображения в результате квазиотождествления с рассказываемой в тексте историей. Соотношение между сознательным принятием чужого состояния и беллетризацией виртуального тела читателя/персонажа может быть представлено в акте творческой перцепции, когда к непосредственному переживаемому вновь жизненному опыту реципиента подключается его воображение.

Например, Мари-Лор Райан комментирует подобную идею «вымышленного центрирования» так: «сознание перемещает себя в другой мир и ... реорганизует всю вселенную бытия вокруг этой виртуальной реальности» [7, с. 104].

Однако M. Carracciolo считает, что сознание не может передвигаться в пространстве и времени, у нег нет таких механизмов. Даже когда человеческий организм оказывается в новых условиях окружающей среды, его сознание не «передвигается», а только изменяется в зависимости от его представлений об иной окружающей среде. Сознание – не вещь, а возможность чувствовать и оценивать то, что происходит вокруг человека. Таким образом, повествовательные тексты, транслируя в сознание реципиента телесные движения «Других», представленных на экране объектов квазиотождествления, заставляют реципиента активизировать собственные «эмпирические следы» как часть процесса совместного с рекламодателями построения вымышленных миров.

Таким образом, M. Carracciolo утверждает, что не сознание, а именно образ тела читателей может быть творчески транспортирован в некую общую для всех мировую историю. В рекламном тексте, как нам представляется, происходит то же самое. Реципиент представляет свой телесный образ в предлагаемых рекламным текстом историях. И именно на уровне телесного опыта и происходит искомый рекламодателями процесс квазиотождествления.

Неврологи говорят, что между воображением и восприятием существует структурное сходство. Ментальные образы и воображения, и восприятия, используют одну и ту же часть нейронных ресурсов человека (S.M. Kosslyn, G.Ganis, W.L. Tompson (2001)). Это было установлено с помощью так называемого Perky-эффекта: воспринимая некую информацию, мы одновременно теряем в эффективности параллельного процесса воображения. Мозг человека значительно менее эффективно обрабатывает визуальные стимулы, если возникает необходимость одновременно представить перед мысленным взором какую-нибудь картинку (B.K. Bergen, L. Shane, M. Teenie, N.Srini (2007)). Потому неврологи предполагают, что эти два психофизиологических процесса связаны самым непосредственным образом.

Отсюда вытекает, что ментальные образы должны иметь такую же внутреннюю структуру и должны быть подвержены таким же ограничениям, что и процессы восприятия и воображения. Ментальные образы должны быть глубоко укоренены в нашем реальном теле, контактирующем с окружающей средой, в его прошлой сенсомоторной памяти. Даже когда реципиентам приходится сделать «дейктический сдвиг» (то есть мысленно представить другой мир с другим хронотопом), они снова приносят с собой в этот новый мир виртуальный аналог их реального тела.

Как известно, концепция тела М. Мерло-Понти связана с идеей его «виртуальности». По Мерло-Понти, виртуальность тела, это не та позиция, которую мы занимаем в геометрическом пространстве, которое ограничивает наше тело, но это именно наши стремления, которые мы могли бы реализовать. Следовательно, тело – некий «виртуальный центр движения» [9, с. 121], суть нашего взаимодействия как с реальным миром, так и с вымышленными мирами. Более того, процесс восприятия аналогично зависит от виртуальности: у нас нет никакой необходимости хранить в памяти все визуальные детали мира, потому что они могут быть получены путем простых движений глаза и тела.

Аналогичным образом процесс повествования в рекламном тексте предоставляет читателям доступ к виртуальному вымышленному миру, опираясь на их навыки сенсомоторных процессов, которые сопровождают рецепцию (через активацию ментальных следов предшествующего опыта) (M.Carracciolo). Различие между реальным и вымышленным мирами аналогично разнице между повседневными ситуациями физического и социального взаимодействия человека и мнимыми ситуациями, созданными вымышленной практикой повествования. Однако реальным для реципиента

будет казаться все то, что верно для его внутреннего мира, не важно, действительно это имело место в реальности или это все вымышлено.

Наконец, есть во внутреннем мире реципиента еще и некий виртуальный потенциал, то есть то, что может быть правдой, но этого (пока) не произошло в реальности. Например, в начале трагедии «Гамлет» Шекспира смерть отца Гамлета, короля Дании, является актуальной, в то время как месть Гамлета его дяде – только виртуальна, потенциально возможна. Отношения между фактическим и виртуальным всегда динамичны: виртуальность всегда содержит напряженное стремление к своей актуализации [10]. Так и реципиенты рекламы никогда на самом деле не могут быть транспортированы в вымышленный мир, но их присутствие там должно оставаться некоей виртуальной возможностью. Такую иллюзию дает реципиентам чувство «присутствия», основанное на том, что они вполне могут быть там. Таким образом, «виртуальное» тело возникает в процессе рекламной рецепции только для того, чтобы обозначить онтологическую границу, разделяющую миры вымышленные и миры реальные, так как процесс восприятия рекламы, так же, как процесс чтения, позволяет «посетить» другой мир, физически там не присутствуя.

Как считает M. Carracciolo, благодаря воображению и ментальному моделированию, наше реальное тело может быть использовано для преодоления онтологического разрыва между реальностью и вымыслом. Его виртуальность заключается в удалении от «здесь и сейчас» и прогнозировании присутствия в «там и тогда» [1, с. 161].

Все это может иметь важные последствия в социокультурном плане для моделирования рекламодателями откликов реципиентов на текст. Используя механизмы ментального моделирования, создатели рекламы могут теперь опираться не на свои внутренние размытые представления, а на научную концепцию управления рецепцией сообщения. Иными словами, теперь манипуляция в сфере создания рекламных текстов может быть поставлена на научную основу и ее эффективность увеличится в разы.

Проблема связи читательского воображения с нарративом как воплощения этого воображения, завяленная трудах M. Carracciolo, становится особенно очевидной благодаря актуализации фиктивного тела реципиента в границах текста. Действительно, имея структурное сходство между нашим виртуальным доступом к реальному миру и нашим виртуальным доступом к фиктивному миру, читательская реконструкция рассказываемого мира оказывается опосредована определенными когнитивными стратегиями, которые «задерживают», тормозят принятие реального мира в пользу виртуального. Из чего следуют две проективные когнитивные стратегии [11, с. 280-281], называемые когнитивистами «движение взгляда» и «движение тела». Обе эти пространственные стратегии, внешняя и внутренняя, образуют представление воспринимающего субъекта о ситуации. Но в то время как во внешней системе рецепции воспринимающее тело остается неподвижным и только его взгляд «блуждает по сцене», во внутренней системе рецепции воспринимающее тело реципиента движется по вымышленному миру.

Литература:

1. *Carracciolo M. The Experientiality of Narrative. An Enactivist Approach. – CPI GmbH, Leck, 2014. – 231 p.*
2. *Cohn D. Trasparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. Princeton: Princeton University Press, 1978. – 344 c.*
3. *Keen S. Empathy and the Novel. – Oxford and New York: Oxford University, 2007. – 467 p.*
4. *Neill A. Empathy and (Film) Fiction. In Post-Theory: Recostructing Film Studies, ed. David Bordwell and Noel Carroll, Madison: University of Wisconsin Press, 1996. – P. 175-194.*
5. *Психология общения. Энциклопедический словарь. Под общ. ред. А.А. Бодалева. – М., Когито-Центр, 2011. – 599 с.*
6. *Galleze V. Embodies Simulstion: From Neurons to Phenomenal Experience. // Phenomenology and the Cognitive Scince, 2005. – P. 28-45.*
7. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.*
8. *Ryan M.-L. Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Eltctronic Media. – Baltimor and London: Johns Hopkins Unidersity Press, 2001. – 416 c*
9. *Психоанализ: новейшая энциклопедия / сост. и общ., под ред.: В.И.Овчаренко, А.А. Грицанов. – Минск.: Книжный Дом, 2010. – 1120 с.*
10. *Merleau-Ponty M. Phenomenology of Percepsion. Trans. Colin Smith. London and New-York: Routledge, 2002. – 544 p.*
11. *Levy P. Becoming Virtual in the Digital Age. Trans. Robert Bononno. – New-York and London: Plenum Trade. 1998. – 245 p.*
12. *Herman D. Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2002. – 478 p.*

Кусманова К.А.
д.ф.н., доцент,

Окушева К.К.,
к.ф.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, e-mail: chak_gulsum@mail.ru

ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ САМОРЕФЛЕКСИИ В МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ АБАЯ

Түйін. *Мақалада адамдардың қарым-қатынасы мен өзін-өзі рефлексиялауын айқын көрсетуі, өзінің жан дүниесіне, «Мен» деген ойына жүгінуі тіл рефлексиясының үлгісі ретінде қарастырылады. Осы мәселелер Абайдың «Қара сөздерінде» іздену, өзін-өзі тану, өз ойының рефлексиясының аралық әсерімен қарау арқылы ол толық, айқын жауап береді.*

Резюме. *В статье рассматривается образец рефлексии человеческих отношений и яркое выражение саморефлексии, обращения к своей душе, к своему «Я». Данные вопросы нашли яркое отражение в «Словах Назиданиях» Абая, где через поиск, через познание себя, через призму рефлексии собственной мысли он приходит к совершенно определенному ответу.*

Abstract. *The paper examines a model of the reflection of human relations and a vivid expression of self-reflection, an appeal to one's soul, to one's "I". These issues are vividly reflected in the "Words of Edification" of Abai, where through search, through the knowledge of himself, through the prism of reflection of his own thought he comes to a very definite answer.*

«Как олицетворение интеллектуальности, нравственной и духовной культуры своего народа Абай есть, несомненно, национальное достижение мирового порядка» (Чингиз Айтматов). Действительно, в сознании Абая все было стянуто к единому центру – поиску нравственной целостности, который помог бы человеку преодолеть страх смерти, сомнения в осмыслении жизни. Абаю по-настоящему важен и нужен только человек, только его нравственное, духовное существа (А. Карпык).

Абай прежде всего поэт, однако он был крупным по масштабам своего времени философом. В своих философско-критических и моралистических беседах «Гаклия» (назиданиях) поэт представляет разнообразные высказывания о мире, о себе и о других людях. «Слова назидания» Абая – это драгоценный результат многолетних дум, волнений и благородных душевных порывов поэта; исповедь мудрого человека, прожившего нелегкую жизнь [1]. В этом смысле важную роль играет «Первое Слово», которое можно рассматривать как ключ ко всему последующему тексту (остальным «Словам») – право на назидание потомкам. Абай подводит итог прожитой жизни, спрашивает самого себя: *«Как же прожить остаток своей жизни?»* Перед нами в коротком тексте разворачивается мучительный диалог-спор с самим собой. «Слово» может служить не только образцом рефлексии человеческих отношений, но ярким выражением саморефлексии, обращения к своей душе, к своему «Я». Термин «рефлексия» мы понимаем вслед за Т.А. Майсак и С.Г. Татевосовым как интеллектуальную реакцию человека на все сущее в мире [2]. Акт рефлексии непосредственно связан с Ego человека, а в его духовной (интеллектуальной) деятельности – с говорящим лицом, поскольку язык человека спаян с мыслью и действует синхронно с ней. Эта идея становится основной в философском осмыслении рефлексии. Одной из важнейших областей действия рефлексии, в широком смысле понимаемой как отношение мышления к самому себе, является речевая деятельность, неразрывно связанная с мыслительным процессом. Рефлексия как психологический процесс осознания связывает человека как личность с миром, включающим его самого, и язык в этом смысле выступает в качестве «орудия» рефлексии, проявляющей себя в дискурсе. Центральной единицей, в которой отражается рефлексия человека над миром и над самим собой, является предложение (высказывание) [3].

В этом смысле каждое высказывание рефлексивно. Однако первое «Слово» характерно тем, что оно «пронизано» изъяснительными конструкциями, которые являются специальным средством отражения рефлексии, а вернее, способа рефлексии (процесса, результата интеллектуальной переработки информации). Изъяснительная конструкция, имеющая типичную манифестацию в форме сложноподчиненного изъяснительного предложения, является специфическим способом выражения языковой рефлексии, становясь своеобразным средством отражения интеллектуальной (рефлексивной) деятельности человека говорящего [4].

Способы рефлексии (оперирования говорящим лицом «Я» или субъектом высказывания информацией) выражаются рефлексивными информационными глаголами мысли (*думать, размышлять*), восприятия (*видеть, слышать* и др.), обладания и сохранения информации (*знать, помнить*), а также глаголами речи, обозначающими способ озвучивания или передачи (*говорить, сообщать*) рефлексируемой информации.

В первом «Слове» Абай тождествен самому себе: «Я» в тексте: Абай – личность, Абай – автор текста, Абай – субъект высказывания. Поэтому изъяснительные сложноподчиненные предложения, в которых выражение способа рефлексии (рефлексивные глаголы) соединено с «Я» - личностью Абая, служат средством самоанализа, выносящегося на суд читателя, что создает интонацию искренности и доверительности, дающими Абаю право на назидания.

Лейтмотив первого «Слова» - сомнение, поиск пути в оставшейся жизни мудрого, разочарованного жизнью человека – получает выражение в глаголе *не знаю.* Задает эту тональность фраза – ответ на вопрос *Как же мне прожить остаток своей жизни? – Не найду ответа,* то есть не знаю. Это незнание – не отсутствие знаний, а большой опыт жизни, который дает право выбора, поочередного честного отрицания путей прохождения оставшейся жизни и определения в ней своего места (почти как у Сократа, заключившего в конце жизни: *«Я знаю, что ничего не знаю»*). Прежде чем найден ответ, сделан выбор, анализируются четыре возможности выбора, при этом текст строится как вопросно-ответный диалог с самим собой.

Первый возможный путь: *Править ли мне народом?* Ответ: *Нет я не знаю, как им править*, то есть не знание, с точки зрения Абая, становится причиной отрицания этого пути. Читатель за этой фразой должен видеть больше, чем сказано: править народом должен только тот, кто знает, как это делать.

Второй возможный путь: *«Умножать ли мне стада?»* Ответ: *Нет, я не хочу заниматься этим* (свернутая изъяснительная конструкция: *Не хочу, чтобы я занимался этим*): отрицательный рефлексивный глагол *не хочу* также приобретает причинный оттенок и должен стать основой для вывода читателя: не в богатстве счастье для мыслящего человека. И следующая фраза – также изъяснительная конструкция с глаголом *убедился* (форма совершенного вида, прошедшего времени). *На старости лет я убедился, что не стоит тратить остаток дней на умножение скота для добычи воров и попрошаек* – подчеркивает результат осмысления этой истины, свой жизненный опыт.

Обсуждая третий возможный путь: *Умножать ли мне знания?* Абай отвечает встречным вопросом (вопрос это поиск информации). *У кого учиться и кому передать свои знания?* И поскольку любое утвердительное предложение – это скрытая изъяснительная конструкция с рефлексивным глаголом, обозначающим нахождение события в фонде знаний или в пределах видения, ощущения говорящего, например: *«Без народа нет и жизни» = Я знаю, что без народа нет и жизни* – вопросительное предложение сопряжено с незнанием. Поэтому перечисленные встречные вопросы *(У кого учиться …?)* – это имплицитная изъяснительная конструкция с рефлексивом *не знаю – не знаю у кого учиться, кому передать свои знания,* потому что знания, с точки зрения Абая, должны быть востребованы.

Четвертый возможный путь. *Может быть, мне хорошо заняться воспитанием детей? Нет,* ***я не хочу*** *воспитывать детей. Может быть, я воспитал бы их, только вот* ***не знаю*** *– как. Я* ***не знаю,*** *для чего их воспитывать, к какой цели их вести, для какого народа их готовить. Я* ***не знаю****, по какому пути направить их.*

Таким же образом через отрицательные глаголы-рефлексивы *не знаю, не хочу* отвергается возможность воспитания детей как занятие, которому можно посвятить себя на закате жизни.

То, что содержание изъяснительной конструкции с отрицательными рефлексивами *не знаю, не хочу* являются причиной отрицания того или иного вида деятельности Абая на склоне лет, подтверждает появление причинной конструкции вместо изъяснительной с *не знаю, не хочу*, когда Абай обсуждает возможность религиозной деятельности:.

- Может быть, мне стать благочестивым и заняться исполнением всех обрядов религии? Нет, и этого не стоит делать, ***потому что*** *и для этого нужен покой.*

Отметим одну особенность изъяснительных конструкций с отрицательным рефлексивом *не знаю* в тексте первого «Слова». Глагол *знать* обозначает обладание информацией, наличие ее в фонде знаний говорящего или субъекта высказывания. Частица *не* вносит в глагол противоположное значение – отсутствие информации в фонде знаний говорящего, что позволяет строить придаточную часть как косвенный вопрос. В свою очередь сочетание глагола *не знаю* с косвенным вопросом имеет следствием то, что глагол *не знаю* приобретает семантический компонент «поиск информации».

Именно таким образом построены все изъяснительные конструкции в «Слове»: *«Я не знаю, как им править», «Я не знаю, по какому пути направить их»* (детей), *«Я не знаю, для чего их воспитывать?»* [4]..

Таким образом, эти конструкции и своим строением отражают процесс духовного нравственного поиска Абая. И хотя Абай в начале «Слова» заявляет, что не находит ответа на вопрос, как жить дальше, именно через поиск, через познание себя он приходит к совершенно определенному ответу, причем этот ответ также «пропущен» через призму рефлексии (раскрытие пути умственной переработки) собственной мысли. В этом случае используется изъяснительная конструкция с глаголом *решить* в форме совершенного вида (достижения результата) и прошедшего времени, семантически значимой в данном тексте.

Так сидел я, не зная, что делать. Наконец решил: буду развлекаться бумагой и чернилами, буду писать подряд все, что вздумается. Глагол решить в основном значении – «после размышления, обдумывания, прийти к какому-либо выводу, заключению». Показательна формулировка одного из производных значений: «найти требующийся ответ, определить искомое» Это значение, как нам кажется, реализуется в приведенном фрагменте, так как наиболее соответствует «духу» «Слова». Именно решение, к которому пришел Абай в результате умственного поиска, отвечает его нравственному кодексу, выраженному в словах, имеющих глубочайший смысл и завершающих слово: *«Если найдется человек, который увидит здесь нужное для него слово, то пусть выпишет слово и сделает его делом, если же никому не нужны слова, то пусть они останутся словами».*

Список использованных источников

1 Құнанбаев А. «Книга слов» (Қара сөз). (Пер. с каз. Р. Сейсенбаева), Семипалатинск, 2001.

2 Майсак Т.А., Татевосов С.Г. Пространство говорящего в категориях грамматики, или Чего нельзя сказать о себе самом // Вопросы языкознания. – 2000. № 5. – С. 49-68.

3 Рикёр П. Человек как предмет философии // Вопросы философии. – 1989. № 2. – С. 41- 49.

4 Чайковская Н.Н. Рефлексивные конструкции и их роль в самовыражении автора научного текста // Слово в языке и речи. – 2006. – С. 171.

Лулудова Елена Михайловна
к.филол.н., профессор кафедры социально-культурных технологий Алматинского филиала
НОУ ВПО «Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов»,
e-mail: eluludova@mail.ru

ТРАГЕДИЯ «РОМЕО И ДЖУЛЬЕТТА» В. ШЕКСПИРА В СВЕТЕ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ И РЕЖИССЕРСКИХ РЕЦЕПЦИЙ

Аңдатпа. *Мақалада Шекспирдің белгілі шығармаларының бірі – «Ромео мен Джульетта» трагедиясындағы бірнеше негізгі ерекшеліктер белгіленген. Осы шығармаға жасалған классикалық аудармалар (Е. Савич, Т.Л. Щепкиной-Куперник және Б.Л. Пастернак) салыстырылады. Сонымен қатар кейбір режиссерлік заманауи қойылымдар (А. Эфроса, Ж. Прессурвика, Ф. Дзеффирелли, Б. Лурманна және т.б.) талданады. Мақалада аталмыш трагедияның сахналық және аудармалық интерпретациялары, сонымен оның қатар кино арқылы жеткізілуі – сол кезеңдегі нақты қоғамдық өмірді, оның әлеуметтік және идеялық текетіресті білдіретіні туралы қорытынды шығарылады. Бұл аудармалардың Шекспирдің өзі жасаған трагедиялық туындысының мазмұнын толықтырып, аша түскені анықталады.*

Тірек сөздер: *трагедия, аудармалық және режиссерлік рецепция, интерпретация, қойылым, кино арқылы жеткізу.*

Аннотация. *В статье выделено несколько основных особенностей одной из известнейших трагедий Шекспира – трагедии «Ромео и Джульетта». Рассматриваются и сопоставляются три уже ставших классическими ее перевода (Е. Савич, Т.Л. Щепкиной-Куперник и Б.Л. Пастернака), а также анализируются некоторые современные режиссерские постановки (А. Эфроса, Ж. Прессурвика, Ф. Дзеффирелли, Б. Лурманна и др.). Делается вывод, что сценические и переводческие интерпретации, а также киновоплощения рассматриваемой трагедии выражали общественные настроения конкретной эпохи, ее социальные и идейные конфликты, но это лишь раскрывало, дополняло и даже усиливало то, что создал сам Шекспир.*

Ключевые слова: *трагедия, переводческие и режиссерские рецепции, интерпретация, постановка, киновоплощения.*

Annotation*. The article highlights the several main features of one of the most famous Shakespeare's tragedies - the tragedy of "Romeo and Juliet". We consider and compare the three translations having already become classic (E. Savin, T. L. Shhepkina-Kupernik and B. L. Pasternak), and analyze some of the current directing productions (A. Efros, Zh. Presgurvic, F. Zeffirelli, B. Luhrmann, etc.). We also conclude that stage and translation interpretations, as well as film incarnations of the tragedy, expressed the public mood of a particular era, its social and ideological conflicts, but it only revealed, supplemented and even strengthened what Shakespeare himself created.*

Key words: *tragedy, translation and directors' receptions, interpretation, production, film incarnation.*

Идут междоусобные бои, судьба подстраивает козни. Бессмертное произведение Шекспира «Ромео и Джульетта» написано в 1595 году. Шекспир назвал историю печальной, у кого-то она грустная, трагическая, у кого-то страстная. Обычно пересказ такой: «Двое молодых людей не могут соединить свои жизни из-за того, что их семьи пребывают в давней вражде, и погибают». Уже не одно поколение привлечено тем, что там показана любовь до смерти и смерть из-за любви, запредельность страсти и безоглядная решимость на все, прекраснейшее и одновременно полностью земное чувство.

Цель данной статьи – рассмотреть особенности переводческих и режиссерских рецепций трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта».

Пьеса Шекспира не является авторской. В основу ее положены старинная итальянская народная легенда о событиях начала XIV века в Вероне, ее интерпретация в новелле Маттео Банделло «Ромео и Джульетта» (1554), в новелле Луиджи Да Порто «Новонайденная история двух благородных влюбленных и их печальной смерти, произошедшей в Вероне во времена синьора Бартоломео делла Скала» (1556) и поэма Артура Брука «Трагическая повесть о Ромео и Джульетте» (1562). Основной темой всех текстов-прототипов является обличение феодального мира, его нескончаемых междоусобных распрей и его жестокого отношения к человеческому чувству.

Русские переводы трагедии появлялись, начиная с первой половины XIX века. Стихотворный перевод сцен из «Ромео и Джульетты» впервые был опубликовал в журнале «Московский наблюдатель» М.Н. Катковым в 1838 году. Первым переводом всей трагедии считается перевод И. Расковшенко (1839). Известны переводы Н.П. Грекова («Светоч», 1862, №4), А.А. Григорьева («Русская сцена», 1864, №8), А. Радлова (1865), Д.Л. Михаловского (1888), А.Л. Соколовского (1894), Б. Пастернака (1943), Т. Щепкиной-Куперник (1957).

Однако каждый перевод представляет некую новую интерпретацию того, как и что происходило, как и что говорилось. Сравним, например, начальные строки в трех, уже существующих как «классические», переводах: это Е. Савич [1], Т.Л. Щепкина-Куперник [2], Б. Пастернак [3].

Е. Савич	**Т. Щепкина-Куперник**	**Б. Пастернак**
Однажды две веронские семьи, Во всем имея равные заслуги, Умыли руки в собственной крови,	Вражды минувших дней раздор кровавый, Заставил литься мирных граждан	Две равно уважаемых семьи Ведут междоусобные бои И не хотят унять

Храня предупрежденье друг о друге.	кровь.	кровопролитья

В вопросах времени еще большая путаница:

Е. Савич/ Т. Щепкина-Куперник	**Б. Пастернак**
Няня: А что, уже день? Меркуцио: Никак не ранее того, ибо часовая стрелка уже вступила в интимный контакт с полуденной отметиной.	Кормилица: Разве уж вечер? Меркуцио: По-видимому. В вашей жизни – бесспорно.

Если у Шекспира ярость отца на дочь передается без жеманства и заигрывания, со злостью, то у переводчиков своя точка зрения:

Е. Савич	**Т. Щепкина-Куперник**	**Б. Пастернак**
И знать не знаю Я эту маленькую дрянь! Сказал, В четверг пойдешь венчаться или больше Не смей мне попадаться на глаза!.. Молчать! Не отвечать! Не пререкаться! А то сейчас как наподдам!.. Жена, Напрасно мы благодарили бога, За то, что дал ребенка нам с тобой – И одного-то оказалось много… Проклятие! Вон с глаз моих долой!	Ах, подлая! Молчать! Не отвечать! Не возражать! В четверг пойдешь к венцу!	Ни звука! Все заранее известно. В четверг будь в церкви или на глаза Мне больше никогда не попадайся! Молчать, молчать! Роптали, дураки, Что дочь у нас одна, а на поверку И этой много, так нас допекла! У, подлая!

Кроме того, основные образы и лейтмотивы текста этой трагедии Шекспира были уже рассмотрены практически всеми литературоведческими направлениями. Шекспировский драматургический текст предстает как своего рода эстетический, или этический, или идеологический архетип, который образует некое смысловое – жанровое, сюжетное, словесное и др. – «силовое» поле, с которым каждый раз заново новые драматурги вступают в определенное взаимодействие [4, с.363]. Это может происходить по касательной или в виде своего рода погружения в текст, или как интерпретация шекспировских драматургических схем, или как цитация и даже как пародийный интертекст, что включает трагедию Шекспира в общемировой информационный каталог (теория этого вопроса подробно рассмотрена В.В. Савельевой [5]) и позволяет выявить традиционное и новаторское в его наследии.

Однако каждый раз реальность, практическая оправданность и уместность вхождения в текстовое пространство, проникновение в его дискурсивный потенциал нового были вполне ожидаемы, особенно в объеме фразовой номинации.

Время, режиссеры и исполнители ролей накладывают свой отпечаток на результат. Интерпретации включают множество вариантов, начиная с идеала, не созданного для нашего мира, и до справедливых жертв за непослушание старших. Иногда определяется вопрос о синтезе линии вражды и линии любви, о единстве и разделении. Например, на Западе углубляли историчность и декоративную красочность, а в России сближали Ромео с Гамлетом, показывая интеллектуальность под гнетом безысходности, или подстраивали под веяния эпохи.

Так, в 1935 году в театре Революции (ныне театр Маяковского) это была социальная трагедия. В 1955 году в Латвийском художественном театре имени Я. Райниса поставлена музыкальная комически-романтическая драма. В 1964 году Алиса Фрейндлих в театре Ленсовета усилила образ Джульетты: она стала решительной, насмешливой, цепенеющей от чувства и размышляющей. У А.В. Эфроса (театр на Малой Бронной) любовь сознательная, это показ протеста против ненависти и насилия вообще, это предопределенная трагедия.

В современной постановке это может быть и пьеса-буфф, клоунада (в действиях) и обычный разговор на улице (по содержанию). Например, спектакль Учебного театра Санкт-Петербургской Театральной академии под руководством лауреата Государственной премии России А.В. Орлова начинается с выхода некой девушки, заявляющей, что она переживает, видимо, по-настоящему счастливую любовь. Потом появляется парень, утверждающий, что он знает, что такое ненависть, но не знает, к сожалению, что такое любовь. За ним выходит еще кто-то и тоже говорит о любви. Все они как бы невзначай вымазывают свои лица красной, синей, черной краской, становясь уже персонажами, театральными масками. Потом на сцене, напоминающей шахматную доску, разворачивается беспричинная драка, завершающаяся появлением двух высоченных клоунов на ходулях. Один из них произносит текст о нежелательности и вредности драк. Меркуцио, то снимая, то надевая парик, проговаривает, а не проживает текст Шекспира. Леди Капулетти страстно целует Тибальта, потом информирует всех, что это ее племянник, а потом переживает его смерть отнюдь не

по-родственному. Капулетти-отец передвигается на костылях. Граф Парис манерен и не от мира сего. Его любовь к Джульетте – только форма. Ромео серьезен, говорит обыкновенным языком и даже готов стать Тибальту другом. Джульетта подчеркнуто обыкновенна. Таким образом, в современных театральных постановка возлюбленные Шекспира сошли с поэтических котурнов и стали плоть от плоти обыденной молодежной среды.

Современный режиссер на правах творческой личности позволяет себе выйти за любые рамки. Яркий образец – мюзикл Жерара Пресгурвика, где действие начинается со слов герцога: «Конечно, наши сады цветут, /Конечно, наши жены красивы. /Это как рай на земле /Но наши души в аду….». А далее:

1) племянник Монтекки не так плох, у него есть и душа, и чувства. После смерти Джульетты и Меркуцио Бенволио вдруг начинает ощущать пустоту и боль. Он понимает, что жил неправильно: «Я жил без родителей, на улице… Когда мы теряем друзей, мы становимся сиротами… Я остался совсем один…»;

2) чтобы дать возможность Ромео рассказать немного о своих переживаниях (о которых почему-то Шекспир не подумал), вычеркивается роль Бальтазара, того самого, кто сообщает Ромео о смерти Джульетты. Это поручается другу – Бенволио;

3) Тибальту предоставлена возможность высказаться, оправдаться: «Воспоминания, которые мы сами придумываем, самые красивые. Детство становится более волнующим, когда оно неверно. Меня украли. Меня изменили. Я – сын ненависти и презрения. Мне надели шоры <…> мои родители сделали из меня то, что я есть»;

4) описать брата Джульетты доверено Меркуцио;

5) отец есть только у Джульетты, да и то номинально. Всё решают матери семейств: они ссорятся, они взывают к правосудию, они же мирятся у могилы детей;

6) отец не кричит, не сердится, а переживает, плачет, размышляет. И в конце своей «речи» он заключает Джульетту в объятия. Дочь, по его словам, это подарок бога и черта одновременно. Быть отцом дочери – это значит совершать преступление, в котором виновник – это жертва;

7) Тибальт признается в любви! И не кому-нибудь, а Джульетте. Не напрямую, конечно. Называя себя превосходным любовником, он говорит, что никогда не осмелится поведать своей зазнобе о чувствах к ней. Женщину называет тюрьмой, и имя его тюрьмы – Джульетта.

Таким образом, если на книжных страницах Тибальт мстит Ромео за то, что тот прокрался на бал Капулетти, за унижение, которому ему пришлось подвергнуться: Капулетти-отец приказал Тибальту стерпеть присутствие Ромео. А в свете софитов Тибальт просто ревнует Джульетту к Ромео…

Наконец, трагедия «Ромео и Джульетта» – это самое экранизированное произведение в истории кино. Есть более 40 киноверсий, 6 модернизаций, среди которых самой известной является «Вестсайдская история» (1961), 11 пародий – такой только официальный результат обращения кинематографа к шекспировской истории любви. Наиболее популярен фильм 1968 года Франко Дзеффирелли. И казалось бы больше уже удивлять нечем, но в 1996 году австралийский режиссер База Лурманн вновь обращается к вечной пьесе, чтобы осуществить ее постмодернистскую экранизацию. Его фильм «Шекспировские Ромео+Джульетта» становится явлением в мире кино, на берлинском кинофестивале получает престижную награду за открытие новых путей в киноискусстве и несмотря на то, что показана Америка конца XX века, героями являются бритоголовые латиноамериканцы, панки и бандиты с улицы Верона-бич, заговорив языком Шекспира, эта картина дает убедительный ответ на вопрос «а существует ли любовь?».

Стилистика «Ромео и Джульетты» Б. Лурманна полностью построена по законам тотального телевизионного зрелища. Клиповый ритм и сочные краски – явные признаки панковской субкультуры и откровенный китч. Монтекки и Капулетти напоминают в этом фильме Кэррингтонов и Колби из сериала «Династия». Отец Лоренцо превратился в хипповатого старца, торгующего наркотиками, кормилица говорит с резким испанским акцентом, а Меркуцио стал чернокожим трансвеститом. Но самое интересное, что все эти обладатели розовых волос, татуировок и сомнительной сексуальной ориентации шпарят исключительно по тексту пьесы, да и еще с таким видом, как-будто в городе Верона-бич все говорят исключительно только стихами Шекспира. И за всем этим костюмированным маскарадом (с элементами шекспировского присутствия) нет ни малейшего стремления осовременить классику. Главное, чего достиг в своей картине Б. Лурманн и ради чего собственно стоило переносить во времени действие классического произведения, – это двойное удивление от того, как все вокруг изменилось, и как, одновременно, не изменилось ничего.

Главный эпизод – встреча Ромео и Джульетты на балу. В картине Ф. Дзеффирелли все поражает трогательностью, утонченностью и каким-то трепетным обращением с классикой. Прекрасная

музыка, костюмы, точно воспроизводящие даже мелкие детали одежды эпохи Ренессанса, трогательные и возвышенные лица актеров. У Б. Лурманна вечеринка начинается с того, что Ромео принимает таблетку экстази и погружается во всеобщее феерическое безумие. Чтобы прийти в себя, он опускает голову в воду. Метафора воды как чистоты и проницательности будет использована в фильме несколько раз. Это и яркая любовная сцена в бассейне, и погружение в воду при расставании, и видение в воде Джульетте будущей смерти. Впервые Ромео видел Джульетту сквозь воду аквариума.

Сцена пробуждения Ромео и Джульетты у Ф. Дзеффирелли является одним из классических примеров того, как можно говорить о любви не все показывая, а значит, не опускаясь до пошлости. Начало этой же сцены у Б. Лурманна почти совпадает с фильмом Ф. Дзеффирелли, но с небольшой поправкой на клиповый стиль. Так, пробуждение Ромео наступает от образа убитого Тибальта. В дальнейшем интимность нарушается появлением в спальне кормилицы Джульетты.

Образ смерти Ромео, увиденный Джульеттой, оказался пророческим. И собственно в этом состоит смысл трагедии и шекспировская метафизика рока: любовь обручена со смертью. В классической версии Ф. Дзеффирелли Ромео умирает в полном неведении о совершаемой ошибки. Ответом на смертоносный яд становится кинжал. Джульетта уходит вслед за Ромео. Это особенно важно подчеркнуть в сравнении с тем, какое решение предлагает Б. Лурманн. Во-первых, у него сцена очень ярко освещена. Это целое море свечей в отличие от мрачного склепа у Ф. Дзеффирелли. Во-вторых, кинжал Джульетты, направленный в сердце, заменен на пистолет, стреляющий в висок. И наконец, в-третьих, новой деталью становится обручальное кольцо. Но самое главное отличие в том, что за мгновение до смерти Ромео видит очнувшуюся Джульетту. Ромео умирает со знанием трагической ошибки. Насколько оправдан такой финал, каждый может судить сам, но это единственная сцена, лишенная привычного для всего фильма ритма. Она спокойна и грустна. Новая экранизация шекспировской пьесы в чем-то экстравагантна, а в чем-то безупречно классическая, и в очередной раз доказала, что «нет повести печальнее на свете, чем повесть о Ромео и Джульетте».

Таким образом, обобщая все вышесказанное, сопоставляя текст Шекспира с до и после существующими его интерпретациями, сопоставляя рецепции театральных и кинорежиссеров с работами переводчиков и актеров, можно сделать вывод об обусловленности трансформации исторического материала и сочетаний примет прошлого с современным его пониманием тем, что все происходящее, описываемое, переживаемое дается через восприятие отдельных людей. Изменение положения героя (его места в жизни и в окружении других) изменяет его личность.

Конечно, приведенные примеры – это лишь малая толика многочисленных, явных и скрытых, переводческих и режиссерских рецепций. Но даже и они позволяют увидеть традиционное и новаторское в миросозерцательном, в жанровом, в духовно-психологическом отношении к трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта». В сценических и переводческих интерпретациях, а также киновоплощениях трагедии Шекспира наглядно отражались общественные настроения и конфликты конкретной эпохи. Это были не искажения или «вольности», а доказательство того, что для каждой эпохи Шекспир может предложить что-то интересное и значительное.

Список использованных источников:

1. Шекспир В. Ромео и Джульетта. Пер.с англ. Е.Савич – URL: http://www.lib.ru/SHAKESPEARE/romeo2.txt (дата обращения - 18.06.2018).

2. Шекспир В. Ромео и Джульетта. Пер.с англ. Т.Л.Щепкина-Куперник – URL: http://www.romeo-juliet-club.ru/shakespeare/romeojuliet _SchepkinaKupernik1.html (дата обращения - 18.06.2018).

3. Шекспир В. Ромео и Джульетта. Пер.с англ. Б.Пастернак – URL: http://www.romeo-juliet-club.ru/shakespeare/romeojuliet_pasternak1.html (дата обращения - 18.06.2018).

4. Абдрахимова Г.Б. Роль предпереводческого анализа для достижения адекватности перевода // Мир Языка: Материалы второй международной научно-теоретической конференции, посвященной 80-летию профессора М.М. Копыленко. Часть 1. – Алматы, 2001. – С. 391-396.

5. Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: соотнесенность и организация. – Алматы, 2002. – 32 с.

Ғабитханұлы Қайрат
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері ф.ғ.к., профессор, kayrat.g@mail.ru

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ҚОЛДАНҒАН ТӨТЕ ЖАЗУ МЕН ЛАТЫН ЖАЗУЫНЫҢ ЕМЛЕ-ЕРЕЖЕЛЕРІ

Резюме: *Зерттеу еңбегінде қытайдағы қазақтар қолданған латын жазуы мен А.Байтұрсынұлының төте жазу әліпбилеріне жасалған өзгертулер, бұрын қолданылған және қазір қолданып отырған емле-ережелерге сараптама жасалған.*
Кілт сөздер: *Қытай, Қазақтар, А.Байтұрсынұлының төте жазу әліпби, латын жазуы, емле-ережелер.*
Резюме: *Научно-исследовательская работа с использованием казахов в Китае, латинский и изменений, сделанные в прямом письменной форме älipbïlerine А. Байтурсынов, который ранее был использован и в настоящее время с помощью заклинаний допроса правил.*
Ключевы слова: *китайский, казахский, прямой алфавит А. Байтурсынова, латинский алфавит, правописание.*
Summary: *In the study, the analysis of the Latin alphabet used by the Kazakhs in the Chinese language and the changes to the A. Baitursynuly's direct writing alphabet, the spells that were used and used now.*
Key words: *Chinese, Kazakh, A. Baitursynov's direct alphabet, Latin script, spelling.*

ҚХР Шыңжаң өлкесінде тұратын қазақ, ұйғыр, қырғыз халықтары бүгіндері араб жазуы негізінде жасалған А. Байтұрсынұлының төте жазу әліппесін қолданады. Деседе ондағы түркі тілдес халықтардың 1950 жылдардың басында кирилл жазуына көшпек болғаны, латын әліпбиінің 1960 жылдан 1982 жылға дейін 20 жылдан аса уақыт қолданыста болғаны 1982 жылдан бастап қайтадан төте жазу әліпбиіне көшкені бізге белгілі.Осы барыста ондағы мамандар тарапынан сол тұста қазақ жазуларына лайықты әліпбилер жасалып, тиісті емле ережелер бекітіліп, заңдастырылған. Ондағы Қазақ баспасөзі сол бойынша қолданып, мектептерде солай оқытылған. А.Байтұрсынұлының төте жазу әліпби мен жасалған еміле ережелерінің өзі өзгерістерге түскен. Сондықтанда дәл қазір ондағы жасалған Қазақ әліпбилерінің жобалары мен еміле-ережелерін зерделеп зерттеудің маңызы зор деп білеміз.

1. Төте жазу әліпбиі мен жасалған емле ережелер

А.Байтұрсынұлының төте әліпбиі Қытайда тұратын қазақтарға 1930 жылдары тарала бастап, сол тұстардағы баспасөзде қолданылғанымен, әр жерде әрқалай өзгеріске түсіп, емле-ережесі бір ізде болмаған. 1952 жылға келгенде сол кездегі Шыңжаң өлкелік үкіметтің басқаруында құрылған ұлттардың тіл-жазуын қолдану мен зерттеуге жетекшілік ету комиссиясының тапсыруымен Әнуәр Көкейұлы қатарлылар 1954 жылы А.Байтұрсынұлының емлесі негізінде «Қазақ тілінің емлесін дұрыс қолдану ережелерін» жазған. Бұл ереже Шыңжаң өлкелік халық үкіметінің әкімшілік істері жайындағы 136-ретті жиналысында ресми бекітіліп, жер-жердің атқаруына жіберіліп, біртұтас қолданысқа түскен. Бұл тұстағы емле өзгерісі мыналар болған:

1) Қазақ тілінде 33 дыбыс бар. Мұның 11 дауысты дыбыс, қалған 22 дауыссыз дыбыс. Бұларды 29 әріп, бір дәйекше « ٴ »(жіңішке белгі) арқылы таңбалау; дауысты дыбыстардың тіл алды (жіңішке) мен тіл арты (жуан) түрлерін дәйекше арқылы парықтау; М.: ا **(а) — ٴا(ә), ۇ (ұ) — ٴۇ (ү)**

2) Жазғанда қосар **ۇۋ (ұу)**дың орнына дара таңба **ۋ (у)**ды, қосар **ٴي, ي (ій, ый)**дың орнына дара таңба **ي (й)** ді қолдану;

3) Орыс және басқа ұлт тілінен енген сөздердегі **в** дыбысының таңбасы қазақ алфавитінде болмағандықтан, оның орнына **«ۆ» (в)** таңбасын қолдану;

4)Табиғи жіңішке **ە (е)** және жіңішке буындарда ғана келетін **к, г** әріптері бар сөздерге дәйекше қойылмайды;

5) Дәйекше « ٴ » сөз басында қойылса, барлық буындарды жіңішкерте алады.

6) Қазақ тіліндегі ۋ (у) , ي (й) әріптері дауыссыз дыбыстардың таңбасы ретінде танылып, буын құрағанда **ۇۋ، ٴۇۋ، ىۋ، ٴىۋ، ىي، ٴىي** (ұу, үу, ыу, іу, ый, ій) түрінде қосар әріптермен жазылатын болды. Бұрынғы ي (й) й таңбасы екі түрлі дауысты бейнелейтін жаңа міндет өтеп, дауысты ы болғанда ы, дауыссыз й болғанда й түрінде жазылады;

7) Көне емледегі дауысты дыбыстарды жазбай кететін, жазылмаған әріптерді қосып оқитын, жазылған әріптерді оқымай кететін, бір дыбысты бірнеше түрлі әріппен жазатын, бір әріпті бірнеше түрлі оқитын дағдылар өзгереді(1)

Төте жазу әліпбиі

Крилл қазақ жазуы	Төтеше жазу	Айтылуы
А а	ا	а
Ә ә	ءا	ә
Б б	ب	бы
В в	ۆ	ве
Г г	گ	гі
Ғ ғ	ع	ғы
Д д	د	ды
Е е	ە	е
Ёё	---	йо
Ж ж	ج	жы
З з	ز	зы
И и	---	и
й	ي	ій
К к	ك	кі
Қ қ	ق	қы
Л л	ل	ыл
М м	م	мы
Н н	ن	ны
ң	ڭ	ың
О о	و	о
Ө ө	ءو	ө

П п	پ	пы
Р р	ر	ыр
С с	س	сы
Т т	ت	ты
У у	ۋ	ұу
Ұ ұ	ۇ	ұ
Ү ү	**ءۇ**	ү
Ф ф	ف	эф
Х х	ح	хы
h	ھ	ha
Ц ц	---	це
Ч ч	ح	че
Ш ш	ش	шы
Щ щ	---	ща
ъ	---	
Ы ы	ى	ы
І і	**ءي**	і
ь	---	
Э э	----	э
Ю ю	----	йу
Я я	**Я я**	----

1952 жылғы осы өзгерістерге сай 1989 ШҰАР Тіл-жазу комитеті тарпынан жазылған “емле туралы білім” деген еңбектегі емле ережеде “Дауыстылардың ішінде ۋ **(у)** мен ي **(й)** түбір сөзде де туынды сөзде де бірде жуан, бірде жіңішке естілетін **ءي ي، ءۋ ۋ، ءۇ ۇ، ۇ ۋ،** **(ұу, ыу, үу,іу, ый, ій)** қосынды дауыстылардың орнына жүре береді” деген бап енгізілген. Осылайша бұрын سۇۋ **(сұу)** деп жазып келсе, ендігі жерде سۋ **(су)** деп сол сияқты كەل ۋ بارۋ، يد ق، مي، ت ي، يە نە، ت ۋ، شۋ، بار ۋ، **(бу, шу, ту, ине, ти, ми, иық, бару, келу)** деп жазатын болған. Яғни **у** мен **и** бірде дауысты, бірде дауыссыз дыбыстың таңбасы ретінде қолданылған. Бұған 1950 жылдары Қазақстанда болған емле-ережедегі өзгерістер әсер еткені байқалады. Осы емле-ережеде “тілімізге жазбаша енген халықаралық атаулар мен жай сөздер және жалқы есімдер, мүмкіндігінше, қалыптасқан дәстүр бойынша түбір тұлғасы сақталып жазылады.Халқаралық атаулардың тілімізге енуіне орыс тілі дәнекер болған. Түбір тұлғасын сақтап жазу дегенде осы меңзеледі....сондықтан тілімізге жазбаша енген халықаралық атаулардың жазылуын славян(кириллица) әліппесі негізінде көрсетеміз” делінген. Десе де мұндағы орыс әліпбиі негізделген 42 әріптен тұратын криллицамен жазылған халықаралық деген атауларды 33 әріптен тұратын төте жазумен таңбалау үшін де тиісті емле-ережелер жасауға тура келген. Атап айтар болсақ, дауысты дыбыстар жайлы мынадай ережелерді жасаған:

1) “ а, о, у, ы, э, и әріптері төтеше әліпбидегі осыған сәйкес жақын дыбысталатын ي ە، ى، ۋ، و، ا، **(а, о, у, ы, е, й)** әріптерімен таңбаланса, **я** таңбасы кейде يا **(йа)**, кейде ا **(а)** деп; **ю** таңбасы **ۋ يـ (йу)** деп, ал **ё** таңбасы буын басында дауыстылардан кейін يو **(йо)**, дауыссыздардан кейін ە **(е)**деп жазылған. Мысалы:

январ	я-йа	يا ڭار	(йанвар),
октябрь	я-а	وک تابر	октабр
юмор	ю-йу	يۋمور	йумор
ёлка	ё-йо	يو ل کا	йолка
заём	ё-йо	زايو م	зайом
пулемёт	ё-е	پۋلەم يوت	пулемет
суфлёр	ё-е	سۋف ل يور	суфлер
театр	е-е	تەاتر	театр
метод	е-е	مەتود	метод

2) крилл жазуында **е** әріпі **ъ, ь** белгілерінен(бұл белгі ешқандай дыбыс білдірмейді, жазуда ескерілмейді, мысалы: стиль, секретарь) және дауысты **а, и,е** әріптерінен кейін келгенде **йе** болып жазылған.Мысалы:

фельетон	فەل يەت ون	фелйетон	пьеса	پ يە سا	пйеса
Гурьев	گ ۋريە ۋ	Гурйев	Сергеев	سەرگەيە ۋ	Сергейев
ударение	ۋدارەن يە	ударенйе	Сергиев	مرگەي يەۋس	Сергйев
Кекілбаев	كەكى ل بايە ۋ	Кекілбайев	Исабаев	ي سابا ايە ۋ	Ійсабайев

3) Славян жазуында **ио, ие,ию, ия** дыбыс тіркестерін жазуда **ия** тіркесі **йа** болып, **ию** тіркесі **йу** болып, **ие** тіркесін **йе** болып, **ио** тіркесін **йо** болып жазылған. Мысалы:

экскурсия	ия-иа	مك سكۋر س يا	екскурсйа
июль	ию-йу	ي ۋل	йул
радио	ио- йо	رادي و	радйо

4) Қазақ тілінде жеке сөздерде екі дауысты дыбыс қатар келмегенімен, кірме сөздерде екі дауысты дыбыс қатар келіп, қатар жазылған. Мысалы:

геометрия	گەومەتر ي ا	геометрйа
феодал	فەودا ل	феодал
зоология	زووڵوگ يا	зоологйа
кооператив	كووپەراتي ۆ	кооператйв
реаль	رەال	реал
реактив	رەاك ت ي ۆ	реактйв
реестр	هه س تر	реестр

Крилл қазақ жазуындағы дауыссыз дыбыстар қазақ төте жазуында сәйкес әріптермен таңбаланған.

Ректор	р р	رەك تور	ректор
Студия	с с	س تۋديا	студйа
Трамвай	т т	ت رامۋاي	трамвай
Факт	ф ф	ف اكت	факт
Ботаника	б б	ب وتا ني كا	ботанйка
Август	в в	اۆگ ۋ ست	август
Генаратор	г г	گەنەراتور	генератор
Дело	д д	دەڵ و	дело
Чехов	ч ч	چەحوۆ	Чехов
Почта	п п	پ وچ تا	почта
Штат	ш ш	شتات	штат
Наборщик	щ ш	نابور شي ك	наборшйк
Цитат	ц с	ي تات س	ситат
Концерт	ц с	كونسەرت	консерт
Редакция	ц с	رەداك س يا	редаксйа
Процент	ц тс	پ روتسەنت	протсент
Завод	з з	زاۆود	завод
Комбайн	й й	كومبايي ن	комбайн
Комитет	к к	كومي تەت	комитет
Лимфа	л л	ل يمفا	лимфа
Микросков	м м	مي كروسكوپ	микросков
Набор	н н	نابور	набор
Парад	п п	پاراد	парад

Ц әріпі сөз басында және дауыссыз дыбыстардан кейін **с** деп, дауысты дыбыстардан соң **тс** деп жазылған. Мысалы:

Редакция	ц с	رەداك س يا	редаксйа
Процент	ц тс	پ روتسەنت	протсент

Қазақ тілінде буын басында екі не одан да көп дауыссыз дыбыстар қатар келмегенімен, шет тілдерінде келе береді. Тілімізге енген сондай сөздерді айтқанда ауыз екі тілде дауыссыздардың арасына немесе басына бір дауысты дыбыс қосылғанымен, жазуда ескерілмей, түбір тұлғасы сақталып жазылған. Мысалы:

Пролетариат	پ رولەتاريات	пролетарйат

Стрелка	سد ترەل كا	стрелка
Спартак	سد پارت اك	спартак
Трансформатор	ت راند سد فورماتد ور	трансформатор

Өзге тілден енген сөздерде буын соңындаекі дауыссыздың арасына ауыз екі тілде дауысты қосылып айтылғанмен, жазуда ескерілмеген.Мысалы:

Метр	مەتر	метр	Волд	ۆولد	волд
Жанр	جاندر	жанр	Кадр	كادر	кадр
Октябрь	وك ت يابر	октйабр	Енгелс	ەنگەلس	Енгелс
Маркс	ماركس	Маркс			

Буын соңында келген ұқсас екі дауыссыз дыбыс әріптерінің біреуі түсіріліп жазылған. Ал екі дауысты дыбыстың арасына келіп, екі буынға тән болғанда түсірілмей жазылған. Мысалы:

گ رام	ممەس گ رامم	Грам	грамм емес
ك لاس	ممەس ك لا سس	Клас	класс емес
گ راماتد يكا	ممەس گ راماتد يكا	Грамматика	граматика емес
مەلال لورگ يا	ممەس مەتال ورگ يا	Мелаллоргйа	металоргйа емес
مەتال	ممەس مەتال ل	Метал	металл емес

Адам, жер-су атауларында мұндай сөздердің тұлғасы сақталып жазылған. Мысалы:

Маршалл	مار شال ل	Данвйдд	داڤيد دد
Марр	مارر	Ватт	ۆات ت
Кросс	كرو سس	Саутерн	ساۆتەر ن
Сафф	ساف ف (2)		

Латын әліпбиі мен жасалған емле ережелер

1958 жылдың ақпан айында Бүкіл қытайлық халық құрылтайында бекітілген қытай тілінің латын транскипциясы (pinyin) жобасы жер- жерде жүзеге асырыла бастаған.

1959 жылдың 25 қарашасынан 11 желтоқсанға дейін Үрімжіде ашылған екінші кезекті өлкелік тіл-жазу жиналысында « районымызда (өлкемізде) қазір қолданылып отырған араб жазуы негізіндегі ұйғыр, қазақ ұлттарының көне жазуын күшінен қалдырып, оның орнына ханзу (қытай) тілі әліппе жобасы (pinyin) негізінде жасалған латын жазуын қолдану жөніндегі ұсынысты» мақұлдады. Жиналыста сол кездегі Шынжаң өлкесі төрағасының орынбасары Сәйпиден Әзези: « Отанның тұтастығын қорғау, ұлттардың ынтымағын онан әрі күшейту, ұлттардың шаруашылық, мәдениет, оқу-ағарту және ғылым-техника саласын дамыту үшін барлық ұлттар өзара жақындасуы, әсіресе жан саны аз ұлттар ханзулардан(қытайлардан) үйрену,і ханзу тілінен атау терминдер қабылдап, өз ұлтының тілін дамытуы және байытуы, сонымен бірге аз санды ұлттардың жазу реформасы қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы(pinyin) негізінде жүруі тиіс», « Ұйғыр, қазақ жазуларын қытай тілінің дыбыстық әліпбиі жобасы(pinyin) негізінде жасауды қаламау деген ұлттар тілінің ханзу тіліне сүйеніп дамуын қаламау, ханзу(қытай) тілін шетке қағу, Шынжаңдағы аз ұлттардың социализм, коммунизм ұлы нысанасын жүзеге асыруды қаламағандық, халықтар достығы мен Отанның тұтастығын қаламағандық»,-деді. Осылайша «ұлттардың тіл-жазуы өзара жақындасуы, әсіресе ханзу халқының тілі мен жазуына жақындасуы керек» деген берік саяси ұстаным негізінде жазу реформасы тағы басталды.

Аздаған дайындықтан соң, «Шынжаң газетінің»1960 жылғы 2 наурызындағы санында Қытай тілінің латын транскрипциясы жобасына негізделген қазақ латын жазуының жобасы жарық көрді. Бұл жазу бастапқыда сынақ ретінде қолданылып, 1964 жылдың 23 қазанында Орталық үкіметтің бұйрығымен ресми бекіді. 1965 жылдың бірінші қаңтарынан бастап атқарылды.

Жаңадан жасалған қазақтың латын әліпбиінде 9 дауысты, 24 дауыссыз дыбыс бар, бұдан басқа 4 қосар әріп, бір буын айыру таңбасы қолданылады делінген Латын жазуындағы 26 әріп өз реті бойынша тізіліп, қазақ тілінің ерекшелігіне сай ọ(ғ), қ, ә, ө, ü(ү), ê (е) таңбалары енгізілген. е(ê) сияқты дыбыс таңбалары әліпбидің соңына тіркелді(3).

Латын жазуын қытайдағы қазақтар 20 жылдай қолданды. Осы әліпбимен дәл қазір ондағы қоғамдық ортада белсенді қызмет атқарып отырған бір ұрпақ тәрбиеленді. Осы әліпбимен миллиондаған тиражбен оқулықтар шықты, мыңдаған көркем әдебиеттер мен көпшілік қауымға арналған ондаған газет-жұрналдар жарық көрді. Осы барыста тиісті емле-ережелерде жасалды.

Қолымыздағы «Qazirgi qazaq tili» деген оқу құралы 1980 жылы наурыз айында Шынжаң радио педагогикалық университетінің ұсынысы және ұйымдастыру мен жарық көрген. Онда «Қазіргі қазақ әдеби тілінде 37 дыбыс бар делінген дауысты дыбыстар 9, дауыссыздардың саны 28. Бұл дыбыстарды бейнелеу үшін 33 әріп қолданылған; **zh, ch, sh, ng** әріптері тек екі таңбаны қосар қолдану арқылы

жасалған, сондықтан оны қосар әріптер деп атаймыз. Қосар әріптер екі дыбыстың таңбасы емес, бір дыбысты бейнелеу үшін қолданылған қосар таңба. Қазақ жаңа жазуындағы әріптердің баспаша, жазбаша нұсқалары бар. Әріптердің бас әріп, жол әріп түрлері бар. Сонымен қатар әр әріптің аты болады:

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
a	*bê*	*cê*	*dê*	*e*	*êf*	*gê*
H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
ha	*i*	*jê*	*kê*	*êl*	*êm*	*nê*
O o	P p	Q q	R r	S s	T t	
o	*pê*	*qiu*	*ar*	*ês*	*tê*	
U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	
u	*vê*	*wa*	*xi*	*ya*	*zê*	
Ꞑ ꞑ	Ң h	Қ қ	Ә ə	Ө ө	Ű ü	Ê ê
ꞑa	hê	*қa*	*ə*	*ө*	*ü*	*ê*

Қосар әріптер

ZH zh	CH ch	SH sh	NG ng
zhe	*che*	*she*	*ngê*

Қазақ алфавитіндегі бұл әріптердің ішінде v(**в)** әрпі халықаралық атауларды жазуда ғана қолданылады, **zh, ch, sh, c, q(ч), f(ф)** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, тек қытай және басқа ұлттар тілінен ауысқан осы дыбыстары бар сөздерде ғана қолданылады»-делінген(4).

Кестеден байқап отырғандарыңыздай әліпби 33 әріптен тұрады. Қазақ әріптерін беруде латын әріптерінің 26-сын да пайдаланып, оларға қосымша **ꞑ-ғ, Ң-ң, қ-қ, ә-ə, ө-ө, ü-ү, ê-е** әріптерін енгізген. «ң» дыбысын **ng** деген қосар әріппен берген. Бұлардан өзге қытай тілін түпнұсқа бойынша таңбалау үшін қытай тіліне тән **c, *zh, sh, ch*** сияқты дыбыс таңбаларын да әліпби құрамына кіргізген. Орыс сөздері арқылы біздің әліпбиімізге енгізілген **и, ё, щ, э, ю, я, ь, ъ** таңбалары әліпбиде кездеспейді. Сонымен бірге араб парсы сияқты өзге де шет тілдеріне кірген кірме сөздерді дұрыс таңбалау үшін **q(ч), f(ф), h(х), v(в)**таңбаларын енгізген.

Аталған оқу құралында дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі туралы былай деп жазады: «Дауысты дыбыстар сияқты дауыссыз дыбыстардың да қолданылуы бірдей емес. Дауыссыз дыбыстардың көпшілігі барлық буындарда талғаусыз қолданыла береді.

1. z(з), к, к, l(л), m(м), n(н), r(р), s(с), t(т), х(ш) дауыссыз дыбыстарының әріптері барлық буындарда (сөз басында, ортасында, аяғында) жазылады. Мысалы:

zang(заң), Қazақ(Қазақ), қaꞑaz(қағаз), momen(момын), tanem(таным), layeқ(лайық), nar(нар), kөylêk(көйлек), хах(шаш), хal(шал), ras(рас), nan(нан), sat(сат), parasat(парасат), alpes(алпыс), jap(жап), sêrkê(серке), aseꞑes(асығыс), alar(алар).

2. ng(ң) әрпі қазақтың байырғы сөздерінде де, өзге тілден ауысқан сөздерде де сөз басына келмейді, тек сөз ортасында және аяғында ғана келеді. Мысалы: **tang(таң), janga(жаңа), zang(заң), Huanghe(Хуаңхы), Huang Jiguang(Хуаңжиган).**

3.ꞑ(ғ**), j(**ж әріптері қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек ж әрпі ғана **muқtaj(мұқтаж), laj(лаж)** сияқты сөздерде сөз аяғында келеді.

4. q, c, zh, ch, sh әріптері қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, қытай тілінен және басқа ұлт тілдерінен ауысқан сөздерде ғана қолданылады. Мысалы. **Qinghay(Чиңхай), Daqing(Дачиң), cilüe(сілуе), zhuxi(жұші), Changjiang(Чаңжиаң), shuji(шұжі), Fransiya(Франция).**

5. v(в)әрпі тек шетел тілінен ауысқан сөздерде ғана жазылады. Мысалы: **vitamin(витамин), Sovêt(Совет), Pavlov(Павлов), vagon(вагон), volt(волт).**

6. Ff(ф), h(х) әріптері қытай тілінен және басқа тілдерден ауысқан сөздерде және ертеректе араб, парсы тілдерінен ауысып осылай қалыптасып қалған ішінара сөздер мен адам аттарында ғана жазылады.

Мысалы: **fapiaw(фапіау), Fujian(Фұжіан), têlêfon(телефон), fabrika(фабріка), bianzhengfa(біанжыңфа), filosofiya(філасофійа), ꞑafuw êt(ғафу ет), Ꞑafuwra(Ғафұура), Fariyza(Фарійза), Hebey(Хыбый), Huayhe(Хұайхы), têhnika(техніка), arhitêktura(архітектұра), krahmal(крахмал), hat(хат), han(хан), habar(хабар), haleқ(халық), tareyh(тарыйх), Hameyt(Хамыйт), Ahmêt(Ахмет), heykimêt(хыйкімет), ahbarat(ахбарат).**

7. b(б), v(в), g(г), d(д) дыбыстары қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Шеттен енген сөздерде сөз аяғында келген бұл дыбыстар қатаңға айналып келетіндіктен, қатаңнан басталған қосымша жалғана береді.

Мысалы: **Arabtar(Арабтар), klubқa(клұбқа), Lêrmontovtan(Лермонтовтан),** pêdagogtar (педагогтар), Lênin'gradteқ(Ленінградтық), Dialogteng(діалогтың).(5)

Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі жайында былай деп **жазады:«**Дауысты дыбыстарды белгілейтін әріптердің өздеріне тән емлесі бар.

1. **a, ê, e, i (a, e, ы, i)**әріптері сөздің барлық буындарында жазыла береді. Мысалы: ***al, ala, balalarda (ал, ала, балаларда)***

êl, êlê, êrêjêgê (ел, еле, ережеге)

es, esteʊe (ыс, ыстығы

is,isi, bilimdi (ic, ici, білімді)

e, i (ы, i) әріптері сөздің барлық буындарында жазыла тұрса да, мына сияқты жағдайларда сөздің соңғы буындарында түсіп қалып отырады:

а) Кейбір сөзге тәуелдік жалғау қосымшасы жалғанса, түбірдің соңғы буынындағы **e, i (ы, i)** әріптері түсіп жазылады:

haleқ-halқe (халық -халқы) oren-orneng (орын-орның)

kөrik-kөrki (көрік-көркі) bөrik –bөrkim (бөрік-бөркін)

dawes-dawsen (дауыс-даусын) ərip-ərpi (әріп-әрпін)

b) Бірқатар түбір сөздерге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанса, түбірдің соңғы буынындағы **e, i (ы, i)** әріптері түсіріліп жазылады:

oyen-oyna (ойын -ойна) oren-orna (орын -орна)

saren-sarna (сарын -сарна) alte-altaw (алты-алтау)

c) **e, i (ы, i)** қысаң дауысты дыбыстары сөз басында r (р), l(л) әріптерінің алдында көмескі естіліп, оны жазбағанда, сөздің лексикалық мағынасы бұзылмаса, ол дыбыстардың әріптері жазылмайды:

ras(eras êmês) рас(ырас емес) rêng(irêng êmês) рең(ірең емес)

lay(elay êmês) лай(ылай емес) lezde(ilezde êmês) лезде(ілезде емес)

2. **o, ө, u, ü, ə (o, ө, ұ, ү, ə)** әріптері қазақтың байырғы сөздерінде сөздің бірінші буындарында ғана жазылады.

Мысалы: ***or(ор), oren(орын), өr(өр), kөrxi(көрші), ule(ұлы), қulen(құлын), kürdeli(күрделі), tülki(түлкі).***

Бұл әріптер біріккен сөздер мен қос сөздердің екінші сыңарының бірінші буынында жазылады:

Êgiztөbê(Егізтөбе) Jarөtkêl(Жарөткел),

Tursen'gül(Тұрсынгүл), basқur(басқұр),

tay-tuwlaқ(тай-тұлақ), қubajon(құбажон),

қarajon(қаражон), bürsigüni(бүрсігүні),

toy-tomalaқ(той-томалақ), Tursenəli(Тұрсынәлі).

u, ü, ə (ұ, ү, ə) әріптері бірқатар сөздердің екінші буындарында да жазылады:

maʒmun(мазмұн), bulbul(бұлбұл), məjbür(мәжбүр), dəstür(дәстүр), maқul(мақұл), ingkər(іңкәр), sirə(сірə), küwə(күуə).

Көп буынды сөздердің екінші және одан арғы буындарында ашық дауысты дыбыстың **ə** немесе **a** екендігі дұдамал, көмескі естілгенде **a** дыбысы жазылады:

Kitap(кітап), Külax(Күлаш), Ətiyna(Әмина), düdamal(дұдамал).

u, ü, ө (ұ, ү, ө) дыбыстары қазақ тілінің байырғы сөздерінде тек басқы буындарында ғана қолданылатын болғандықтан, көп буынды сөздердің екінші, үшінші буындарда **u, ü, ө (ұ, ү, ө)** дыбыстары естіле тұрса да, олардың орнына **e, i, ê (ы, i, e)** әріптері жазылады:

қulen (қulun êmês)	құлын(құлұн емес)
қundez (қunduz êmês)	құндыз(құндұз емес)
kümis(kümüs êmês)	күміс (күмүс емес)
tübit (tübüt êmês)	түбіт(түбүт емес)
ölkê (ölkө êmês)	өлке(өлкө емес
jürêk(jürөk êmês)	жүрек(жүрөк емес)

u, ü, o (ұ, ү, o) әріптері байырғы қазақ тіліндегі сөздерде бас буында ғана жазылғанмен, қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамындағы қытай тілінен не басқа ұлт тілдерінен енген атау сөздерде және адам, жер аттарында барлық буындарда жазыла береді:

Mongɑul, Hanzu, jünqü, kino, radio, Uyɑur, Toқsun, Қ umul, Guangzhow, Zhongguo, burjuaziya, Prolêtariyat, daxüe.

3. Қазақтың байырғы сөздеріндегі **х, j, у (ш, ж, й)** дыбыстарының арасында естілетін **ә** дыбысы мен ханзу тілінен енген сөздердегі **n, у(і)** лердің алдында естілетін **ә** дыбысы **а** түрінде жазылады.

Мысалы: *хах(хәх êmês), хаухel(хәухil êmês), jaylaw (jәylaw êmês), anzi (әnzi êmês), Yan'an (Yәn' әn êmês)*

4. Қытай тілінен қабылданған сөздерді **і, о** әріптерінен кейін u(**ұ)** әрібі **w(у)**-ға; а әрпінен кейін келген **о** әрпі w(**у)**-ға; **u,e,a (ұ, ы, а)** әріптерінен кейін келген **і** әрпі **у(й)**-ға өзгертіліп жазылады. Мысалы: *dazibaw(dazibao êmês), Hangzhow(Hangzhou êmês), bingbangqiw(bingbangqiu êmês), weyyüan(weiyuan êmês), Dazhay(Dazhai êmês).*

5. Қытай тілінен енген сөздерде **j, х, q, у (ж, ш, ч, й)** әріптерінің соңында және **е(ы)**-ның алдында келген **u(ұ)**-әрпі ***ü(ү)***-ге өзгертіліп жазылады. Мысалы: *jünqü(жүнчү), Luхün(Лұшүн), jüzi(жүзі), Yütmen(Йұмін), daхüe(дашүе)*(6).

Кейбір сөздердің буын жігі айқын болмаса, қате ұғым береді. Мысалы: ***хехenge*** **(**шешеңе) дегенді *apanga*(апаңа) деп те, ***хехen*****(**шешен) адамға деп те ұғуға болады. Осыдан сақтану үшін буын айыру белгісі (') қолданылады. Буын шатастығы мынадай жағдайларда кездеседі:

1. Түбір сөздің соңғы дыбысы **n(н)** болып, соған **g(г)**-ден басталған қосымша жалғанғанда **ng(ң)** дыбысымен шатасады:

jawen'gêr (жауынгер)	хêхên'gê (шешенге)
yên'gê (йенге)	kün'gi (күнгі)

2. Түбір сөздің соңғы дыбысы **s(с), z(з)** дыбыстарының бірі болып, оған **h(х)**-дан басталған қосымша жалғанғанда **sh(ш), zh(ж)** дыбыстарынан ажыжырату қиын болады, сол үшін буын айыруы белгісі қолданылады. Мысалы:

is'hana (ісхана), muz'han(мұзхан), Neyaz'han(Ниязхан)

3. Қытай тілінен ауысқан сөздерде **а, о, е** дыбыстармен басталған буындарды алдындағы буындардан айыруы үшін буын айыруы белгісі қолданылады. мысалы:

4. Yan'an, xing'ershangxue, «Hay'ow»(marka)

Буын айыруы белгісі қойылған орындардан бөлініп тасымалданатын сөздерде буын айыруы белгісі мен тасымал қатар қолданылмайды, тасымалдың өзі ғана жеткілікті делінген.

Төл сөздерді жазуда үндестік заңын сақтап жазған. Мысалы: zang(заң), Қазақ(Қазақ), қаоqаz(қағаз), momen(момын), tanem(таным), layeк(лайық), nar(нар), көylêk(көйлек), хах(шаш), хal(шал), ras(рас), nan(нан), sat(сат), parasat(парасат), alpes(алпыс), jap(жап), sêrkê(серке), aseoqes(асығыс), alar(алар).

қulen (қulun êmês)	құлын(құлұн емес)
қundez (қunduz êmês)	құндыз(құндұз емес)
kümis(kümüs êmês)	күміс (күмүс емес)
tübit (tübüt êmês)	түбіт(түбүт емес)
өlkê (өlkө êmês)	өлке(өлкө емес
jürêk(jürөk êmês)	жүрек(жүрөк емес)(7)

Кірме сөздердің жазылуында түпнұсқалық таңбалануды сақтаған.

Біріншіден, әліпбиге қытай тіліне тән q, zh, sh, ch әріп таңбаларды қабылдап, Қытай тілінен кірген кірме сөздер мен қытайша жер-су, адам аттарын қытайша пінйіні (қытай тілінің латын транскрипциясы) бойынша дәл сол күйінде жазған. Мысалы:

Zhonyang (орталық)–жұңйаң	Guoweiyuan(мемелекеттік кеңес)– Гұоуыійұан
Daxue(университет) – дашуе	Хüeyuan(институт) –жұңйаң
Sixiang(идея) –сішіаң	Luxian(бағыт) –лұшіан
Fangzhen(қарар) –фаңжын	Shuji(секратар, хатшы) –шұжі
Zhongguo – Жұңгұо	Guangzhow – Гуаңжоу,
Guizhow – Гүіжоу,	Changsha – Чаңша,
Taishan – Таішан,	Changjiang – чаңжіаң,
Chawxian – Чаушіан,	Chengdu– чыңдұ,
Guangxi – Гуаңші,	Qinghay – чиңхай,
Xinjiang – Шінжіаң	Kunming –Құнмің және т.б.(8)
Hebey– Хыбый	

Десе де қытай сөздерінің соңғы буынында қатар келген екі дауыстының аі еі ou соңғысы дауыссыз дыбыспен таңбаланған. Мысалы: аі-ау(ай) ,еі-еу(ый) ou-ow(оу) мысалы: Hebei–Hebey (Хыбыу), Guangzhou–Guangzhow–Гуаңжоу, Guizhou–Guizhow– Гүіжоу т.б.

Екіншіден, қытай тілінен басқа өзге де шет тілдеріне кірген сөздерді дұрыс таңбалау үшін әліпбиден h(х), v(в), f(ф) дыбысына орын берілген. Мысалы:

vokzal – вокзал, *nervi – нерві,*
vitamin– вітамін *ekkavator– екскаватор*
asfalt – Асфальт, *wolfram – Уольфрам*
telefon– телефон, Sovêt–*Совет*
vagon–*вагон* volt–*волт*

Көріп отырғанмыздай, шетел сөздерін жазуда негізінен түпнұсқалық сақталған. Мысалы: Afrika сөзі түпнұсқалық тілде Africa (латын), aktip (лат. aktivus), alpenis (фр. alpiniste), alumin (нем. aluminium), Amerika (ағылш. Amerika), analiz (нем. analysis), arhip(нем. Archiv), bazis(нем. Basis), filim(ағылш. film), GRANITgranit (фр. granit), institut (фр. institut), kapital(нем. Kapital), taktika (грек. taktika) және т.б. деп жазылады(9).

Жоғарыда көрсетілген емле ережелерге үңіліп, салғастырып, зерделеп қарасақ Қытайда жасалып қолданылған латын әліппесі кезіндегі А.Байтұрсын әліппесінің тағы бір латынша нұсқасы екендігін аңғаруға болады. Деседе, ондағы басты жаңалықтар ретінде **w(у) , у(й)** таңбалары дауыссыз дыбыс деп қолданылып, өзге дауыссыз дыбыстармен **е(ы), і(і), u(ұ), ü(ү)** дауысты дыбыстары арқылы тіркескендігін **uw(ұу), üw(үу), ew(ыу), iw(іу), іу(ій), еу(ей)** байқауға болады. Мысалы: suw(сұу), buw(бұу), tuw(тұу), іynê(ійне), tiy(тій),mey(мый), eyek(ыйық), barew(барыу), kêliw(келіу), kiymêlêw (кіймелеу), tey (тый), teyelew (тыйылыу), tuwesķan (тұуысқан), suw (сұу), süwret (сүурет), jêtisiw (жетісіу), Jêtisuw (Жетісұу). Бұл жазудың басты артықшылығы осы жолмен ол тіліміздегі төл сөздерімізді мүмкіндігінше тіліміздің заңдылығына сай дұрыс таңбаланғандығы деуге болады.Оның сәтсіздігі – қытай тіліндегі жер-су, адам аттары мен саяси терминдерді дәл жазу үшін, әліпби қатарына басы артық **zh, ch, sh** сияқты қытай тіліне тән қосар дауыссыз дыбыстарды қабылдап алғаны болды. Сонымен бірге Қытай пинйіндегі(қытай тілінің латын траскрифциясындағы) өзгеше дыбыстарға берілген **q-[ч], x-[ш], h-[х], e-[ы], c-[ц]** таңбаларын да бұлжытпай қабылдағаны деуге болады. Емледегі көптеген қайшылықтарды түсіндіру үшін жасалған емле ережеде “ мына сөздер ережеге бағынбайды” деген ескертулер көбейіп кеткені онда шешілмеген мәселелердің көп екенін аңғартады.

Әдебиет:

1.Мыркамал Жәлелұлы. Ана тілім ардағым. ҚХР, Пекин, «Ұлттар баспасы», 2010ж. 192 б.
2.Емле туралы білім. ҚХР, Шынжаң халық баспасы,1989ж.,105-111 бб.
3. Мыркамал Жәлелұлы. Ана тілім-- ардағым. ҚХР,Пекин: «Ұлттар баспасы».2010ж. 198-200 бб.
4. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі,1980. 45-46 бб.
5. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі, 1980. 61-62 бб
6. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі,1980. 50-53 бб.
7. Қазіргі қазақ тілі. ҚХР, Шынжаң Радио педагогикалық университеті. Үрімжі,1980. 65-67 бб.
8. Найман.С. Ханзуша-қазақша сөздік. ҚХР Үрімжі, Шынжаң халық баспасы,1978. 1533-1542 бб.
9. Найман.С. Ханзуша-қазақша сөздік. ҚХР Үрімжі, Шынжаң халық баспасы, 1978. 1533-1542 бб.

ҒТАМР 19.01.11

Есенбекова Ұлбосын Мейірбекқызы
қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, ultmudde@mail.ru

БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ПСИХОЛОГИЯСЫ, ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. *Автор өз мақаласында бұқаралық коммуникацияны күрделі, көп өлшемді феномен деп қарастырады. Бұқаралық коммуникацияның дамуына, оның болашағына қатысты тұжырымдарға тоқталады. Қоғамға таратылатын ақпарат әлеуметтік топтарға біркелкі тарамайды деген гипотезаны талдайды.*

Мақалада бұқаралық коммуникацияның 5 әлеуметтік функциясы қаралып, олардың түрлі психологиялық әдістер мен әсерлер үшін қолданылуы жіктелген. Сонымен бірге, әлемдік ақпарат кеңістіктігінде ұлттық мүддені қорғау, ел тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін сақтау үшін қажетті шарттар тұжырымдалған.

Өз мақаласында автор медиа-прайминг тәсілінің телевизия мен басқа да медиа құралдардағы көрінісіне тоқталады. Прайминг әдісінің қоғамның қандай топтарына әсер ете алмайтынын көрсетеді.

Кілтті сөздер: *бұқаралық коммуникация, күрделі феномен, коммуникативтік психология, әлеуметтік функция, психологиялық әсерлер, психологиялық тәсілдер, медиа-прайминг.*

Аннотация. *Автор рассматривает массовую коммуникацию как сложное и многомерное явление, обращает внимание на особенности массовой коммуникации, перспективы ее развития. Анализирует гипотезу о том, что распространяемая информация не распределяется равномерно среди социальных групп.*

В статье рассматриваются основные социальные функции массовой коммуникации, классифицируется использование медиа для реализации различных психологических методов и влияний. Также сформулированы условия действенной защиты национальных интересов, независимости и безопасности страны в глобальном информационном пространстве.

В своей статье автор показывает проявление метода медиа-прайминга на телевидении и в других медиа. Изложены условия и категория социальных групп, на которых метод прайминга не имеет эффективного воздействия.

Ключевые слова: *массовая коммуникация, сложный феномен, коммуникативная психология, социальная функция, психологические эффекты, психологические подходы, медиа-прайминг.*

Abstract. *The author considers mass communication as a complex, multidimensional phenomenon. It focuses on the development of mass communication, its future. Analyzes the hypothesis that information disseminated to the public is not uniform in the social groups.*

The article considers 5 social functions of mass communication. Their use for different psychological methods and effects is classified. In addition, conditions for the protection of national interests, the independence and security of the country in the global information space are formulated.

In his article, the author mentions the media-learning approach in television and other media. It shows how the prime method can not influence which groups of society.

Keywords: *mass communication, complex phenomenon, communicative psychology, social function, psychological effects, psychological approaches, media-priming*

Бұқаралық коммуникация – өте күрделі, көп-өлшемді феномен. Бұқаралық коммуникацияның дамуын, оның болашағын зерттеген 30-ға жуық тұжырымдар бар және оған нақты, қысқа анықтама беру мүмкін емес. Бастапқыда философтар мен әлеуметтанушылар бұқаралық коммуникация арқылы таралатын ақпарат газет, журнал, радио мен телеарналар арқылы қоғамның барлық топтарына біркелкі тарайды деген тұжырымда болды. Бірақ, бұның қате пікір екенін 1940-жылдан бастап американдық әлеуметтанушы Пауль Лазарсфельд мен саясаттанушы Бернард Берельсон дәлелдей бастады. Олардың айтуынша таралған ақпарат барлық қоғам мүшелеріне бірдей жете бермейді, алдымен ақпаратты «өз пікірлері бар қоғамның көшбасшылары меңгеріп, қабылдап» оны ары қарай бұқараға жеткізеді екен [1].

Бұл тұжырым бойынша қоғамның көшбасшылары қажет емес деген ақпарат пен жаңалық қалың бұқараға жетпей қала береді. Мысалы, Қазақстанның бір аймағында болған оқиғаны тарататын медиа құралдар бар. Егер сол медиа құралдардың иелері немесе редакторлары мен журналистері бұл ақпарат бұқара үшін қызықсыз, қажетсіз десе ол ақпарат сол күйінде таралмай қалып қалады. Болған оқиға туралы қалың бұқара хабарсыз қалады. Міне, бұл жағдайда «қоғамдық пікірдің көшбасшылары» рөлін ақпарат құралдарының қожайындары мен редакторлары сомдайды.

Жалпы алғанда «қоғамдық пікірдің көшбасшыларына» сарапшылар, ғалымдар мен саясаткерлер және басқалар жатады. Қазіргі заманда Интернет арқылы ақпарат тарату формасы мүлдем өзгерді. Интернетке қосылған құралы бар кез-келген адам бірден миллиондаған аудиторияға шығып, ақпарат тарата алады. Әрине, бұл ақпаратты таратқан адамның қоғамда беделі жоқ, танымал емес тұлға болса

оған сенетін адамдардың саны көп болмайды. Осы тұста инновацияның немесе ақпараттың диффузиясы деген түсінік пайда болады [2].

Инновацияның диффузиясы деген ұғымды кеңірек қарастырып көрейік. Инновацияның диффузиясы дегеніміз жаңа идеялар мен технологиялар қалай, неліктен және қандай жылдамдықпен әртүрлі мәдениеттерде тарайтынын түсіндіретін теория. Жаңаша тілмен айтсақ, «инновацияның диффузиясы» дегеніміз ұлттардың инновацияны қабылдауға, оны дамытуға деген қабілеті. Осылайша, ақпараттың таратылуында да диффузия құбылысы үлкен ықпалға ие.

Әрбір адам өзінің алған тәрбиесіне, білім деңгейіне, дүниетанымына байланысты ақпаратты да әртүрлі қабылдайды. Бір ақпаратты 10 адам он түрлі көзқараспен қабылдауы мүмкін. Ғалымдардың айтуынша, сол 10 адам бір ғана оқиғаны немесе жаңалықты 10 түрлі қабылдағанның өзінде сол ақпарат немесе жаңалықтың өзгермейтін бір ғана мағынасы бар екен. Оны ақпараттың «мағыналық кванты» деп атаймыз [3].

Бір мысал келтірейік. 2016 жылдың 29 қаңтарында Астанада «Нұр Отан» партиясының XVII-съезі өтті. 2000 делегат қатысты. Бұл нақты болған оқиға туралы жаңалық. Жаңалық миллиондаған аудиторияға таралды. Бірақ осы жаңалыққа деген көзқарас әрқилы болуы мүмкін. Соған қарамастан бұл жаңалықтың өзгермейтін өзіндік «мағыналық кванты» бар. Бұл «мағыналық квант» – партияның съезі 29 қаңтарда Астанада өткені, онда 2000 делегат қатысқаны.

Осы ақпаратты қабылдаған аудитория өкілдері оны өздерінше интерпретация жасай бастайды. Біреулер онда қаралған саяси шешімдерді талқыласа, екінші топ партия съезіне қандай әнші, спортшы қатысқанын жазды. Аудиторияның бір бөлігі керемет саяси оқиға болды десе, екінші топ қатардағы жиын өтті дейді, үшіншілері осы саяси жиынға қатысқан Қайрат Нұртас неге ән айтып, концерт ұйымдастырған дейді.

Бұның бәрі интерпретация. Жаңалықтың ең өзекті, өзгермейтін мағынасы – Елбасының төрағалығымен 2000 адам шақырылған партия съезінің өткені. Жаңалықтың «мағыналық кванты» дегеніміз осы. Күрделі ұғымды осылайша қарапайым мысалмен түсінуге болады.

Медиапсихология көптеген басқа ғылымның салаларымен сабақтасып жатыр. Әлеуметтік психология, әлеуметтану, педагогика мен мәдениеттану және басқалар арқылы медиа құралдардың қоғамға әсерін жан-жақты зерттеуге болады. Енді бұқаралық коммуникацияның әлеуметтік функцияларына тоқталайық. Медиапсихологияның басқа ғылыми салалармен сабақтасып жатуын зерттеген ғалымдар бұқаралық коммуникацияның 5 әлеуметтік функциясын атайды:

1. Ақпараттық функция, яғни, ақпарат тарату функциясы;
2. Әлеуметтендіру немесе тәрбиелеу функциясы, қоғамды және жеке тұлғаны тәрбиелеу функциясы;
3. Аудиторияға таралатын ақпарат арқылы қоғам мүшелерін қандай да бір әрекетке жұмылдыру функциясы;
4. Қоғамда белгілі бір эмоциялық-психологиялық көңіл-күйді қалыптастыру функциясы;
5. Қоғамдағы әртүрлі топтардың арасындағы коммуникацияны, байланысты сақтау функциясы.

Осы аталған функциялардың бәрінде қатысатын бұқаралық коммуникацияның басты функциясы – психологиялық және интеграциялық-коммуникациялық функция [4].

Журналистердің медиапсихология сияқты ғылыми бағыттың негіздерін білу, олардың тұжырымдарымен танысу қажеттігі өте жоғары. Болашақта ақпаратты дайындап, тарататын журналистер қажет болмай қалады. Жаңа цифрлық дәуірде журналист өзінің дайындаған ақпаратының нысанасы кімдер, оның ақпараты қандай көзқарастар мен эмоциялар тудырады деген сұрақтарға жауап бере алуы тиіс.

XXI-ғасыр әлемде ақпарат майданының көрігі қызатын кезең. Сондықтан да, ғаламдық ақпараттық кеңістікте ұлтымыздың мүддесін, ұлтымыздың тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін сақтау үшін де өресі биік журналист жастар керек. Қазақ Елінің тәуелсіз мемлекет болуы, болашағының көркем, баянды болуы ақпараттық саясат саласында қызмет ететін болашақ мамандарға да байланысты.

Бұқаралық коммуникация құралдарын зерттеуде түрлі тәсілдер қолданылады. Оларға: медиаметрия, яғни, телеарналар мен радиоарналардың сандық, сапалық сипаттамасын анықтау, сауалнама жүргізу, рейтингін білу, контент-сараптама жасау жатады.

1990-жылдардан бастап саяси жарнамаға, тауарлар мен қызметтердің жарнамасына деген сұраныс өсті. Жарнама мен насихаттың азаматтарға әсерін бағалай білген саяси және бизнес құрылымдар бұл саланы зерттеуге қаржы бөлуді жалғастырып келеді. Қоғаммен байланыс функциясын дамытпай демократиялық дамудың жақсы нәтижелерге жете алмайтыны белгілі болды [5].

Қоғамдық пікірді қалыптастыру үшін «насихат жолымен үйретілген» күштер қолданыла бастады. Осының бәрі адам психологиясындағы ерекшеліктерді пайдалану жолымен іске асырылуда.

Жеке тұлға соқыр сезімге беріліп, насихатты да, жарнаманы да қабылдауы мүмкін. Енді бұқаралық коммуникацияда, соның ішінде, телевизия мен радиодағы психологиялық әдістер мен әсерлерді категорияларға жіктеп көрейік.

Интернализациялану – ақпарат көзі өзіңіз сенетін, сыйлайтын тұлға болса, онда оның айтқанына сіз еріксіз сенесіз, оның пікірі сізде күмән туғызбайды.

Көнгіштік келісімі – егер коммуникатор (ақпарат көзі, ақпарат таратушы) беделді билік өкілі болса, ол өзіне жақсы қарайтын аудиторияны дұрыс таба алса, онда оның таратқан ақпараты ешбір сынсыз қабылданады. Сенімсіздік ұялағанның өзінде де билік иесінің беделі «бұл адамды сынауға болмайды» деген пікір тудырады. Сенімсіз болып көрінген ақпарат «сынауға болмайды» деген сезімнің астында қалып қояды.

«Бартлет эффектісі» – қандай да бір аурудан екпе салдырған адамда сол ауруға қарсы иммунитет қалыптасады. Сол сияқты егер «бөтен, жат идеяға» деген адамда қарсылық болса, сол идеямен адам күресіп, өзін сақтап қала алады.

«Ореол эффектісі» – бір салада жақсы нәтижеге жетіп, бедел жинаған адамға деген сенім де жоғары болады.

«Барнум эффектісі» – егер адам өзіне қатысты бұлыңғыр, көмескі пайымдаулар оған түсініксіз зерттеулердің нәтижесінде алынғанын білсе, онда сол пайымдауларды ол адам қабылдауға бейім болып келеді.

«Реактенс эффектісі» – егер адам қандай да бір хабарлама оған ықпал ету үшін қолданылғанын білсе, оның қорғаныс қасиеттері қосылады. Хабарлама адамға жағымсыз, қауіпті болып көрінеді. Адам психикасындағы механизмдер арқылы қауіпті көрінген ақпарат қабылданбайды.

«Қанығу эффектісі» – кейбір жарнама мен хабарламалар қисынсыз көп тықпалана берсе, онда адамның ақпаратқа деген эмоциясы теріс бағытқа өзгереді. Қайталанған жарнама бұрынғысынан ерекшеленіп тұруы қажет.

«Бумеранг эффектісі» – қайсыбір ақпараттың белгісіз себептерден аудиторияға әсері мүлдем төмен болуы мүмкін. Тіпті, бұл ақпаратқа жауап ретінде аудитория басқаша шешім қабылдауы мүмкін. Бұндай бумеранг әсерін болдырмау үшін жарнама мен насихатты беруді жоспарлы, түсінікті түрде берген жөн.

Инновацияның диффузиясы – жаңа идеялар мен технологиялар қалай, неліктен және қандай жылдамдықпен әртүрлі мәдениеттерде тарайтынын түсіндіретін теория [6].

Жоғарыда аталған әсерлердің қатарынан бөлек қарауға тұрарлық тағы бір категория бар. Бұл – медиа-прайминг. Медиа-прайминг – телевизия мен радиода, басқа да бұқаралық коммуникация құралдарында қоғам назарын бұру үшін қандай да бір сұрақтар мен проблемалардың төңірегінде ақпарат таратып, сенсация жасау. Мысалы, саясаткер өзіне жағымды, оған ұпай әкелетін, оң имидж қалыптастыратын мәселерді ғана қоғаммен талқылайды. Ал, оның қызметіндегі сыни, кемшіліктерді айтқызбайды. Прайминг әдісі білімі терең, айналысында болып жатқан процестерге баға бере алатын адамдарға әсер ете алмайды. Өйткені, олар өзінің терең түсінігі арқасында ақтың ақ, қараның қара екенін жақсы ажырата алады. Сондықтан да, білімді, таным көкжиегі кең журналистер мемлекет пен ұлттың, қоғамның дамуына жақсы ықпал ете алады. Ондай журналистер басқалар көре алмаған, басқалар ойлана бермейтін мәселелердің түпкі себебін ажырата алады, олардың мақсатын тұтастай қоғамға түсіндіріп бере алады.

Жақсы журналист пресс-релиздегі сөздерді қайталап аудиторияға таратумен айналыспайды. Жақсы журналист сараптайды, ой қорыта алады. Қоғамға, адамға, ұлтқа қайсысы пайдалы, қайсысы зиян екенін анықтай алатын тұлға.

Медиа-прайминг теориясы «Күн тәртібін күштеп таңу» деген тағы бір теориямен өте жақын. «Күн тәртібін күштеп таңу» теориясы бойынша – масс-медиа қоғам қандай мәселені талқылап, қандай мәселе туралы ойлану қажеттігін біздерге күштеп ұсынып жатады. Мысалы, американдық сериалдарда адамның рухани дүниесіне көп мән берілмейді. Осыдан келіп американдық қоғамда моральдық қасиеттерден бұрын материалдық құндылықтар басты орында тұрады [7].

Америка Құрама Штаттарында Президентті халық сайламайды. Президентті сайлайтын арнайы тізіммен бекітілген «сайлаушылар». Халық жалпы сайлауға ешқашан қатысқан емес. Американдық арманның өзі жеке үйге, жақсы көлікке және жұмысқа қол жеткізсең болды дейді. Басқа сені ештеңе қызықтырмау керек. Бүкіл насихаттық аппарат ертең жұмысқа бар, кешке үйіңе келіп теледидар алдында демал дейді. Ал, теледидар адамның санасын шайып, оны жеңіл бағдарламалармен толтырып, тұлғадан адам-робот жасауға жұмыс істейді.

Үлкен өндіріс орындарында жұмыс істейтін адамдар ішіп-жейтін, киетін бұйымдардан басқа ештеңе ойламауы қажет. Өндіріс қожайындары үшін өз миллиардтарын сақтап, көбейтудің жолы –

мәңгүрт адам-роботтарды өз ықпалында ұстау. Олар ешқашан митингтер мен көтерілістер жасамайды. Қарны тоқ, киімі бүтін рухани наданға материалдық құндылықтан басқа ештеңе керегі жоқ. Бұлар үшін саяси шешімді қаржы магнаттары қабылдайды. Міне, демократияның осындай көріністерін біліп, ойланып жүру журналист міндеті [8].

Тұжырымдап айтар болсақ, журналист әрбір ақпаратты мұқият сараптап, салмақтап барып қана тарату қажет. Әрбір ақпараттың пайдалы да, зиянды да тұстары болуы, біреуге жақсы, енді біреуге теріс ықпал жасауы мүмкін. Әлемдегі барлық мемлекеттер ақпараттық қауіпсіздік мәселесіне көңіл бөледі, ақпараттық соғыстың майданында күресуге мәжбүр. Ақпараттық соғыстан ешкім шет қала алмайды. Ақпараттық ғасырдың қаупі де, ерекшелігі де осында. Бұл қауіптерге Қазақ елінің азаматтары да дайын болуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. *Лазарсфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие // Массовая коммуникация и общество. М., 2004.*
2. *Кузнецов Ю. М., Чудов Н. В. Психология жителей Интернета. М.: Издательство «ЛКИ», 2008.*
3. *Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. М.: Прайм, 2003.*
4. *Богомолова Н. Н. Социальная психология массовой коммуникации. М.: Аспект Пресс, 2008.*
5. *Пронина Е.Е. Психологическая экспертиза рекламы. Теория и методика психологического анализа рекламы. М., 2000.*
6. *Брайант Дж., Томпсон С. Основы воздействия СМИ. М.: Изд-во: Издательский дом: « Вильяме», 2004.*
7. *Лассуэлл Г. Структура и функции коммуникации в обществе// Массовая коммуникация и общество. М., 2004.*
8. *Герасимова С. А. Культурология и теория телекоммуникации. М.: Гардарики, 2007.*

Шындалиева Меңдігүл Бұрханқызы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Журналистика және саясаттану факультетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Жанысбаева Ақниет Пернебайқызы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Журналистика және саясаттану факультетінің докторанты, akniet.zhanysbayeva@mail.ru

АЙМАҚТЫҚ БАҚ-ТЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Түйіндеме: *Бұл мақалада аймақтық газет, журнал, радио, телевизия тарихына тыңғылықты зерттеу жүргізу қажеттігі, журналистиканың дамуы мен қалыптасу жолы, барлық облыстарда кеңес заманында, қазір шығып отырған мерзімді басылымдардың қызметі мен рөлі сөз болады. Аймақтық журналистиканың қалыптасуына саясаттың әсері басым екендігі, аймақтардағы телеарна, радио, баспасөздің қалыптасу, даму тарихы аймақтың рухани-мәдени өмірімен біте қайнасып жататындығы талданған. Аймақтық баспасөздің саяси күрес құралы ретіндегі қызметі, ғаламтордың дамуына байланысты БАҚ аймақтық ақпараттық сұранысты қанағаттандыру жағы мен Қазақстанның ақпараттық-коммуникативті кеңістікке қосып отырған үлесі де жан-жақты сөз болады. Аймақ экономикасы мен әлеуметтік ахуалының жағдайын аудандық газеттерден көретініміз, әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері, өмір сүру салты, жергілікті жерге ғана тән дүниетанымдық стереотиптер мен құндылықтар бұл мақалада толық қамтылған. Билік пен халық арасындағы саяси диалогты ұйымдастыруда бұқаралық ақпарат құралдарына толықтай және аймақтық баспасөзге жекелеген түрде үлкен жауапкершіліктер жүктелген. Бұл мақалада БАҚ-тың трансформациясы, аймақтық БАҚ саяси коммуникацияның күшті, әрі ықпалды арнасы болып қала беретіні, БАҚ бір мезгілде басшысының саяси преференцияларына тәуелденіп, саясаттануы сөз болады.*

Кілт сөздер*: аймақтық, әлеумет, саясат, жаһандану, қоғам.*

Аннотация*: В этой статье рассматривается роль и функции региональных газет, журналов, радио, телевидение которые выходили в советское время во всех областях и которые выходят сейчас, необходимость проведения тщательного исследования истории, путь развития и становления региональной журналистики. Проанализировано влияние политики на формирование региональной журналистики в том, что в регионах функционирование и история развития телевидение, радио и прессы региона неразрывно связана с духовно-культурной жизнью региона. Также, всесторонно рассматривается деятельность региональной прессы как средства политической борьбы, в связи с развитием интернета и вопрос работы СМИ по удовлетворению информационных спросов регионов, всестороннии вклад Казахстана в информационное – коммуникативное пространства. Экономическая и социальная обстановки региона известно читателям из газет, также информация касающиеся, что у каждого района свои особенности, образ жизни, мировоззренческие стереотипы и ценности, характерные только для данной местности полностью охвачено в данной статье. В организации политического диалога между властью и общественностью средства массовой информации несут полную, а региональная пресса частичную ответственность. В этой статье описывается трансформация СМИ, что региональные СМИ остаются сильным и эффективным каналом политической коммуникации, и СМИ будут одновременно ссылаться на политические предпочтения руководителя прессы.*

Abstract*: This article examines the role and functions of regional newspapers, magazines, radio and television that were published in Soviet times in all regions and are currently being published, the need for a thorough study of history, the way of functioning and the development of regional journalism. The influence of politics on the formation of regional journalism is analyzed in the fact, that the functioning and history of the development of television, radio and regional press are inextricably linked with the spiritual and cultural life of the region. Also, the activity of the regional press as a means of political struggle, in connection with the development of the Internet and the issue of the work of the media in satisfying the information demands of the regions, and the comprehensive contribution of Kazakhstan to the information and communication space are comprehensively considered. The economic and social situation in the region is known to readers from newspapers, as well as information that each district has its own peculiarities, lifestyle, ideological stereotypes and values, characteristic only for this area, is fully covered in this article. In the organization of a political dialogue between the authorities and the public, the media carry a full, and the regional press, partial responsibility. This article describes the transformation of the media that the regional media remain a strong and effective channel for political communication, and the media will simultaneously refer to the political preferences of the head of the press.*

Аймақтық газет, журнал, радио, телевизия тарихына тыңғылықты зерттеу жүргізу - ұлттық мәдениеттің арнасын кеңейте түседі. Сондықтан да аймақтық журналистиканың тарихын, қалыптасу, даму кезеңдерін жүйелі түрде зерттеу уақыт талабынан туындап отыр. Қазақстанның барлық аймағы да ежелден әдебиет пен мәдениеттің рухани ошағы. Ұлттық журналистикамыздың дамуы мен қалыптасу жолына көз жіберер болсақ, барлық облыстарда кеңес заманында да, қазір де мерзімді

басылымдардың көпшілігі шығып, ұлттық сөз өнерінің майталмандары Б.Кенжебаев, Ә.Нұршайықов, Қ.Мұхаметжанов, Р.Нұрғали, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, А.Сейдімбек, Қ.Салғараұлы, Ж.Әбдіхалық т.б. журналистік шеберліктерін шыңдаған. Қазақ журналистикасы тарихындағы тұңғыш зерттеушілердің бірі журналист Б.Кенжебаевтың, Ә.Нұршайықовтың да осы өңір басылымдарында журналист, редактор ретінде қалыптасып, қаламының ізі қалған. Сондықтан да аймақтық журналистиканың қазақ журналистикасы дамуы мен тарихында орны ерекше.

Қазақстанның аймақтарындағы облыстық газеттер республикамыздағы ежелгі басылымдардың бірі. Аталған басылымдарда есімдері елімізге танымал журналист-жазушылар Б.Кенжебаев, Ә.Нұршайықов, Қ.Мұхаметжанов, Р.Нұрғали, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, А.Сейдімбек, Қ.Салғараұлы, Ж.Әбдіхалық т.б.қызмет атқарған. Сондай-ақ облыстардағы телерадио тарихының да тамыры тереңнен бастау алады. Қазіргі кезде аймақтардың өзінде жүзге жуық басылымдар жарық көреді. Аймақтық журналистиканың тарихын зерттеген Н.Шыңғысова [1], А.Қасымов [2], Ә.Белдібековалар [3] жекелеген өңірлік газеттердің ерекшеліктеріне баса көңіл бөлген. Аталмыш еңбектер баспасөз тарихына қосылған сүбелі үлес екендігі даусыз.

Аймақтық журналистика туралы: «Аймақтық журналистика алаңын қалыптастыруда саясат басым рөл атқарады. Журналистердің саяси жобаларға қызмет ететін пиар мамандарынан бөлінуі бүгінде азайып, алаңның шексіз екендігіне, сонымен қатар, оның ішкі трансформациясына алып келеді»[4,22-б],-деген пікір орынды.

Аймақтарда бірнеше телеарна, бірнеше радио жұмыс істейді. Бұлардың әрқайсысының қалыптасу, даму тарихы аймақтың рухани-мәдени өмірімен біте қайнасып жатыр. Сөйте тұра осы уақытқа дейін облыстық газеттердің мерейтойларына байланысты шыққан шағын тарихы туралы материалдар болмаса, бұл облыстар журналистикасының толыққанды тарихы әлі жасалмай келеді. Бұл мәселе жайында: «Аймақтық баспасөз саяси күрестің құралы ретінде қала бермек: ол халықтың және зиялы қауымның ақпараттың әсері мен өзара ықпалдастықтың жаңа әдістерін іске асырады. Үкімет пен халықтың арасында саяси диалогтың жүруіне бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде, аймақтық БАҚ жауапты»[5,8-б]. Электронды ақпарат құралдарының дәуірі жүріп тұрған кезеңде облыстық телеарналар тарихы мен тәжірибелерінің жинақталмауын ескерсек, бұл тақырыптың маңызы арта түспек. Бұл туралы орыс ғалымы Е.В.Карпова: «Аймақтарда Интернет-БАҚ-тың және жалпы ғаламтордың дамуына байланысты БАҚ аймақтық ақпараттық сұранысты қанағаттандыруға тырысуда. Ақпараттық-коммуникативті кеңістікке аймақтық жүйелік БАҚ деген жаңа ұғым енді»[6,56-б],-дейді. Оған қоса аймақтардағы аудандық газеттер тарихы мен тәжірибесі әлі күнге зерттеу нысанына айналмаған.

Аймақ экономикасы мен әлеуметтік ахуалының айнасы – аудандық газеттер. Сонау отызыншы жылдардан бастау алатын аудан газеттерінің редакциясында сөз өнеріне бейімі бар талай таланттар қанаттанып, еңбек жолдарын аталмыш басылымдардан бастаған. Журналистің шеберлігін шыңдауда алғашқы баспалдақ саналатын аудандық газеттердің бүгінгі беделін арттыру үшін жаңа технология жетістіктерін кеңінен пайдалану қолға алынып жатыр. Бұл туралы: «Әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері бар: дәстүрлері, өмір сүру салты, сонымен қатар, жергілікті жерге ғана тән тәрбиелік, дүниетанымдық стереотиптер мен құндылықтар. Аймақтағы әлеуметтік-мәдени кеңістік әкімшілік-мемлекеттік аймақтық бөлінуге сай құрылады»[7,29-б]. Қазіргі таңда өңірлерден шығатын барлық басылымдар офсеттік баспа түрінде, түрлі-түсті суреттермен безендіріледі. Осылардың барлығы аймақтық журналистиканың тарихын зерделеу қажеттілігін көрсетіп отыр.

Аймақтық баспасөз - аймақтың қоғамдық өмірі мен оның дамуына әсер ететін, экономикалық, саяси, қоғамдық-әлеуметтік капиталдың құрылуы мен жинақталуына әсер ететін, өзара іс-қимыл жасайтын әлеуметтік топтармен, мекемелермен арадағы тұрақты байланыс желісі.

Қазақстанның әлеуметтану ғылымында бұқаралық ақпарат құралдарының аймақтық қызметіне деген қызығушылық жақында ғана пайда болды. Ол бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты қоғамдық сананың белсенді өзгеруіне әкелді. Жаңаша бағыттағы массмедиа қоғамның саяси өміріне және нақты саяси оқиғаларға әсер етудің беделді және қуатты құралы ретінде таныла бастады. Аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарының заманауи қоғамдағы рөлі зор және саясаткерлер мен оқырмандар үшін саяси ақпарат көзі ретінде әрекет етеді, сонымен бірге бүгінгі күні елемеуге болмайтын саяси қарым-қатынастардың субъектісі болып табылатынын көрсетеді. Әсіресе, бұл аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты.

Аймақтық қоғамның саяси өміріндегі бұқаралық ақпарат құралдарына арналған пилоттық сауалнама нәтижесіндегі зерттеулер (50 респондент, 2017 жыл қазан-қараша) аймақтардағы БАҚ саяси, әлеуметтік-мәдени және құқықтық сипаттағы себептерге байланысты елеулі өзгерістерге ұшырады деп айтуға мүмкіндік береді.

Аймақтық бұқаралық ақпарат құралдары саяси тұрғыдан қарағанда, өкінішке орай, саясат саласында әлі де ықпалды емес. Сонда да, бұқаралық ақпарат құралдары өзінің негізгі функцияларын орындауды жалғастыруда: ақпараттандыру және қоғамдық пікірді қалыптастыру саласында ғана белсенділік танытып отыр. Сонымен бірге, бұқаралық ақпарат құралдары бүгінгі таңда сайлаушыларға әсер ету құралы немесе саяси және қаржылық топтардың мүдделерін білдіру құралы ғана емес, сондай-ақ белгілі бір аймақтың тұрғындарының мүддесіне сай ақпараттандыру арнасы ретінде де қарастырылуда. Оның қызметіндегі елеулі кемшіліктерге қарамастан (саясаттандыру, экономикалық тәуелділік) халыққа жүргізілген әлеуметтік деректерге сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарын өкілетті деп санайды және басқа әлеуметтік және саяси институттарға қарағанда көбірек сенеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы мен рөлін күшейту, сондай-ақ олардың аймақтағы саяси өмірде олардың аймақтардағы саяси өмірде олардың қызметінің тиімділігі, біздің ойымызша,екі негізгі бағытта жүргізіледі: коммуникативті БАҚ-тың аудиторияға бағытталған әсері ретінде (аудиторияны хабардар ету, оны нақты әрекеттерге ынталандыру, оқиғалардың мәнін түсіндіру) және экономикалық бағытта, яғни, медиа ұйымдардың иелері мен құрылтайшылардың пайда табуы.

Бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалдылығы мен тиімділігінің коммуникациялық бағыты, біріншіден, белгілі бір саяси оқиғаларға назар аударғанда, саяси қайраткерлер, саяси дау-дамай және т.б. арқылы аудиторияның саяси оқиғаларға, саяси процестерге назарын аударту. Атап айтқанда, саяси көшбасшыларға берген аудиторияның бағасы БАҚ-тағы материалдардың негізінде және ықпалының нәтижесінде қалыптасады. Бүгінгі таңда аймақтық бұқаралық ақпарат құралдары өз қызметін төмендегі компоненттер мен өздерінің қабілеттерін пайдалану арқылы өзгертеді: жаңалықтар мен басқа да бұқаралық ақпарат құралдарын өңдеудің белгілі бір схемасы, ақпаратты тарату арнасы ретінде аудиторияға оңай қолжетімділік, саяси өмірдегі маңызды оқиғаларды таңдап, түсіндіру тәсілдері де бар. Мұның бәрі аймақтың саяси өміріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық-саяси рөлінің маңыздылығына баса назар аудартады.

Зерттеулерге сәйкес, аймақтық БАҚ-тың трансформациясы қазіргі уақытта өте өзгермелі түрде: бір жағынан, аймақтық БАҚ саяси коммуникацияның күшті, әрі ықпалды арнасы болып қала береді, БАҚ бір мезгілде басшысының саяси преференцияларына тәуелденіп, саясаттанады.

Аймақтың саяси және коммуникациялық кеңістігінде БАҚ-тың, қоғамдық-саяси рөлі үш негізгі қағидаға байланысты болуы мүмкін:

- БАҚ саяси субъектілердің қызығушылығын таратушы болып табылады;
- БАҚ саяси ақпараттарды қабылдауға, өңдеуге және таратуға қабілеттілігінің арқасында саяси коммуникацияның тәуелсіз қозғаушы күші ретінде әрекет етеді;
- БАҚ саяси субъектілер арасындағы өзара саяси іс-қимылды жүзеге асырушы кеңістік ретінде әрекет етеді.

Сарапшылардың пікірінше, бұқаралық ақпарат құралдарының меншік иелері яғни құрылтайшыларына пайда әкелмейінше, оны дамытып және қолдау көрсетпейінше БАҚ кәсіпорын ретінде қабылданбайды. Бұқаралық ақпарат құралдарыны саяси қарым-қатынаста аспаптық рөл атқарады.

Бұл көзқарас саяси күштер мен шешімдердің пайдасына шешілетін БАҚ-тың және оның иесінің, құрылтайшысының сипаттамасымен расталады. Аймақтың саяси өміріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін жетілдіру үшін өңірлік БАҚ-тың жұмыс істеуінің әртүрлі аспектілеріне қатысты сарапшы топтардың бірлескен әрекеттері болуы қажет. Тек осы жағдайда ғана аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты жергілікті және ұлттық деңгейде тиімді мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға болады. Дегенмен, бұқаралық ақпарат құралдары аймақтың саяси өміріндегі өте ықпалды күш болып табылады, сондай-ақ, көптеген жаңа ақпараттық және коммуникациялық өзара қарым-қатынастар дамып келе жатқан қоршаған ортаның маңызды құрамдас бөлігі болып қала береді.

Әлеуметтік коммуникациясының ұйымдастырушылық функциясын аймақтық БАҚ атқарады. Медиамәтіндер әлеуметтік байланыстың сапалық сипаттамасына әсер ететін бірыңғай семантикалық кеңістік құруы керек. Дегенмен, бұқаралық ақпарат құралдары шындықты дұрыс көрсете отырып, шындықтың ақпараттық моделін қалыптастыру мәселесімен бетпе-бет келеді. Аймақтың тұрғындарын әлеуметтік маңызды деректерімен жергілікті және жаһандық маңызы бар оқиғалар, маңызды саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени процестер туралы қажетті ақпарат береді. Сонымен қатар, өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтік шиеленістің өсуіне, қоғамдық

кеңістіктің «этнизациясына» әсер ететін әртүрлі әлеуметтік топтар мен мекемелерге қатысты дұшпандық сезімдерін қалыптастыруға әсер етуі мүмкін.

Бұқаралық ақпарат құралдары бұқаралық аудиторияға әсер етудің негізгі ресурсы мен тиімді құралы болып табылады. Ақпараттық капиталға ие болу үшін күрес әсіресе сайлау науқаны кезінде шиеленіседі. Аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарының өткізілген контент-сараптамасы бойынша сайлау науқаны кезінде қарсыласына әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданады (ақпараттың толық еместігі, жартылай шындық, өтірік айту).

Аймақтағы әлеуметтік шиеленістің екінші тақырыбы ұлтаралық, конфессиялық қақтығыстар болуы мүмкін. Контентті-талдау нәтижиелері көрсеткендей, медиа-мәтіндерде дұрыс емес тақырыптар мен хабарландырулар болуы мүмкін, ал журналистер хабарламаларда жаргон сөздерді қолдануы да мүмкін. Бұқаралық ақпарат құралдардағы мәтіндерде «өшпенділікпен сөйлеуді» пайдалану, әрине, бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты теріс көзқарасын туғызады. «Өшпенділікпен сөйлеу» этникалық және конфессиялық топтар немесе олардың өкілдері туралы кез келген қате мәлімдеме беруі мүмкін. Мысалы, газет беттерінде «грузин-шешен қарақшылары», «ауған террористері», «кавказ ұлтының өкілдері», «араб-азия ұлтшылдары», «циган бақыты», «шетелдіктер еліміздің жартысын жаулап алды» деген сынды тіркестер сирек кездеседі. Бұл тіркестер пішіні жағынан ғана емес, мағынасы жағынан да дұрыс емес, ол әртүрлі топ өкілдерінің арасында наразылық тудырып қана қоймай, қоғамдағы этносаралық татулықтың нығайуына кері әсер етеді.

Медиа саласының үш негізгі нормативті нысаны бар: бұқаралық ақпарат құралдарындағы меншік және басқару саласындағы мемлекеттік монополия, басқарушылары автономияны пайдаланып және атқарушы немесе заң шығарушы билікке тікелей бағынбаған кезде қоғамдық бақылау жүйесі, мемлекеттік реттеумен бірге жүретін жеке меншіктік нысан. Тек қана нарықтық тетіктерді қолдайтындар жеке бұқаралық ақпарат құралдардың демократиялық құндылықтарға бағдарланған ақпараттық құрылымды дамыту үшін аса маңызды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының нарықтағы реттеушілік қызметіне қарсыластары өз уәждерін келтіреді. Бұқаралық ақпараттық процестердің заманауи саласы ақпаратты таңдау бостандығын шектей алатын концентрация мен монополияға қарсы үрдістерімен сипатталады. Сондықтан, мемлекеттік медиа саясаттың негізгі мақсаты қоғам өкілдерінің көпшілік көзқарастары, идеялары мен ұстанымдарын сипаттайтын бұқаралық ақпарат құралдарына кеңінен қолжетімділігін қамтамасыз ететін жағдайларды жасау болып табылады.

Ақпараттық ресурсқа ие болудың маңыздылығын М. Кастельс атап өтті. Оның пікірінше: «Билік шындықты айқындау және саналы шешімдерді жетілдіру үшін қоғамда қолданылатын жаңа мәдени кодтарды құруға қабілетті адамдарға тиесілі. Кодтар мен конвенцияларға негізделген қоғамда номинацияның күші, әлемді құрудың күші үшін үнемі күрес жүріп жатыр. Мемлекет әлеуметтік саланың актері ретінде осы билікті иеленуге ұмтылады»[8,90-б]. Аймақтық биліктің лауазымды тұлғалары мен жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарының журналистерінің жүргізген сараптамалық сауалнамасының нәтижелері аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарының басты мәселесі олардың билік институттарына қаржылық және ұйымдастырушылық тәуелділігі болып табылатынын көрсетеді. Біздің сауалнамаға қатысқан қазақстандық журналистердің көпшілігі аймақтық БАҚ-тарды халыққа билік институттарының әсер ету құралы ретінде бағалайды (28,6%). Аймақ шенеуніктері мен журналистері аймақтық бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін анықтауда респонденттердің негізгі мақсаты ретінде билік институттарының қызметіне (лауазымды тұлғалардың 38,1%-ы және журналистердің 42,9%-ы), сондай-ақ халықтың мүддесін және нақты өкілдікті қорғауды емес, облыс тұрғындарының әлеуметтік проблемаларын емес билік ұсынған ақпараттарды таратады екен. Бұл аймақтық БАҚ-тың билікке тәуелді екенін көрсетеді.

Бұқаралық коммуникацияларды цензура ретінде мемлекеттік реттеудің осындай шаралары бар екендігі туралы респонденттер арасында пікірі бөлінісі туындады. Респонденттердің 71,4 алдын-ала цензура бар екендігін мойындайды. Респонденттердің көпшілігі «зорлық-зомбылық», «жыныстық қатынастар», «жарнама» сияқты тақырыптар цензураны талап етеді деп санайды. Респонденттердің жартысынан көбі жұмыс барысында цензураға тап болғандарын мойындайды. Ал респонденттердің 57,1 %-ы цензураны «қажет емес» деп санайды екен. Журналистердің кәсіби ұйымдарының тиімді жұмысында (50%), бұқаралық ақпарат құралдарының (33,3%) немесе ақпараттық даулар бойынша аралық сотты (16,7%) реттейтін арнаулы қоғамдық құрылымдарды құрудың тиімділігі көрініс табуы мүмкін. Осылайша, сауалнама нәтижелері бойынша мынадай қорытындылар жасауға болады. Бұқаралық ақпарат құралдарында мемлекеттік саясат, ұлттық идеология насихатталуы тиіс. Алайда, қатты әкімшілік бақылауда болған бұқаралық ақпарат құралдарының тиімді жұмыс істеуі де қиынға соғады, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы бәсекелестік болуы шарт. Ол үшін

өңірлік деңгейлерде қоғамдық кеңестерді құрып, міндетті ақпараттық дауларды қарауға, абырой, арнамыс пен іскерлік беделін қорғау, бұқаралық ақпарат құралдарында қатігездік пен зорлық-зомбылыққа насихаттауға қарсы күресті күшейту керек сияқты.

Қазақстандағы аймақтық БАҚ-тың қызметі мен дамуының сараптамасы, БАҚ-тың аймақтық жүйелерінің өзгешелігі өте өзекті мәселе болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанның әрбір жекелеген аймақтарында нарықтық жағдай айтарлықтай деңгейде аймақтағы мемлекеттік, экономикалық элиталардың шешімдеріне байланысты қалыптасып, рухани мәдениетті дәл осы БАҚ-тың көмегімен қалыптасты деуге болады. Билік пен халық арасындағы саяси диалогты ұйымдастыруда бұқаралық ақпарат құралдарына толықтай және аймақтық баспасөзге жекелеген түрде үлкен жауапкершіліктер жүктелген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1 Шыңғысова Н. Өңірлік мерзімді баспасөздің даму тенденциялары (қазақ тілді жарияланымдар бойынша) // филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. – Алматы, 2010.

2 Қасымов А.Қ. Шығыс Қазақстан облыстық газетінің қалыптасу, даму кезеңдері (1931-200бжж.) // филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. – Алматы, 2008.

3 Бельдибекова А. Оңтүстік Қазақстан баспасөзінің даму проблемалары // филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. – Алматы, 2010.

4 Рыгина Л.С. Производство гендерного дискурса в поле региональной журналистики. – М.: 2006. -22-б.

5 Халтанова С.С. Роль региональных СМИ в политической жизни Россий. М: 2009.

6 Карпова Е.В. Специфика функционирования региональных сетевых СМИ на современном этапе. М.: 2013. -56-б

7 Бадмаева Л.В. Региональные СМИ и аудитория: особенности функционирования в период трансформации российского общества. М.: 2014.-29-б.

8 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. Под научн. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ-ВШЭ, 2000.

Құрманәлі Алтыншаш
Ph.D., Сулейман Демирель университеті, «Филология» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, altynshash777@hotmail.com

Құрманәлиева Қарлығаш
магистр, аға оқытушы
Қайнар Академиясы, k.a.karlygash@mail.ru

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІҢДЕГІ ҚЫРАН ҚҰС АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Түйін. *Мақал-мәтелдер – бір тілдің сөздік құрамының ең күрделі, өміршең және аса маңызды бөлігі болып табылады. Тілдің паремиологиялық қоры лингвомәдениеттанудың зерттеу нысанының бірі болып табылады. Мақал-мәтелдердің лингвомәдени мәнін анықтау ұлттық ерекшеліктердің мәнін шынайы түсінуге зор мүмкіндік береді. Осыған байланысты, мақалада қазақ тіліндегі қыран құс атауларына қатысты мақал-мәтелдерге талдау жасалып, олардың лингвомәдени ерекшеліктері баяндалады. Зерттеудің нәтижелерін лингвомәдениеттану, этнолингвистика және фразеология таңдау курстарында пайдалануға болады.*

Кілт сөздер: *қазақ мақал-мәтелдері, парамиологиялық қор, қыран құстар, мәдени құндылықтар, лингвомәдени талдау.*

Резюме. *В любом языке пословицы и поговорки являются самой сложной, жизнеспособной и очень важной частью словарного состава. Паремиологический фонд языка является одним из объектов лингвокультурологии. Определение лингвокультурного смысла пословиц и поговорок дает прекрасную возможность понять суть национальных особенностей. В связи с этим, в статье анализируются пословицы и поговорки, относящиеся к названиям орлиных птиц на казахском языке, и описываются их лингвокультурные особенности. Результаты исследования могут быть использованы на элективных курсах как лингвокультурология , этнолингвистика и фразеология.*

Ключевые слова: *казахские пословицы, паремиологический фонд, орлиные птицы, культурные ценности, лингвокультурный анализ.*

Summary. *In any language the proverbs and sayings are the most complex, viable, and very important part of the vocabulary. The paremiological fund of the language is one of the objects of the cultural linguistics. Defining the cultural linguistic meaning of the proverbs and sayings gives a great opportunity to understand the essence of the national features. In this regard, the article analyzes the proverbs and sayings related to the names of the eagle birds (prey birds) in the Kazakh language and describes their lingua-cultural features. The findings of the research can be used in the elective courses like cultural linguistics, ethnolinguistics, and phraseology.*

Keywords: *Kazakh proverbs, paremiological fund, eagle birds (birds of prey), cultural values, lingua-cultural analysis.*

Тіл халықтың қоғамдық, әлеуметтік өмірімен, саяси-экономикалық жағдайымен тығыз байланыста дамиды, кемелденеді. Тілдің байлығы, сұлулығы және өткірлігі тілдің лексикалық құрамының бөлінбес бір сыңары саналатын мақал-мәтелдерде анық көрініс табады. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер – тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін әмбебап құбылыс [1, 1].

Қай халықтың болмасын тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, сан ғасырлық тарихы мақал-мәтелдерінде көрініс табады, сондай-ақ, халықтардың дүниетанымы, ұлттық ойлау жүйесі де мақал-мәтелдерден анық аңғарылады.

Құстардың адам өмірі мен дүниетанымында айтарлықтай орын алатынын тілдік деректер (аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, нақыл сөздер, жұмбақтар) дәйектей түседі. Тілімізде құс туралы ертегілер мен аңыздардан басқа, әңгімелеріміз, өлең-жырларымыз, сенім- нанымдарымыз, қанатты сөздеріміз, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдеріміз өте көптеп кездеседі. Қазақ тіл білімінің сөздік қорының белгілі бөлімін құс атауларына байланысты тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрайтынын байқауға болады. Құс атауларына қатысты тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің тіліміздің сөздік қорында молынан орын алуы тектен-тек емес. Өйткені, құс – халқымыздың ұғымында аспан әлемінің символы, көктің тәңірі болып саналған. Жалпы, қазақ халқы қай уақытта болса да, құстарды қадір тұтады, оларды еркіндік пен бақыттың және бейбіт өмір сүрудің

символы деп санап қастерлейді, пір тұтады. Жастарға: «Бақыт құсы басыңа қонсын!» деп, жаңа үйленген жігітке: «Құсың құтты болсын!» деп ақ тілегімізді, ізгі-ниетімізді білдіріп жатамыз.

Мақал-мәтелдердің тілдік-танымдық мәнін ашу арқылы тіліміздің ұлттық мазмұнына сай көркемдік-танымдық әлемін, халқымыздың философиялық түсінігін, рухани болмысын тануға болады.

Академик Ә. Қайдар мақал-мәтелдердің табиғатын зерттеп-зерделеген «Халық даналығы» атты еңбегінде « ... Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілерсің (аларсың)» деген мақалдан халық педагогикасының өзекті мәселесі жасөспірімдер тәрбиесінің концепциясына айналып отырған айқын көре аламыз. Бұл мақал о баста аңшылар лексиконында бүркіт балапанының қара қанат болғанға дейін табиғи тәрбиесіне байланысты қалыптасса, дами келе, «отбасында қандай тәлім-тәрбие алсаң, өскенде соны істейсің» деген ауыс мағынаға айналып, адамға қатысты қолданылып келе жатқаны белгілі» деп тұжырым жасаған [2, 85-86].

Сондай-ақ, тілімізде «*Қыран құс қисық ұшып, түзу іледі*» деген мақал бар. Оның мәні қыран қолдан ұшқанда құлап немесе қиғаштай ұшып барып, не астыңғы жағынан тебеді немесе жоғарыдан құлдилап ұрады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «*Қыран* – алғыр құстардың жалпы атауы» деп анықтама берілген [3, 85], «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында»: «*Қыран* – жыртқыш құстар отряды, қаршыға тұқымдасының бір түрі, жер шарында кең тараған. Оның 52 түрі бар. Бұлардың қанаттары қысқа, ұшы екіге айырылған, аяғы мықты, онда ұзын, өткір тырнақтары болады... Қазақстанда қаршыға, қырғи, мықи және үлкен мықи түрлері тіршілік етеді» [4, 32] деп сипаттама ақпарат беріледі.

«Қыран туралы хикая» еңбекте құсбегіге: «Бүркіт, қаршыға, қырғи, бидайық сияқты қыран құстарды баулып, бабын тауып, аң-құс алдыратын адамдарды қазақта құсбегі деп атайды» [5] деп анықтама береді. Бұл жерде "қыран" сөзі жалпы саятшылыққа салынатын құстар тобын атау үшін қолданылып тұр. Сонымен, қыран – жеке құстың атауы емес, жыртқыш құстардың бір тобына қойылған атау. Сондықтан да "қыран" лексемасының "бүркіт", "құс" лексемаларымен тіркесе жүруі де заңды құбылыс деуге болады. Мысалы, ұлы Абай «қыран бүркіт не алмайды салса баптап» [6] деп жырға қосқанда, «*қыран бүркіт*» деп бүркіттің қырағылығын, алғырлығын, мықтылығын меңзесе керек.

Қазақ құспен саятшылық құруды сауық-сайран, салтанат белесіне дейін көтерді. Қазақ халқының ертеден мән берген бір саласы – қырандар тобы болды. «Қырандар тобына бүркіт, тұйғын, қаршыға, сұңқар, лашын, ителгі, бидайық, карақылыш, қырғи, тұрымтай, жағалтай секілді алғыр құстар жатады» [7].

Қыран құстар тобына бүркіт, қаршыға, тұйғын, қырғи, мықи, қарақұс, сұңқар, лашын, ителгі, бидайық, қарақылыш, тұрымтай, жағалтай, күйкентай сияқты алғыр жыртқыш құстар жатады.

«Аса білгір қазақ құсбегілері қырандардың түсі-түгіне, түр тұлғасына, сүйек бітімі мен келбетіне, мінез-сезіміне қарай қаршыға, тұйғын, қырғиларды бір текке (қаршыға тектестерге), ал лашын, сұңқар, ителгі, бидайық, қарақылыш, тұрымтай, жағалтайларды бір текке (сұңқар тектестерге) жатқызады, бүркітті өз алдына жеке тек деп атайды» [8, 5].

Алдымен «қыран» лексемасымен байланысты мақал-мәтелдерге көз жіберейік:

Қыран қияда түлеп, қияда өледі.

Қыран құс қисық ұшып, түзу ілер.

Қыран күнге қараса да кірпігін қақпас.

Қыран көкті құшады, теңін іздеп ұшады.

Қыранның бірі – алтын, бірі – күміс, бірі –маржан бірі – меруерт.

Қоян болып күн көргенше, қыран болып қырқысқан артық.

Қыран құстың баласы ұшса келмес ұяға.

Қыран құс шашып жейді, қарақұс басып жейді.

Бұл топтағы мақал-мәтелдер көбінесе қыран құстарды дәріптеуге, мадақтауға арналады. Сондай-ақ, кейбір қазақ мақал-мәтелдерінде қыран мен жылан салыстыра беріледі, атап айтқанда жақсы мен жаманның ара-жігін ажыратып көрсету үшін қыран мен жыланның қасиеттері салыстыра сөз етіледі. Мұны төмендегі төмендегі мақал-мәтелдерден көруге болады:

Қыраннан қыран туады, жыланнан жылан туады.

Қиядағыны қыран ғана көреді, ұядағыны жылан ғана көреді.

Биік таудың басына, қиялап ұшып қыран да шығады, жер бауырлап жылжып жылан да шығады.

Енді сұңқар тектес қырандар тобына жататын сұңқар құсы туралы мағлұмат бере отырып, осы құс туралы мақал-мәтелдерге тоқталғымыз келеді. «Қыран құстармен саятшылық құру ғұрпы басқадай көшпелілерге қарағанда қазақтарда ерекше сақталған. Сол дәстүрлердің бірі сұңқармен аң-құс аулау. Сұңқарды қазақ құсбегілері бүркіт, қаршығалардан кейін қояды» [7, 71]. Алайда әдебиетімізде және әдет-ғұрыптарымызда "сұңқар" атауы "бүркіт, қаршыға" т.б. қыран құс атауларына қарағанда анағұрлым жиі қолданылады, атап айтқанда халқымыздың танымында сұңқар құсының шоқтығы басқа құстардан едәуір биік болып саналады.

Сұңқар – өте сирек кездесетін құс. Оның алғырлығымен қатар, биіктікке жылдам самғап, кілт шүйіле алатын қасиеті бар. Сұңқар – қазақ әдебиетінде өте мақтаулы қырандардан бірі. Сұңқар туралы аңыздар, әңгімелер, мадақтаулар, мақал-мәтелдер және қанатты сөздер көп кездеседі [9, 152].

Қазақ мақал-мәтелдерде сұңқар қайраттылықтың, алғырлықтың,ептіліктің, сұлулықтың нышаны ретінде сомдалады және көбінесе басқа құстармен салыстырыла сипатталады. Осы салыстырмалар арқылы сұңқарлардың асыл қасиеттері айқын көрінеді. Мысал келтіретін болсақ:

Сұңқар қиясын сағынады, торғай ұясын сағынады.

Қарақұс жемтігін басып жейді, сұңқар құс шашып жейді.

Жапалақ сипағанмен, сұңқар болмас.

Сұңқар – құстың төресі, Лашын – құстың жендеті, қаршыға – құстың ұрысы.

Сұңқар самғасынан байқатар, қарға қалжасынан байқатар.

Қырғи сұңқарға жуымайды.

Сұңқар масаға сұқтанбас.

Қайырсыз сұңқардан, қайырлы тұрымтай артық.

Екі сұңқар таласса, бір қарғаға жем түсер.

Қазақ халқы қашан да құстан сұңқарды, жылқыдан тұлпарды ерекше қадір тұтып қастерлеген. Сондықтан да қазақ мақал-мәтелдерінде сұңқар мен тұлпар туралы ой-пікірлер көбінесе қатар беріліп отырады. Бұл мақал-мәтелдердің бірінші тармағында сұңқар жайында, ал екінші тармағында тұлпар жайында айтылады. Мұны төмендегі мақал-мәтелдерден көруге болады.

Құстың бәрі сұңқар болмас, аттың бәрі тұлпар болмас.

Қас сұңқардың баласы, шыңнан тоят тілейді.

Қас тұлпардың баласы, шапқан сайын үдейді.

Сұңқар орманға тартар, тұлпар қорғанға тартар.

Тұғырына саңғыған сұңқар оңбас, үйірінен қаңғыған тұлпар оңбас.

Тұлпар шаба жетіледі,сұңқар ұша жетіледі.

Жапалақ сипағанмен сұңқар болмас, жабыны мақтағанмен тұлпар болмас.

Қарға мақтанып сұңқар болмас, есек мақтанып тұлпар болмас.

Құсы жоққа тұрымтай сұңқармен тең, аты жоққа қотыр тай тұлпармен.

Тұлпардан тұяқ қалар, сұңқардан қияқ қалар.

Сыры ашылмаған сұңқар бар, Сыналмаған тұлпар бар.

Талап – тұлпар, білім – сұңқар, аяқ – тұлпар, сөз – сұңқар.

Жоғарыда берілген мақал-мәтелдерде *сұңқардың* күштілігі, биіктігі, алдына жан салмас жүйріктігі ескеріледі. Онтологиялық қасиеттері бойынша сұңқар – аспанда биік ұшатын құс, тұлпар – жүйрік ат, олардың бұл қасиеттері адамның әрекеті барысында танылып, рухани категория бойынша жаңа мәнге ие болған. Сөйтіп, бұл атаулар жағымды эмоциялы образды сөздер ретінде қолданылған.

«Жабы емеспіз, тұлпармыз, құладын емес, сұңқармыз» деп екінің бірі емеспіз, қарапайым, әншейін емеспіз» деген мәтел сөйлеушінің өз абырой-беделін асқақтату мақсатында айтылған. Сондай-ақ, «Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ» деген мәтел мінсіз, кемшіліксіз ешбір нәрсе болмайды деген мағынада қолданылады.

Қазақ даласында сұңқар тектестердің он шақты түрі кездеседі [10, 96].

Сұңқар тектестер өз ішінде сұңқар, қара сұңқар, ақбас сұңқар және ақ сұңқар деп бірнеше түрге бөлінеді. Халқымыз сұңқарлардың ішінде ақ сұңқарды өте жоғары бағалап, пір тұтқан. Ақ сұңқар, сондай-ақ, көшпелі халықтардың өжеттік символы болып саналған. Төмендегі мақал-мәтелдерде ақ сұңқардың табиғи қабілеті, алғырлығы мен тектілігі жайлы сөз етіледі.

Ақылды адам айтқызбай біледі, *ақ сұңқар* қаққызбай іледі.

Ақ сұңқардың баласы, алдына қоймай ас жем жемес.

Ақ сұңқар түлесе, түк қалады.

Ақ сұңқар атқа ғашық, күйкентай жемге ғашық.

Ақ сұңқар, ұшқырмын деп мақтанба, Алдыңда құрулы тор бар.

«Қазақ түсіндірме сөздігінде» ақ сұңқардың анықтамасы «Ақ сұңқар -1) қыран құс. 2) ер-азамат сөзінің баламасы» -деп берілген [3, 85].

Қазақ дүниетанымында ер-азаматты ақ сұңқарға балайды, яғни ер азаматты беделдендіру мақсатында «сұңқарым», «ақ сұңқарым», «қыраным» деп теңеу айтады да, қаралы күндерде ер азаматты «ақ сұңқарым» еді деп жоқтайды. Мысалы, ұлы ақынымыз, ой алыбы Абай баласы Әбдірахман қайтыс болған кезде келіні Мағашқа:

Жылама, Мағаш, жылама,
Алладан өлім тілеме
Қолдан ұшқан ақ сұңқар –
Қайтып келіп қонбайды, деп жоқтау айтқан» [6, 103].

Енді «бүркіт» туралы мақал-мәтелдерге тоқталмас бұрын бүркіттің сипаттамасына көз жіберейік. «Бүркіт – қыран құстардың ең ірісі, бірігейі. Латынша аты «алтын қыран» деген ұғымды білдіреді. Түркі халықтарының көпшілігі оны жемтігін бүріп ұстау тәсіліне сәйкес “бүркіт” деп атайды» [11, 485]. Егемен еліміздің Туында бүркіт азаттықтың айбыны ретінде айшықталған.

Бүркіт – барша қазаққа, жалпыадамзатқа таныс жыртқыш құс. Бүркіттің қырағылығымен қоса, қалыптап ұшатын және бүріп ұстайтын қасиеттері бар. Қыран құс атанған бүркіт түркі дүниесінде, қазақ дүниетанымында көк Тәңірінің елшісі, көктің иесі ретінде қабылданады. Жалпы болмысы мен қасиеттеріне қарай қырағы, мысы басым байқағыш құс ретінде сипатталады. Қолға үйрету оңай емес, ал қолға үйретілген бүркітті баптау одан да бетер машақаты қиын жұмыс. Бірақ бүркіттің киелілігі мен ерекше тылсым күші бар екеніне сенген халық үнемі қадір тұтады. Оның тұяғын, тұмылдырығын түрлі емге пайдаланып, көзден, пәле-жаладан сақтайтын тұмар ретінде қолданған. Мықты ақиық бүркіттер даланың көкжал бөрісіне түсіп, оның қанша қайрат көрсеткеніне қарамай, алысқан жауына түрлі әдіс қолданып, жеңіп шығады [7].

Тілімізде бүркіт туралы ертегілер мен аңыздар, әңгімелер, өлең-жырлар, сенім-нанымдар көптеп кездеседі, алайда бүркіт туралы мақал-мәтелдердің тым аздығы таң қалдырады. Аталған мақал-мәтелдерде бүркіт биіктіктің, күштің, тектіліктің символы ретінде сипатталып, жағымды бағаланады.

Бүркіт – құс тәңірісі.
Баба бүркіт барлап ұшар, балапан бүркіт шарлап ұшар.
Қара құс қайырғанмен бүркіт болмас.
Шымшық құтырса бүркітке шабар, ит құтырса иесін қабар.
Ажалды қарға бүркітпен ойнайды.
Ер қартайса қазаншы болар, бүркіт қартайса тышқаншы болар.

Қыран құстар ер, өжет болады. Өйткені олар өзінен анағұрлым үлкен аңдардан қаймықпай, солардың өзіне түсіп, ересен қайрат көрсетеді.

Қыран құстарды сипаттап жырлаған Шалкиіз жырау, сұңқарды былайша тілге тиек етеді:

Бүркіттен қыран құс болмас,
Баулуы жетпей бөрі алмас.
Бидайықтан алғыр құс болмас,
Бұйырмаса екеу түгіл бір де алмас.
Сұңқардан сұлу құс болмас,
Қауырсыны қатпай ұша алмас…

Бидайық – жыртқыш құс. Арқасы көлденең жолақты сұр, ал бауыры күрең, қызғылт күрең, түсті келеді. Төсінде дөңгелек дақтары бар. Ұясын биік жартастарға салады, басқа құстардында ұясын пайдалана береді [10].

Қаршыға бойының кішкенелігіне қарамай түлкі, киік, бөкен сияқты аңдарға түсе береді [10].

Лашындар өзінен анағұрлым зор аққу, дуадақ, қаз сияқты құстармен бірге, көкжере, қарақұс, саңқылдақ, су бүркіті сияқты құстарға да шауып, солардан тоят алады. Ерлік жағынан лашынға ешбір құс шақ келмейді [11].

Қырғи – қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс. Қылқан жапырақты және шыршалы ормандарда жиі кездеседі. Қолға тез үйренеді. Құсбегілер Қырғиды бөдене аулауға пайдаланған. Қырғи олжасын іліп, бүріп алуға икемді құс. Бірақ нағыз қыран құстардың ішіндегі ұсағы. Құсбегілер тілінде қырғи шәулі қыран атанып кеткен [11].

Төмендегі мақал-мәтелдерде бидайық, ителгі, тұйғын, қаршыға, қырғи, тұрымтай, күйкентай сияқты қыран құстар туралы сөз етіледі.

Құс төресі – бидайық, ит төресі – құмайық.
Ителгінің баласы ілмей қоймас.
Ителгі салған ет жейді, атының етін ит жейді.

Ителгінің қызығына қызықсаң, қаршығаны қамшы етерсің.
Бағың асқан шағында, құзғын салсаң қаз ілер.
Бағың тайған шағында, *тұйғын* салсаң аз ілер.
Екі *тұйғын* жабылса, қаздың соры.
Қаршыға құстың патшасы - кірпияз келеді.
Лашын құстың жендеті - кесермен келеді.
Жат жердің *қаршығасынан*, өз еліңнің қарғасы артық.
Қаршығалыға қоян кездеспейді.
Қаршыға ілген қазға сын.
Қоқандаған қораздай *қырғи* барын ұмытқан.
Қырғи сұңқарға жуымайды.
Балапан басымен, *тұрымтай* тұсымен.
Басына *тұрымтайдың* бақыт қонса, самұрық қызмет етер панасында.
Құсы жоққа *тұрымтай* сұңқармен тең,
Аты жоққа қотыр тай тұлпармен тең.
Құс жоқ жерде *күйкентай* сұңқар көрінер,
Ат жоқ жерде жаман тай тұлпар көрінер.
Күйкентайдың күйін тапсаң – сұңқардай.

Мына екі мақалда сұңқар, лашын және қаршыға құстарының табиғи қасиеттері, мінез-құлықтары нақты суреттеледі.

Сұңқар – құстың төресі,
Лашын – құстың жендеті,
Қаршыға – құстың ұрысы.
Қаршыға – құстың патшасы, кірпияз келеді,
Сұңқар – құстың төресі, қомағай келеді,
Лашын – құстың жендеті, кесермен келеді.

Мәдениет тілде көрініс тауып, тілдің құдіретімен бейнеленіп, шынайылықты танытады. Әр халықтың тілінде өзі жасаған және табиғат дарытқан ұлттық мәдениеттің ізі сайрап жатады. Әсіресе, халқымыздың материалдық мәдениеті туралы ақпарат құсбегілікке қатысты лексикада мол сақталғанын байқауға болады. Құсбегілік өнеріндегі кең тараған түрі – қыран құстармен аң аулау мен бүркіт баптауды бүгінгі таңда әлем жұртшылығы қазақ халқының төл мұрасы деп түсінетіндігі ұлтымыз үшін зор мақтаныш. Мұнымен қатар, қыран құстарға қатысты наным-ырым, тыйым, бейнелі сөз, поэтикалық метафора, теңеу қазақтардың санасында берік орын алған. Тіл-тілдердің қай-қайсысында болмасын мақал-мәтелдер – сөздік құрамның ең күрделі, өміршең, аса образды ерекше бөлігі болып табылады. Тілдің парамиологиялық қоры лингвомәдениеттанудың зерттеу нысанының бірі болып табылады. Өйткені, мақалдар – үлкен кеңістікті қамтитын ұлттық сананың стериотиптері. Құс атауларына, әсіресе қыран құстарға қатысты атаулар қазақ тілінің сөздік қорының бір бөлігі болып табылады. Сондай-ақ, қыран құстарға қатысты атаулар тіліміздегі көптеген мақал-мәтелдерінің жасалуына негіз болған. Өазақ тілінің парамиологиялық қорында қыран құс атауларының ішінде әсіресе, сұңқар мифологиялық, философиялық тұрғыдан сомдалған, халқымыз үшін культтік мәні, символдық негізі және ерекше орны бар құс ретінде көрініс табады. Халқымыз сұңқарды салтанатқа, атаққа ұстап, бекзадалықтың, паңдықтық, өрліктің символы ретінде балаған. Талдау жасалған мақал-мәтелдерден байқағанымыз сұңқар күштіліктің, алғырлықтың, ептіліктің, сұлулықтың нышаны ретінде сомдалып, көбінесе тұлпармен және басқа да құстармен салыстырыла сипатталады. Онтологиялық қасиеттері бойынша сұңқар – аспанда биік ұшатын құс, тұлпар – жүйрік ат, олардың бұл қасиеттері адамның әрекеті барысында танылып, рухани категория бойынша жаңа мәнге ие болған. Мақал-мәтелдерден байқағанымыздай, қыран құстардың асыл қасиеттері басқа құстармен салыстырулар арқылы айқын көрінеді. Жалпы, қыран құстарды әрекетіне, мінезіне, бітіміне қарай жіті таныған халық, оларды адам мінезін сипаттауда символдық балама ретінде қолданған. Халқымыздың таным-түсінігінде қыран құстар – батырлықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің символы ретінде қабылданады. Сондай-ақ, аксиологиялық тұрғыдан қыран құс зоонимі қырағылықпен, еркіндікпен, биіктікпен, тектілікпен байланыстырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Қайдаров Ә.,Тұрабаева Ғ. Қазақ мақал-мәтелдері мен авторлық-стильдік инварианттары жайында// ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы №3. –Алматы, 1982.

2 Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). –Алматы: Толғанай, 2004.

3 Қазақ тілінің сөздігі. (Ред. басқарған Жанұзақов Т.) Алматы: Дайк пресс, 1999.

4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 1-4 т. 1998-2002 жж. (Бас.ред. Нысанбаев Ә.). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2002.

5 Айманов Ш., Сапарғали Б. Қыран туралы хикая. – Алматы: Қайнар, 1967.

6 Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1976.

7 Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. –Алматы, 1983.

8 Бабалыққлы Ж., Тұрдыбаев А. Саят. – Алматы, 1989.

9 Кәмәләшұлы Б. Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі.– Алматы, 2006.

10 Ұлттық энциклопедия, 8-том (Бас.ред.Ә.Нысанбаев). – Алматы, 1996.

11 Ұлттық энциклопедия, 2-том (Бас.ред.Ә.Нысанбаев). – Алматы, 1996.

12 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы, 2004.

13 Қазақ мақал-мәтелдері. (Құрастырған Ж. Малайсарин). – Алматы, 2007.

14 Қазақ мақал мәтелдері (Құрастырған Ж. Дәуренбеков). –Алматы, 2001.

15 Казахские пословици и поговорки на казахском и русском языках (Құрастырған М. Аққозин). – Алматы, 2000.

Лулудова Елена Михайловна
к.филол.н., профессор кафедры социально-культурных технологий Алматинского филиала
НОУ ВПО «Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов»,
e-mail: eluludova@mail.ru

ТРАГЕДИЯ ШЕКСПИРА «РОМЕО И ДЖУЛЬЕТТА» КАК ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

Аңдатпа. *Мақалада мәтін мазмұнын ашуға арналған әдеби және тілтанымдық талдауларға шолу жасалады. Мәтін мазмұнының авторлық-маркерлік, оқырмандық-саналық, зерттеушілік-дәлелденген деңгейлері анықталады. Мақалада «Ромео және Джульетта» трагедиясын анализдеуге көңіл бөлінеді. Автордың қорытындысы бойынша, интермәтіндік жолмен талдау арқылы «ұлы трагедиялардың» қандай да белгісіз жолмен емес, нақты бір адамның қалауымен жасалады (Паристен Ромеоға дейін сызық).*

Тірек сөздер: *интерпретация, интермәтін, мағынаның ашылуы, дискурс*

Аннотация. *В статье дается обзор основных литературоведческих и лингвистических толкований текстовой открытости. Выявляются авторски-маркированный, читательски-осознанный, исследовательски-доказанный лингвистический и литературоведческий уровни смысла текста. Основное внимание акцентируется на анализе трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта». Автором делается вывод, что благодаря интертекстуальному подходу более отчетливо проявляется тот факт, что «великие трагедии» происходят не из-за чего-то, а по воле конкретного человека (линия от Париса до Ромео).*

Ключевые слова: *интерпретация, интертекст, разгерметизация смысла, дискурс*.

Annotation*. The article provides an overview of the main literary and linguistic interpretations of textual openness. It identifies author-marked, reader-recognized, research-proven linguistic and literary levels of the meaning of the text. The main attention focuses on the analysis of Shakespeare's tragedy "Romeo and Juliet". The author concludes that due to the intertextual approach the fact that the "great tragedy" do not happen because of something, but by the will of a particular person (the line from Paris to Romeo) is more clearly reflected.*

Key words*: interpretation, intertext, releasing of meaning, discourse.*

В конце XX века феномен текстовой открытости стал рассматриваться в связи с категорией интертекстуальности, отражающей процесс «разгерметизации» текстового целого через особую стратегию соотнесения одного текста с другими текстовыми/смысловыми системами и через их диалогическое взаимодействие в плане и содержания, и выражения. Такой взгляд на открытость текста стал традиционным, так как интертекстуальность как текстовая категория в собственно филологическом смысле выражает особый способ построения смысла текста.

Построение смысла текста непосредственно связано с дискурсом, так как текст существует как фрагмент определенного дискурса. И поэтому, если дискурс – принципиально открытое множество текстов, так или иначе соотнесенных друг с другом, то и текст – это открытая система. Для филолога же, рассматривающего текст в неразрывном единстве с его вокруг- и надтекстовым пространством, существует коммуникативное, когнитивное, семантическое пространство, соотносящее текст и с ментальной сферой – осмысленными знаниями, и с моделями – образцами и прототипами текстопорождения и восприятия, и с другими текстами, содержательно и тематически обращенными к общей теме. Это смысловое пространство и принято называть дискурсом. Как категория филологическая, дискурс показывает исследователю новый текстовой признак – дискурсивность. Традиционно описываемые текстовые признаки вместе с новыми попадают в один фокус. При этом в центр внимания этого фокуса попадает и феномен взаимодействия дискурсов, т.е. интердискурсивность.

Интердискурсивность считается формой интертекстуальности, обозначающей условие, посредством которого все коммуникативные события основываются на событиях, произошедших ранее. Создавая очередной текст, невозможно избежать применения слов и фраз, которые уже использовались. Так, одни тексты явно основываются на других текста (например, в том, что цитируют их). Таким образом, текст можно рассматривать как звено в интертекстуальной цепи, где один текст включает элементы другого текста или текстов (например, тексты известных произведений и авторов). Объединенные в единое целое, они содержательно и тематически соотносятся между собой, взаимно дополняя друг друга (некоторые примеры данного явления и ряд ключевых выводов имеются в работе В.В. Савельевой [1]).

Рассматривая интертекстуальность как культурно-семиотический феномен, можно по-разному ответить на вопрос о том, является ли интертекстуальность постоянным или переменным качеством текста. В строгом смысле выделяется широкое (литературоведческое) понимание интертекста и узкое (лингвистическое) его понимание.

Литературоведческая концепция интертекста вырастает из теории полифонического литературоведения М.М. Бахтина [2]. Идея диалогичности как основного признака текстопорождения была продолжена Ю. Кристевой [3]. В своей концепции она термином интертекстуальность заменила диалогичность и представила текст как историко-культурную парадигму, вбирающую в себя все смысловые системы и культурные коды как в синхронном, так и в диахроническом аспекте. В этом смысле всякий текст выступает как интертекст, а предтекстом каждого отдельного произведения является не только совокупность всех предшествующих текстов, но и сумма лежащих в их основе общих кодов и смысловых систем. Между создаваемым текстом и предшествующим чужим текстом существует общее интертекстуальное пространство, которое вбирает в себя весь культурно-исторический опыт.

Особое место в этом вопросе занимает теория французского семиотика Ж. Дерриды, обусловившего формирование нового подхода к изучению художественного текста в целом [4]. Согласно концепции Дерриды, всякий текст живет, лишь «бесконечно ссылаясь на нечто», среди откликов и следов одного текста в другом, не сводимых ни к какому синтезу. Все внимание должно быть сосредоточенно на открытости смысла [4, с.103].

Согласно лингвистическому толкованию, об интертекстуальности следует говорить в том случае, когда автор намеренно тематизирует взаимодействие между текстами, делает его видимым для читателя с помощью особых формальных средств. Интертекстуальность в таком ее понимании сводится к намеренно маркированной интертекстуальности. Это предполагает, что адресат способен верно понять/раскрыть авторскую интенцию и воспринимает текст в его диалогической соотнесенности. В этом коммуникативном процессе, в котором обязательно интертекстуальное сознание обеих сторон, адресат направляется автором в его интертекстуальном чтении «по следам». В связи с чем предложен термин «интертекстуальная диспозиция», который означает наличие в тексте определенных интертекстуальных сигналов или индикаторов, способных мотивировать рецепиента к поиску связей данного текста с другими на базе основных форм интертекстуальности: актуальной, когнитивной интертекстуальности; текстуально выраженной интертекстуальности и т.д. [см. подробнее: 5].

Применительно к интертекстуальности и ее сигналам термин означает выявление тех средств, которые обеспечивают межтекстовому диалогу особое место в центре читательского внимания. Для первой формы интертекстуальности эффективность декодирования обеспечивается интертекстуальной компетенцией читателя, хранящего в своей памяти следы ранее прочитанного. Вторая форма, всегда актуальная и когнитивная, поддерживается авторской стратегией за счет единичных или существующих в комплексе интертекстуальных маркеров, таких как заголовок, эпиграф, концепт. Такие культурно-семантические коды, как жизнь, судьба, путь, дом, хлеб, счастье, страх, сердце зачастую выносятся в заголовок. Заголовок представляет собой наиболее явное средство для обозначения соотнесенности собственного произведения с другим, чаще всего, предшествующим.

Смысловые константы данных содержательных комплексов высвечивают тематическую и логическую открытость текстов. Например, в ходе проведенного нами анализа русской литературы конца XIX века выяснилось, что значимость такого ценностно-порождающего пространства, как дом, включает в себя: 1) символизацию дома как обустроенного мира; 2) сквозной семиотический текст Дома, рисующий идеальный образ обители; 3) архетип Дома, являющийся и центром притяжения, и полюсом отторжения; 4) метафору дома, позволяющую в случаи маркированности психо-эмоциональными перекличками проследить, как представление о порядке вещей в мире меняется во времени [см. подробно об этом 6; 7].

Таким образом, имеется несколько уровней смыслопонимания любого текста: авторское маркированное, читательское осознанное, исследовательско-доказанное в лингвистическом толковании и исследовательско-доказанное в литературоведческих концепциях.

В рамках данной статьи рассмотрим все вышесказанное на примере такой широкоизвестной трагедии Шекспира, как трагедия «Ромео и Джульетта».

Название трагедии Шекспира дает повод вспомнить тексты-двойники: новелла М. Банделло «Ромео и Джульетта» (1554), поэма А. Брука «Трагическая повесть о Ромео и Джульетте» (1562). Намерения автора проявляются в сокращении времени вообще и возраста Джульетты в частности, в расширении роли Меркуцио, во включении двух поединков с Тибальтом вместо одного, чтобы усилить и акцентировать обсуждаемые проблемы, но сохранение уже известного названия не позволяют забыть о предшественниках.

Действие открывается Прологом, в котором хор сразу же сообщает о кознях судьбы, которых надо опасаться, а Ромео смотрит на звезды и якобы видит «грядущего недобрые приметы». В ходе действия судьба дополнится враждой и любовью как вечными непримиримыми врагами, что даст лишь многомерность запрограммированного.

В ходе развития сюжета трагедии Джульетта из девочки, покорной воле леди Капулетти, превратится в человека думающего, не верящего в титулы, размышляющего над жизнью и имеющего свои «заветные мечты». Благодаря ей Ромео из юноши, томно влюбленного в «жестокую» красавицу Розалину, станет зрелым мужчиной, готовым быть другом тому, кто связан с его возлюбленной родственными узами. Тем самым тема трагически прерванной любви, характерной для жанра трагедии, расширится до проблемы свободы выбора и силы традиций, до проблемы свободы личности и свободы чувств, которые поднимались не только в трагедиях, но и во всех других литературных жанрах.

Произошедшее (сначала вражда двух родовитых семейств, а потом и смерть влюбленных) рассматривается Шекспиром с точки зрения трех сторон: верховной власти, церкви и непосредственно героев. В ходе действия несдержанность, своеволие и мстительность, ставшие принципами жизни Монтекки и Капулетти, будут многократно осуждены жизнью (умерли единственные дети обоих кланов), властью (в угрозах и проклятьях герцога) и церковью (брат Лоренцо). За каждым этим осуждением будут свои источники, свои тексты (наиболее известные – сонеты Шекспира, законы государства, Библия).

Кроме того, точки зрения будут постоянно смещаться со своих позиций из-за того, что вмешиваться будет и автор произведения, определяя происходящее не трагедией, а печалью. Трагедия – из средневекового прошлого. Печаль – вывод в Ренессансном духе. Так, постановка моральных проблем, изображение любви развивается у Шекспира на фоне нескольких вариантов отношений между мужчиной и женщиной: 1) патриархально-традиционные отношения между родителями Капулетти; 2) откровенно скабрезные между слугами; 3) в духе куртуазных условностей сначала между Ромео и Розалиной, потом между Парисом и Джульеттой; 4) свободно-жизнелюбивые между Ромео и Джульеттой.

Наконец, количественные показатели переходят у Шекспира в качественные. Источниками зла выступают не только силы, связанные с прошлым, но и с настоящим, с проблемами современности. Оценка роли случая, ссылка на вмешательство роковых и враждебных сил не дает у Шекспира забыть и роль своеволия каждого из героев.

Печаль автора вызывает судьба молодых людей, утверждающих новые возрожденческие идеалы, но в окружении старых моральных норм не находящих сил с ними бороться. Так, Ромео, ставший мудрее под влиянием любви к Джульетте, не может не вступить в дуэль с Тибальтом. Оскорбления от Тибальта, гибель друга Меркуцио от клинка Тибальта (т.е. долг чести) становятся для него весомее, чем угроза наказания от герцога, возможность гибели в поединке, любовь Джульетты (т.е. голоса разума и сердца). Преодолев внешние препятствия (точнее не заметив), Ромео не смог преодолеть внутренние (свой характер).

Печаль автора связана с предопределенностью и даже предсказуемостью поведения Ромео. В отношениях с Розалиной он охвачен эгоистической страстью, тщеславием, ревностью. Он готов отомстить ей за измену и разрыв отношений несмотря ни на что. Он не видит никаких препятствий (с его же слов) достичь своего, его не страшат опасности проникновения в дом, где соберется весь клан Капулетти. Быстрота потом совершившихся событий (около суток времени) мешает полноценному развитию и обогащению личности Ромео. Наивный эгоизм влюбленных, не желающих замечать ничего и никого вокруг, стремление к счастью любой ценой – это лишь часть комплекса морально-этических взглядов прошлого. Ромео хотел бы быть иным, но ему отпущено для этого слишком мало времени.

Джульетта также вызывает опасения автора. С одной стороны, она показана в момент перехода от наивной самодостаточности ребенка к зрелости подростка (отмечается ее 13-летие). С другой стороны, Шекспир не может не отметить, что она послушная и смиренная дочь, прислушивается к наставлениям, но одновременно с этим предупреждает, что «постарается» ласково смотреть на Париса. Полюбив, она не просто решительна и бесстрашна, готова на все во имя любви, но, прося Ромео верить ей, именно за это обещает быть вернее «всех, кто себя вести хитро умеет» (обещание настораживающее!). Она первая предлагает Ромео обвенчаться и за это обещает, что «я сложу всю жизнь к твоим ногам и за тобой пойду на край вселенной». Она открыто говорит отцу то, что думает, и отвечает на поцелуи Ромео. Она готова на все не просто за Ромео, а «чтобы остаться возлюбленному верною женой».

Нельзя не заметить, что Джульетта вовсе не случайная и отчаявшаяся жертва обстоятельств. Она отвечает на поцелуи, настаивает на браке, обещает нарушить закон (присоединиться к разбойникам), готова мучиться («к змеям заберусь и дам сковать себя вдвоем с медведем»), принять смерть («заночевать в мертвецкой»), покончить с собой («я лучше брошусь с башни»), принимает настойку отца Лоренцо, а когда не находит яд во флаконе и на губах любимого, то направляет кинжал прямо себе в сердце. Более того, она не только часть клана Капулетти, но и в ряду женщин, которые знают себе цену, своенравны, настойчивы, активны (в трагедии это только клан Капулетти – Розалина, леди Капулетти, кормилица Джульетты и сама Джульетта). Интересно, что выбирая актрису на роль Джульетты, Ф. Дзеффирелли сначала не обратил внимания на 15-летнюю молодую актрису Оливию Хасси, но когда на второй встречи она от волнения соединила предсмертный монолог Джульетты с чтением отрывка из «Укрощения строптивой», он был покорен.

Шекспир не может не отметить, что противостоят не кланы, а активные женщины и традиционные, склонные подчиняться общепринятому мужчины. Шекспир не может обойти такую важную проблему, как определение причин их разъединения и единения. Эта проблема волновала еще с античных времен, со времен троянского цикла, и то, что Шекспир помнит об этом, доказывается выбором имени «Парис» для официального жениха Джульетты. Супружеская верность, предательство, ревность, тщеславие, социальное неравенство, любовь, счастье – это важнейшие этические понятия. Каждая эпоха их выдвигает для рассмотрения, меняются только средства и способы. Это есть и в новелле М. Банделло «Ромео и Джульетта» (1554), и в новелле Л. Да Порто «Новонайденная история двух благородных влюбленных и их печальной смерти, произошедшей в Вероне во времена синьора Бартоломео делла Скала» (1556), и в поэме А. Брука «Трагическая повесть о Ромео и Джульетте» (1562), а также это есть в трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта».

Используя в своих произведениях уже известные маркеры, автор экономит время и расширяет возможность понять истинность того, почему те или иные черты проявляются в определенной ситуации. Имя «Парис» позволяет проводить параллель между трагедией Шекспира «Ромео и Джульетта» и эпосом Гомера «Илиада».

Таким образом, указанное нами в теории и на практике при анализе трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта» позволяет предложить еще один способ систематизации написанного им на основании архетипически- интертекстного подхода. Кроме того, подводя итог всему вышесказанному, можно сделать следующие выводы:

1. Интертекстуальность как культурно-семиотический феномен, как теория взаимодействия между текстами, как концепция межтекстовых связей и понятие ее акцентированности занимают одно из важных мест в системе межтекстовых пересечений.

2. Наблюдается уникальный симбиоз текста, метатекста и интертекста. Так, упоминание рока и судьбы ставит трагедию Шекспира «Ромео и Джульетта» в ряд античных трагедий, однако интертекстуальное (в частности эпос Гомера по линии сюжета Париса) отодвигает фаталистическое отчаяние. Вражда двух кланов заставляет вспомнить множество историй средневековья вплоть до «Тристана и Изольды», известную заранее предрешенность любви и действий сопоставляя с безграничностью любви и действий. Наконец новый герой, герой-гуманист, показан как герой, ищущий истину и решающий сложные морально-этические проблемы с учетом ли старых установок (Ромео) или на свой лад (Джульетта), показан как герой не задающий вопросы и ждущий ответов, а действующий (пусть даже и поспешно действующих). Кроме того, сопоставление трех эпох позволяет сделать вывод не только об изменениях или развитии, но и о неизменности людей и мира в целом.

3. В трагедии «Ромео и Джульетта» Шекспира – это только кажется, что все худшее – из прошлого, а будущее светло, оно за любовью. В реальности же и в прошлом, и в будущем есть место «великих трагедий» не из-за чего-то, а только по вине конкретного человека. Проблема в том, что любовь – не просто чувство, а сама суть шекспировских героев. В ходе опосредованных и непосредственных связей с окружающим миром, они думают только о себе самих, только о том, что чувствуют они. Действуя вопреки обстоятельствам, они и формируют свою судьбу, и разрушают ее. Ромео и Джульетта погибают, побеждая вражду кланов своей любовью, так как не изменили ни ей, ни себе.

4. Случайности становятся закономерностями, наслоение фактов позволяет узнать себя и мир, дошекспировское в шекспировском сменяется глубиной мысли и чувства.

Список использованных источников:

1. *Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. – Алматы, 1996.*
2. *Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Наука, 1972; Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Наука, 1979.*
3. *Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики. – М., 2004.*
4. *Деконструкция: тексты и интерпретации. – СПб., 2012.*
5. *Безруков А.Н. Поэтика интертекстуальности: Учебное пособие. – Бирск: Бирский гос.соц.-пед.академия, 2005.*
6. *Лулудова Е.М. Архетипы в художественном тексте. Учебное пособие. - Алматы, 2000.*
7. *Лулудова Е.М. Русская реалистическая литература конца XIX-начала XX века в архетипическом аспекте: монография. - Алматы, 2008.*

ҒТАМР 19.01.11

Есенбекова Ұлбосын Мейірбекқызы,
қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, ultmudde@mail.ru

БҰҚАРАЛЫҚ МЕДИАЛАР ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ӘРЕКЕТТЕСУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ФЕНОМЕНДЕР

Түйін. *Мақалада ақпараттың адам өміріндегі орны, оны дұрыс қолдану медиа-коммуникативтік әрекеттесуде басты психологиялық стратегия мен маңызды феномен деген гипотеза қарастырылған. Медиапсихология бірнеше ғылыми саланың тоғысында қалыптасып, жеке ғылыми сала болып дамуы зерттелген. Қолданбалы медиапсихология арқылы қоғамдық пікір қалыптастырудың тиімді тәсілдері мен формалары жасалған.*

Автор бұқаралық коммуникация құралдарын олардың психологиялық ықпалымен бірге қарастырады. Бұқаралық медианың рөлі артқан сайын жеке тұлғаның айналасында болып жатқан құбылыстарды объективті қабылдауы жақсарады. Медиа адамның мінез-құлқына, талғамының қалыптасуына, саяси және әлеуметтік көзқарастарына, моральдық нормалары мен құндылықтарына әсер етеді деген тұжырым жасалған.

Кілтті сөздер: *медиа, медиапсихология, коммуникативтік әрекеттесу, құндылықтар, моральдық нормалар, «овертон терезесі», инновaторлық әсер.*

Аннотация. *В статье расммотрена гипотеза о важности информации для человеческого общества, его правильное использование является основной психологической стратегией и главным феноменом в медиа-коммуникативном взаимодействии. Медиапсихология формировалась на стыке нескольких научных областей и исследовалась как отдельное научное направление. Эффективные методы и формы влияния на общественное мнение были разработаны с помощью прикладной медиапсихологии.*

Автор рассматривает средства массовой коммуникации в комплексе с их потенциалом психологического воздействия. По мере усиления роли средств массовой информации заметно улучшается объективное восприятие человеком явлений, происходящих в обществе. В статье сформулированы выводы о влиянии СМИ на поведение, политические взгляды, моральные нормы и ценности людей.

Ключевые слова: *медиа, медиапсихология, коммуникативное взаимодействие, ценности, моральные нормы, «окно овертона», инноваторское воздействие.*

Abstract. *The article discusses the hypothesis of the importance of information for human society, its correct use is the main psychological strategy and the main phenomenon in media-communicative interaction. Mediapsychology was formed at the junction of several scientific fields and was studied as a separate scientific direction. Effective methods and forms of influence on public opinion have been developed with the help of applied media psychology.*

The author considers mass media in conjunction with their potential for psychological impact. As the role of the media increases, the objective perception of the phenomena occurring in society is noticeably improved. The article formulates the conclusions about the influence of the media on behavior, political views, moral norms and values of people.

Keywords: *media, media psychology, communicative interaction, values, moral norms, «overton window», innovative impact.*

Адам психологиясы жаңа заманда қаншалықты өзгерістерге ұшырады деген сұрақты ғалымдар XX-ғасырдың соңында жиі қоя бастады. Осындай қажеттіліктен келіп психология ғылымының жаңа саласы – медиапсихология өмірге келді. Медиапсихология – коммуникация құралдары жеке тұлғаның психологиясына, оның ақпаратты қабылдауына, өңдеуіне және шешім қабылдауына қалай әсер етеді деген сұрақтарға жауап іздейді.

Медиапсихологтар медиа құралдарын тиімді қолдану арқылы адамдарға қаншалықты оң ықпал етуге болатынын да басты назарда ұстайды. Медиапсихология бірнеше ғылыми саланың қосындысы ретінде қалыптасып келеді. Әлеуметтану, философия мен бұқаралық коммункация, саясаттану мен компьютерлік ғылымдардың тоғысында дамуда. Медиапсихологияны алғашқылардың бірі болып, жеке ғылыми сала ретінде зерттеген Петер Винтерхофф-Шпурк болды. «Медиапсихология. Басты қағидалар» атты кітабында Винтерхоффт-Шпурк медиапсихология психологияның жеке саласы болып қаралуы қажеттігін айтып, оның жалпы сипаттағы тұжырымын қалыптастыра бастады. Қолданбалы медиапсихология арқылы қоғамдық пікір қалыптастырудың тиімді тәсілдері мен формаларын ұсынды [1].

«Медиапсихология» арқылы XXI-ғасырдағы бұқаралық медиада қолданылатын психологиялық және нейролингвистикалық әдістердің адам санасына әсерін, оның мемлекет пен қоғамның, жеке тұлғаның дамуына ықпалын түсінуге болады. «Медиапсихология» – жалпы психологияның жаңаша ғылыми тармағы.

Әлем өзгеруде, ондағы адамның орны мен өмір сүру ортасы да түбегейлі өзгерістерге ұшырады. «Медиапсихологияның» басты мақсаттары – қоғам мен жеке тұлғалардың өміріндегі бұқаралық коммуникация құралдарының психологиялық ықпалы мен олардың салдарын түсіндіру. Әлеуметтік өмір жылдамдығының өсуі бұқаралық медианың рөлінің артуымен байланысты. Медиапсихология жаңа ақпараттық ортада жеке тұлғалардың айналасында болып жатқан үрдістерді объективті қабылдауын зерттейді. Медиапсихология арқылы тек жеке тұлғалардың психологиялық жағдайын

ғана емес, сонымен бірге, бұқаралық коммуникациялардың экономика мен әлеуметтік, мәдениет салаларына және оның дәстүрлі ұлттық құндылықтарға әсерін түсініп, болжай аламыз [2].

Медиапсихология соңғы 15 жылда үлкен сұранысқа ие болды. Жарнама берушілерден бастап, саяси-қоғамдық күштердің барлығы да ақпараттың адамға қалай әсер ететінін, оның қабылдайтын шешіміне, санасына, таңдауына ықпал етудің тиімді жолдарын білгісі келеді.

Ақпараттық қоғам жағдайында бұқаралық медианың көмегімен жеке тұлғаның іс-әрекетін, оның медиа-әсерлерге қаншалықты берілетінін білу мемлекет үшін, билікке жеткісі келетін, оны сақтап қалуға тырысатын күштер үшін өте қажет. Саяси технологиялар немесе PR-технологияларды (қоғамдық пікір қалыптастыру технологиялары) жасау үшін медиапсихология қажет болады [3].

Адам өміріндегі ақпараттың маңызы жылдан жылға өсіп, еселеніп келеді. Ақпарат тарату технологиялары жыл емес, ай сайын жаңа өнімдермен толысып жатыр. XXI-ғасырды ақпараттық, цифрлық ғасыр деп те атайды. Жылдың басында шыққан смарт теледидар мен смартфон, ноутбук 7-8 айдан кейін ескіріп жатады. Бұның себебі – әлемдегі технология саласындағы жойқын бәсекелестіктің әсерімен әр компания өздерінің жаңа өнімдерін нарыққа шығарып жатады. Мысалы, iPhone 6 мен iPhone 6+ 2014 қыркүйекте сатылымға шығарылды. Самсунг компаниясы өзінің S6 моделін 2015 жылдың сәуір айында нарықта сата бастады. Екі модельдің арасындағы уақыт 7 ай ғана. Яғни, смартфондар бойынша әлемдегі екі флагманның Apple мен Samsung бәсекесі бізге жыл сайына жаңа смартфондар сыйлап келеді. Бұл тұтынушылар үшін өте жақсы сыйлық. Осындай қатаң раллиде *(«ралли» термині жарысу мағынасында)* жаңа өнім ұсына алмаған компания көштің соңында қалады [4].

Осындай жылдамдықпен коммуникациялық технологиялармен бірге біздің өміріміз, қоғамдағы мінез-құлық та өзгеруде. Бұқаралық коммуникацияның, медианың рөлі күн өткен сайын күшеюде. Енді «Медиапсихология» деген не, бұл ұғымның анықтамасы қандай, ол бізге не үшін керек деген сұрақтарға жауап беріп көрейік. Біріншіден, медиа термині – коммуникация құралдары мен оларды тұтынушыға жеткізетін тәсілдердің жиынтығын білдіреді. Ақпарат тұтынушыларға түрлі тәсілдермен, формалармен таратылады. Медиа адамның мінез-құлқына, талғамының қалыптасуына, саяси және әлеуметтік көзқарастарына, моральдық нормалары мен құндылықтарына әсер етеді.

Дәстүрлі тәрбие ортасы бұдан 20-30 жыл бұрын отбасы, балабақша мен мектеп, университет болса осы қатарға енді Интернет, әлеуметтік желілерді қосуға болады. Біздің айналамызда, бізді қоршаған медиа-орта жеке тұлғаның өмірін тұтастай бақылауында ұстауға, оған оң немесе теріс ықпал жасауға қабілетті екені бүгінде еш талас тудырмайтын аксиомаға айналды. Әлемді қабылдау картинасы трансформацияға ұшырау барысында жеке тұлғаның өмірді объективті қабылдау мүмкіндігі де шектеле бастайды. Түрлі ақпарат таратушылар өздерінің мақсаттарына жету үшін ақпаратты мың құбылтып, өздеріне қажетті реңге бояп біздерге ұсынады. Қарапайым адамдардың санасын бұрмалау арқылы ақпарат таратушылар өздерінің мақсаттарына жетеді. Бірі өзінің тауарын сатады, екіншісі өзіне қажетті пікір қалыптастырады, үшіншісі ақпараттық соғыстың майданын қыздырады [5,6].

Қазіргі маркетингтік технологиялар адамның санасына өте нәзік түрде әсер ету тәсілдерін қолданады. Мысалы, ондай психологиялық стратегиялар мен феномендерге: зәкірлік әсер, еліктеу әсері, консерватизм әсері, жаңашылдық немесе инноваторлық әсер, тәуекелдің жоқтығы мен стереотиптік әсерін жатқызуға болады. Бұл феномендерді күнделікті тауарлар мен қызметтердің жарнамасынан кездестіреміз. Бірақ, бұған көңіл аудара бермейміз. Сөйтіп, қажет болсын болмасын, пайдалы болсын зиян болсын жарнамаға беріліп, түрлі тауарлар сатып аламыз, түрлі қызметтерді таңдаймыз. «Мынанша пайыз жеңілдік» деген жазулардың біздің психологиямызға, таңдауымызға қалайша әсер еткенін байқамай да қаламыз.

Міне, осылайша медианың көмегімен ақпараттық технологиялар біздің дамуымызға ықпал етсе, оның экономика мен саясатқа, жеке тұлғаның өміріне оң және теріс әсерін зерттеудің маңызы айрықша болып өсті [7].

Теледидар мен Интернеттің балаларға, жастарға ықпалы қаншалықты оң немесе теріс екенін білу медиапсихологиялық зерттеулердегі ең маңызды бағыт. Бұқаралық медианың адамның эмоционалдық дамуына әсері жан-жақты болуы мүмкін. Телерадио бағдарламалардағы реалити-шоу, ток-шоулар, музыкалық бағдарламалар мен фильмдердің әрқайсысы адамның эмоциясына жағымды не жағымсыз әсер ете алады.

Телевизиялық бағдарламалар адамға сөз бен көрініс, суреттер арқылы әсер етеді. Біз телехабарды есту және көру сезімдеріміз арқылы қабылдаймыз. Радионы тек есту арқылы бағалаймыз. Адам психологиясына телевизияның әсері сондықтан да күштірек. Естіген сөзімізді экрандағы бейне

арқылы бекітеміз. Бейнелер мен сөздің екеуі бірігіп біздің санамызға мықтап орнығып, әсер етеді. Қандай да бір ақпаратты тарату арқылы адамдардың санасын бұрмалап, өзгертуге болады.

Жаңа заманда әрбір адам өзіне қажетті ақпаратты алуға, таратуға мүмкін деуге болар. Бірақ, біздің қабылдап жатқан ақпараттың шын екеніне ешкім кепілдік бермейді. Журналистиканың басты мазмұны да мыңдаған террабайт ақпараттың ішінен өзіңе, аудиторияға, одан әрі ұлтыңа, мемлекетіңе қажеттісін таңдап алу. Террабайт деген – ақпараттың өлшем бірлігі. Әркімнің қолданып жүретін флеш-карталар 500 Мегабайт, 1 Гигабайт, 8, 16, 64 Гигабайт деп бөлінеді. Қазір үлкен массивті ақпараттарды сақтау үшін 500 Гигабайт, 1 немесе 2 Террабайт көлемдегі Hard-дискілер бар. Бұл қандай көлемдегі ақпарат екенін салыстырмалы түсіну үшін мынандай мәліметтерді мысалға келтірейік: Лев Толстойдың 4 томдық «Соғыс пен бейбітшілік» романы 3,5 Мегабайт, 90 минуттық фильм 135 Гигабайт көлемдегі ақпараттан тұрады.

Жыл сайын әрбір елде болып тұратын сайлауларда саяси күштер өздерінің саяси платформаларын коммуникациялық құралдар арқылы таратады, халықты үгіттейді, қарсыластарымен күреседі. Өз ұстанымдарын таратып, жақтастар жинау үшін саяси партиялар түрлі әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданады. PR-технологиялар көп. Оларды жақсы істерге де, жамандыққа да қолдануға болады. Бір ғана мысал келтірейін. «Овертон технологиясы» деген теориялық және практикалық жағынан әбден дәлелденген технология бар. Осы теорияның авторы американдық заңгер Джозеф Овертон 2003 жылы бар жоғы 43 жасында әуе апатынан қаза тапқан. Бастапқы мамандығы электроинженер болған. Соның атымен аталған бұл технологияны «Овертон терезесі» деп те атайды [8].

Овертонның есімімен аталған «Овертон» технологиясы бойынша азаматтар дәл бүгін мүлде қабылдамайтын тұжырым болса сол тұжырымды қоғамға бірте-бірте енгізіп, соңында сол тұжырымды қоғам толық қолдайтын жасауға болады. Міне, адамның еркінен тыс санасына түрлі әдістермен әсер ету арқылы адамды өз ықпалыңда ұстауға болады.

Біз қазақ жерін ешкімге беруге болмайды, ата-бабамыздың қанымен жуылған жерімізді қорғаймыз дейміз. Овертон технологиясымен бірнеше жылдың ішінде қазақтардың өздері «ия, заман өзгерді ғой, енді мына шығыстағы немесе солтүстіктегі облыстарды көрші елдермен бірлесіп игерейік. Ешқандай қорқыныш жоқ қой, олар жерімізді алып кетпейді, бізге технология алып келеді, инвестиция алып келіп, ауыл шаруашылығымызды дамытады» деген пікірді жақтап, бірімізді-біріміз үгіттей бастаймыз. Келесі қадам «сол облыстарда автономия жасайық, Қазақстан федерация бола салады» деп келесі бір ұрпағымыз шығады. Бұның бәрі қиял-ғажайып емес. Бұқаралық коммуникация әскери қарудан да күшті әлеуеті бар сала. Әрбір ақпаратты қабылдамас бұрын бұны кім таратуда, оның артында қандай пиғыл жатыр деген сұрақтарды кәсіби журналист өзіне-өзі қоюы керек. Халыққа түсіндіруге міндетте [9,10].

Әсіресе, психологиялық жағынан толық қалыптасып үлгермеген жастарға бұл өте маңызды қағида. Бүгінде өмірлік мол тәжірибе жинаған ғалымдар да, саясаткерлер де Қазақ еліндегі ақпараттық ресурстар кімнің қолында, кімнің меншігінде деген сұрақтарға үстіртін қарайды, мән бермейді. Бұның мемлекет пен ұлттың қауіпсіздігіне төндіретін қаупін дұрыс бағалай білу маңызды. Ақпаратты дұрыс қолдану медиа-коммуникативтік әрекеттесу саласында басты психологиялық стратегия екенін, маңызды феномен екенін түсініп, мемлекеттік деңгейде тиісті шешімдер қабылдау қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

9. Винтерхофф-Шпурк П. Медиапсихология. Основные принципы. М.: Изд-во гуманит. университет, 2010.
10. Жижина М. В. Медиакультура: культурно-психологические аспекты. М.: Вузовская книга, 2011.
11. Григорова Д. Е. Медиобразование и проблема информационно-психологической безопасности личности (на примере реалити-шоу) // Медиаобразование. 2008. № 3.
12. Юдина Е. Н. Медиапространство как культурная и социальная система. М.: Прометей, 2015.
13. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 2001.
14. Панарин И. Н. Технология информационной войны. М.: «КСП+», 2006.
15. Дмитриева Е.В. Фокус-группы в маркетинге и социологии. М., 2003.
16. Психологический словарь. М., 2012.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990.
18. Петренко В. Ф., Пронина Е. Е. Человек на телеэкране: опыт психосемантического исследования // Психологический журнал. 1993.

Шенгелбаева Нұржамал Рахымжанқызы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Шығыс тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты, nurzhamal07@mail.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҮДЕРІСІНДЕ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ТІЛ МЕН ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Түйін. *Мақалада мәдени байланыстардың Шығыс елдерімен халықаралық қатынастарды үйлестірудегі рөлі қарастырылады. Сонымен қатар автор Қазақстанның шетел Шығыс елдерімен экономикалық және мәдени байланыстарының күшеюіне байланысты, халықтар арасындағы терең өзара түсіністік жағдайын орнату үшін сол халықтың мәдениетін, тілдері мен салт-дәстүрлерін белсенді түрде өзара зерделеу қажеттілігі бірінші кезекке қойылуы тиіс деп көрсетеді.*

Резюме. *В статье рассматривается роль культурных связей в гармонизации международных отношений со странами Востока. Также автор ставит на первое место необходимость активного взаимного изучения культуры, языка и традиций народа для установления состояния глубокого межнационального взаимопонимания в связи с усилением экономических и культурнх связей Казахстана с зарубежными восточными странами.*

Summary. *The article examines the role of cultural ties in the harmonization of international relations with the countries of the East. The author also puts on the first place the need for active mutual study of culture, language and traditions of the nation to establish the state of deep interethnic understanding in connection with the strengthening of economic and cultural ties of Kazakhstan with foreign eastern countries.*

Бүгінгі күні басты міндеттердің бірі әлемнің 30 дамыған елдері қатарына кіру үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды қалыптастыру болып табылады. 2016 жылғы 26 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының «Тәуелсіздік. Келісім. Болашағы біртұтас ұлт» XXIV сессиясында «Мәңгілік Ел – Патриоттық акт» құжаты қабылданды. Құжатта мемлекетіміздің базалық құндылықтары, Қазақстан халықтың мүдделері мен тарихи тағдырларының ортақтығы көрініс тапқан «Мәңгілік Ел» жалпы ұлттық идеясының жеті мызғымас негіздері, жеті ұстанымдары ұсынылды. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Біз жаңа белестерге қарай ілгері басқан қадамымызды компаспен тексергендей, Патриоттық акт арқылы анықтайтын боламыз» – деп тұжырымдады [1].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында заманауи әлемдегі бәсекеге қабілеттілік пен мәдениеттің де бәсекеге қабілетілігінің маңыздылығын айырықша көрсетті. «Біз XXI ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз. ... Отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі – ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт» [2].

Қазіргі заман талабына және еліміздің ұстанған экономикалық-саяси ұстанымдарына, әлемдік жаһандану үдерісіне сай түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынастың барлық салаларында араласуы жүзеге асып жатыр. Бұл көпұлтты еліміз үшін бұрыннан бар құбылыс.

Қазақ елінің тәуелсіздігін алып, басқа елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланысқа түсуі ағылшын тілімен қатар, қытай, араб, түрік тілдерін де оқытудың маңыздылығын көрсетіп, оның мақсатын анықтап берді. Басқа тілді қоғамда, мәдениетте өз орнын таба білу үшін сол елдің тілін ғана меңгеру аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру керек. Жаңа әлеуметтік мәдени кеңістіктің пайда болуы білім беру жүйесінің алдына халықаралық мәдени–кәсіптік қарым-қатынастарды жүзеге асыра алатын, яғни мәдениетаралық құзыретті мамандар даярлауды мақсат етіп қоюда. Осы орайда заманауи халықаралық қатынастарды мәдениетсіз елестету мүмкін емес. Мәдениет белгілі бір елдің халықаралық аренада стратегиялық әрекетінің бөлінбес бір бөлшегі, сыртқы саяси мемлекеттік қызметінің айқындаушы сипаттамасы ретінде қарастырылады. Яғни, мәдени дипломатия сыртқы саясаттың ресми саласының бірі ретінде танылады. Бір сөзбен айтқанда, мәдени дипломатия көптеген мемлекеттердің дипломатиялық қызметінің маңызды саласы. Сондықтан да мәдени байланыстар – халықаралық қатынаста тиімді құрал бола алады. Себебі мәдени байланыс белгілі бір мемлекеттің ашықтығы мен сұхбаттастыққа ұмтылуына мүмкіндік береді [3, стр.25-66].

Мәдениетаралық ғылыми қарым-қатынас термині Т.Н.Хомутованың, В.В.Красныхтың зерттеулерінде анықталған. Нақты тоқталсақ, Т.Н.Хомутова мәдениетаралық ғылыми қарымқатынас деп бір ғылыми сала маманы болып табылатын, кәсіби қызығушылығы ортақ тақырыпта түрлі мәдениет өкілдерінің біреуі не бірнешеуі не барлығы үшін қарым-қаты-наста қолданылып тұрған тіл

өз тілі болып саналмайтын қарым-қатынас түсініледі [6, 244], ал В.В.Красных мәдениетаралық ғылыми қарым-қатынас деп түрлі танымдық базаға ие, жеке дара танымдық кеңістіктері бір-бірімен сай келмейтін, тек бір сала аясындағы білімдері түйісетін шағын әлеуметтің, коммуниканттардың мәдениетаралық қарым-қаты-насының бір түрін таниды [7,20]. Көріп отырғанымыздай, мәдениетаралық ғылыми қарым-қатынастың басқа қарым-қатынастан ерекшелігі – ұлты өзге коммуниканттардың кәсіби саласы ортақ, бір ғылыми тақырыпқа қызығушылығы ортақ, бірақ қарым-қатынаста нақты қолданылып тұрған тілдің біреулері үшін не барлығы үшін ана тілі болып табылмайтындығы

«Мәдениетаралық қарым - қатынастың ағылшын нұсқасы «cross-cultural communication» немесе «inter – cultural communication». Оның мәнісі ана тілмен өзге тілдің арасындағы қарым – қатынас, яғни өзге тілмен мәдениеттің арасындағы халықтың қарым – қатынасы. Мәдениетаралық қарым – қатынас десек, өзге Мәдениетаралық дәстүр, діни таным, қоғамдық орта қамтиды, сонымен бірге қалыптасқан алуан түрлі тіл әдеті, қоғамдық мәдениет, өзге салт сана және т.б. бар.

Шығыстың дәстүрінде ежелден саясат пен экономика мәдениетпен тығыз байланысты. Шығыс елдерімен экономикалық-іскери қарым-қатынастың нығаюы нәтижесінде соңғы он жыл ішінде республикамызда аталмыш тілдерге деген қызығушылықтың жоғарылай түскені байқалады. Тарихы мен мәдени құндылықтары ортақ, түбі бір қазақ және шығыс халықтары арасындағы рухани, гуманитарлық салаларда қарқынды дамыған қарым-қатынастарымыздың жарқын куәсі болған ірі оқиғалар жетерлік.

Мәдениеттер диалогының түпкі ой-мақсаты қоғамдық санасы жаңғыру кезеңіндегі Қазақстан мен шетел Шығыс елдерінің әлеуметтік-мәдени реалийлері мен заманауи құнды басымдықтардың арасындағы түйісу жақтарын іздеп табу маңыздылығын көрсетеді. Мәдени ынтымақтастық мемлекеттер мен халықтардың рухани жақындасуының көрнекі мысалы болып қоймайды, сонымен қатар өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың жоғары деңгейлік көрсеткіші де болып табылады.

Қазақстандағы шетел Шығыс елдерінің шығыс тілдері мен әдебиетінің болашағы зор, өйткені осы елдермен экономикалық-іскери қатынастың нығайтылуы ықпалынан соңғы он жыл ішінде оларға қызығушылықтың жоғарылығы байқалады. Сондай-ақ заманауи кезеңде де аталған сала – кәсіби қарым-қатынасты қоса алғанда, орасан зор іске асырылмаған мүмкіндіктер саласы

Шығысты зерттеу мен зерделеу қазақ халқы үшін бастауын ертеден алатын үрдіс екендігін білеміз. Тым әріден бастамай-ақ, бертіндегі Шоқан Уәлиханов пен ұлы хакім Абайдың мұраларынан шығыс халықтарының әдет-ғұрпы мен мәдениетіне, әдеби мұраларына деген қызығушылықтың қаншалықты дәрежеде болғандығын бағамдаймыз. Жалпы қазақ мәдениеті шығыс халықтарының мәдениетімен байланысын еш үзген емес. Тек кеңестік замандағы идеологиялық құрсаудың кесірінен қазақ мәдениеті, ғылымы мен білім беру саласы шығыс өркениетінен еріксіз алшақтауға тура келді. Бұл кезеңде Қазақстанда шығыстану саласы назардан тыс қалдырылды. Кеңес Одағында, шығыстану, тек идеологиялық құрал ретінде дамытылып, оны оқыту мен зерттеу орталықтары Мәскеу, Санкт-Петербург, Ташкент пен Қиыр Шығыста ғана орналасты.

Қазіргі әлемде адамзаттың назары батыстан гөрі шығысқа ерекше ауып отырғандығы еш жасырын емес. Бұл тек еуропалықтардың әлем тұрғындарының саны жағынан артта қалып келе жатқан үрдісі мен шығыстың демографиялық қарқынына ғана байланысты емес. Жер шарының орасан аумағын алып жатқан Шығыс адамзат руханиятының, ғылыми білімнің сарқылмас ошағы екендігін мойындаудан да туып отыр. Шығыс қойнауы қазына байлыққа толы аймақ ретінде белгілі. Біздің мемлекетіміздің геосаяси жағдайына орай, Қазақстан Республикасы Президентінің сыртқы саясат стратегиясында азиялық елдермен саяси және экономикалық байланыстарға ерекше мән берілген. Экономикасы қарыштап дамып отырған және соған сәйкес саяси рөлі де артып келе жатқан Қытай, Оңтүстік Корея, Жапония, Сингапур мен Малайзия сияқты шығыс елдерімен қатар, көне замандардан руханиятымыз мен мәдениетіміз ұқсас және тығыз байланыста дамыған, дініміз ортақ мұсылман елдеріне, түркі әлеміне қазір әлемнің назары ерекше ауып отырған кезеңді бастан кешудеміз. Бұл аталған елдер әлемдік экономика мен саясаттың даму бағытына белсенді ықпал етіп отырған және оған серпін беріп отырғандығын білеміз. Орталық Азияның ірі де іргелі көшбасшы мемлекеті ретінде тәуелсіз Қазақстан әлемнің барлық дерлік елдерімен тығыз байланыстарын қалыптастыруда. Қазақстан Республикасы да өзінің қауіпсіздігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін экономикасын алдыңғы қатарлы дамыған елдердің деңгейіне жеткізу жолында озық технологиялық жетістіктерге бай батыстық ғылыми жаңалықтарды игерумен қатар, шығыстану ғылымының, яғни Шығысты кешенді зерттейтін ғылым саласының тұрғысынан да зерделеудің қажеттігін ұғынды [4]. Еліміздің Шығыс елдерімен саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын қалыптастыру,

өткеніміз бен келешегімізді бағамдау үшін де шығыстанушы аудармашы мамандар даярлау қажеттігі туындап отыр.

Әрине Қазақстан мен Шығыс халықтарының тіл мен әдеби байланыстарын зерделеу үрдісінде оның мәдениетіне ерекше көңіл бөлу қажеттігі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Шығыстық мәдени құндылықтарды білу, әрбір халықтың кез келген жағдайдағы өзіндік даму ерекшеліктерін сақтау қабілетін, ұлттық санасы мен менталитетін жоғалтпау қасиетін және дәстүрлі құндылықтарының әлеуметтік тұрақтандырушылық сипатқа ие болуына тән құбылыс екендігін түсінуге мүмкіндік береді.

Дүниежүзі халықтары әлемдік біртұтас өркениет жағдайына жету үшін бір-біріне мәдениет үлгілерінің жетістіктерін аударма арқылы жеткізеді. Дегенмен шет мемлекеттердегі қалың жұртшылық тәуелсіз Қазақстанның жаңғыру тәжірибесі туралы көп біле бермейтінін ескерсек, бұл жағдайда ел мен елдің арасындағы көпірді жалғастырушы буын аудармашылар болмақ. Аударма көптілді қоғамымыздың біртұтас дамуын ұйымдастыруда, халықтардың мәдени және рухани табысын ортақтастыруда, мәдениеттердің қарым-қатынасының аясын кеңейтуде бірден-бір дәнекерлеуші күшке айналып отыр.

Аударма осы заманның өз мұқтаждығына сай туған өнер. Оның мәселелерін қарастыру деген сөз – дүниежүзі халықтарының ынтымақ, бірлігінің жаршысы болу деген сөз. Өйткені халықтардың өзара қарым-қатысының күшеюі, бір-бірімен жақындасуы заманымыздың жарқын белгілерінің бірінен саналмақ [5, 35].

Жаһандану дәуірінде ғылым мен білім, мәдениет пен әдебиет, заманауи техника мен оның жетістіктеріне аударма үрдісі арқылы ана тілімізде қол жеткізіп отырмыз. Бір жағынан, аударма арқылы біліміміз жетіліп, таным-түйсігіміздің кеңеюіне, ақыл-парасатымыздың өсуіне жол ашылса, екінші жағынан, ақпараттар ағымында төл тіліміздің табиғи, шынайы келбетін сақтап қалу әрдайым жадымызда тұруы шарт. Сол себепті де әрбір аударма қазақ оқырманының таным-түйсігіне, мәдениетіне, салт-дәстүрі мен психологиялық ерекшелігіне мейлінше жақындастырылып жасалуы керек.

Аударма деген жалпылама ұғым ауқымында жатқан барлық құбылыстар адамзат мәдениетімен, адамның қызметімен, қарым-қатынасымен, сол байланыстардың нәтижесінен туындаған қызмет. Талантты жазушы, шебер аудармашы Герольд Бельгер: «Аударма лингвистика мен әдебиеттанудың тоғысында тұрған жанды өнер. Ол этнографиямен, тарихпен, адам мәдениетінің бар болмысымен өте тығыз байланыста болатын өнердің нақ өзі» деген екен.

Аударма – халықтың рухани қызметінің, мәдени өмірінің бір саласы, халықтар арасындағы үзілмейтін үрдістердің бірі. Оның тұтастай алғанда әлем әдебиетіндегі, жекелеген халықтардың мәдениетіндегі рөлі айрықша. Тілді байытудың бір көзі аударманың еншісінде екенін ескерер болсақ, аударма мен оның тілін құбылмалы құбылыс, өзгермелі өмірмен байланыстыра қарау керек.

Дархан мәдениетіміздің бір ұшы аудармаға ойысып жатады. Мәдени өміріміздің қандай бір саласын алсаңыз да, аударма араласпаған, аударма қатыспаған түрін табу қиын. Осыдан келіп біз барша адамзат мәдениетін біріне-бірі жалғаса, ұласа жарасып жатқан байтақ жазира деп ұғар болсақ, соған дәнекер, оны селбестірер әр жұртгың қолындағы пәрменді құралдың бірі – аударма екенін айқын аңғарамыз.

Аударма – мәдени құбылыс. Олай дейтініміз, аударманы қажет етуші де, жасаушы да адам. Ал адам мен мәдениетті бірінен-бірін бөліп-жарып қарастыра алмаймыз, мәдениет – адамды адами болмыс ету нәтижесі. Мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінде аударманың қаншалықты қажеттілігі бар деген сұрақтың да туындауы әбден мүмкін. Аударма мәдениетаралық байланысты жеңілдетіп, мәдениеттердің жанданып, жаһануына, дамуына үлкен ықпал етеді.

Мәдениетаралық коммуникация – әр түрлі ұлт өкілдерінің әрқайсысының жеке тұлға ретіндегі тілдік және мәдени айырмашылықтарының толық және жан-жақты көрінетін тұсы. Мұндай әр түрлі ұлт өкілдері қатысқан мәдениеттер тоғысында әр адам жеке тұлға, сол қоғамның белді мүшесі немесе белгілі бір ұлттық мәдениет өкілі әрі осы әрекеттің бір субъектісі ретінде сахнаға шығады.

Жеке тұлғаның бойында осы аталған аспектілердің барлығының жинақталатынына қарамастан мәдениетаралық коммуникация деңгейіндегі әрекеттің де өз ерекшеліктері болады. Ол мәдениет-аралық деңгейдегі сұхбаттасушыдан тек қана сол сәттегі қатысым құралына айналып отырған тілді білуді ғана емес, сонымен бірге сол елдің мәдени деректерінен де хабардар болуды талап етеді. Ондай деректер сол халықтың адамгершілік туралы, дін туралы көзқарастары мен ділінен, мәдени құндылықтарынан мәлімет береді. Екі жақты немесе көп жақты мәдениеттер сұхбаттастығын үйлестіру – тек қана бір-бірінің мәдениетіне түсіністікпен және құрметпен қарағанда ғана мүмкін болатыны дәлелденген құбылыс.

Ұлттық мәдениетті өркендетудің, әлемдік әдебиет нұсқаларымен, көршілес, туыстас халықтар әдебиетін оқып-үйренудің, жалпы алғанда, әлемдік өркениетке жақындаудың негізгі ұтымды көзінің бірі ретінде танылған аударма жұмысының дұрыс жолға қойылу қоғам мүшелерінің энтилектісін көтеру мен қатар, халықтар арасындағы экономикалық, саяси, мәдени байланыстарды нығайтуға жол ашатындығын ұғынған зиялы қауым өкілдері осы процеске белсене араласты.

Қазіргі өркениеттің жаңа ақпараттық кезеңінде мәдениетаралық ғылыми қарым-қатынасты қазақ тілінде жүзеге асыруды тек өз еліміздің ішінде ғана емес, түркі тілдес шығыс елдерінде де жүзеге асыруға және шығыс тілдері арқылы Қазақстанның жаңғыру тәжірибесі туралы қазақстандық ұлттық контентті кеңінен пайдалана отырып деңгейінде таратуға ұмтылу керек. Өйткені бүгінгі заман өндірісінің өнімі ақпарат пен білімге тікелей тәуелді. Сондықтан қоғамдық санасы жаңғыру кезеңіндегі Қазақстан мен шетел Шығыс елдерінің әлеуметтік-мәдени реалийлерін іздеп табу, өз деңгейінде көрсету, пайдалану, дамыту оны бүгінгі заман талабына сай ақпараттық ортаға салмақтылықпен кеңінен енгізу қиын да абыройлы кәсіби міндет. Олай болса, мәдени ынтымақтастық мемлекеттер мен халықтардың рухани жақындасуының көрнекі мысалы болып қоймайды, сонымен қатар өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың жоғары деңгейлік көрсеткіші де болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Мәңгілік Ел – Патриоттық акт // Егемен Қазақстан.– 2016. – 27 сәуір.*
2. *Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан.– 2017. – 12 сәуір.*
3. *Шентюрк Н. Российско-турецкие культурные связи в условиях современных межцивилизационных отношений Санкт-Петербургский ГУ: Диссертация ... кандидата исторических наук. - Санкт-Петербург. 2016. -С. 25-66.*
4. *Алдабек Н. Шығыс – өркениет бастауы. // Ана тілі.– 2014. – 22 мамыр*
5. *Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1997. – 352 б.*
6. *Хомутова Т.Н. Межкультурная научная коммуникация и концептуальное обучение иностранным языкам // Иностранные языки и новые образовательные технологии. Материалы IY Международной научно-практической конференции. – Пермь:ПГТУ, 2011. – 299 с.*
7. *Назаренко А.Л. Формирование ключевых компетенций личности в контексте иноязыч-ного образования//Иностранные языки и новые образовательные технологии. Материалы IY Международной научно-практической конференции. – Пермь: ПГТУ, 2011. – 299 с.*

Дүйсебекова Жайнагүл
магистр, аға оқытушы, Сулейман Демирел университеті, **E-mail:** zhaina_sdu@mail.ru

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: *Ауызекі сөйлеу – адамдар арасындағы коммуникативтік қатынастың басты әрі жиі көрінетін формасы. Осыған байланысты лингвистикада тіл-тілдің ауызекі сөйлеу ерекшеліктері арнайы зерттеу обьектісі болып келеді. Қоғам мүшелерінің білім, мәдениет дәрежесінің өсуі, олардың қоғамдық өрісінің ұлғаюы, шығармашылық белсенділігінің артуы ауызекі сөйлеу тілінің рөлін көтерді. Ауызекі сөйлеу тілінің жұмсалу аясы да орасан кеңіді, тақырыбы кеңейіп, мазмұны да күрделенді. Сондықтан жұртшылықтың ауызекі сөзге қоятын талабы да өсті. Тіл білімі саласында ауызекі сөйлеу тіліне ден қою осы қоғамдық, әлеуметтік талапқа байланысты. Ауызекі сөйлеу тілін зерттеу оның коммуникативтік (пікір алысу) сипатын анықтап, фонетикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану, пайдалану ерекшеліктерін ашуды көздейді, мұның өзі қоғамдық коммуникацияны*

Кілт сөздер: *ауызекі сөйлеу тілі, лексика-грамматикалық ерекшеліктер, прагматикалық фактор, тілдік жағдаят.*

Резюме: *Исследование казахского языка в коммуникативном направлении, который является основным средством образования и воспитания молодого поколения в новаторском духе, участвующий в определении места Республики Казахстан на мировой арене и формировании цивилизации XXI века, в сохранении языка и менталитета, религию и духа является одной из актуальных проблем. Определение принципов и основных особенностей коммуникативной лингвистики в устной речи с коммуникативной точки зрения, обоснование лингво-стилистического характера устной речи с научной стороны актуальны в период расширения функции и повышения государственного статуса языка. Основная проблема, стоящая в центре внимания лингвистов в настоящее время, когда расширилась область использования устной речи, соответствие речевого акта коммуникантов стандарту. Поэтому актуальность предстоящей исследовательской работы составляют определение коммуникационных особенностей устной речи, расскрытие лингвистических и экстралингвистических сторон языковых единиц, таких как слово, словосочетания, предложение и текст, анализ факторов, участвующие в речевом акте.*

Ключевые слова: *устная разговорная речь, лексико-грамматические особенности, прагматический фактор, языковая ситуация.*

Summary: *Kazakh language study in communicative direction, which is the main tool of the young generation of education and training in the spirit of innovation, participating in defining the place of the Republic of Kazakhstan on the world stage and the formation of the civilization of the XXI century, in the preservation of language and mentality, religion and the spirit is one of the most pressing problems. The definition of the principles and main features of the communicative linguistics in speech communication from the point of view, the rationale of linguistic and stylistic speech scientifically relevant parties in a period of expansion and improvement of function of the state language status. The main problem facing the center of attention of linguists at the moment, when the expanded field of use of speech, matching the speech act communicants standard. Therefore, the relevance of the forthcoming research work constitute the definition of the communication features of speech, rasskrytie linguistic and extra-linguistic sides of language units, such as a word, phrase, sentence, and text analysis of the factors involved in the speech act.*

Keywords: *oral spoken language, lexical and grammatical features, pragmatic factor, the linguistic situation.*

Тұрмыстық қарым-қатынаста ауызекі сөйлеу тілі қолданылатыны белгілі. Оның өзіне тән фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік еркшеліктері бар. Ол тұрмыстың күнделікті қарым-қатынас тілі болса да, функционалдық стильдердің негізгі жүйесін құрайды. Ауызекі сөйлеу стилінің өзіне тән ерекшелігі алдын ала дайындықты қажет етпейтіндіктен, еркін қолданысқа түседі, сондықтан ауызекі сөйлеу тілімен тығыз байланысты жұмсалады. Ауызекі сөйлеу стилін Е.А. Заемская және т.б. зерттеушілердің бірқатары ауызекі сөйлеу стилі ерекше тіл деп санайды [1,7]. Ал басқа ғалымдар тобы, мысалы, О.А. Лаптева ауызекі сөйлеу стилінің жалпы ерекшеліктері функционалдық стильдердің ауызша түрінің бәрінде ұшырасатындығын айтады [2, 7].

Қазақ ғалымдарының ішінде Р.Сыздықова ауызекі әдеби тіл, ауызша әдеби тіл деп екіге бөледі. Ауызекі әдеби тілге қазіргі функционалдық стильдердің ресми, ғылыми, публицистикалық стильдердің ауызша формасын жатқызуға болады, себебі, ауызекі әдеби тілге Р.Сыздықова былайша анықтама береді: “Ұлттық әдеби тілдің жазу өнері шыққанға дейінгі үлгісі, сөз өнері хатқа түспей тұрған ерте дәуірдегі қазақ елінің қоғамдық-әлеуметтік реттеу үшін тұтынылған бейнелі, асқақ стильге құрылған сөз саптау үлгісі” [3, 10]. Олай болса, ұлттық әдеби тілдің жазбаша түрі шыққанға дейін дамыған түрі бүгінгі ауызекі сөйлеу стилінің негізі болып табылады.

Ауызекі сөйлеу тілінде объекті – адресант және қабылдаушы, адресат. Адресат пен адресант прагматикалық факторға жатады, ерекше стиль түзуші тәсіл болғандықтан прагматикалық орталық категориясына кіреді. Ауызекі сөйлеу тілінде адресант стилистикалық мүмкіндіктерді адресатқа ықпал етіп жеткізу үшін жаңа білім қорын игеру қажет, ол стильдік фон деп аталады.

Ауызекі сөйлеу тілінде прагматикалық фактордың қатарына жататын тыңдаушыға айырықша көңіл аударуды қажет етеді. Мысалы, айтушы ***ыстық*** десе, тыңдаушы ***шөлдедің бе*** деп, айтушының айтқысы келген сөзін айтып бере алады. Ауызекі сөйлеу тіліндегі прагматикалық фактор деректі ситуацияны білдірмейді, бірақ комуникативтік актінің маңызды бөлігі болып саналатын тілдік емес ситацияны өзара әрекеттестік үстінде толық есепке алып отырады. Олай болса, ауызекі сөйлеу стилі ерекше стиль түріне жатады.

Ауызекі сөйлеу тілінде стилистикалық бейнелі лексика жиі қолданысқа түседі. Бейнелі лексика номинативті мағынасынан коннотативті мағынаға ауысуы тек қана эмоционалды-экспрессивтік тудыру соған қажетті тілдік бірлік ретінде алынбайды, эктролингвистикалық факторлармен қоса стиль жасайтын мәнерлі форма тудыратын қызметіне, тәсіліне де байланысты болып келеді. Қарым-қатынас ортасы, оның тақырыптық өзегі, жанрлары, сөйлеудің мазмұны мен мақсаты, сөйлеуші мен қабылдаушының өзара қарым-қатынасы, сөйлеушінің құбылыс пен затқа көзқарасы, пікірі т.б. тілдік қатынасына да байланысты.

Ауызекі сөйлеу тілі негізгі тілдің қызметімен қарым-қатынас функциясын атқарады, тікелей хабар берудің айрықша формасын құрайды. Ауызекі сөйлеу тілінің тілдік белгілері оның қызметінің ерекше шартын анықтайды. Олардың бастылары мыналар:

- бейресмилік;
- сөйлеу еркінділігі;
- сөйлеу қарым-қатынасының экспрессивтілігі;
- тілдік тәсілдерді сұрыптаудың қажетсіздігі;
- сөйлеудің автоматтығы;
- сөйлеудің мазмұны: диалогтық форма мен қарапайымдылық.

Ауызекі сөйлеу тіліне ерекше ықпал ететін - жағдаят, сөйлеудің заттық психологиялық жағдайы. Ситуация сөйлеудің шегін қысқартып отырады. Сөйлемнің кейбір компоненттері қатыса алмайды, бірақ сөйлеушілердің коммуникативтік жағдай ондағы сөйлеу фразасын дұрыс қабылдауға еш кедергі жасамайды. Мысалы, Астанаға екі билет, бір адамға екі орын, бір кісілік т.б. (ауызекі сөйлеу тілінің материалдарынан).

Ауызекі сөйлеу тілінің күнделікті қарым-қатынасында сөйлеу сипатының экспрессивтілігі тікелей ассоциативтік деректі ойлау қабілетінен туындайды, сондықтан ауызекі сөйлеу стилі стилистикалық коннотацияның ерекше формасын беріп отырады. Ауызекі сөйлеу тіліне тән стильдік белгілер оның композициялық жанрының түрлерімен қатар стилистикалық мүмкіндіктері мына мәселелерге тікелей қатысты болып келеді: сөйлеудің еркінділігі, бейресмилік, сенімділік, дауыс тоны оның астарындағы ашық және жасырын прагматикалық бағдар кітаби стильге қарағанда, стилистикалық мүмкіндіктердің ерекше тобын құрайды. Ауызекі сөйлеу тілінде ерекше реңк атқаратын сөйлеудің дыбыстық жағы. Ауызекі сөйлеу тілінде фониканың рөлі ерекше болады: дағды әрекеті, орфоэпиялық норманы бұзу, керісінше орфоэпиялық норманы сақтау, орфоэпиялық норманы безендіру немесе әсем дыбыстау т.б.

Ауызекі сөйлеу тілінің лексикасы эмоционалды-экспрессивті сөздердің қатарын құрайтындығы М.Серғалиев еңбектерінде қарастырылып жүр [4]. Оккозионал сөздер, фамильярлық еркелету, ирониялық жиі ұшырасады. Ауызекі сөйлеу тілінде хабарлаудағы ең маңызды сөз бірінші орынға қойылып айтылады: *Компьютер алдым, ақша керек, ақша ең бәлесі ақша болып тұр, ең сұмдығын айтпайын*, немесе *Сіз домбырада тамаша ойнадыңыз* деген сөйлем ғажап, өте тамаша деген формада беріледі.

Ауызекі сөйлеу тілінде тілдік тәсілдерді үнемдеу заңы үстемдік етеді. Сондықтан сөз-сөйлем ретінде қолданылады: *келдім, жарайды, ат, жақсы, әрине, мүмкін, келіс* т.б.

Ауызекі сөйлеу тілі функционалдық стильдердің ішінде өзіне тән фонетика, лексика, грамматикасы бар күрделі әрі әмбебеп стиль түрі болып саналады.

Ауызекі сөйлеу тілі лексикасында сөйлеушілердің ең басты көп қолданатыны – эмоционалды-эксперссивті лексика. Б.Қалиев: “Күнделікті ауызекі тілде, көркем әдебиет тілінде де сөйлеу тіліне тән сөздер мен қарапайым сөздер тобы жиі ұшырасады. Олар тілде экспрессивтік стильдік қызмет атқарады”- дейді.

Ауызекі сөйлеу тілінде сөздік қордың барлық саласы түгел қатысады, фразеологизмдер де, метафора да ұшырасады. Шошақай үйде тұрмас; қаңғыбас қайда қаңғып жүр; ақымақ, өзі кінәлі; көк мылжыңды көргім келмейді; көз сорасын ағызып отыр; еңірегенде етегі толады; көрсем көзім шықсын; қалтасы қалың; несіне бұрқылдай береді; аш өзегіне түсуге айналды; қалтасы тесік; қалтасы көріну; қалтасы жұқа; жүйкесі жұқарып жүру; жүйкесі тозу; жүйке тамыры солқылдау; зықысы шықты; еті тірі; қойдан жуас; өлермен екен; өзіне-өзі істеп жүр; амал жоқ; қайтсем екен; барсам ба екен (ауызекі тілден жиналған материалдардан).

Р. Сыздық ауызша функционалды стиль деп әдеби тілдің құзырындағы құбылыс, яғни ол әдеби тілдің ауызша жұмсау түрі, айталық, көпшілік алдында ауызша ұсынылатын сөздерді айтады. Осы пікірлерді жинақтай келіп, ауызекі сөйлеу стилі басқа стильдердің ауызша түрінің де стильдік қызметіне ортақ деп тануға болады.

Ауызекі сөйлеу тілінде сөздердің қолдану ерекшелігі жағымды, жағымсыз эмоцияға тікелей қатысты. Сөйлеуші әр уақытта өзі баяндаған құбылыс пен затқа өзінің әр түрлі көзқарасын, ниет-пиғылын, ойын, көңіл-күй сезімдерін айтатындықтан қарама-қарсы көңіл күй сөздері қолданылып, олардың қолдану үлес салмағы молынан ұшырасып отырады.

Ауызекі сөйлеу тілінің әдеби тіл формасына қайшы келетін тұстары жоқ емес. Мысалы, бір ғана *жаңағы* деген сөзді алайық, бұл сөз көп айтылатындықтан жауыр болған әрі көп адамдар өз ойын толық жеткізе алмаған уақытта жиі қолданылатын сөзі, мысалы, әр жерден ауызекі сөйлеуде жиналған мәліметтер бойынша орфоэпиялық қатемен айтылатын тұстары кездесіп қалады: *жаңағы, жәнағы, жаңанеке, жаңеғы, жанеғы, жаңғы, жаңақы, жәнегі* т.б.

Ауызекі сөйлеу тілінде кейбір грамматикалық тұлғаларының стильдік қатемен айтылатыны оқтатекте ұшырасып отырады. *Кешкісін, кештетіп, кешкілік, кешкісін жолығармын, кештетіп келермін, кешкілік жолығармын* немесе *таң азанмен жолығармын, таң атысымен, таңертеңгісін, таңертеңгілік* деген сияқты грамматикалық тұлғалардың әдеби тілдік нормадан ауытқыған түрлерін кездестіруге болады.

Ауызекі сөйлеу тілінде қайталаулар да молынан ұшырасады. Қайталаулар – көркем әдебиет стилінде суреткердің стильдік ерекшелігі ретінде танылатын стилистикалық тәсіл, ауызекі сөйлеу тілінде мәнерлілік қасиеті айтылған ойға паралельдік қатар түзу үшін пайдаланылады.

Қазір бәрі өзгерді, өмір өзгерді, заман өзгерді, мода өзгерді, адам да өзгерді, ниеті де өзгерді, пиғылы да өзгерді немесе *заман жақсарды, өмір жақсарды, бәрі де жақсарды* деген сөйлемдердегі бірінші қайталау *өзгерді* сөзін сөйлеуші бірнеше рет қайталап айтады, сол арқылы көлемді құбылыстың сырын баян етеді, ал екінші сөйлемде қайталау болып тұрған сөз *жақсарды*, ол бар-жоғы екі-ақ рет қайталанып тұрғанмен, заман мен өмірге ортақ зат-құбылыстың жақсарғанын көрсету үшін қолданылып тұр.

Ауызекі сөйлеу тілінің өзіне тән сөйлеу мәдениеті болады. Сөйлеу мәдениеті деп жалпы сөйлеушінің жалпы адами мәдениеттілік және тіл мәдениетін жетік меңгеруде қол жеткен табыстарын айтуға болады. Адамның жалпы кісілік мәдениеті, ой-өрісі, эрудициясы, ақыл парасаты, киімі, жан-дүниесімен сөзді, сөйлемді мәдениетті түрде яғни мәдениетті тілмен жеткізуі болып табылады. Тіл мәдениеті сөз дұрыстығы, сөз дәлдігі, сөзді көркем, әсерлі, әсем етіп жеткізу ұстанымдары, яғни коммуникативтілік қажеттілік пен эстетикалық бағдар ауызекі сөйлеу стилінің прагматикасын қамтиды.

Ауызекі сөйлеу тілі тілдің лексикалық-семантикалық құрылысында еркіндікпен қолданылатын сөздер тобы, сөз тіркестері басым болып келеді. Сондықтан бір ғана *амандасу* сөзінің өзі әр түрлі орфоэпиялық немесе орфографиялық жақтан әр түрлі вариантпен жарыса қолданылады. Бұл ежелгі ауызша әдеби тілдің үлгісі, көркем үлгісі болып саналатын қазақтың қара өлеңдерінде көптеп ұшырасады. Қазақтың қара өлеңінде амандасудың өзі сан түрлі қолданыста айтылғанын көруге болады. *Аманбысың, қалқатай, көрмесем де жүрмісің аман-есен бұраң белім, жүрмісің аман-есен, сау-саламат. Аман-саударсыздар ма, ағаларым, әріптес, алдыменен аманбысың? Жүрмісің аман-есен жайың қалай? Барсың ба аман-есен қарашығым! Аман ба, құрдас, сырлас құрбыларың? Аман-сау ма саңлақтары? Еліңнің есен-сау ма батырлары. Әріптес мал-жаныңыз тегіс аман, Халайық ел-жұртыңыз есен-сау ма? Сен аман болсаң болды ағатайым. Барсың ба, өзің аман, асыл затым? Аман-есен жүрсің бе сау-саламат* т.б. Қазіргі амандасудың түрі *сәлеметсіз бе,* әр түрлі орфоэпиялық нормадан ауытқыған: *сәлематсыз ба, сәләмәтсіз бе, саламатсыз бе, сәлеметсыз ба* т.б. түрлері ауызекі сөйлеу стилінде көптеп айтылып жатады. Амандасудың *сәлеметсіз бе* деп айтылу мәнерінде дауыс тонына қарай әр түрлі мағыналық мән аңғарылады. *Сәлеметсіз бе*? дауыс тонының айтылу мәнеріне қарай әр түрлі көңілді, сезім-күйді аңғартады, бірде асқақ көңілдің шабытымен айтылады, бірде менменсінген көкіректікті білдіреді, сынау мәні де, қуанышты үнмен, бірде жарқын, шырайлы көңілмен айтылуы аңғарылса, бірде салқын көңілдің ажары, бірде ілтипатты көңілдің шынайы ниетін танытатын стильдік мәнер де айтылады.

Ауызекі сөйлеу тілінің фонетикалық-интонациялық ерекшеліктері адресат пен адресанттың арасында үлкен коммуникативтік-этикалық қызмет атқаратын эмоционалды-экспрессивті тәсіл болып саналады. Ауызекі сөйлеу тіліндегі сөйлемдерде дауыс тоны, дауыс күші, дауыс жылдамдығының әр түрлі қызметінің арқасында стильдік ерекшелігі айқындалып тұрады. Ауызекі сөйлеу тілінде эмоционалды-экспрессивті білдірудің ең көркем амалының бірі –интонация. Зерттеушілер эмоционалды сипаттың ең озық үлгілері (тіпті сөзбен айтып білдіре алмайтын түрлері) интонация арқылы жеткізілетінін айтады.

Ауызекі сөйлеу тілінде дауыс ырғағы, дауыс тонының айтылу мәнерінен бір ғана сөздің өзінің астарында алуан түрлі прагматикалық-стилистикалық мағына жатқанын көруге болады. Бұл

ерекшелік ауызекі сөйлеу стилінің еншісіне ғана тиетін қасиет болып саналады. Мысалы: ***әдемісін-ай*** – сұлулықты паш ету мағынасында; ***өткірін-ай*** – оның мінезіне сүйсіну үшін айтылады; ***әттеген-ай*** - өкіну мағынасын білдіреді; ***шіркін-ай*** – аңсау немесе дауыс тонына қарай кейде кекету мағынасына қарай айтылады; ***күлкісін-ай*** – сүйсіну; **сұлуын-ай** – дауыс тонына қарай сүйсіну, таң қалу, тамсану, қызығу, құмарту; ***толассыз жауын-ай*** – реніш пен кейісті аңғартады; ***жазуын-ай*** – ұнатпау, жақтырмауды білдіреді. Ерекшелік тек оқшау сөздерде ғана емес, кез келген тілдік бірліктерде дауыс тонын дұрыс қою арқылы сөздің прагматикалық-стилистикалық қызметін жан-жақты тереңдетіп сөздің айтылу мәнеріндегі эстетикалық өріс кеңейтеді. Мысалы: ***өткір*** сөзін алайық. ***Өмір, өшір*** деп қайталап айтылғанда өмірдің бар тауқыметін түсіну, соны бағалау, түйіндеу, саралау тіпті соған мойынсұну, кейде шарасыздық мағынасын танытса, сол арқылы адресатты белгілі мақсатқа шақырады, ***өмір, eh өмір, ah өмір*** деген тіркестерді айтқанда дауыс тонына қарай ***әттең өмір*** өкінішін толық сезіну, өкіну, бармағын тістеу, өмірден жіберген қателіктерін түсіну сияқты мағыналық реңкін білдіреді, ***өмірде не болмайды*** көндігуі ***өмірге өкініші жоқ*** – ризалық, тоқмейілсу таныту мақсатында айтылады; ***өмір көрсетеді*** - тағдырына сену, өз тағдырын уақыт еншісіне тапсыру мағынасымен айтылады, ***өмір алда*** – үміттену, үмітін жоғалтпау мағынасын береді. Ауызекі сөйлеу тілінің дауыс тонының жылдамдығы, созылыңқылығы, үнділігі де айрықша бояу алады да тыңдаушыны стилистикалық әсерге бөлейді.

Ауызекі сөйлеу тілінің бір-біріне ұқсамайтын дауыс тоны, дауыс ырғағы болса, көркем әдебиет стилінде осы қызметті автор өзі пайымдауы арқылы жеткізеді: ***Қойшы, жаным. Жүрегіңді балталасаң да өшпейтін сөз*** (Ш.Мұртаза). Бұл келтірілген мысалдағы автордың ***жүрегіңді балталасаң да өшпейтін сөз*** деп автор пайымдау береді**,** кейіпкер тіліндегі **қойшы, жаным** сөздің айтылу стилі мәнері бойынша ***келші, жаным!*** Деген жасырын мағынасын беріп тұрғанын автор ***жүрегіңді балталасаң да өшпейтін сөз*** деген пайымдау арқылы түйіндейді.

Ауызекі сөйлеу тілінде грамматикалық құрылымдардың экспрессивтілік не стилистикалық қызметі жазба стильдермен салыстырғанда елеулі өзгерістері мен өзіндік айрмашылықтары бар. Ауызекі сөйлеу стилистикалық ерекшеліктері жазба әдеби тіл нормасынан өзгеше стильге құрылады. Мысалы жалғаулық шылаулар сирек қолданылады. Оның орнын интонация немесе басқа грамматикалық тұлғалармен қолдану жиі ұшырасады. Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің экспрессивтік және стилистикалық ерекшеліктерінің қызметі сан алуан. Синтаксис саласынан бұл ерекшелік айқын байқалады. Ауызекі сөйлеу тілінде клише сөздер көп қолданылады. Адамдардың көпшілігі дайын формулалардың, клишелердің, сөйлеу стереотипінің көмегімен сөйлейді және жаза алады. Клише ауызекі сөйлеу тіліне ғана тән емес, сондай-ақ әскери, ғылыми публицистикалық стильдерге де тән. Ауызекі сөйлеу тілінде белгілі әлеуметтік топтардың арасында қолданылатын жаргон сөздер сөздер көп қолданылады. Студенттердің жаргон сөздері: ***танкісі бар, балмұздақ, балқаймақ, крышасы бар.*** Ұрылардың жаргондары: ***хирург, доцент, шапка.***

Ауызекі сөйлеу тілінде дөрекі сөздер қарапайым, жергілікті сөздер мен диалект сөздер жиі ұшырасады. Бөгде тілдік элементтер орыс тілінен енген сөздер, табу мен эвфемизмдер жиі қолданылады. Ал табу мен эвфемизмдер ауызекі сөйлеу тілінің сөздік қорынан орын алады. «Табу мен эвфемизмдер – сөздік құрамның лексикалық және семантикалық жағынан баюдың бір жолы». Ә.Болғанбаев эвфемизмдері синоним тудыратын тілдік қатарына жатқызады [5]. Ал «табу мен эвфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады» дейді Ә.Ахметов [6, 117]. Ауызекі сөйлеу тілі қоғамдық ортаның барлық саласында қолданылады. Екі адамның қарым-қатынас әңгімесінде, телеэкранда жүргізушінің сөзі, кейіпкер сөзі, радиода кез келген қоғамдық-әлеуметтік топ өкілі, дүкенде сатушы мен сатып алушы, көлікте жолаушы, сотта айыптаушы мен айыпталушы, қорғаушы мен куәгер, ғылыми ортада ғалым мен студент, ауруханада дәрігер мен науқас осының бәрі ауызекі сөйлеу тілі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы словообразовная Синтаксис. М.: Наука, 1981. –276 с.*
2. *Лаптева О.А. Устная разговорная речь. М.: Наука, 1983. –136 с*
3. *Сыздықова Р. Ауызша әдеби тіл. Алматы: Атамұра, 1995.*
4. *Сергалиев М.С., Нургожина Ш.И. Эмоционально – экспрессивная лексика казахского разговорного языка. Алматы: ПКО «Казснабобразования», 1995. –131 с.*
5. *Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1985. –125 б.*
6. *Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы: Ғылым, 1995. –176 б.*

Керембекова Маржан Налибековна
докторант PhD 1 курса специальности 6D021300 - Лингвистика Институт языкознания им. А.Байтурсынова факультет филологии и мировых языков КазНУ, marjanja_25_90@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ СТРУКТУРА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИЙ В АСПЕКТЕ ПОЛИЛИНГВИЗМА

Аннотация. *Целью данной статьи является изучение процесса усвоения иностранных языков. Одна из актуальнейших задач современного казахстанского образования – формирование полилингвальной личности. Уже в школьном возрасте надо учиться жить и общаться в поликультурном обществе. Умение осознавать принадлежность к собственной национальной культуре и, понимая, уважать самобытность культуры своего собеседника, т. е. умение участвовать в межкультурном диалоге, необходимо для успеха во многих жизненных ситуациях. Наши дети живут и взрослеют в такое время, которое психологи называют временем «информационного взрыва», интенсивных межличностных контактов, когда дружеские и деловые связи современного человека, как правило, не ограничиваются только своей национально-культурной средой, а напротив, очень часто выходят за ее пределы. Именно поэтому освоение того или иного языка должно строиться с учетом современных мировых тенденций и охватывать различные сферы использования языка, чтобы подготовить учащихся к жизни в условиях мультилингвизма и глобализации, к диалогу в межкультурной коммуникации..*

Түйін. *Осы мақаланың мақсаты шет тілдерді меңгерудің жолдары. Қазіргі Қазақстанның білім жүйесіндегі басты мақсаттардың бірі – үш тілді меңгерген тұлға қалыптастыру. Мектеп қабырғасынан бастап үштілде сөйлейтін қоғамда өмір сүру, әр ұлттың мәдениетін оның тілін сыйлау өмірлік құндылықтардың біріне айналу керек. Мына ақпараттың өркендеу заманында шет тілін меңгеру дегеніміз әлемдік тенденцияларға араласу, халықаралық қатынастарда белсенділік таныту болып табылады. Сондықтан бізде үш тілді жетік меңгерген тұлғалар қажеттігі туындап отыр.*

Summary. *The purpose of this article is to study the process of learning foreign languages. One of the most urgent tasks of modern Kazakhstan education is the formation of a polyilingual personality. Already at school age, one must learn to live and communicate in a multicultural society. The ability to be aware of belonging to one's own national culture and, understanding, respect the identity of the culture of one's interlocutor, that is, the ability to participate in intercultural dialogue is necessary for success in many life's situation. Our students live and grow up at a time that psychologists call the time of the "information explosion", intense interpersonal contacts, when the friendly and business connections of the modern person, as a rule, are not limited to their own national and cultural environment, but, on the contrary, very often go beyond it limits. That is why the mastery of a particular language must be built taking into account modern world trends and cover various areas of language use in order to prepare students for life in conditions of multilingualism and globalization, to dialogue in intercultural*

Языковая ситуация связана с социальными, экономическими, культурными и научными процессами, протекающими в определенном обществе. Проблема межкультурной коммуникаций широко исследуется многими учеными. Проблемы языковой политики и языкового планирования во всех своих сложностях и противоречиях находились в центре внимания многих исследователей на протижении долгих лет. Язык может выступать как устойчивая форма жизнедеятельности социальных групп, обеспечивая тем самым жизнедеятельность общества как социальной системы. Рассматривая данные теоретические положения в область социолингвистического изучения языка современного общества, состоящего из сложной структуры взаимодействия социальных, государственных институтов, выполняющих различные функции, следует отметить, что язык продолжает оставаться важнейшим его элементом, принимающим национальную, государственную, официальную форму. Идея полилингвизма имеет многовековую историю. Многоязычие было популярным еще в эпоху Просвещения. Автор «Великой дидактики» Я.А.Коменский наряду с другими важнейшими вопросами уделял особое внимание изучению языков. По его лингводидактической концепции грамотному человеку следует знать несколько языков:

- родной язык – для «частной жизни»;
- язык (языки) соседних народов – «для сношений» с ними;
- латинский язык – «для чтения книг научного содержания»;
- греческий и арабский языки – «для философов и врачей;
- греческий и еврейский языки – для богословов.

При этом особое значение придавалось родному языку и латинскому, которые следовало «изучать с одинаковой тщательностью».

Я.А.Коменский разделял понятия знания языка и владения речью. Он писал: «В вопросах знания нужны лишь знания, между тем как в работе нужны знания и подражания, пером и ртом. Речь нужно

сначала понимать, что является самым легким, затем повторять ее написанием, что немного труднее, но не особенно. Заговорить – это означает, однако, нечто неожиданное, и это и есть то последнее, что мы можем здесь желать, искать и дать». Другое ценное утверждение Я.А.Коменского – о прикладном характере изучения языков, которое должно быть «не как часть образования или учености, но как орудие для того, чтобы почерпать знания и сообщать их другим». [1, с.412]

В методическом аспекте автор «Великой дидактики» современен по сей день, поскольку главным критерием изучения языка считал практическое его освоение.

О практике изучения языков писали И.В. Песталоцци и Дж. Локк. Английский просветитель Дж. Локк в своем труде «Мысли о воспитании», рассуждая о полиречевом владении языками, советовал обучать юношество сначала одному языку, а лишь потом – другому: «Когда мальчик уже хорошо говорит и читает по-французски (в качестве первого иностранного языка), он может перейти к латинскому». С точки зрения современной языковой ситуации в нашей стране таким языком может быть тот, которым пользуются как языком-посредником, т.е. русский язык. [2.с.412]

Существуют различные классификации типов двуязычия, например, с точки зрения социальной лингвистики выделяют:

- на основе соотнесения двуязычия с определенным социумом – групповое, индивидуальное, массовое;
- по способу усвоения может быть естественным и искусственным;
- по степени овладения – координативное «чистое» и субординативное «смешанное». [3, с.362]

Различные аспекты исследуемой проблемы имеют место в трудах В.А. Аврорина, Ю.Д. Дешериева, Ф.П. Филина, Ю.А. Жлуктенко, М.И. Исаева, А.Б. Глозмана, М.Н. Губогла, И.Б. Джафарова, М.С. Джунусова, А.Е. Карлинского, Э.Д. Сулейменовой и М.Р. Кондубаевой, связанные с возникновением и развитием многоязычия (двуязычия) на некоторых этапах общественного развития.

В многонациональном обществе процесс социализации личностей происходит путем формирование ценностных ориентаций, в том числе, и в социальном взаимодействии представителей различных национальностей. В полиэтничном обществе, по всей вероятности, многоязычие является вполне естественным явлением и постепенно охватывает все большее количество индивидов. Так например, М.С. Джунусов, отмечает массовый характер двуязычия, где, по его мнению, «к понятию двуязычия не относится свободное владения двумя языками отдельными людьми. Под двуязычием подразумевается явление, ставшее более или менее массовым». [4. с.443]

Полилингвизм – (от греч. poly – много + лат. lingua язык) каз. Полилингвизм - то, же что билингвизм, **многоязычие (Полилингвизм, Мультилингвизм)** использование нескольких языков в пределах определенной социальной общности. Различают два вида **многоязычие**: 1) национальное и 2) индивидуальное (одинаково свободное пользование индивидом, по крайней мере, тремя различными языками как обиходными в отличие от иностранных языков). Национальное**многоязычие** наблюдается в многонациональных странах (Россия, Индия, Нигерия и др.). При **многоязычие** различные языковые образования (литературные языки, диалекты, говоры, социальные и профессиональные жаргоны и т. п.) обычно находятся в определенном иерархическом соотношении. На практике **многоязычие** обычно реализуется в виде двуязычия. Например, языковая ситуация в Португалии начала XVI в. характеризовалась многоязычием, в основе которого лежали португальский и испанский языки, а также латынь (на латыни составлялись географические описания, ставились пьесы в университетских театрах). К концу XVI в. усилилось стремление к большей самостоятельности и функциональной самодостаточности португальского языка, вовлечению в литературный обиход разговорных, просторечных и диалектных элементов. Чем меньше численность языкового сообщества, тем выше его языковая однородность. В России существуют и взаимодействуют десятки национальных языков и их диалектов, но в крупных российских городах основные формы общественной жизни осуществляются с помощью уже значительно меньшего числа языков, часто двух (в Казани - татарский и русский; Майкопе - адыгейский и русский) или трех (в Уфе - башкирский, татарский и русский). [5. с.543]

Анализируя «социально-экономическую структуру общества и двуязычие» и отмечая сложность «комплексного подхода к изучению языковых явлений, как в синхронном, так и диахронном плане, которые требует учета большого количества переменных, связных не только с внутренней структурой языка, но и с его экологией…», А.Е. Карлинский подчеркивает важность следующих методологических выводов при изучении взаимосвязи «язык – общество – коммуникация»:

1) следует отказаться от стемления полностью охватить все признаки языковой экологии данной эпохи или ряда эпох и в зависимости от целей и задач исследования ограничиться только наиболее существенными особенностями отношений «язык – общество – коммуникация»;

2) описание этих отношений должно осуществляться в единых терминах, что делает его сопоставимым с другими подобными описаниями как в типологическом (синхронном), так и в историческом (диахронном) плане.

3) прицины такого описания должны вытекать из единых теоретических и методологических позиций.

Исследование языкового взаимодействия в рамках многязычия многоаспектно. А.К. Карлинский рассматривает данную проблему с позиции сравнительно-исторического анализа двуязычия общественно-экономических функций. [6. с.415].

В начале XXI века полиязыковая компетенция ученика стала педагогической проблемой. Чаще всего эта проблема обозначается как проблема мультилингвизма. Первые исследования на данную тему появились в печати в 60-х гг. XX века, а в 90-х гг. эта проблема заняла приоритетное положение в вопросах изучения и преподавания языка. Сейчас эра монолингвизма в западных странах закончилась, началась эра мультилингвизма и утвердилась парадигма мультикультурного образования и воспитания. Знание нескольких языков является государственной политикой в области образования многих стран (Франция, Голландия, Бельгия, Нидерланды, Швейцария, Швеция, Люксембург, Финляндия и др.).

В 1997 г. Советом Европы был принят документ «Современные языки: изучение, обучение, оценка. Общеевропейская компетенция», направленный на устранение языковых барьеров. Этим документом определялись цели, задачи и содержание обучения иностранным языкам, характеризовались итоговые уровни владения иностранным языком. Одновременно с процессами интеграции в странах ЕС принимаются документы (Европейская хартия языков региональных и национальных меньшинств, 1992; Конвенция о защите национальных меньшинств, 1994), регламентирующие сохранение исторически существовавших в Европе меньшинств и поддержание их языков. Такие меры призваны предохранить нации от ассимиляции, способствовать межкультурной коммуникации. Схема изучения предполагается следующая: каждый ученик европейской школы должен в совершенстве владеть тремя языками – родным, одним из трех рабочих языков ЕС (английским, немецким или французским), и еще любым государственным языком одной из стран ЕС. Опыт европейских школ по изучения языков сегодня принимается за образец двуязычных школ многих стран. Аналогичная политика в отношении языков ведется и в Республике Казахстан.

В Восточной Европе немецкий язык, которым большинство жителей Европы пользуются наряду сродным, имеет приоритетный статус языка международного общения. Французский язык как язык общения также сохраняет свои позиции. При этом востребованность языков обеспечивается не столько официальным статусом, сколько коммуникативными потребностями носителей языка, избирающих тот или иной язык в зависимости от реальной коммуникационной ситуации.[7, с.412]

В странах Европы в настоящее время является актуальной проблема достижения полиязычия в относительно короткие сроки. В этом плане находят распространение две модели усвоения второго языка:

Модель иммерсионного обучения (модель двуязычных школ), при которой часть предметов (в основном гуманитарная) преподается на втором языке, являющемся как языком обучения, так и языком общения. Такие двуязычные школы существуют в настоящее время в ряде стран Европы: Швейцарии, Бельгии, Франции, Германии и др.[8, с.309]

Обучение в Европейской двуязычной школе начинается на родном языке учащихся. Иностранный язык вводится на втором году обучения и, начиная с 5 класса, становится языком обучения предметам гуманитарного цикла: истории, литературы, географии по учебникам соответствующей страны – Англии, Германии, Франции. В начальной школе уроки по музыке, изобразительному искусству и спорту частично проводятся на изучаемом иностранном языке. В основу организации и содержания обучения в ЕДШ положены учебные планы и программы гимназий Англии, Германии, Франции, по которым работают «английские», «немецкие» и «французские» классы школы. В качестве конечной цели обучения в Европейской двуязычной школе (ЕДШ) выступает воспитание жителя Европы XXI века, в совершенстве владеющего двумя европейскими языками, европейской культурой и функциональной компетенцией.

Билингвальное образование (БО) в США имеет свою историю и уходит своими корнями в начало 1600-х гг. Федеральный закон о БО 1968 года положил начало проведению билингвальной политики

в школах США. Иммигранты с появлением в Новом Свете начали организовывать школы, обучение в которых велось на английском или других языках. Английский не был признан сразу государственным языком. Выбор этого языка определился политическими обстоятельствами, особенно в ранние годы американской истории. Официальным языком был признан немецкий. Многим иммигрантским группам в начале XIX в. без законодательной базы разрешалось включать билингвальное обучение в программу учебных заведений. Билингвальное обучение в США было призвано обеспечить возможность овладения на равно высоком уровне двумя языками (родным и английским) детей иммигрантов, для которых английский язык не является родным, тем самым, способствуя их ассимиляции в американское общество.

Возрождение билингвального образования произошло с прибытием кубинцев, наполнивших Майами после революции на родине в 1959 г. Многие из них были хорошо образованы и гордились своей культурой и языком. И в 1963 г. во Флориде была впервые за полвека разработана полноценная программа билингвального обучения «Thetwo-wayBilingualProgram», признанная успешной лишь в 1966 г. [9. с.413]]

С 1968 г. начался новый этап в истории билингвального обучения. Американское правительство стало играть активную роль в его развитии. 2 января 1968 г. президент Линдон Б. Джонсон подписал закон о билингвальном образовании. Государство тем самым впервые взяло на себя обязательства по отношению к учащимся с ограниченными знаниями английского языка. Новый «седьмой пункт» Закона о начальном и среднем образовании обязал всевозможные фонды поддерживать образовательные программы, обучать учителей, распространять учебные пособия, поощрять включение в работу родителей.

Второй этап государственной политики в области билингвального образования начался в 1970 году. Многие школы стали поднимать вопрос об образовательных возможностях студентов, принадлежащих к языковым меньшинствам. Они говорили о том, что к детям, говорящим на двух языках, не всегда относятся справедливо. Родители мексиканских, пуэрториканских и китайских учащихся начали подавать иски в суд из-за того, что школы не могли удовлетворить языковые потребности их детей. Реакцией на вышеупомянутые события стал меморандум, направленный 25 мая 1970 года Министерством по гражданским правам в школы, где 5% детей принадлежало к национальным меньшинствам, и разъясняющий их обязательства в соответствии с VI пунктом Закона о гражданских правах от 1964 года. К 1973 году Закон о билингвальном обучении нашел широкую поддержку в Конгрессе. Увеличилось количество фондов для финансирования новых инновационных программ, в том числе альтернативных программ («SpecialAlternativeInstructionalProgram»), не предполагающих использование родного языка в школе. Тем самым, модель билингвального образования в США, направленная на ассимиляцию детей иммигрантов, для которых английский язык был неродным, не предполагала изучение родного языка в школе.

В последние годы в рамках Евросовета успешно функционирует программа Erasmus, параллельно с которой в Европе более 10 лет действует программа Lingua, целью которой является реальноетрехъязычие уже в общеобразовательной школе. Тем самым расширяются возможности выпускников как в области продолжения образования, так и повышения их конкурентоспособности на рынке труда. В рамках вышеупомянутых программ иностранный язык как таковой является учебным предметом лишь частично. Он становится языком, на котором осуществляется преподавание иных дисциплин, «вытесняя», либо «заменяя» родной язык. Одним из первых предметов, который начинают преподавать на втором языке в рамках данной программы, является математика, что сильно отличается от господствующих на сегодняшний день установок о примате так называемых природосообразныхдисплин типа музыки, рисования как более доступных билингвальным подходам. Здесь ничего сверхъестественного нет, так как математика, в отличие от других предметов, гораздо меньше соприкасается с миром чувств, где роль языка велика, а относится к сфере логики, где чувства второстепенны. Кроме того, для обучения математике достаточно меньшего набора слов, и эта лексика в основном интернациональна. [10, с.412]

В основе современной мотивации лежит такое развитие творческих способностей учащегося, которое позволило бы ему меняться в изменяющемся мире с его многоязычным спектром, воспринимая каждый освоенный язык как еще одно неоспоримое преимущество в дальнейшей жизни.

Литература:

1 Коменский Я.А. Педагогическое наследие. / Сост.В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 412 с.

2 Локк Дж. Педагогическое наследие. / Сост. В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 412 с.

3 Коменский Я.А. Педагогическое наследие. / Сост.В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 362 с.

4 Джунусов М.Н. Социальные аспекты двуязычия в СССР. М:1969-443 с.

5 Ожегов С.И. Словарь русского языка. М: 1986.- 543 с.

6 Карлинский А.С. Некоторые особенности речевой деятельности на первичном и вторичном языках. Алматы: Рауан, 1974.-151 с.

7 Песталлоцци. Педагогическое наследие. / Сост. В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 412 с.

8 Кабдолова К.Л. Теория и методика взаимосвязанного обучения комплексным единицам словообразования в условиях учебного двуязычия национальной школы. – Дисс. на соискание ученой степени доктора… – Алматы: 2007. – 412 с.

9 Песталлоцци. Педагогическое наследие. / Сост. В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 413 с.

10 Локк Дж. Педагогическое наследие. / Сост. В.М.Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 412 с.

ЭКОНОМИКА

Балтабаева Айнур Маратовна
Докторант специальности экономика ЖГУ имени И.Жансугурова,
город Талдыкорган, e-mail: aioka.b@mail.ru

АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВОМ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ КАЗАХСТАНА

Түйін. *Талдау нәтижесін қорытындылай келе, өндірістің жекелеген түрлерінің өсу көрсеткіштері бар республикадағы қайта өңдеуші кәсіпорындар қазіргі кезде импорттаатын ауыл шаруашылығы өнімдерімен бәсекеге түсе алмайтыны туралы қорытынды жасай аламыз. Шикізаттың сапасы және технологиялық артта қалу, сондай-ақ инвестициялық тартымдылық емес, Қазақстанның өңірлеріндегі жеке кәсіпорындардың дағдарыс жағдайына алып келеді. Дағдарысты алдын-ала болжау үшін қайта өңдеу кәсіпорындарын банкроттыққа ұшыратуды азайту үшін оның дағдарысқа қарсы менеджментін қолдануды ескеру қажет.*

Өндірістік статистика бүгінгі күні мал шаруашылығы өнімдерінің жекелеген түрлерінің, өсімдік шаруашылығы өнімдерінің және т.б. өсімін және төмендеу мүмкіндігін көрсетеді. Кейбір бағдарламалар арқылы мемлекеттік қолдау толықтай тұрақтандырылмайды және ұйымдарда дағдарысты басқаруды зерделеу және қолдану қажеттілігін айқындайтын қайта өңдеу кәсіпорындарының экономикалық өсуіне серпін бере алмайды. ауыл шаруашылығы.

Резюме. *Резюмируя результат проведенного анализа, можно сделать следующий вывод, что перерабатывающие предприятия, в республике имея показатели роста отдельных видов производства продукции, не могут в настоящее время быть конкурентоспособными импортной продукции сельскохозяйственного производства. Качество сырья и технологическая отсталость, а также инвестиционная не привлекательность приводят к состоянию кризиса отдельные предприятия регионов Казахстана. Для возможности упреждения кризиса предлагается применения антикризисного управления с учетом его процессов для минимизации возможного банкротства перерабатывающих предприятий. Экономическое состояние предприятий сельскохозяйственного производства в период мирового кризиса претерпевают определенные трудности в организации и формировании структур способных производить продукцию на качественном уровне.*

На сегодняшний день статистика производства констатирует возможности роста и спада отдельных видов продукции животноводства, растениеводства и др.. Государственная поддержка через определенные программы не может до конца стабилизировать и дать толчок к экономическому росту перерабатывающих предприятий, что и определяет необходимость изучения и применения антикризисного управления в организациях сельского хозяйства.

Summary. *Summarizing the result of the analysis, we can draw the following conclusion that processing enterprises, in the republic having growth indicators for certain types of production, can not currently compete with imported agricultural products. The quality of raw materials and technological backwardness, as well as investment not attractiveness, lead to the state of crisis of individual enterprises in the regions of Kazakhstan. To be able to anticipate the crisis, it is proposed to apply anti-crisis management taking into account its processes to minimize the possible bankruptcy of processing enterprises.*

To date, production statistics indicate the possibility of growth and decline of certain types of livestock products, crop production, etc. State support through certain programs can not fully stabilize and give an impetus to the economic growth of processing enterprises, which determines the need to study and apply crisis management in organizations Agriculture.

В настоящее время для всех государств, стремящихся сохранить независимость и устойчивость развития, одной из важнейших задач является производство и переработка сельскохозяйственной продукции. В соответствии с определением, принятым в мировом сообществе, высокий уровень производства и переработка достигается при условии постоянного бесперебойного снабжения населения продуктами питания, количественно и качественно отвечающими нормам потребления.

На сегодняшний день постановку задач стабильного развития агропродовольственной базы страны следует рассматривать на качественно ином уровне. Экономический кризис, оказавший свое влияние

на продовольственный рынок, определяет ряд вопросов по обеспечению продовольствием населения республики. Что и определяет проблемы, связанные с производством высококачественной сельскохозяйственной продукции, что в свою очередь связано с экологической ситуацией регионов.

На сегодня одними из основных проблем сдерживающих развитие конкурентоспособности производства сельскохозяйственной продукции, остается недостаточность отечественного сырья и неполная загруженность мощностей перерабатывающих предприятий.

Но, тем не менее, производство сельскохозяйственной продукции в настоящее время имеет рост объемов производства, однако, доля промышленной переработки сельскохозяйственного сырья остается низкой, что в свою очередь определяется технологической отсталостью перерабатывающих предприятий и низкую конкурентоспособность готовой продукции.

Не загруженность мощностей перерабатывающих предприятий происходит из-за нестабильности поставок сырья, высокой стоимости и низкого качества. Так, в 2016 г. имеющиеся мощности казахстанских предприятий были загружены: в переработке мяса – только на 37%, молока – на 40,9, по маслу сливочному – 36,1%; сырам и творогу – 40,9%; колбасным изделиям – 31,2%; муке – 34,5%; крупе – 24,4%; сахару – 38,7%, растительного масла – на 40%, плодоовощных культур – на 30,6% [1].

К примеру, производство молока в 2016 году составило свыше 5,0 млн.тонн, при этом основная доля приходится на ЛПХ (82%). При этом, предприятиями в 2016 году переработано всего порядка 2,0 млн тонн молока, что составило всего 40% к объему его производства. Не переработанное молоко приходится на долю ЛПХ, которые по ряду указанных причин не являются привлекательными для промышленного производства [2].

Масличные культуры - самый быстрорастущий сегмент растениеводства РК. За последние десять лет посевная площадь сельхозкультуры выросла в 3,6 раза, если в 2007-м было засеяно всего 0,7 млн га, то в 2017-м -2,5 млн га. Вместе с тем выросла доля масличных в структуре всей посевной площади — с 3,5% в 2007-м до 11,3% в 2017 году. Вместе с тем, как отмечают в Минсельхозе, в регионах действуют предприятия, мощности которых используются от 11% до 90% [2 стр. 7].

Анализ указанных приоритетов переработки показал, что в 2016 году загруженность производственных мощностей перерабатывающих предприятий по основным видам продукции была ниже 50%. Основной причиной низкой загрузки мощностей является не большой объем производства сырья, влекущая за собой, низкое качество и дороговизну [3].

В результате, возникает, необходимость дополнительных мощностей , а также требуется модернизация энергозатратных и морально, физически устаревших производств с их реструктуризацией и совершенствованием менеджмента, что на сегодня является очень актуальным вопросом.

Господдержка проектов по переработке является приоритетами программы Агробизнес-2020 и программы второй пятилетки индустриально-инновационного развития. Что можно увидеть по результатам развития областей республики.

Таблица – 1 Валовый выпуск продукции (услуг) сельского хозяйства в январе-июне 2016 год, млн. тенге [3 стр.2]

	Валовый выпуск	из него:	
		продукция растениеводства	продукция животноводства
Республика Казахстан	**793998,1**	**31208,7**	**762001,4**
Акмолинская	51870,0	719,7	51099,6
Актюбинская	56953,1	220,4	56695,4
Алматинская	133671,0	7476,1	126082,5
Атырауская	18248,7	240,0	17976,8
Западно-Казахстанская	35673,6	54,0	35548,3
Жамбылская	47262,7	936,0	46266,6
Карагандинская	61120,8	1086,2	59969,3
Костанайская	59195,0	8,1	59051,7
Кызылординская	14214,4	112,4	14053,2

Мангистауская	3180,4	120,9	3054,8
Южно-Казахстанская	123012,9	19807,8	103095,6
Павлодарская	38828,6	20,7	38801,5
Северо-Казахстанская	51065,4	117,1	50933,3
Восточно-Казахстанская	98975,7	194,0	98745,4
г. Астана	186,2	86,0	97,2
г. Алматы	539,7	9,3	530,4
Примечание: источник: EnergyProm.kz			

Рост производства сельскохозяйственной продукции в январе-июне 2016 года по сравнению с аналогичным периодом 2015 года отмечен в 12 регионах республики.

В Алматинской области проводиться модернизация уже действующего производства, это позволит увеличить долю переработки мяса в области почти в два раза и загрузку мощностей – в 1,5 раза, на сегодняшний день доля переработки мяса от общего объема составляет 17,6%, загруженность предприятий – 44%. В течении последних лет реализации программы агробизнес-2020, планируется реструктуризация предприятий за счет создаваемых сельскохозяйственных кооперативов. [1 стр.25]

Есть ряд факторов, которые в той или иной степени влияют на торможение производства сельскохозяйственной продукции и оказывают негативное влияние в плане переработки сельскохозяйственного сырья и повышения конкурентоспособности производства это низкий уровень внедрения международных стандартов качества на базе международных стандартов ИСО и ХАССП на предприятиях пищевой промышленности.

В результате чего продукция, производимая на сельскохозяйственных предприятиях Казахстана, различается низкими качествами по сравнению с продукцией зарубежных стран. На сегодня наши продовольственные товары проигрывают импортным по самым разным параметрам, что определено отсутствием современных технологий обработки, упаковки, хранения и т. д., использующиеся технологии обработки сельскохозяйственного сырья позволяют существенно снизить потери продукции при ее хранении и переработке, и обеспечивают длительный срок хранения товаров с сохранением их качества.

Следующим противоречием всем программам развития агропромышленного комплекса принятым в республике является недостаточный уровень предпринимательской и финансовой грамотности. В том числе процентные ставки инвестиций, которые не учитывают уровень платежеспособности населения. Хотя с каждым годом увеличивается объем инвестиций в основной капитал сельского хозяйства РК, в настоящее время статистика дает показатели увеличения на 21,1% и составил 25,5 млрд. тенге. [4]

Данное увеличение, сравнивая с прошлым годом, кажется достаточным. Но мы должны учесть и рост цен на технологии, коммуникации, землю и др. Что и дает определенный резонанс получив инвестиции возврат становиться менее реальным от чего получают кризис, как производственники, так и инвестиционные компании.

В современной ситуации, когда кризис дает о себе знать с большей силой, переработчики сельскохозяйственного сырья должны определенно применять в реализации своих планов антикризисный менеджмент, для упреждения кризисов перерабатывающих предприятий.

Как показывают результаты исследования природы экономического кризиса, его возникновение является неотъемлемой характеристикой экономических систем. Зарубежной экономической наукой выявлены, пусть неоднозначно, причины формирования экономического цикла и место в нем фазы экономического кризиса. Вместе с тем, экономический кризис периода реформирования экономики агрария специфичен. Специфичность экономического кризиса сельского хозяйства определяется следующим:

– во-первых, это кризис экономической системы не рыночного, а командного типа;

– во-вторых, экономический кризис агрария - это кризис реформируемой экономики, который сложился в условиях кардинального изменения системы общественно-экономических отношений;

– в-третьих, специфика экономического кризиса сельского хозяйства определяется особенностями национального менталитета и проблемами казахстанской государственности.

Внутренними причинами возникновения кризиса в организации могут быть возникшие диспропорции и нарушения равновесия между:

– отдельными группами собственных и заемных средств и их размещением в основные и оборотные средства;

– объемом производства и объемом реализованной продукции;

– объемом реализации продукции и денежной составляющей выручки;

– доходами и объемами краткосрочных займов;

– качеством продукции и ее ценой на рынке;

– ценой продукции и ее ценой на рынке;

–уровнем технического оснащения перерабатывающего предприятия и его конкурентов;

– дебиторской и кредиторской задолженностями;

– объемами инвестиций и доходами по ним.

Управлять предприятием по переработке сельскохозяйственного сырья в условиях кризиса традиционными методами, характерными для управления в обычном режиме, невозможно. В кризисной ситуации требуются иные подходы к управлению и принятию таких решений, которые могли бы в кратчайшие сроки изменить ход событий и остановить приближение банкротства предприятия. Антикризисное управление существенно отличается от управления в режиме кризиса, что показано в таблице 1.

Таблица 1 – Различия антикризисного управления от управления в режиме кризиса

Антикризисное управление	Управление в режиме кризиса
Приоритет долгосрочного развития над полученной сиюминутной выгодой	Необходимость получения выгоды (дохода) в настоящее время, даже в ущерб вероятному будущему
Подчиненность краткосрочных целей и задач общей стратегии предприятия [5]	Отсутствие стратегических целей и задач, краткосрочный характер планирования.
Стремление к максимизации выгоды (прибыли) и минимизации потерь (убытков)	Стремление к аккумулированию денежных средств, для предотвращения банкротства, допущение вынужденных потерь [6]
Рациональное использование ресурсов предприятия в результате внедрения современных технологий, повышение эффективности производства и уровня качества выпускаемой продукции [7]	Осуществление деятельности предприятия в режиме жесткой экономии ресурсов, которая достигается преимущественно путем уменьшения текущей потребности в оборотных средствах. [8]
Преобладание мер наступательного характера в стратегических и тактических планах.	Преобладание мер защитного характера, предусмотренных антикризисной программой (сокращение производства, продажа имущества, сокращение персонала и т.д.)
Инвестирование денежных средств в перспективные проекты, которые будут приносить прибыль предприятию в будущем.	Прекращение инвестиционной деятельности на весь период антикризисного управления «замораживание» инвестиционных проектов, закрытие производств, не приносящих прибыль в настоящее время [9]
Проведение активной социальной политики, направленной на улучшение условий труда и повышение уровня благосостояния работников. [10]	Приостановка социальных программ, осуществления только обязательных текущих выплат работникам.
Примечание - Составлено автором	

Основными причинами кризиса перерабатывающего производства это низкое качество продукции сельского хозяйства следующие: отсутствие во многих хозяйствах необходимой материально-технической базы; устаревшая технология производства; недостаточный уровень профессиональных знаний у исполнителей; несовершенство учета, отчетности и управления производством; недостаточная ответственность исполнителей за выполненную работу; отсутствие систематического контроля над качеством труда и продукции; отсутствие эффективных мер

материального и морального поощрения работников за достижение высоких показателей качества; недооценка экономических методов стимулирования при формировании свойств продукции.

Электронный ресурс:

1. *http://stat.gov.kz, МНЭ РК*
2. *http://24.kz/ru*
3. *httr EnergyProm.kz*

Статья из периодического издания:

4. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства.– М., 1998. – С. 375-376с

5. Попов Р.А. Антикризисное управление. – М.: Высшая школа, 2003. – С. 67.

6. Коротков Э.М. Антикризисное управление.– М., 2001. – С.24,78

7. Чернявский А. Классификация и цикличность кризисных явлений и ситуаций // Персонал. – 2002. – № 6. – С.14-15.

Публикация из материалов конференции:

8. Мониторинг кризисных процессов на предприятии. //Проблемы агрорынка. – Алматы, 2008. - №4. - 0,4 п.л.

9. Foreign experience of crisis system management(зарубежный опыт антикризисного управления). //Вестник Атырауского института нефти и газа. – Атырау, 2012. - № 11. - 0,44 п.л.

10. Модель антикризисного управления. //Современный научный вестник. – Белгород, 2013. - №1 (57). - 0,75 п.л.

ОӘЖ 330.342

Кереева Айнур Рыстаевна
Талдықорған қаласы, оқытушы, магистр, Kira_a86@mail.ru

Конысбаева Гульвира Бусегеновна
аға оқытушы, магистр, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Konysbaeva73@mail.ru

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме. *Бұл мақалада шағын және орта бизнесте бухгалтерлік есептің ұйымдастырылуы қарастырылған. Қазіргі таңда шағын кәсіпорын жетілдірудің бірден бір көзі онда бухгалтерлік есепті дұрыс және нақтылы ұйымдастыру болып табылады.*

Шағын кәсіпорын Қазақстан Республикасы экономикасының дамушы салаларының бірі. Бүгінгі күні шағын бизнесті дамыту үшін мемлекет тарапынан жаңа қадамдар жасалынуда. Сондықтан халық шаруашылығы саласындағы шағын кәсіпорынның мемлекетте әлеуметтік-экономикалық жағдайын қамтамасыз етудегі алатын орны ерекше.

Тірек-сөздер: *бизнес,есеп, экономика,реформа, монополия*

Резюме. *В этой статье рассматривается организация бухгалтерского учета в малом и среднем бизнесе.*

В настоящее время одним из источников развития малых предприятий является правильная и точная организация бухгалтерского учета.

Малое предприятие является одной из развивающихся отраслей Республики Казахстан. Сегодня государство предпринимает новые шаги для развития малого бизнеса. Поэтому малые предприятия в сфере народного хозяйства занимают особое место в социально-экономическом развитии страны.

Ключевые слова: *бизнес, учет, экономика, реформа, монополия*

Summary. *This article examines the organization of accounting in small and medium businesses.*

At the same time, one of the smallest firms in the development of a business is the right and accurate organization of accounting records.

A small enterprise is one of the developing branches of the Republic of Kazakhstan. Today, the state is taking new steps to develop small business. Therefore, small enterprises in the sphere of the national economy occupy a special place in the social and economic development of the country.

Key words: *business, accounting, economics, reform, monopoly*

Қазіргі таңдағы еліміздегі өзекті мәселелердің бірі – шағын кәсіпкерлікті дамыту. Өйткені, ол әлеуметтік-экономикалық мәселелерді дамыту бағдарламасын шешу барысындағы қуатты тұтқалардың бірі болып табылады. Шағын кәсіпкерлік немесе бизнес – бүгінгі дүниежүзілік елдердің экономикалық даму жүйесіндегі болашағы күмән келтірмейтін салалардың бірі болып саналады. Нақты сектор және сауда кәсіпорындары Қазақстан экономикасының дамуына, өсуіне, ұлттық табыс, жалпы ішкі өнім, жалпы ұлттық өнім, жұмыспен қамтылу дәрежесі және тағыда басқа көрсеткіштердің артуына тікелей әсер етеді. Кейінгі жылдары елімізде шағын кәсіпкерлікті дамытуға көбірек көңіл бөліне бастады. Шағын кәсіпкерлік әлеуметтік проблемаларды шешудегі негізгі тұтқалардың бірі болып отыр.

Елбасының жолдауында атап өтілгендегі тәуелсіздіктің 22 жыл ішінде елімізде атқарылыған реформалардың бәрі әлеуметтік мәселені шешуге бағытталған. Қазіргі Қазақстан экономикасы әлемдік дағдарыстан шағын кәсіпкерлікті қолдау арқылы шыға алатынымызды елбасының жолдауында атап өтілген [1].

Шағын және орта бизнесті дамыту экономикалық өрлеудің және әлеуметтік-саяси жаңғыртудың басты құралы. Әсіресе, жеке меншіктің нақты өмірге жүзеге асуы және орта таптың қалыптасуының мемлекетімізде артқан сайын еліміз көркейіп, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарады. Сонымен бірге, шағын және орта кәсіпкерлік – экономиканың тиімді әрі нәтижелі секторы. Шағын және орта кәсіпкерлік жұмыссыздықты жоюда, нарыққа қажетті тауарларды жеткізуде, жеке өндірушілердің монополиясын шектеуде және экономиканы тұрақтандыруда шешуші фактор болып табылады. Бірақ, шағын және орта кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан қолдаулар және әкімшілік реттеу жүргізіліп жатқанмен, шағын кәсіпкерлік қызметтің нәтижелері әлі де жоғары деңгейде емес. Шаруашылық салаларын алатын болсақ, саудадан басқа жерде шағын және орта кәсіпкерліктің жетекші ықпалы байқалмайды.

Негізгі мақсаты- Қазақстандағы орта және шағын кәсіпкерліктегі бухгалтерлік есепті халықаралық қаржылық есеп стандарттарына сай ұйымдастыру мәселелелерін талдау, экономикалық

субьектілердің қаржылық-шаруашылық қызметі туралы сапалы есеп ақпараттарын құруға бағытталған шағын кәсіпорындарының есебінің жеңілдетілген жүйесін өңдеуден тұрады. Шағын бизнестегі бухгалтерлік есепке қатысты қаржы министрлігінің құжаттарын және әдіскерлердің жарияландырымдарын қорытындылап, талдайтын болсақ шағын кәсіпкерлік субъектілерінің келесідей міндеттерін атауға болады, олар:

- бухгалтерлік есеп мақсаты үшін «шағын кәсіркерлік» түсінігін нақтылау;
- шағын кәсіпорындағы бухгалтерлік есептің жеңілдетілген жүйесінің құрылымының логикалық схемасын өңдеу;
- заң және нормативтік базаны жетілдіру;
- есептік регистрлерді жеңілдету және үйлестіру;
- құжат айналымын жетілдіру және бухгалтерлік құжаттардың санын азайту;
- есептілік формаларын қысқарту;
- мемлекеттік органдар үшін ақпарат көзі болмайтын баптарды алып тастау және баптарды ауқымды ету есебінен балансты жеңілдету;
- салық салуды жеңілдету, бұл өз кезегінде бухгалтерлерде салықтарды есептеу және қайта есептеу бойынша жұмыстарды болдырмауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталғандар қазіргі кезде негізгі міндеттер болып табылады. Әрине міндеттер анағұрлым көп әрі терең, мұнда ең алдымен біздің еліміздегі бухгалтерлік есепті реформалау міндетін ескерген жөн. Қазіргі кезде есеп және салық салу саласында мұндай реформалау жұмыстары жүріп жатыр.

Шағын кәсіпкерлік дамуының бірден-бір көзі ол кәсіпорынның бухгалтерлік есебін дұрыс және нақтылы ұйымдастыру болып табылады.

Шағын кәсіпорындардың және де сауда фирмаларының бухгалтерлік есебін дұрыс жүргізіп, халықаралық қаржылық есеп стандартына сәйкес ұйымдастыру арқылы экономикамызда түйіні шешілмеген көптеген мәселелерді шешуге, экономиканы тұрақтандыруға және экономикалық дағдарыстан шығуға мүмкіндік туындап, ұлттық экономиканың өсуіне өз ықпалдарын тигізеді. Шағын кәсіпорындардың дамуы мемлекеттің экономика агенттерінің шаруашылық өмірі үшін пайдалы әрі тиімді болып келеді. ҚР Призидентінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» Жолдауында: «Мемлекет жұмысының негізгі бөлігі Қазақстан бизнесін, әсіресе шағын және орта бизнесті дамытуға барынша қолайлы жағдай жасау болмақ. Шағын және орта бизнес 2050 жылға қарай Қазақстанның ішкі жалпы өнімінің қазіргі 20% орнына кемінде 50% өндіретін болады. Еңбек өнімділігін 5 есеге- қазіргі 24,5 мыңнан 126 мың долларға дейін арттыру керек» деп шағын және орта кәсіпкерліктің маңызын атап көрсетті.

Осы орайда елімізде көптеген шаралар жүзеге асуда. Олардың қатарында:

- шағын және орта кәсіпкерлік еліміздегі жұмыссыздықты азайтудың негізгі нысаны. «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарлама жүзеге асқалы бері, елді- мекен тұрғындарының табысы 6% артты. Кедейшілік деңгейі 5,9% дан 3,8%- ға қысқарды.
- Мемлекет тарапынан қаржы-несиелік және инвестициялық климат жасалып, шағын және орта кәсіпкерлікке қаржы-несиелік және инвестициялық тұрғыдан қолдау жүргізілуде.
- Шағын және орта кәсіпкерлікті жетілдіру жолында «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры қызмет атқарып жатыр.
- Мемлекеттік органның даярлау, қайта даярлау, біліктілігін жоғарылату шаралары жүргізілуде.
- Технопарктер құрылды [2, 25б].

Шағын бизнес субъектілерін дамыту және есебін дұрыс ұйымдастырудың ғылыми негізіне тереңнен қалам тартқан батыс елдерінің осы салада зерттеулер жүргізген маман-ғалымдардың еңбектері кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, Алиев М.К., Айманова Л.Б., Айтжанова Ж.Н., Ержанов М.С., Жақыпбеков С.Ж., Миржакыпова С.Т., Сатубалдин С.С., Сейдахметова Ф.С., Тажибаева С.Д., Тулешова Г.К. сияқты ғалымдардың және көптеген басқа да отандық экономистердің еңбектері кеңінен пайдаланылады.

Шағын бизнес субъектілерінің есебін халықаралық қаржылық есептілік стандартының талабына сай жүзеге асыруды талдау саласында еңбек еткен шетел және отандық практик-экономистердің, ғалымдардың монографиялары, ғылыми еңбектері, ал нормативтік негізі Қазақстан Республикасының заңдары және несиелеу жөніндегі нормативтік актілері, Ұлттық банктің ережелері мен нұсқаулары болып табылады.

Шағын кәсіпорындардың бухгалтерлік есебінің жеңілдетілген жүйесінің сапалы элементтері ретінде, отандық ғалымдармен ұсынылған оның реттелу сапасын анықтайтын есеп жүйесінің элементтері қарастырылған: әдістеме, әдіс, ұйымдастыру, технология.

Қазіргі таңда Шағын кәсіпорындардағы есепті дұрыс әрі нақытылы ұйымдастыру үшін есеп саясаты құрылу қажет. Шағын кәсіпорындар үшін есеп саясатының маңыздылығы және оның көрсеткіштерінің рөлі басқару шешімдерін қабылдау, кәсіпорынның нарықтағы жағдайын анықтау кезінде өте маңызды болмақ.

Бүгінгі таңда Шағын кәсіпорындарда есепті тиімді ұйымдастырудың жолдары көрініс таба бастады. Атап кететін болсақ, Қазақстан Республикасында өз қызметін табыс табу мақсатында жүзеге асыратын Шағын кәсіпорындар бухгалтерлік есебін ұйымдастыру үшін Қазақстан Республикасының қаржы министірлігімен №1 және №2 қаржылық есептіліктің ұлттық стандарттары қабылданды. Бұл стандарт болашақта Шағын кәсіпорындардың халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына еш кедергісіз өтуіне ыңғайландырылып жасалған.

Шағын және орта кәсіпорындарды тиімді басқару үшін келесі іс-әрекеттерді жүзеге асыру қажет:

1. Кәсіпорынның есебін дұрыс ұйымдастыра білу;
2. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату және басқару жүйесін жетілдіру;
3. Тұтынушылармен үнемі тығыз қарым қатынаста болу;

Шағын кәсіпорындардың ҚЕҰС-на көшуі көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ал ХҚЕС-да Қазақстанның нарықтық экономикасына сәйкес Шағын кәсіпорындарға байланысты нақтылы стандарттар қарастырылмаған. Шағын кәсіпорындар ҚЕҰС-на көшуге байланысты қаржылық есептілік пен бухгалтерлік есепті жүргізу туралы заң талаптарын дұрыс қолдану үшін, «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» ҚР Заңын толық оқып білуі қажет. Соынмен қатар ең алдымен ХҚЕС, 1 – ҚЕҰС, 2 – ҚЕҰС қандай кәсіпорындарға қатысты екенін анықтап алу керек.

Шағын кәсіпорында бухгалтерлік есепті дұрыс жүргізу үшін келесілерді қарастыру қажет:

- Анықтамалық ақпарат – (есепті ұйымдастыруға және есеп беруге сәйкес есептілік стандартты таңдау және оны бекіту осыған байланысты өзгерістерді енгізген күнді анықтау);
- Енгізу (стандарттың себебі және мақсаты);
- Анықтау (терминдерді және берілген стандарттың контекстінде ашу);
- Тануға негізгі қадам;
- Тануға есептелетін альтернативтік қадам (ҚЕҰС–ның барлығында емес және олардың мүмкіндігін болжауды азайту);
- Есеп берудің түсініктемесін ашу (ашудың тізімін кеңейтуді болжау);
- Ауыспалы жағдай (ретроспектикалық шот, барлық кезеңге емес);
- Бірінші қабылдаған күн (бірақ ерте қабылдауды рұқсат етеді);
- Қосымша ақпарат (иллюстрациялық мысалдар) [3,31б].

Шағын және орта бизнесте бухгалтерлік есепті ұйымдастырудағы негізгі ерекшеліктері:

• Жеке кәсіпкер мен жеке меншік базасында шаруашылық субъектілері ретінде жеке құрылатын, бухгалтерлік есептің мақсаты үшін «шағын кәсіпорын» түсінігі нақтыланды;

• Әртүрлі топтағы қызығушылығы бар пайдаланушыларды әлеуетті және бекітілген ақпараттармен қанағаттандыру, ресурстар шығындары, мерзім және сапалы есеп ақпараттары көзқарастарымен тиімдірек алуға болатын сәйкесінше топтар бойынша жинақталған, есеп саясатының қажетті және толық элементтер жиынтығынан тұратын әртүрлі салалардағы шағын кәсіпорындар үшін ұсыныстар негізделген;

• Бухгалтерлік есептің жеңілдетілген жүйесінде сенімді және қажетті ақпаратты дайындауға негіздейтін шағын кәсіпорынның есеп саясатының құрылымдарының кезеңдері мен қағидалары көрсетілді;

• Бухгалтерлік есептің жеңілдетілген үлгісіндегі есеп регистрлерінің аз тізімі мен жетілдірілген сипаттамасы шағын кәсіпорын субъектілері үшін бухгалтерлік есепті ұйымдастыру бойынша қарастырылған типтік ұсыныстардан айырмашылығы әртүрлі типтегі шағын кәсіпорындар үшін ХҚЕС негізгі талаптарын ескеретін бухгалтерлік есептің үлгілері ұсынылған.

• Шағын кәсіпорындағы бухгалтерлік есепті ХҚЕС сәйкес ұйымдастыру мәселелері талқыланып халықаралық қаржылық есептілік стандарттарын қолдану бойынша ұсыныстар негізделген [4, 4б].

Қорытындылай келе, мәліметтер бойынша шағын бизнестегі кәсіпорындар саны артып келеді, сонда да, отандық кәсіпкерлікті шектейтін негізгі себептерге: кәсіби білімнің жетіспеуі, несие беру (тек бастаушыларға арналған), инновациялық идеялармен қаржыландыру көзінің түйіспеуі, тіркелген, бірақ жұмыс істемейтін кәсіпорындар санының өсуі т.с.с. жатады. Сонымен, еліміздің тұрақты экономикалық дамуы үшін шағын және орта кәсіпкерлікті сапа жағынан жетілдіру өте маңызды.

Негізгі мәселелерді анықтап, оның ұтымды шешімін таба алған жағдайда ғана біз экономикалық тұрақтылыққа қол жеткіземіз.

Әлемдік тәжірибе дәлелдегендей шикізатқа сенген мемлекеттер дағдарысқа ұшырауда. Сондықтан, шағын және орта бизнесті дамыту қажеттігі туындап отыр. Қазақстан экономикасын алға жылжытуда және әлеуметтік, макроэкономикалық мәселелерді оңтайлы шешуде шағын және орта бизнесті орны маңызды.

Қазақстан Республикасындағы «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» заңына сәйкес Қазақстан Республикасында жұмыс жасайтын заңды тұлғалармен жеке тұлғалар, яғни шаруашылық жүргізіші субъектілері шаруашылық операция жүргізу кезінде құқықтық тәртіпке сай жауапкершілік танытып, бухгалтерлік есеп жүргізуге және ұйымдастыруға міндетті [5. 45б].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана "Рост благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики" от 6 февраля 2012 г.

2. Елшібаев Р.Қ. Кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру: Оқу құралы. Алматы: Экономика2014-218б

3. Үмбетәлиев А.Д., Керімбек Ғ.Е.Кәсіпорын экономикасы және кәсіпкерлік: Оқу құралы. Астана «Фолиант» баспасы ,2015-176б

4. Алтынбеков М.А. Қазақстан Республикасындағы Шағын кәсіпорындағы бухгалтерлік есепті ұйымдастыру: теориясы және әдістемесі; Алматы 2013 ж.

5. Шестоперов О. Современные тенденции развития малого предпринимательства в Казахстане // Вопросы экономики.- 2002.- №1.- С.3-5.

БИОЛОГИЯ

ӘОЖ 91.574.504

Аширова Ж.Б.
«6D011300»-биология мамандығының 1 курс PhD докторанты,

Кужантаева Ж.Ж.
Биология ғылымдарының докторы, профессор,

Байташева Г.У.
ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университеті, E-mail: Gauhar75e@mail.ru.

КҮРДЕЛІГҮЛДІЛЕР (COMPÓSITAE) ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ КЕҢ ТАРАҒАН ТҮРЛЕРІНІҢ БИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада күрделігүлділер түрлерінің биологиялық құрылымдық ерекшеліктері, химиялық құрамы және фармакологиялық қасиеттері жайлы көрсетілген. Соның ішінде сафлор майының басқа өсімдік майларынан түбегейлі маңызды айырмашылықтары бар. Жүрек-тамыр ауруларын, артық салмақты, нейрондық ауруларды емдейді.*

Біздің еліміздің бай өсімдіктер әлемі ертеден-ақ адам баласына қызмет етіп келеді. Қазақстан тұрғындары тірі табиғатпен дәстүрлі байланыста, олар ертеден-ақ өздерінің айналасындағы өсімдіктерді және олардың күнделікті тұрмыстағы пайдасы туралы жақсы білген.

Тірек сөздер*: күрделігүлділер, насеком, инулин, эллипс, флавоноид, полисахарид, амин қышқылдары, мақсары майы, фитохимия, фармакология, сантонин*

Мақалада осы өсімдіктердің морфологиялық пішіні, анатомиялық құрылымы, химиялық құрамы және дәрілік қасиеттері туралы сипатталған. Өсімдіктердің морфологиялық пішіні мен анатомиялық құрылымы оның өмір сүру жағдайына, ортасына тікелей тәуелді. Өсімдік құрылымына әсер етуші табиғаттағы экологиялық факторлар әртүрлі, олар – ауа температурасы, топырақ ылғалдылығы және құнарлылығы, жарық т.с.с. Бұл факторлар өсімдіктің пішіні мен құрылысынан басқа, химиялық құрамына да зор ықпалын тигізері анық.

Тірек сөздер*: күрделігүлділер, насеком, инулин, эллипс, флавоноид, полисахарид, амин қышқылдары, мақсары майы, фитохимия, фармакология, сантонин*

Резюме. В статье описана морфологическая форма, анатомическая структура, химический состав и лечебные свойства этих растений. Морфологическая форма и анатомическая структура растений напрямую зависят от условий жизни и окружающей среды. Факторы окружающей среды, влияющие на структуру растений, различны, такие как температура воздуха, влажность почвы и плодовитость, свет и т. д. Очевидно, что эти факторы окажут большое влияние на химический состав установки, за исключением формы и структуры растения.

Ключевые слова: *сложноцветные, насеком, инулин, эллипс, флавоноид, полисахарид, аминокислоты, сафлоровое масло, фитохимия, фармакология, сантонин*

Summary. *The article describes the morphological shape, anatomical structure, chemical composition and medicinal properties of these plants. The morphological shape and anatomical structure of the plants directly depends on the conditions of life and the environment. Environmental factors that affect the plant structure are varied, such as air temperature, soil moisture and fertility, light, and so on. It is obvious that these factors will have a great impact on the chemical composition of the plant, except for the shape and structure of the plant.*

Keywords: *compositae, insect, inulin, ellipse, flavonoid, polysaccharide, amino acids, safflower oil, phytochemistry, pharmacology, santotine*

Күрделігүлділер тұқымдасы түрлері жабық тұқымдылар бөлімінің қосжарнақтылар класының ең көп тараған тобы. Жер жүзінде мұздықтардан басқа таралу аймақтарының барлығында 1300 туысқа бірігетін 25 мыңнан астам түрі бар. Жоғары эволюциялық деңгейде дамыған тұқымдастардың бірі. Қоңыржай аймақта: шөптесін, шала бұта түрінде, тропиктік белдеуде: шырмауық, бұта, кейбір түрлері ағаш түрінде өсетін түрлер. Күрделігүлділер қос жарнақтылар класының ішіндегі ең үлкен тұқымдас. Қазақстан территориясында 139 туысқа жататын, 854 өсімдік түрі өседі. Оларды жер бетінің барлық құрлықтарынан, тундрадан экваторға дейінгі, теңіз жағалауынан, таулардың Альпа белдеуінен жоғарғы қарлы мұздақтарға дейінгі аралықтардан, шіріндісі мол қара топырақтан және құнарсыз құмды жерлерден де кездестіруге болады. Көптеген туыстары түрлері өзгергіш келеді, өйткені олар жаңа түрлер түзу сатысында тұр. Жапырақтары көп жағдайда кезектесіп,

сиректеу қарама–қарсы немесе топтасып жетіледі. Бірқатары жертаған жапырақтар түзеді. Қосалқы жапырақшалары болмайды. Жапырақ тақталарының көлемі, пішіні және тілімделуі ауытқып отырады. Көп жағдайда өсімдіктен бөлінетін әр түрлі заттар жиналатын қуыстары – сүт жолдары және шайыр жолдары болады. Клеткаларында инулин жиналады [1].

Тұқымдасқа тән белгілері: гүл шоғыры себет. Кейде себеттері жиналып қалқанша немесе сыпыртқы күрделі күрделі гүлшоғырын түзеді. Себеттің астын гүласты жасыл жапырақшары жауып тұрады, олардың жиынтығы орам түзеді. Қорғаныш қызметін атқарады. Себеттің үстіңгі беті ұяшықтары бар тегіс, ойыс немесе дөңес болуы мүмкін. Гүлдері алуан түрлі, біреулері біршама үлкен және қанық боялған. Ал, екіншілері ұсақ, көріксіз болып келеді. Тостағаншасы өзгеріске ұшырап тікенекке, бүртікке түкке, қылшыққа айналып кеткен немесе редукцияға ұшыраған. Күлтесі 5 мүшелі, Бос орналасқан 5 аталық жібі және түтікшеге біріккен тозаңдығы болады. Аналығы біріккен екі жеміс жапырақшасынан тұрады. Бір ұялы, бір тұқым бүршігі болады. Жатыны төменгі, жемісі тұқымша. Көп жағдайда жемісінің таралуын қамтамасыз ететін түрі өзгерген тостағанша жапырақшары желайдары болады. Гүлдері насекомдармен және желмен тозаңданады.

Күрделігүлділер тұқымдасының азықтық, жемшөптік, дәрілік, декоративті және шаруашылық түрлері бар:

1. Азықтық түрлеріне – күнбағыс (*Helianthus annuus* L.) подсолнечник, бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный;

2. Жемшөптік сарықалуен *(Cirsium* L.) осот, бүрмек (*Koelpinia* L.) кельпиния, қойжелкек (*Tragopogon* L.) козлобородник, қалуен (Sonchus L.) бодяк, майдажелек (Erigeron L.) мелколепестник, цикорий (*Cichorium* L.) цикорий туыстарының түрлері;

3. Дәрілік түрлеріне тікенді артишок (*Cynara* L.) артишок, салаубас (*Helichrysum* Mill.) цмин, бессмертник; андыз (*Inula* L.) девясил, сарысояу (*Xanthium* L.) дурнишник, гүлкекіре (*Centaurea* L.) василек, итошаған (*Bidens* L.) череда, мыңжапырақ (*Achillea* L.) тысячелистник, түймедақ (*Matricaria* L.) ромашка, календула түймешетен (*Tanacetum* L.) пижма, гекарс жусан (*Artemisia* L.) полынь, өгейшөп (*Tussilago* L.) мать-и-мачеха, сарыаңдыз (*Ligularia* Cass.) бузульник туыстарының түрлері;

4. Декаративті түрлеріне – гүлкекіре (*Centaurea* L.) василек, астра (*Aster* L.) астра,

5. Шаруашылық түрлеріне – көк гүлкекіре (*Centaurea cyanus* L.) василек синий, бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный.

Биік андыз (*Inula helenium* L.) девясил высокий – биіктігі 250 см, енді етті тамырсабақты, аз санды ұзын тамырлары бар көпжылдық шөптесін өсімдік (1-сурет). Сабағы тік, ұзыннан бөлінген, қысқа ақшыл түктері бар. Жапырақтары кезектесіп орналасқан, ірі, ұзын эллипс пішінді, шеттері тісті болып келеді. Гүлдері алтындай сары түсті диаметрі 8см жететін ірі себетке жиналған, шетінде аналық жалған тілше, ортасында қосжыныстытүтік тәрізді гүлдері болады. Аталықтары 5, тозаңқаптар, кірігіп, түтік түзіп, аналықтың мойынын қоршап жетіледі. Аналығы бір ұялы, бір тұқым бүршігі бар. Себет гүлшоғыры ірі, диаметрі 4-8 см, себеттің шетіндегі гүлдері сары түсті. Себеттер енді сағақтарда қалқанша немесе шашаққа жиналған, жемісі-төрт қырлы, ұзын айдаршалы, қоңыр түсті тұқымша. Маусым-шілде айларында гүлдейді. Тамыз-қыркүйек айларында жемістері піседі. Биік андыз тұқымдарымен немесе бүршікті тамырсабағымен көбейеді. Хромосомдар саны - 20.

«1 –ші суретте» Андыздың аңқыған хош иісі, сәл ащы дәмі бар. Медицинада және ветеринария саласында кеңінен қолданады. Кептірілген тамырсабақтан алынатын андыз майы парфюмерия өндірісінде, әсіресе ликер шарабын шығару үшін аса пайдалы қосымша болып есептеледі. Кавказ халықтары андызды тері өңдеу үшін пайдаланады. Кейбір елдерде андыздың жапырағына ұн қосып иісі жағымды нан өнімдерін пісіреді. Күзде өсімдіктің тамырсабағын дәрі дайындау үшін батпақты жерлерден айырмен және қолтырмамен оңай жинап алуға болады [2].

1-сурет. **Биік андыз (*Inula helenium* L.) девясил высокий**

Медицинада барлық мүшелерін пайдаланады. Биік андыз ертеден бері дәрілік өсімдіктер қатарына жатады. Бұл өсімдікті кезінде Гиппократ, Диоскорит, Плиния және Абу Али Ибн Сина пайдаланған. Дәрілік шикізат ретінде екінші жылғы тамырларын және тамырсабақтарын пайдаланады. Шикізатты тамыз-қыркүйек айларында жемістері піскеннен кейін, суық түскенше немесе ерте көктемде алғашқы жапырақтары пайда

болғаннан кейін жинайды. Қазып алынған тамырлары топырақтан тазартылады, салқын суда жуылады, 10-15 см бөліктерге бөлінеді. Дайындалған шикізатты ауада екі-үш күн кептіреді, жақсы желденетін ғимаратта, сосын 40°С температурадағы кептіргіштерде тағы да кептіреді.

Дәрілік өсімдіктердің әртүрлі химиялық құрамдарын белсенді биологиялық заттар деп атайды. Олардың өсімдікте пайда болу процесі жылдың әр мезгілінде әртүрлі болады. Ылғалдылығы екпе жағдайында 9,22%, табиғи жағдайда 9,21%, экстпрактивтілігі (изопропил спиртінде анықталған) 33,04%, күлділігі 4,96%, сапониндер 7,55%, илік заттар соның ішінде перманганометр әдісі бойынша 12,21% болса, ал комплексонометр әдісі бойынша 12,51% екендігі анықталған. Флавоноидтар 0,005%, полисахаридтер 0,14%, С дәрумені 0,14%, B_2 дәрумені 0,54%, аминқышқылдары 10,46%, бос амин қышқылдары 0,14% екендігі анықталған [3].

Андыз ерте заманнан-ақ бауыр, бүйрек ауруларын емдеуге, жүрек қатты соққанда және несеп айдайтын дәрі есебінде қолданылып келген. Қант диабетімен ауырғандарға қанттың орнына инулинді ұсынады. Өсімдіктің жас кезінде сығылып алынған шырыны көздің көргіштігін арттырып, кісінің есте сақтау қабілетін көтереді. Тіпті іш сүзегі, бөртпе сүзек, тұмау сияқты жұқпалы аурулар кезінде алдын ала сақтану мақсатымен оның тамырын шайнайтын болған. Қазіргі кезде андыздың тамыры асқазандағы қышқыл азайғанда асқа тәбетті арттыру үшін, тоқ ішек пен өт қалтасы қабынғанда жақсы емдік қасиеті бар емдеуіш ретінде қолданылады. Андыз тамырының спирттегі ерітіндісін іріңдеген сыртқы жараларды жазу үшін де пайдаланады.

Биік андыз тамырынан және тамырсабағынан жасалған препараттар гомеопатияда қолданылады. Отандық және шетел халық медицинасында тұнбаларын және сығындылары малерияда, ісінгенде, несеп жолдарында тас болғанда, мигренде ішеді. Ал қайнатпалары коклюш ауруында қақырық түсіру, демікпе, эпиллепсияда, несеп айдауда, қабынуға қарсы, тахикардияда қолданады. Тұқымдарын әйелдердің кейбір ауруларын емдеуге қолданады. Тамырынан және тамырсабағынан препарат аллантон препараты алынады. Аллантонды асқазан және ұлтабардың ойық жараларын емдеуге пайданады [4].

Мақсыр туысы (*Carthamus* L.) сафлор- 4 түрі бар:

1. Түкті мақсыр (*Carthamus lanatus* L.) сафлор шерстистый
2. Тікенді мақсыр (*Carthamus oxyacanthus* M.B.) сафлор острошиповый
3. Сортаң мақсыр(*Carthamus gypsicola* Iljin.) сафлор гипсолюбивый
4. Бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный

Бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный. Бір жылдық және екі жылдық шөптесін өсімдіктер «3 –ші суретте». Америка, Еуразия, Австралияда бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный егіледі. Себеттері гомогенді, көпфункционалды, ірі қалқанша тәрізді майлы дақылға жатады Мұнай өнеркәсібінде, дәрілік мақсатта, бояу және жемшөптік маңызы бар. Әсіресе бояу мақсырдың майы мен сығындысын дәрілік заттар өндірісінде қолданады. Халық медицинасында іш жүргізетін, ауру басатын, ыстық түсіретін емдеуіш зат ретінде қолданылған. Бояу мақсырдың (*Carthamus tinctorius* L.) антиоксиданттық, ауру басатын, қабынуға және диабетке қарсы әсері бар [5].

2-сурет. **Бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.) сафлор красильный**

«3 –ші суретте» Цикорий туысының (*Cichorium* L.) бір түрі бар. Ол **кәдімгі цикорий (*Cichorium intybus* L.) цикорий обыкновенный** - биіктігі 20-120см жететін көпжылдық шөптесін өсімдік. Көкшіл сұр, тікенекті немесе бұйра түкшелі, жылтыр, бұтақталған кіндік тамырлы. Сабағы тік, бұтақталған. Жапырақ тақтасының асты тікенекті әрі бұйра түкшелі, үсті жылтыр. Сабақтың төменгі жапырағы ланцент, жұмыртқа пішінді, сабақты орала жетіледі, ең жоғарғылары бітеу, ұсақ. Себеті көп, бірден немесе бірнешеуден сабақтың және бұтақтың ұшында сабақтың орта, жоғарғы жапырағының қолтығына жетіледі. Тұқымы сарғыш ұшында айдаршасы бар. Маусым-қазанда гүлдеп, шілде-қазанда жеміс түзеді. Медицинада тамырын және шөбін пайданады. Қазақтанның шөл және биік таулы аймақтарынан басқа жерлерінің бәрінде өседі[5]. Шалғында, орман арасында, ашық жерлерде, өзен, таудың шөптесін және тасты беткейлерінде (теңіз деңгейінен 200м

биіктікке дейін), арам шөп ретінде жол бойында, бақшада, қоқыс жерлерде өседі. Бұл өсімдіктің табиғи шикізат қоры Республика жерінде жеткілікті бірақ зерттелмеген.

3-сурет. **Кәдімгі цикорий (*Cichorium communis* L.) цикорий обыкновенный**

Химиялық құрамы. Цикорий тамырынан 40% дейін инулин бөлінеді. Ол ыстық суда жақсы, суық суда нашар ериді. Одан басқа интибин гликозиті, хош иісті илік заттар, 15,8 % аскорбин қышқылы, ащы шырышты заттар 10-20% левулес, холин дәрумен тәрізді зат, пентозиндер, гүлінде циркорин глюкозиті, жапырағында инулин аскорбин және цикорий қышқылдары, дәнінде инулин, альдегид протокатихині бар екені анықталды. Цикорий өсімдігінен сүт шырыны – латуцин және лактукоперин ащы заттар бөлініп алынады [6].

Медицинада дәрі ретінде қолданылмайды. Өсімдік препараттары денедегі зат алмасу процесін жақсартады, организмнен артық заттарды шығарады. Асқазан бездерінің қызметі мен күшін қоздырады, өт айдайды, қабынуға қарсы қолданады. Организм белгілі бір зат әсерін сезу қабілетінің кемуін көтереді. Ауруларды тыныштандырады. Қан тамыры қабырғаларына май қосындыларының жиналып қалыңдауын, минералдық зат алмасуының бұзылуын, бүйрек және өт тас ауруларын, подагра (зат алмасу жүйесінің бұзылуынан, буынның жуандап, сырқырап, ісініп ауруы), буынның ауруларын емдейді. Басқа өсімдіктердің шикізатымен қосып, асқазан, ішек жолдары ауруларын, көк бауыр, ұйқы без ауруларына ем жасайды. Өсімдіктегі ащы заттарын тәбетті күшейту, ұстамалы жүйке ауруы (истерия), организмнің жалпы әлсіздігін емдеуге қолданады. Халық арасында цикорий өсімдігі «бауыр» шөбі ретінде белгілі. Онымен бауыр ауруларын, өт қабының қабынуын, қуықтың өз бетімен істелетін қозғалыстарының бұзылуын (дискензия) емдейді. Асқазанның, тоқ ішектің (колит), өт қабының холицистит қабынуына қарсы ем. Микроптарды жояды. Өте көп бал беретін өсімдік. Бауыр және өт жолдары, бүйрек, тері, зат алмасу ауруларын емдейтін қоспалардың құрамына кіреді. [7]

Күнбағыс (*Helianthus annuus* L.) астралылар тұқымдасына жататын бір жылдық мәдени өсімдік «4 – ші суретте». Қазақстанда 2 түрі бар: бір жылдық күнбағыс және жер алмұрты

1. Біржылдық күнбағыс (*Helianthus* L.) подселнечник.
2. Топинамбур күнбағыс (*Helianthus tuberosus* L.) подселнечник клубненосный

Күнбағыстың биіктігі 2м., сабағы тік, енді өзегі қуыс, сырты қалың түкті, кіндік тамыры тармақты, 2-3м тереңдікке бойлап өседі. Үлкен жалпақ жапырағы сабақта кезектесіп жетіледі. Гүл шоғыры көп гүлді себет. Оның сыртын бір немесе бірнеше қатарға орналасқан орам жапырақтары қоршаған. Бұлар өсімдік гүлін сыртқы қолайсыз жағдайдан сақтайды. Себеттерінің диаметрі 10 - 60 см-ге дейін жетеді. Себеті күн көзі бойымен бұрылып отырады. Жемісі тұқымша, онда 22 - 27% май болады. Тұқымынан сұйық күнбағыс майы алынады. Қолданыстағы өсімдік майының 90%-ы осы өсімдіктің тұқымынан алынады, сыққаннан кейінгі тұқымына қант қосып, сығымдап, тамаққа қолданылатын тәтті тағам жасалынады. Сары желегін медицинада пайдаланады. Күнбағыс күнжарасы да құнарлы мал азығы, онда 38%-дан астам ақуыздық зат, 20-22% көмірсу және 6%-дай май бар. Күнбағысты бұршақтар тұқымдасы түрлеріне қосып сүрлемдік дақыл ретінде өсіреді. 100 кг көктей орылған Күнбағыс құрамында 18 азық өлшемі, 1,4 кг сіңімді протеин бар. Көктей шабылған Күнбағыс гектарынан 400-500ц балауса азық алынады. Қазақстанның Солтүстік және Шығыс аудандарында ерте және тез пісетін саратовтық 10, шортандылық-41, қостанайлық-91, т.б. сұрыптары аудандастырылған. Осы сұрыптардың 1 гектарынан 10-12ц күнбағыс майы алынады. Еуропалықтар тұңғыш рет күнбағысты Американы ашқан кезде Мексиканың кең байтақ жазықтарынан көрген. Олар күнбағысты Еуропаға бұдан төрт жүз жыл бұрын алып келді. Оны «күн гүлі» деп атады[8].

4-сурет. **Біржылдық күнбағыс (*Helianthus annuus* L.) подселнечник однолетний**

Қазір күнбағыс – біздегі ең кең тараған майлы дақыл. Әрине, ол өзінің жабайы арғы тегіне аздап ұқсайды. Мәдени күнбағыстың себеті ірі. Онда 7 мыңға тарта тұқым жетіледі. Сонымен бірге мәдени күнбағыстың сабағы 4 метрге дейін жетіп, енді болып өседі.

Күнбағыстың кейбір сорттарын сүрлем үшін егеді. Бұл жағдайда оның жемісі піспей тұрып көктей орады. Көп жағдайларда дәрумендердер коферменттер болады. Мысалы, сірке қышқылының пировиноград қышқылынан пайда болуын катализдейтін пируватдекарбоксилаза құрамына тиамин (витамин В1) кіреді. Дегидрогеназалардың құрамына көбінесе рибофлавин (витамин В2) кіреді. Ферментация процесінде сұйық майлардан: күнбағыс, соя, арахис, зығыр, кастор майлары қолданылады. Майларды шектен тыс мөлшерде қолдану өнімді бөліп алу және тазалау сатыларында қиындық туғызады [9].

Топинамбур күнбағыс (*Helianthus tuberosus* L.) подселнечник клубненосный. Қасиеттері бойынша топинамбур күнбағысқа ұқсас, гүлшоғыры күнбағысқа ұқсас себет, 5-6 есе кіші, бір жылдық, жартылай бұталы өсімдік «3 –ші суретте». Биіктігі 2-2,5м.

Топинамбурдың негізгі Отаны - Солтүстік Америка. Жарты ғасырдың ішінде Қазақстан жеріне таралды. Қазіргі кезде бұл өсімдік түрінің қасиеттерін жан-жақты зерттеуде. Е.Б. Бейсенбиев (1947) бұл өсімдікті қазақтар «қытай картобы» деп атаған [10]. Топинамбур өсімдігі туралы тарихи мәліметтерді зерттей келе В.С. Лехнович (1930) атақты ботаник Карл Линней алғашқыда бұл өсімдікті Канадада таралған деп есептеп, кейінгі «Өсімдік түрлері» «Виды растений» деген еңбегінде оны Бразилия аймағында таралған деген болжам жасады. Топинамбур немесе жер алмұрты түйнекті өсімдіктер тобына жатады. Күрделігүлділер тұқымдасының күнбағыс туысына жатады. Топинамбурдың түйнегін ұнтақтап, нан өндірісінде және басқа да кондитерлік өндірісте пайдалану қолға алынды.Себебі топинамбур ұнтағының мөлшерін арттыра түсу печеньенің үгітілуін азайтады. Бұл зерттеулер Москва мемлекеттік тағам өндіріс институтында жүргізілді. Сонымен қатар топинамбур диеталық ет өнімдерді өндіру үшін пайданалады. Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінде профессор У.Ч. Шаманов, К.Ж. Әмірханов (2008ж), топинамбурдан дайындалған ет өнімдерін пайдалану қант диабетімен ауыратын адамдардың жағдайын жақсартатындығын анықтады [11]. Топинамбур түйнегімен, сабағынан қантты қолданбай көптеген сусындар даярлауға болады. Мысалы: квас, морс, шарап, сірне қышқылы. Батыс Қазақстан облысында мұнайлы аймақтағы экологиялық ахуалды жақсарту мақсатында топинамбур өсімдігін көбейту қолға алынып отыр. Топинамбур күнделікті тұтынар тамақтан бөлек малға азық болады, дәрі-дәрмек жасау үшін де осы өсімдікті пайдаланады. Ал Атырауға ең қолайлысы оның орман ағаштарынан екі есе көп оттек бөлетіні. Топырақтың құнарлылығын арттыратын қасиеті тағы бар [12].

5-сурет. **Топинамбур күнбағыс (*Helianthus tuberosus* L.) подселнечник клубненосный**

Дармине жусан (*Artemisia cinia* Berg. ex Poljoc) полынь цитварная. Сабағы бұтақталған көп жылдық өсімдік «6 –шы суретте». Жапырағы екі рет қауырсынды тілімделген. Гүл шоғыры 3мм ұзынша жұмыртқа тәрізді 3-6 гүлді себет. Себет гүл шоғырлары ұзынша масаққа топтасады. Гүлдерінің күлтесі түтікке кіріккен сары немесе күлгін түсті. Түркістан, Қаратау, Батыс Тянь-Шанда шөл алқабтарында тұзды топырақта, сайларда, өзен аңғарындағы террасаларда өседі. Дармине жусанның құрамындағы сантонин алкалойды организмдегі жұмыр құрттарды (аскарида) түсіреді. Түркістан маңындағы дармине жусанның қалың өсетін жері қорық болып ұйымдастырылды. Дармине жусан улы өсімдік.

6-сурет. **Дармине жусан (*Artemisia Cinia* Berg. ex Poljoc) полынь цитварная**

Кәдімгі бақбақ (*Taraxacum officinale* Wigg.) одуванчик обыкновенный. Шөптесін өсімдік. Жатаған жай жапырағы қауырсынды телімделген, ұзындығы 5-30см, ені 5-15см. Себет гүл шоғыры сағағын нәзік түк басқан «7 –ші суретте». Себет гүл шоғырындағы тілше гүлдерінің түсі сары. Шеткі гүлдерінің жолақтары бар. Тұқымша жемісінің айдаршасы ұзындығы 6-8мм, ақ түсті. Мамыр-маусым айларында жемісі пісіп айдаршасы оны парашют тәрізді көтеріп ауаның ағынымен таратады. Кәдімгі бақбақ тұрғын үйлердің маңында, қала ішінде, шабындықтарда, өзен жағалауларында, орманда өседі. Құрамында тараксастерол, инулин, каучук, майлар бар. Бақбақты өт айдайтын, несеп айдайтып, іш жүргізетін, қақырық түсіретін дәрі ретінде қолданады. Бүйрекке, қуыққа, өт қалтасына тас байланғанда емдейді. Халық медицинасында қан азайғанда, ішек ауруларын емдеу үшін пайдаланады.

7-сурет. **Кәдімгі бақбақ (*Taraxacum officinale* Wigg.) одуванчик обыкновенный.**

Тықыр жусан (*Artimisia glabella* Kar. et Kir) полынь гладкая. Жартылай бұталы жусан туысының түрі. Сабағының биіктігі 12-35см. Жай жапырақтары екі рет қауырсынды тілімделген. Себет гүл шоғыры ені 2,5-3,5мм. Жемісі ұзынша тұқымша. Гүлдері күлтесі түтік тәрізді. Осы өсімдіктің емдік қасиеттерін ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалымдар оның рак жасушаларына қарсы күресетін қасиеті барын анықтады. Сол себепті де дәріні «Арглабин» деп атап отыр. Ал, «Арглабинді» латыншадан аударғанда «Тықыр жусан» деген мағына береді. Әлемде жусанның 500-ден аса түрі болса, оның 81-і біздің елімізде өседі. Ол әсіресе еліміздің орталық өңірінде Қарқаралының Кент тауларында көптеп кездеседі. Оны күз айларында гүлі төгілген соң теріп алады.

Ғалымдардың басын біріктіріп, осы іске жұмылдырған жаңа препараттың авторы – Серғазы Әдекенов. Арглабин ісік туғызатын вирусты жойып жаңадан басталып келе жатқан ісік ауруларының алдын алады. Бауыр ісігіне байланысты ерекше әсері бар.

Бүгінге дейін «Фитохимия» өндіріс орталығында жылына арглабиннің 175 мыңнан аса құтысы шығарылады. Ол әлемнің 11 елінде АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Қытай, Германия, Италия, Швеция сынды экономикасы қарыштап дамыған елдерге сатылған. Бүгінге дейін бұл жаңа препараттан мыңдаған адам дертіне дауа тауып, ауруынан айықты. «Арглабин» дәрісін шығаратын Қарағанды фармацевтикалық зауытының жұмысы қарқынды жүріп келеді.

Ермен жусан (*Artemisia absinthium* L.) полынь горкая. Көпжылдық шөптесін өсімдік «8 –ші суретте». Таудың дала, орманды дала, орманды алқаптарында және етегінде өседі. Ауылдың маңында, бақшада, жолдың жиегінде, егістікте, тың жерлерде, шалғындықта, жайлауда, Қазақстанның тау жоталарында өседі. Жапырақтары жай тілімделген, жоғарғылары сағақсыз. Гүлдері майда сары түсті түтікшелер түзеді. Себет гүл шоғырының ені 2,5-3,5мм. Сыпырғыш күрделі гүл шоғырын түзеді [13,14]. Халық медицинасында микробтарға қарсы, ішек құрттарын түсіруге, несеп жүргізуге, өт жүргізуге қолданылады. Бүйрек, қуық, бауыр, талақ, сары ауруларды емдейді.

8-сурет. **Ермен жусан (*Artemisia absinthium* L.) полынь горкая.**

Дәрілік календула (*Calendula officinalis* L.) календула лекарственная. Бір жылдық шөптесін өсімдіктер «9 –шы суретте». Биіктігі 20-70см. Сабағындағы жапырақтары оны орап жетіледі. Пішіні керісінше жұмыртқа тәрізді. Себет гүл шоғырлары ірі, диамерті 20-30 (50)мм. Тілше гүлдерінің түсі сары, себеттің орамжапырақтарынан екі есе ұзын. Тұқымша жемістері әр түрлі пішінді ұзындығы 8-10(15)мм. Гомеопатияда қолданылатын дәрілік өсімдік [15].

Қазақстанда гүлзарларда өсірілетін мәдени өсімдік түрі, барлық елдерде арнайы өсіріледі. Бақшаларда, бақтарда, жолдың жиегінде жабайы арам шөп түрінде де өседі.

9-сурет. **Дәрілік календула (*Calendula officinalis* L.) календула лекарственная.**

Дәрілік түймедақ (*Matricara recutita* L.) ромашка обнаженная, лекарственная. Бір жылдық биіктігі 10-35см шөптесін өсімдік «10 –шы суретте». Сабағы бұтақталған. Жай жапырағы қауырсынды, екі рет қауырсынды тілімделген. Себет гүл шоғырының сағағы ұзын, қалқанша себет шоғырына біріккен. Себеттегі гүлдері гетерогамды. Себет гүл шоғыры тұқыры ұзынша. Конус тәрізді. Орамжапырақтары бір қатар түзеді. Шеткі гүлдерінің тілше тәрізді өсінділері артқа қайырылған ақ түсті, орталықтағы түтік гүлдері сары түсті.

Тұқымша жемістері майда ұзындығы 0,8-1мм, үш қырлы. Қабынуға қарсы әсер ететін, қан тоқтататын, микробты жоятын, өт айдайтын, тер шығаратын қасиеттері бар. Алтай, Іле Алатау, Жоңғар, Күнгей Алатауда өседі.

10-сурет. **Дәрілік түймедақ (*Matricara recutita* L.) ромашка обнаженная, лекарственная.**

Кәдімгі мыңжапырақ (*Achillea millefolium* L.) тысячелистник обыкновенный. Биіктігі 15-60см, көпжылдық шөптесін өсімжік. Бұтақталған жіңішке тамырсабағы жазылып өседі. Сабағы көп емес, не жалғыздан, ақ түк басқан. Жапырақтары екі-үш рет қауырсынды тілімделген. Себет гүл шоғырлары қалқанша пішінді болып топталған. Себет гүл шоғырындағы шеткі тілше гүлдері ақ, қызғылт, қызыл түсті. Ұзындығы 2-4мм, ені 1,5-4,5мм. Орталығындағы түтік гүлдері саны 20 болады «11 –ші суретте».

Құрамында эфир майлары ахиллеин алкалойды, камфора, құмырсқа қышқылы, сірке, валериан, аконит, аскорбин қышқылдары С, К дәрумендері, фитонцидтер болады. Қан тоқтататын, қан тамырларын кеңейтетін қасиеттері бар. Өкпеден, геморрой түйіндерінен қан кеткенде, асқазанға жара түскенде пайдаланады.

Таудың орманды, орманды далалы, далалы, шалғынды алқаптарында, тыңайған жерлерде, егістіктің, жолдың шетінде өседі. Қазақстанда Жоңғар, Іле Алатау, Күнгей Алатау, Шу-Іле таулары, Батыс Тянь-Шан, Алтай, Тарбағатай тағы басқа региондарда өседі.

11-сурет. **Кәдімгі мыңжапырақ (*Achillea millefolium* L.) тысячелистник обыкновенный**

ҚОРЫТЫНДЫ.

Күрделігүлділер тұқымдасының азықтық, жемшөптік, дәрілік, декоративті және шаруашылық түрлері бар. Соның ішінде азықтық түрлеріне күнбағыс (*Helianthus annuus* L.), бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.);

жемшөптік түрлеріне сарықалуен *(Cirsium* L.), бүрмек (*Koelpinia* L.), қойжелкек (*Tragopogon* L.), қалуен (Sonchus L.), майдажелек (Erigeron L.), цикорий (*Cichorium* L.) туыстарының түрлері; дәрілік түрлеріне тікенді артишок (*Cynara* L, салаубас (*Helichrysum* Mill.), андыз (*Inula* L.), сарысояу (*Xanthium* L.), гүлкекіре (*Centaurea* L.), итошаған (*Bidens* L.), мыңжапырақ (*Achillea* L.), түймедақ (*Matricaria* L.), түймешетен (*Tanacetum* L.), жусан (*Artemisia* L.), өгейшөп (*Tussilago* L.), сарыаңдыз (*Ligularia* Cass.) туыстарының түрлері; декаративті түрлеріне гүлкекіре (*Centaurea* L.), астра (*Aster* L.); шаруашылық түрлеріне көк гүлкекіре (*Centaurea cyanus* L.), бояу мақсыр (*Carthamus tinctorius* L.).

Әдебиеттер:

1. Флора Казахстана. Алма-Ата, 1965. – Т. 8. – С.390-391.

2. http://lekmed.ru/lekarstva/lekarstvennye-rasteniya/devyasil-vysokii.html

3.Мамурова А. Т. Андыз (Inula) туысының дәрілік түрлерін құрылымдық және фитохимиялық зерттеу/А. Т. Мамурова. - 2009

4. Харисова А.В. Перспективы использования сафлора красильного в медицине и фармации. - 2013. – 391 с.

5. Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР / под ред. Толмачева А.И., Шретер А.И. – М., 1976. – С. 58.

6. Пат. 577034 СССР. Способ получения сесквитерпеновых лактонов / Хворост П.П., Комиссаренко Н.Ф., Оболенцова Г.В., Видюкова А.И., Хаджай Я.И., Лучкова М.М., Георгиевский В.П., Дегтярев Л.Д., Зинченко В.В.; 1977.

7.Милман И.А. Аланто-и изолантолактон//Химия природных соединений. – 1990.- №3. – С.307

8.Методика определения запасов лекарственных растений. – М.-Л., 1986. – 258 с.

9.Крылова И.Л., Шретер А.И. Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений. М., 1971. – 172 с.

10.А.С. Бейсенбеков, С.Е. Келімханова, А.К. Бошкаева, З.К. Аманғалиева «Фармацевтикалық химия оқулығы» Алматы 1999ж

11.Бейсенбиев, Е.Б. Земляная груша. Агробиологические особенности ипромышленно-техническое значение / Е.Б. Бейсенбиев. — Ан Каз. ССР. АлмаАта, 1947.-78 с.

12.С.Т.Дүйсенбаев, К.Ж.Әмірханов. Өндірістік технология және өнім сапасы// Астана: Арман, 2008. 356 бет.

13. https://egemen.kz/article/topinambur-auany-tazartady

14.Тургумбаева А., Нөкербек.А.Ш. Қазақстандық мақсарының «Ақ Май» түріне химиялық зерттеу жүргізу // Білім үрдісі ғылыми интеграциясы атты халықаралық ғылыми- практикалық конференцияның тезис материалдары. - Алматы: - 2012. - С. 29-31.

15.Paramesha M, Ramesh C.K, Krishna V, Ravi Kumar Y.S, Parvathi K.M. Hepatoprotective and in vitro antioxidant effect of Carthamus tinctorius L, var Annigeri-2, an oil-yielding crop, against CCl4 -induced liver injury in rats. // Pharmacogn Mag . - 2011. - №7(28). – P. 289-297.

ДІНТАНУ

Мирзакулова Гулнур Алтынбекқызы
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, оқытушы, дінтану магистрі, gulnur.mirzakulova@mail.ru

Немелбаев Еркебұлан Алимбатырұлы
І.Жансүгіров атындағы ЖМ, оқытушы, Дінтану магистрі, erko-1991@mail.ru

ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛ АРАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК МӘСЕЛЕСІ

Аннотация: *Зерттеу мақалада ислам дініндегі ерлер мен әйелдер арасындағы гендерлік теңдік мәселесі және әйелдік құқықтың исламдық концепциясы қарастырылған.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается гендерное равноправие между женщинами и мужчинами в исламе, права мусульманских женщин и их роли в исламской религии.*

Annotation: *This article examines gender equality between women and men in Islam, the rights of Muslim women and their role in the Islamic religion.*

Кілтті сөздер: *дін, ислам, әйел, гендерлік теңдік, құқық*

Ислам діні адамның болмысына, табиғаттың, қоғамның, өмірдің, тұтас ғаламның жаратылысына сәйкес дін. Құран Кәрімде Ислам діннің жаратылыс дін екендігін айқындайтын аяттар көп. Исламда барлық қарым-қатынас: адам мен адамның, адамның жанұядағы қатынасы, адамның табиғатпен қатынастары, барлығы белгілі бір хақ өлшемдермен реттелген. Адамдар арасындағы теңдік – Исламның өзегі. Дегенмен әйел мен еркек арасындағы теңдік мәселесі шешімін тапқан мәселе болып саналғанмен, оған қатысты заман ағымына сай түрлі пікірлер туындап отыр.

Құран Кәрімде ерлер мен әйелдің жалпы теңдігі жайлы: «**Ей, адамдар! Расында сендерді еркек пен әйелден жараттық және бір-бірлеріңмен танысуларың үшін сендерді ұлттар мен ұлыстарға айырдық. Күдіксіз, Аллаһтың хұзырында ең жоғарыларың тақуаларың!»,** - делінеді. (Хұжұрат сүресі, 13). Бұл аятта еркек мен әйел бірдей аталған. Ерлерді әйелден жоғары немесе төмен қою мағынасы жоқ. «Тәубе» сүресінде: **«Иманды еркектер мен иманды әйелдер бір-бірінің досы (жақтастары). Олар бір-біріне изгілікті бұйырады, жиіркенішті нәрселерден тыяды».** (Тәубе сүресі,71) делінген. Мұнда да еркек пен әйелдің біріне-бірінің жақындығы және изгілікті бұйыру, жиіркенішті нәрселерді тыю сияқты моральдық жауапкершіліктің екеуіне бірдей жүктелгені көрсетіліп отыр. Демек, Құранда әйел мен еркек қатар алынады. [1]

Мұсылман әйел статусы мен оның құқығы, еркек пен әйел теңдігінің исламдық концепциясын түсіну үшін, ең басты қайнар көздері Құран және Хадиске сүйенуіміз керек. Осы қайнар көздер әйелдерге отбасында, қоғамда, экономикада, құқық және тұлғааралық қатынасты анықтауда заңды жол көрсетуші болып табылады. Соңғы уатқытта ислам әлеміндегі әйелге байланысты мақалалар толасыз басылып жатыр. Бұл мақалалар әйелдердің құқығы мен бостандығы, оның саясат пен сайлау органдарына араласуы, гендерлік теңдіктің әлеуметік аспектісі, экономикалық белсенділік, феменизация мәселелерін қамтиды. Бұл исламның әлемдегі саяси ролінің артуы мен әлемдік саясаттағы «әйел факторының» күшеюмен және феминизмнің өсуімен байланысты.

Әйел тақырыбы туралы зерттеулердің дуниетанымдық дифференциясы фундаментальтдықтан батыстық модернистік трактовкаға дейіңгі аралықта болып жатыр.

Түрік ғалымы, профессор Хайдар Баштың «Исламдағы әйел құқығы» еңбегінде әйел мәселесі исламдық ілім тұрғысынан қарастырылады. Хайдар Баш өз еңбектерінде исламдағы әйел статусын қазіргі мұсылман әлеміндегі басқа да өзекті сұрақтарға қарсы қоймай, керісінше жалпы контексте шешуге тырысады. Әйел құқығын «Пайғамбардың соңғы уағызы және адам құқығы» еңбегінде де қарастырады. Бұл кітапта автор қазіргі заманда барлық жерде әйел құқығы неге бұзылады деген сұрақ қояды және оған екі негізгі себепті айтады: «Құқық туралы айтпас бұрын құқығын қорғауға

қабілетті жауапкершілігі бар адам керек. Осыдан соң ол адамға өкілеттік және соған сәйкес қорғану механизмін беру керек».

Автордың пікірінше классикалық ислам ілімі іс жүзінде өз құқығы мен міндеттерін түсіне білетін тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Шариғат пен фикh тұлғаға өз құқығын іске асыру механизмін береді. Х.Баштың ойынша адам құқығының, жалпы ислам әлеміндегі әйел құқығының бұзылуы ислам концепциясының толық жүзеге аспауына байланысты.

Оның ұсынған ислам концепциясы бойынша әйел құқығы оған тумасынан Аллаһтан берілген, оны ешкімнің толықтыруына немесе бұзуына құқығы жоқ. Бұл құқықтар әйелдердің жаратылысының мәнімен, оның тағайынымен, ахуалымен, міндеттерімен біртұтас болып табылады.

«Исламдағы әйел құқығы» еңбегінің авторы мұсылман профессоры Х.Баштың түсіндіруінше Құран мен Хадистер патриархалдық қоғамдық құрылыста еркектердің үстемдігіне сәйкес интерпретацияланды, сондықтан өзіне тән бастапқы демократиялық сипатын жоғалтты. Сондықтан жаңа әлеуметтік жағдай мұсылман ғалымдарында қалыптасқан бұрыңғы көзқарастарды қайта қарауды ұсынады. [2]

Автор діндарлар арасындағы шариғаттың әйелдер киіміне қойған талабына байланысты пікірталастарды жасанды сипатқа ие деп есептейді. Хиджаб немесе парда – бұл киімнің ұзындығы, түсі, матасының құрамы туралы емес, имандылық мәселесі. Егер мұсылман әйел тәртіптілік пен ар-ұят тазалығына сай тәрбиеленсе, онда ешқандай киім оның дүниетанымын өзгерте алмайды.

Зерттеуші әйелдердің ислам қоғамындағы әйелдердің ролі туралы ғылыми зерттеулері назар аударарлықтай. Олар батыстық ғылыми әдебиеттер мен публицистикадағы жалған пікірлерді сейілтіп, мәселенің объективті бейнесін көрсетуді мақсат етіп қойды. Үлгі ретінде сондай еңбектердің қатарына 1998 жылы Венада шыққан Рита Брейердің «Исламдағы отбасылық өмір: дәстүрлер, кикілжіңдері» деген еңбегін жатқызуға болады. Р.Брейер полигамия мәселесіне ерекше көңіл аударады. **Р.Брейердің ойынша Пайғамбар (с.ғ.с) кезеңіндегі полигамия жесірлер мен жетімдерді әлеуметтік қорғауға байланысты прагматикалық түсініктен туған. Ал ислам теологтары мен діндарлары көпнекелік институттың сақталуын еркектерге құдайдың тарапынан берілген құқық деп түсіндіреді.** Осыдан ер адам – теологтардың патриархалдық тенденциялдығын көреміз.

Исламның басқа монотеистік діндерден айырмашылығы пайда болғаннан бастап ерлер мен әйелдер арасындағы теңдікті тұжырымдауы. Олар Аллаһтың бірдей міндеттер, соның ішінде діни құлшылық жасау үшін жаратқан пенделері. Ислам дінінің ерекшелігі әйелдер мен еркектер бір-бірінен айрықшалап, ұлықтау жоқ.

Еркектер мен әйелдердің айырмашылығы анатомиялық, физиологиялық және психологиялық жағынан. Бұл айырмашылық сакральды сипатта. Сондықтан да исламды дұрыс түсінбеушілер әйелдерді ерлерге бағыну керек, әйелдің құқығы ерлерге қарағанда төмен дегенді ұстанады да, соған сәйкес ислам тұрғысынан деректерді келтіруге тырысады.

Әйел ахуалы мен құқығының исламдық концепциясы түрлі тарихи кезеңдерде, қоғам ерекшеліктеріне байланысты түрліше түсіндірмеленеді. Мысалы: батыстық феминизмде барлық әлеуметтік сферада әйелдердің ерлермен ұқсас құқықты иемденуі болса, ислам – әйелдердің жаратылысына сай құқыққа ие болуын қамтамасыз етеді. Сондықтан ислам әйел ахуалын ерлерден де жоғары қояды.

Бірақ ислам әйелдердің бойында мемлекетті басқаруға қажетті барлық сапалар жоқ деп есептейді және мұсылмандарға оларды жоғарғы орындарға сайлауды тыйым салады.

Осыған байланысты әйелдер мен ерлердің жан мен тән ерекшеліктерін зерттеу көптеген елдердің орталық мәселелерінің бірі болып табылады.

Мысалы: «Аль Ахрам» газетінде жарияланған мақалалардың атауына көз жүгіртсек: «Еркек пен әйелдің интеллектуалдық ерекшеліктері және оның ғарышты игеруге әсері», «Дәстүр әйелді әйелдік шеңбермен шектеп, шығармашылық және аналитикалық ойлауына тыйым салуда», «Әйел физиологиялық жағынан еркектерден қаншалықты ерекшеленеді?».

Әйел мен еркекті үстемдікке таластырудың қажеті жоқ. Ислам дінінде әйелдің өз орны, еркектің өз орны бар. Сайып келгенде ер мен әйел арасындағы теңдік мәселесінде әйелді құқықтық тұрғыда еркекпен тең қарастыруға болғанымен, жаратылыс түрғысынан әйел мен еркек тең емес. Егер бір-бірінен ешбір айырмашылығы жоқ өзара тең жаратылыс иелері болғанда, Аллаһ еркек-әйел етіп бөліп жатпай, біркелкі әйел яки еркек етіп жаратар еді. Еркек пен әйел табиғатындағы өздеріне тән ерекшеліктері арқылы екеуі бірін-бірі толықтыра түседі. Әйел денедегі жүрек болса, еркек сол дененің ақылы іспетті. Жүрек ақылсыз, ақыл жүрексіз ұмыр сүре алмайды. Екеуі өз міндеттерін

атқарған кезде ғана дене дұрыс қызметін жалғастыра алады. Сонымен, әйел еркектен жоғары немесе төмен деу дұрыс емес, әрқайсысының қоғамда өзіндік қызметі бар. Әрқайсысы өз міндеттерін атқарған кезде ғана ақаусыз қоғам пайда болады. [3]

Ер мен әйел құқықтарының толық теңдігі турасында мұсылман ғаламы Мұхаммед Аққад: «Мұндай теңдік әділетті емес. Егер ол іс-амалдары мен міндеттері әр түрлі адамдардың құқықтарын тең қарайтын болса, ол екі жаққа да барып тұрған зұлымдық қылу. Бұл екі тек арасындағы толықтай теңдікке шақырып жүргендер екеуінің болмыс табиғатын өзгертіп, ер адамды бала көтеру, дүниеге бала әкелу, емізу секілді әйел затына тән істерге ортақтастыра алама ма? Еркек қанша тырысса да әйел секілді дүниеге бала әкеле алмайды. Өткені, тоғыз ай қабырғасы қайысып құрсақ көтерудегі сабырлылық, толғақ кезіндегі өліммен арпалысқан қайсарлылық – тек әйелдің қолынан ғана келетін ерлік. Ер кісі сәбиге әйел секілді түн ұйқысын төрт бөліп қарай алмайды. Бала тәрбиесінде де әйелдегі мейірімділік пен ептілікті ер адам көрсете алмайды. Міне, әйелдер өз табиғатындағы осындай қасиеттермен еркектен жоғары тұрмақ. Ал жауға қарсы шауып, ел қорғау секілді басқа да ауыр жұмыстарды ерлер атқарады. Сондықтан екі жыныс өкілдерінің де қоғамда өзіндік атқаратын міндеттері бар. Кей тұстарда еркектен асып түскен әйел, кей жағдайда одан төмен тұрады. Ислам діні осындай ерекшеліктерді ескере отырып, бұл екі жаратылыс арасындағы теңдік немесе айырмашылықтарын айтады».[4]

Қазақ халқының даналығына сүйенсек «Ел болам десең – бесігіңді түзе» деген мақал бар. Бала анасының тәрбиесін көрсе дұрыс ұрпақ қалыптасады. Ал толыққанды тәрбие көрген ұрпақ сау қоғамның кепілі. Демек әйелдің атқаратын функциясы өте маңызды. Исламның мәнін түсінбеген әйелдер шариғат шеңберіндегі құқықтары мен міндеттерін дұрыс түсінбей, исламның өз құқығын төмендетті, шектеді деген ойлары өкініш тудырады. Себебі әйел өзінің нәзіктігі арқылы отбасын қорғап, бала тәрбиесіне басты көңіл бөлуі тиіс. Ананың балаға беретін рухани азығы оларды дамытады. Мысалы жетімдер үйінде және ата-анасының қолында тәрбиеленген балаларға ғылыми зерттеу жүргізгенде, ата-анасының мейірімен өскен балалардың жылдам дамитындығы және ауруға қарсы тұра алатындығы дәлелденген.

Исламның теңдік концепциясының келесі принципиалды белгісі ерлер мен әйелдердің жауапкершілік, роль, құқық және міндеттерінің диалектикасы болып табылады. Әрбір әлеуметтік ролдердің құқықтары мен міндеттері өзара үйлесімді. Исламдағы құқық пен міндеттер диалектикасы бойынша тұлғаның құқығы мен міндеттері ажырамас бірлікте. Осыған сәйкес Бұхарадағы Ұлықбек медресесінің кіре берісіндегі жазылған Пайғамбардың (с.ғ.с) «Білімге ұмтылу – әрбір мұсылманның, еркектің және әйелдің міндеті» деген хадисіне сүйенеміз.

Демек, он төрт ғасыр бұрын Ислам діні әрбір жаратылыс арасындағы үйлесімділікті сақтай отырып, адамзат баласына адам құқықтарының мінсіз кодекстерін көрсетіп кеткендігіне куә бола аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Мұртаза Бұлытай «Аллаһ адамды жынысына қарап бағаламайды» // Ислам және өрениет, №13 2007 ж.*
2. *Баш.Х «Права женщины в исламе» Казань: Мастер-Лайн, 2001 г.*
3. *Қайрат Жолдыбайұлы «Әйел мен еркек тең бе?» 2007 ж.*
4. *Аббас Мұхаммед Аққад «әл-Марату филь-Құран» 2000 ж.*

МАЗМҰНЫ

М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың ректоры **Қожамжарова Дария Пернешқызы** 7
Филология факультетінің деканы **Тілеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы**..... 8

ЗАҢТАНУ

Лакбаев К.С., Косжанов Т.А., Рысмагамбетова Г.М., Жусупов Р.А.
НЕГЛАСНЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ:
ПРЕДПОСЫЛКИ ПОЯВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ..... 10

Сулейменов М., Дуйсенова А.
ПРИЗНАНИЕ И ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ ИСПОЛНЕНИЕ
АРБИТРАЖНЫХ РЕШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ 14

Нургалиев Б.М., Уалиев К.С., Кусаинова А. К.
ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ СОГЛАШЕНИЕ В КАЗАХСТАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ –
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ..... 24

Охан К.
ТЕРРОРИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ 30

Косжанов Т.А., Рысмагамбетова Г.М., Лакбаев К.С.
КРИМИНАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ИДЕОЛОГИИ РЕЛИГИОЗНОГО
ЭКСТРЕМИЗМА ПСЕВДОИСЛАМСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ 33

Сасин А.Г.
ПОНЯТИЕ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ
ЗА ПРИЧИНЕНИЕ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА..... 36

Нурекешов Т.К.
«ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫ ҚОЛДАУ ТУРАЛЫ»
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢЫНЫҢ ТҮСІНІК АППАРАТЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ 40

Балабиев Қ.Р.
ҰЛТ ЖОСПАРЫ 100 НАҚТЫ ҚАДАМ АЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУ МӘСЕЛЕСІ 43

Сайтбеков А.М.
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢНЕН БЕРГІ ШЫНАЙЫ ӨКІНУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЗАҢНАМАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ..... 46

Дячук М.И.
МЕДИАЦИЯ КАК АЛЬТЕРНАТИВА СУДЕБНОМУ РАЗРЕШЕНИЮ ПРАВОВОГО СПОРА..... 51

Кәріпова А.Т., Омаров Е.А., Шоткин Б.Ж., Маханов Т.Ғ.
СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖЕКЕ ЖӘНЕ ЗАҢДЫ
ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ӨТІНІШТЕРІН ҚАРАУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ 55

Ашимова З.С.
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АУКЦИОНОВ..... 62

Тусупбеков К.Р.
ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В БОРЬБЕ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ 66

Fetkulov A.H., Bolegenova D.Zh.
INTERNATIONAL COOPERATION IN THE SPHERE OF COOPERATION TO ILLICIT TRAFFICKING OF DRUGS 70

Айтмуханова Д.У.
АТҚАРУШЫЛЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ БОЙЫНША МҮЛІКТІ ӨНДІРУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ 73

Кәріпова А.Т., Омаров Е.А., Шоткин Б.Ж., Маханов Т.Ғ.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 77

Айтмуханова Д.У., Садуахасова З.Ж.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ 83

Аяганова С.С.
ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ В НАЦИОНАЛЬНОМ УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ 87

Жунусова М.К.
О КОНКУРЕНЦИИ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА 90

ӨНЕРТАНУ

Тоқжанов Т.Т., Құдайбергенова С.Ә.
ТАРТЫС КҮЙЛЕР 95

Байбек А.Қ.
ПЕСЕННОЕ ИСКУССТВО САЛОВ И СЕРІ: МУЗЫКАЛЬНЫЙ СТИЛЬ КАК ЕДИНСТВО СОЦИАЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ 98

Тоқаева Ұ.Н., Еркебай А.С.
Л. РАЗУМОВСКАЯНЫҢ «ҚЫМБАТТЫ ЕЛЕНА СЕРГЕЕВНА» ПЬЕСАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ САХНАСЫНДАҒЫ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ 103

Иманбаева Ж.А., Труспекова Х.Х.
МОБИЛЬНАЯ ФОРМА КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ЖИЛИЩА И ЕЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРОВ 108

Мусагулова Г.Ж., Дуйсенгалиева В.А.
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЭСТРАДНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА КАЗАХСТАНА: К ПРОБЛЕМЕ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ 112

ПЕДАГОГИКА

Ахметов Т.Ә.,
ЖҮСІП БАЛАСАҒҰНИДІҢ ЖЕТЕКШІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ 116

Альмурзаева Б.К., Есенгулова М.Н., Адильшинова З.У.
ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ВУЗА 119

Балықбаева Г.Т., Наренова С.М., Еспенбетова Ш.О.
ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУ 124

Шаштыгарин М.М.
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ТЕХНИЧЕСКОЙ
ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 126

Калкеева К.Р.
ГУМАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ: ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ 130

Жардамалиева Ж.Б.
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА 133

Карманова Ж.А., Абылайхан С.М.
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТТІҢ БЕЛГІЛЕРІ 139

Идрисова Д.Т., Ибадуллаева С.Ж., Жандавлетова Р.Б.
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ
ПРИ ИЗУЧЕНИИ МИКРОБИОЛОГИИ В ВУЗЕ 142

Куанбаева Б.У., Мураткалиева А.Н.
ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖҮРГІЗУДЕГІ
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАРДЫҢ РОЛІ 145

Капенова Ж.Ж., Ахметбекова А.М.
ОСОБЕННОСТИ КРОСС-ДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА
В ПОДГОТОВКЕ ПОЛИЯЗЫЧНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ 150

Әлжанов Ғ.М., Сманова А.С.
КӨРКЕМДІК БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНІҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ
РУХАНИ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘНІ 153

Сырбаева Ш.Ж., Абыканова Б.Т., Идрисов С.Н., Рахметова М.Т.
ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ
В СИСТЕМЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ОБРАЗОВАНИИ 158

Уразбаев Х.К.
САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ИХ БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 162

Нығметова Н.Т., Оспанғалиева М.Т.
ТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН
МАМАНДЫҚҚА БАҒДАРЛАП ОҚЫТУ 166

Абсатарова Г.Б.
РАБОТА С ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННЫМ ТЕКСТОМ
НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ 169

Urazbayev Kh.K., Monai K.
ON READINESS OF A TEACHER TO INNOVATIVE ACTIVITY 172

Tashkeyeva G.K., Sariyeva A.K., Abykanova B.T., Sadirbekova D., Mukhamejan N.
LEARNING AT THE UNIVERSITY 175

Бейсекова А.А., Шоқыбаев Ж.Ә.
ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 180

Urazbayev Kh.
«SPIRITUAL REVIVAL» «LOOK INTO THE FUTURE»
AS THE BASIS OF SPIRITUAL MODERNIZATION OF INDEPENDENT KAZAKSHTAN 184

Кайргожин Д.У.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ЖЕТІЛДІРЕ
ТҮСУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕГІ ЗЕРТТЕЛУ ЖАҒДАЙЫ 186

Ramankulov Sh., Dosymov E., Amirbekov A.
PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF TEACHING PHYSICS IN ENGLISH 189

Асатаев С.А.
ЖАС БУЫН ӨКІЛДЕРІН ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ СЕЗІМДЕ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 194

ФИЛОЛОГИЯ

Есенбекова Ұ.М.
АҚПАРАТТЫҚ ДӘУІРДЕГІ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 198

Сафронова Л.В., Нурбаева А.М.
ЭМПАТИЯ КАК СТРАТЕГИЯ МЕНТАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ
РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА 203

Кусманова К.А., Окушева К.К.
ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ САМОРЕФЛЕКСИИ В МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКОЙ
ПРОЗЕ АБАЯ 208

Лулудова Е.М.
ТРАГЕДИЯ «РОМЕО И ДЖУЛЬЕТТА» В. ШЕКСПИРА
В СВЕТЕ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ И РЕЖИССЕРСКИХ РЕЦЕПЦИЙ 211

Ғабитханұлы Қ.
ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ҚОЛДАНҒАН ТӨТЕ ЖАЗУ МЕН
ЛАТЫН ЖАЗУЫНЫҢ ЕМЛЕ-ЕРЕЖЕЛЕРІ 215

Есенбекова Ұ.М.
БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ПСИХОЛОГИЯСЫ, ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ 222

Шындалиева М.Б., Жанысбаева А.П.
АЙМАҚТЫҚ БАҚ-ТЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ 227

Құрманәлі А., Құрманәлиева Қ.
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІҢДЕГІ ҚЫРАН ҚҰС АТАУЛАРЫНЫҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ 232

Лулудова Е.М.
ТРАГЕДИЯ ШЕКСПИРА «РОМЕО И ДЖУЛЬЕТТА»
КАК ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН 238

Есенбекова Ұ.М.
БҰҚАРАЛЫҚ МЕДИАЛАР ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ӘРЕКЕТТЕСУ:
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ФЕНОМЕНДЕР 243

Шенгелбаева Н.Р.
МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҮДЕРІСІНДЕ ҚАЗАҚСТАН
МЕН ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ТІЛ МЕН ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ
НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ 246

Дүйсебекова Ж.
АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 250

Керембекова М.Н.
СОВРЕМЕННАЯ СТРУКТУРА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИЙ
В АСПЕКТЕ ПОЛИЛИНГВИЗМА 254

ЭКОНОМИКА

Балтабаева А.М.
АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВОМ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ КАЗАХСТАНА 259

Кереева А.Р., Конысбаева Г.Б.
ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
МЕН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ 264

БИОЛОГИЯ

Аширова Ж.Б., Кужантаева Ж.Ж., Байташева Г.У.
КҮРДЕЛІГҮЛДІЛЕР (COMPÓSITAE) ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ КЕҢ ТАРАҒАН ТҮРЛЕРІНІҢ
БИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 268

ДІНТАНУ

Мирзакулова Г.А., Немелбаев Е.А.
ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ ЕРЛЕР МЕН ӘЙЕЛ АРАСЫНДАҒЫ
ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК МӘСЕЛЕСІ 277

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 4 (62) 2018 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 30.06. 2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 200 дана. Тапсырыс №284.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru